

Ўзбекистон Республикаси
Давлат солиқ қўмитаси
ҳузуридаги Фискал институт

СОЛИҚ ВА ҲАЁТ

ЭЛЕКТРОН ИЛМИЙ
ОММАБОП ЖУРНАЛ

www.soliqvahayot.uz

**“СОЛИҚ ВА ҲАЁТ” ЭЛЕКТРОН ИЛМИЙ-ОММАБОП ЖУРНАЛИ
ТАҲРИРИЯТИ ҲАЙЪАТИ ТАРКИБИ**

Таҳририят кенгаши раиси: и.ф.д. Юсупов Кахрамон Ахмедович

Бош муҳаррир: и.ф.д. проф. Курбанов Зият Ниязович

Таҳририят аъзолари:

и.ф.д. Қудбиев Шерзод Давлатович

и.ф.д. проф. Засько Вадим Николаевич (Россия Федерацияси)

и.ф.д. проф. Роздольская Ирина Владимировна (Россия Федерацияси)

ю. ф. д. проф. Рустамбаев Мирзаюсуп Хакимович

т.ф.д.доц. Акбаралиев Бахтиёр Бакирович

и.ф.ф.д. PhD Вассилис Полименис (Греция)

и.ф.н. доц. Эргашев Зафар Тоштургунович

и.ф.д. проф. Тошматов Шухрат Аманович

и.ф.д. проф. Ҳотамов Комил Раббимович

и.ф.д. проф. Қўзиева Наргиза Рамазановна

и.ф.д. проф. Худойкулов Садриддин Каримович

и.ф.д. проф. Исманов Иброҳим Набиевич

и.ф.д. проф. Ўрманов Жаҳонгир Жалолиддинович

и.ф.д. проф. Уразов Комил Бахрамович

и.ф.д. доц. Исаев Фахриддин Икромович

Маъсул муҳаррир: Назаров Абдукарим Кушарович

Веб администратор: Қуйлиев Улуғбек Рашидович

СОЛИҚ ВА ҲАЁТ

www.soliqvahayot.uz

ЭЛЕКТРОН ИЛМИЙ ОММАБОП ЖУРНАЛ

Djurayeva I.B. Holiqov R.A.	<i>Moliyaviy hisobotlarda xalqaro standartlarga o'tishning ahamiyati, zarurati va istiqbolli yo'nalishlari</i>	5
Farmanov E.A.	<i>Transport xizmatlari sifatini oshirishda raqamli iqtisodiyotning mohiyati va roli</i>	10
Giyasov S.A.	<i>Effective use of tax mechanism in the development of innovation economy</i>	21
Mamatqulova Sh.J.	<i>O'zbekistonda sifatli va xavfsiz yangi turdagi qurilish materiallari ishlab chiqarishning afzalliklari</i>	30
Niyozova Sh.N.	<i>Milliy iqtisodiyotda internet xizmatini rivojlantirishning xorijiy tajribalari</i>	37
Qurbonova D.A.	<i>Total quality management-raqobatbardoshlik omili sifatida</i>	44
Razzaqov J.H.	<i>Biznes loyihalarini bank kreditlari va sindikatlashgan kreditlar orqali moliyalashtirish amaliyoti tahlili</i>	49
Temirov M.X.	<i>Davlat moliyaviy nazoratini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari</i>	56
Yangiyeva N.S.	<i>Aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida foydani aniqlash va moliyaviy hisobotlarni tuzish</i>	66
Абдурахманов К.А.	<i>Бюджет ташкилотларини молиялаштиришнинг ҳуқуқий-ахлоқий ва ташкилий механизмларини такомиллаштириш</i>	72
Алимардонов Ғ.Н.	<i>Норасмий иқтисодиётга қарши кураш бўйича халқаро тажриба</i>	82
Бобобеков Ф.Р.	<i>Тижорат банкларида факторингни амалга ошириш билан боғлиқ муаммолар ва уларнинг ечимлари</i>	91
Ғаффоров Ш.Н.	<i>Қўшилган қиймат солиғи механизмини такомиллаштириш йўналишлари</i>	100
Исаев Ф.И.	<i>Солиқ таҳлилининг фискал сиёсат самарадорлигига таъсири</i>	106
Курбанов З.Н.	<i>Рақамли молиявий активларнинг бухгалтерия ҳисоби</i>	113
Машарипова Г.К.	<i>Развития человеческого капитала в сфере образования</i>	121
Муйдинов Э.Дж.	<i>Аудитнинг халқаро стандартлари асосида муҳимлик кўрсаткичини аниқлаш услуги</i>	129

Мустафаев Б.Р.	Худудий ва тармоқ тузилмаларига эга минтақавий иқтисодиётларнинг стратегик режаларини ишлаб чиқишга услубий ёндашувлар	141
Муҳитдинова К.А.	Саноат корхоналарида инвестицион салоҳиятини оширишнинг хорижий мамлакатлар тажрибаси	151
Набиев Ф.Н.	Ўзбекистон Республикасининг хуфийёна иқтисодиёт улушини қисқартиришда рақамли технологияларнинг ўрни	157
Норбаева М.А.	Давлатлар валюта сиёсатларининг халқаро савдо операцияларига таъсири	165
Очилов А.М.	Солиқ мажбуриятларини бажаришда солиқ маъмуриятчилигининг самарадорлигини ошириш	177
Расулов А.А.	Таълим сифати: кучли иқтисодиётнинг тамал тоши	186
Рахмонова Ю.	Бухгалтерия ҳисоби мақсадларида инвестициявий кўчмас мулк таърифи ва таснифини такомиллаштириш	194
Рузиев Ғ.У.	Аҳоли даромадларини солиққа тортишда солиққа тортилмайдиган минимумни жорий этиш масалалари	206
Саттаров И.А.	Бюджет харажатлари самарадорлигини баҳолаш ва оптималлаштириш йўллари	218
Содиқов Н.С.	Ўзбекистонда профессионал таълим харажатларини халқаро таснифлагичларга мослаштириш масалалари	227
Сувонов Б.Б.	Хўжалик юритувчи субъектларда меҳнат самарадорлиги ўзгаришига таъсир қилувчи омиллар	235
Тошназарова Н.С.	Иқтисодий самарадорлик тушунчаси таърифи ва ўзига хос хусусиятлари	242
Тўлаев У.И. Болтаев А.С.	Молиявий ҳисоботларни тайёрлаш ва тақдим этишнинг фундаментал масалалари	250
Тураев А.А.	Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятига солиқ юки даражаси таъсирини баҳолаш усуллари	260
Шарипова З.Б.	Корхоналарнинг молиявий аҳволини баҳолаш амалиёти ва уни такомиллаштириш	267
Эгамбердиева М.О.	Роль и место экономической дипломатии на различных уровнях мировой экономики	272

MOLIYAVIY HISOBOTLARDA XALQARO STANDARTLARGA O'TISHNING AHAMIYATI, ZARURATI VA ISTIQBOLLI YO'NALISHLARI

Djurayeva I.B., Holiqov R.A.

International School of Finance Technology and Science

Annotatsiya. Ushbu maqolada moliyaviy hisobotlarning mazmuni, ularning mamlakat iqtisodiyotidagi ahamiyatining ortib borishi va buxgalteriya hisobining milliy standartlaridan asosiy farqlari o'rganildi. Shuningdek, moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tishda mamlakat iqtisodiyotida investitsiyalar oqimining oshish ehtimoli, tadbirkorlik subyektlarining hisobotlarida umumiy aniqlik ma'lumotlariga ega bo'lishi, hisobot tayyorlashda bir qancha yengilliklar yaratilish jarayonlari ko'rib chiqildi. Xulosa qismida moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tishdagi istiqbolli yo'nalishlar bo'yicha takliflar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari, Buxgalteriya hisobining milliy standartlari, investitsiya, tadbirkorlik subyektlari, moliyaviy holat hisoboti.

Аннотация. В данной статье изучено содержание финансовой отчетности, ее возрастающее значение в экономике страны, а также основные отличия от национальных стандартов бухгалтерского учета. Также рассмотрена возможность увеличения притока инвестиций в экономику страны при переходе на международные стандарты финансовой отчетности, отчетности субъектов хозяйствования с общей достоверностью информационного процесса, создание ряда упрощений при составлении отчетов. В заключительной части разрабатываются предложения по перспективным направлениям перехода на международные стандарты финансовой отчетности.

Ключевые слова: международные стандарты финансовой отчетности, национальные стандарты бухгалтерского учета, инвестиции, субъекты хозяйствования, отчет о финансовом состоянии.

Abstract. In this article, the content about of financial reports, their increasing importance in the economy of the country, and the main differences from national standards of accounting are studied. Also, the possibility of increasing the flow of investments in the country's economy during the transition to international standards of financial reporting, the reports of business entities with general accuracy information process of creation of several simplifications in report preparation is considered. In the conclusion part, proposals are developed on promising directions for the transition to international standards of financial reporting.

Keywords: international standards of financial reporting, national accounting standards, investment, business entities, financial status report

1. Kirish.

Hozirda jahon iqtisodiyotidagi keskin o'zgarishlar axborot oqiminig tez sur'atlarda almashinuv jarayonlari barcha mamlakatlarning o'z iqtisodiyotida tub islohotlarni amalga oshirish zaruriyatini keltirib chiqarmoqda. O'zbekiston xalqaro iqtisodiyotning globallashuv jarayonlaridagi ishtirokchisi sifatida bu jarayonlarda bevosita ishtirok etadi. Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bu mamlakat buxgalteriya hisobining davlat tomonidan markazlashtirilgan holda tartibga solinishining bozordagi barcha ishtirokchilarining investorlar, kreditorlar va boshqa buxgalteriya hisobi ma'lumotlaridan foydalanuvchilar manfaatlarini birday himoya qilish va kafolatlash, shuningdek hisob va audit sohasida faoliyat ko'rsatayotgan professional buxgalterlar hamda auditorlar manfaatini himoya qilishni kafolatlash hisoblanadi. Buxgalteriya hisobini markazlashtirgan holda tartibga solish muammolaridan biri moliyaviy hisobot ma'lumotlaridan foydalanuvchilar manfaatini himoya qilish bilan bog'liqdir. Chunki xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy hisoboti ma'lumotlaridan foydalanuvchilar barcha ma'lumotlarga bo'lgan talabi mazmuni va hajmi jihatidan turlicha bo'lib, hatto ular bir-biridan keskin farq qilishi hamda zid bo'lishi mumkin. Shuning uchun ham buxgalteriya hisobini markazlashtirilgan holda tartibga solishda asosiy e'tibor shunday guruh foydalanuvchilarining manfaatlariga qaratiladi va hal qiluvchi hisoblanadi.

O'zbekiston respublikasi prezidenti Mirziyoyev SH.M.ning 2020-yil 24-fevralda PQ-4611 son "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi[1] qarori qonuniy kuchga kirgan bo'lib unda respublikada ilg'or xalqaro tajribani hisobga olgan holda moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarini va mazkur sohada kadrlar tayyorlashning zamonaviy usullarini bosqichma-bosqich joriy etish bo'yicha "Yo'l xaritasi" belgilangan. Bundan tashqari moliyaviy hisobotni ixtiyoriy ravishda MHXSga muvofiq tayyorlaydigan tadbirkorlik subyektlari buxgalteriya hisobining milliy standartlari bo'yicha moliyaviy hisobot taqdim etishdan ozod etilishi belgilab qo'yilgan bo'lib, unga muvofiq tadbirkorlik subyektlarini qo'shimcha hisobot tayyorlash zaruriyati bo'lmaydi. Buxgalteriya hisobining xalqaro standartining maqsadi jahonda buxgalteriya hisobining yagona me'yoriy –huquqiy hujjatlar asosida tashkil etish, tartibga solish va takomillashtirishdir. Buxgalteriya hisobining milliy standartining vazifasi esa xalqaro standart asosida respublika hisob siyosatini takomillashtirib borishga qaratilgan. Mulkdorlar, kreditorlar va boshqa buxgalteriya hisobi ma'lumotlaridan foydalanuvchilarning manfaatlarini to'laroq qondirish uchun buxgalteriya hisobini markazlashtirilgan holda tartibga solish jarayonida emas, balki xo'jalik subyektlarining hisob siyosatini shakllantirishi jarayonida e'tiborga olinishi zarur. Sababi moliyaviy hisobotlarni ochib berish jarayonida tashqi foydalanuvchilar uchun zarur ma'lumotlar yoritiladi.

2. Adabiyotlar sharhi.

Mavzuga oid adabiyotlarni tahlil etish jarayonida mazkur soha yuzasidan ko'plab xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlar o'z asarlarida keng qamrovli ta'rif va fikrlar berib o'tishganligi o'rganildi. Xorijiy iqtisodchi olimlarning faoliyatini o'rganish asnosida buxgalteriya hisobini tashkil qilish va takomillashtirish borasida to'rt yirik: italyan, nemis, fransuz va angliya-amerika maktablari mavjudligi aniqlandi. Bu maktablarning turkumlanishi ularning buxgalteriya hisobi moliyaviy, boshqaruv, hamda ishlab chiqarish hisoblari borasidagi qarashlari turlicha bo'lganligi sabab bir to'xtamga kelinmagan.

Italiyan maktabining namoyondalaridan biri Djuzeppe Cherboni "Amaliy moliyaviy hisob –bu buxgalteriya hisobidir, boshqaruv hisobi esa birinchi navbatda analitik hisobdir" deb fikr bildirib o'tgan (Д.А.Львова, 2021).

Angliya-amerika maktabining vakili Charlz Xorngren (2001) buxgalteriya hisobini boshqaruv va moliyaviy hisoblarga bo'lib, ularning farqini yetti ko'rinishda ko'rsatib

o'tgan. Shuningdek, u o'z asarlarida "Boshqaruv hisobi ishlab chiqarish hisobining ko'pgina kamchiliklarini tugatdi" deb yozib qoldiradi.

T.A. Polshukning (2012) keltirishicha, xalqaro standartlarga o'tish boshqaruv va buxgalteriya hisobini jahon standartlariga moslashtirish bilan birga, tizimni to'g'ri yo'lga qo'yish va investitsiya jalb qilishda muhimdir.

X. Tekeyeva va I. Djanibekovaning (2021) keltirishicha, MHXS-xalqaro biznes bo'lib, ishbilarmonlik muhitini yaratishda muhim hisoblanadi.

Respublikamiz iqtisodchi olimlari ham bu borada o'z fikr va mulohazalarini bildirib o'tishgan bo'lib, B. Xasanov (2005) o'z asarlarida ishlab chiqarish hisobini moliyaviy va boshqaruv hisoblari kabi alohida hisob turi sifatida ko'rsatib uni hisobning bir obyekti sifatida mulohazalaydi.

Xolbekov R.O. (2021) ham ishlab chiqarish hisobini buxgalteriya hisobining bir qismi sifatida izoh beradilar. Bu boradagi qarashlar o'z navbatida hali bu sohada yechimi topilmagan muammolar borligi va ilmiy izlanishlar olib borish zaruriyatini taqozo etadi.

3. Tadqiqot metodologiyasi.

Maqolada mamlakatda tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga muvofiq hisobot tayyorlashning ahamiyati va istiqbolli yo'nalishlarini yoritishga qaratilgan bir qancha tadqiqot usullaridan, jumladan sharhlash, statistik kuzatuv, solishtirish, taqqoslash, induksiya va deduksiya, monografik tadqiqot, klasterlash kabi usullardan keng foydalanilgan.

4. Tahlil va natijalar.

Jahon tajribasi iqtisodiyotni integratsiyalashuvi sharoitida har bir mamlakat buxgalteriya hisobining asosiy qoida va tamoyillarini yangilanib borayotgan iqtisodiy jarayonlarga muvofiqlashtirish uchun tegishli qonuniy, me'yoriy hujjatlar va yo'riqnomalarni ishlab chiqishi, ushbu hujjatlar asosida esa har bir xo'jalik subyekti o'zining boshqaruv va tashkiliy-texnologik xususiyatlardan kelib chiqib, ularni aniqlashtirishi kerak. Bugunga kelib mamlakat iqtisodiyotini yangi bosqichga olib o'tish va yanada ochiq siyosatni yuritish, shaffoflikni ta'minlash maqsadida xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy hisobotlari xalqaro standartlarga muvofiq kelishi ta'minlanishi amalga oshirilmoqda.

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tishni jadallashtirish orqali xorijiy investorlarni zarur axborot muhiti bilan ta'minlash va xalqaro moliya bozorlariga kirish imkoniyatlarini kengaytirish, shuningdek, hisob va audit sohalari mutaxassislarini xalqaro standartlar bo'yicha tayyorlash tizimini takomillashtirishdan iborat.

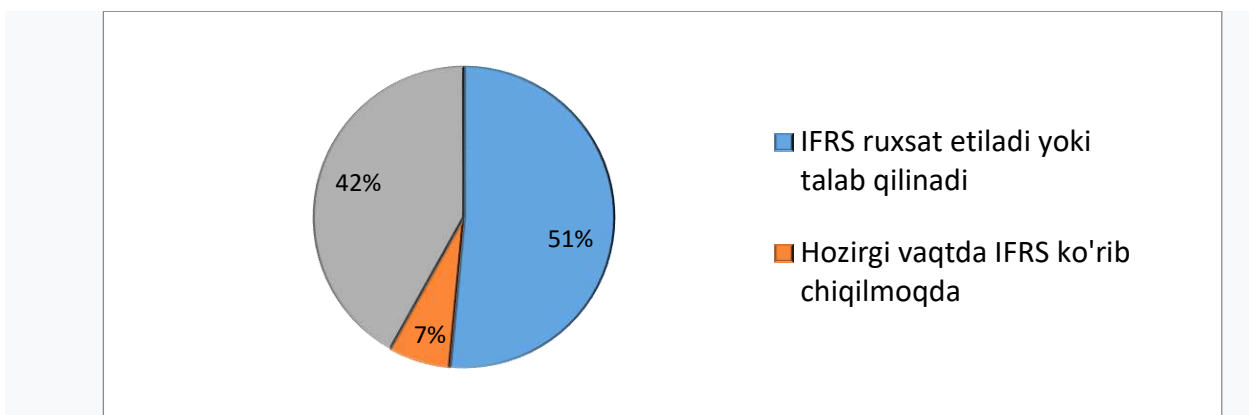
MHXS-bu kompaniyalarning moliyaviy hisobotlarini qanday yuritishini, unda amalga oshirilayotgan xo'jalik operatsiyalarini aks ettirishini va hisobotlarini qanday tayyorlashni belgilaydigan qoidalar to'plami. Moliyaviy hisobotlarni yuritish va tayyorlash usullarini qat'iy tartibga soluvchi milliy buxgalteriya hisobi standartlaridan farqli, moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari faqat uni tuzish tamoyillarini tavsiflaydi. MHXS aniq hisoblar rejasini o'z ichiga olmaydi, ularda birlamchi operatsiyalar ro'yxati yoki moliyaviy hisobotlarni yuritishning qat'iy qoidalari mavjud emas. MHXSning afzalligi unda buxgalterlar, menejerlar ishini sezilarli darajada osonlashtiradi va standartlarini butun dunyoda qo'llash imkonini beradi.

MHXS dagi hujjatlar tizimi		
Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS)	Xalqaro buxgalteriya standartlari (IAS)	MHXS talqinlari (IIAS)

1-rasm. MHXS dagi hujjatlar tizimi

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarining talqinlarini qo'llashdan maqsad ular standartlarning mohiyatini ochib beradi va ularni qo'llashda bir xillikni ta'minlaydi. Yana bir muhim hujjat bu moliyaviy hisobotning konseptual asoslari. Ular MHXSning bir qismi emas, lekin ularni ishlab chiqishda foydalaniladi. Konseptual asos moliyaviy hisobotning maqsadini, uning elementlarini aniqlashni va moliyaviy axborot sifatiga qo'yiladigan talablarni tavsiflaydi. Konseptual asos, birinchi navbatda, yangi standartlarni yaratish va mavjudlarini yangilashda IASga rahbarlik qiladi. Shuningdek, standartlarda aniq ko'rsatmalar bo'lmasa, buxgalteriya usullarini aniqlash uchun xususiy kompaniyalar tomonidan qo'llaniladi. MHXS butun jahon kompaniyalari Yevropa, Osiyo va Janubiy Amerikaning aksariyat mamlakatlarida qo'llanilib kelmoqda [6]. Ba'zi mamlakatlar xalqaro standartlarni milliy buxgalteriya hisobi talablari sifatida majburiy ravishda qo'llaydi. Buxgalteriya hisobining o'z standartlariga ega bo'lgan boshqa davlatlar moliyaviy hisobotga universal yondashuv sifatida MHXSdan foydalanib kelinmoqda.

Hozirda Xalqaro buxgalteriya hisobi standartini qabul qilinganligi to'g'risida 167 ta profil ma'lumotlari mavjud. Xo'sh bundan nechtasida buxgalteriya hisobi standarti talab qilinadi yoki ruxsat etilgan?

2-rasm. Yurisdiksiyalar soni

Umumjahon standartlari xalqaro biznes yurituvchi yoki unga sarmoya kirituvchi kompaniyalar tomonidan qo'llaniladi. Kompaniyalar egalari va rahbariyati uchun MHXS hisobotidan olingan ma'lumotlar ularga biznesning holatini "skanerlash" va asoslangan moliyaviy hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkonini beradi. Investorlar uchun IFRS hisoboti tashkilotdagi biznes amaliyotining shaffofligini baholashga, investitsiyalar qiymatini va investitsiya loyihasining mumkin bo'lgan xatarlarini hisoblashga yordam beradi.

5. Xulosa.

Hozirga qadar faoliyat ko'rsatgan va bugungi buxgalteriya hisobining tashkil qilish muammolarini milliy va xalqaro darajadagi muammolarga ajratish mumkin. Xalqaro darajadagi muammo-bu jahon miqiyosida hisob tizimini yagona standartlar asosida tashkil qilish va takomillashtirish bo'lsa, milliy darajadagi buxgalteriya hisobini tashkil qilish

muammolariga davlat miqyosda amalga oshiriladigan ishlar va vazifalar kiradi. Davlat miqyosida buxgalteriya hisobini tashkil qilish va uni tartibga solib turuvchi qonun-qoida, nizom va milliy standartlarni yaratish, ishlab chiqish hamda amaliyotga joriy qilish bu boradagi qilingan va qilinishi zarur bo'lgan vazifalarga kiradi.

Har bir mamlakatda IFRSni qo'llashi kerak bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlarning o'z ro'yxati mavjud. Asosan, bularga moliya sektoridagi ishtirokchilar (banklar, sug'urta tashkilotlari), OAJlar, yirik kompaniyalar, nodavlat pensiya jamgarmalari va boshqalar kiradi. O'zbekistonda ham qabul qilingan qonunchilikka muvofiq aksiyadorlik jamiyatlari, tijorat banklari, sug'urta tashkilotlari va yirik soliq to'lovchilar toifasiga kiritilgan yuridik shaxslar 2021-yil 1-yanvardan boshlab, MHXS asosida buxgalteriya hisobi yuritilishini tashkil etadi va 2021-yil yakunlaridan boshlab moliyaviy hisobotni MHXS asosida tayyorlaydi, qonun hujjatlarida MHXSga o'tishning ertaroq muddatlari nazarda tutilgan yuridik shaxslar bundan mustasno[8] deb belgilab qo'yilgan.

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartiga o'tishda tadbirkorlik subyektlari quyidagi afzalliklarga ega bo'lishi mumkin:

- ✓ Xalqaro fond bozorlariga kirib borish va xorijiy banklardan arzonroq kreditlar olish imkoniyati;

- ✓ Kapitalni jalb etishdagi xarajatlarning kamayishi;

- ✓ Hisobotlarni tayyorlash xarajatlari kamayishi. Xususan, turli mamlakatlar xo'jalik subyektlarining bayonotlarini konsolidatsiya qilishda yanada shaffof, ochiq va sodda taqqoslanadigan hisobot kompaniyaning moliyaviy holati to'g'risidagi ishonchli ma'lumotlarni o'z ichiga oladi, bunda u foydalanuvchilar (biznes egalari, investorlar, kreditorlar nazorat qiluvchi organlar va boshqalar) tomonidan yuqori baholanadi.

- ✓ Menejment(rahbariyat) uchun hisobotdagi ma'lumotlar va real voqealar o'rtasidagi bog'liqlikni kuzatish va ular asosida samarali qarorlar qabul qilish osonroq.

IFRS ko'plab bozor iqtisodiyoti mamlakatlaridagi buxgalteriya hisobi va hisobot tajribasini umumlashtiradi. Ular asosida yangi milliy hisobot standartlarini tezroq va arzonroq ishlab chiqish imkonini beradi.

Adabiyotlar:

Hongren Charles T. (2001) "Management Accounting"

Hasanov B.A. (2005) "Boshqaruv hisobi", 260 bet

Xolbekov R.O. (2021) Xalqaro Buxgalteriya hisobi 138 bet

Львова Д.А. (2021) "Идеи Джузеппе Чербони в российской бухгалтерии"

Полещук Татьяна Александровна (2012) Международные стандарты финансовой отчетности: проблемы внедрения // Территория новых возможностей. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodnye-standarty-finansovoy-otchetnosti-problemy-vnedreniya> (дата обращения: 08.09.2023).

Текеева Халимат Эльмурзаевна, Джанибекова Индира Альбертовна (2021) Международные стандарты финансовой отчетности // Московский экономический журнал. №11. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodnye-standarty-finansovoy-otchetnosti-5> (дата обращения: 08.09.2023).

TRANSPORT XIZMATLARI SIFATINI OSHIRISHDA RAQAMLI IQTISODIYOTNING MOHIYATI VA ROLI

Farmanov E.A.

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada transport xizmatlar sifatini oshirishda raqamli iqtisodiyot vositalaridan foydalanishning ilmiy asoslari tahlil qilingan, transport xizmatlarining raqamli iqtisodiyotdagi o'рни o'rganilgan, shuningdek, raqamli iqtisodiyotning kelib chiqishi, xorij va mahalliy olimlarning raqamli iqtisodiyotga berilgan ta'riflari, xorij mamlakatlarning raqamli iqtisodiyotining YAIMdagi ulushi keltirilgan.

Kalit so'zlar: Transport xizmatlari, raqamli iqtisodiyot, raqamli iqtisodiyot vositalari, Yalpi ichki mahsulot (YalM).

Аннотация. В данной статье анализируются научные основы использования инструментов цифровой экономики для повышения качества транспортных услуг, а также рассматривается роль транспортных услуг в цифровой экономике. Также представлены происхождение цифровой экономики, определения, данные цифровой экономике зарубежными и отечественными учеными, доля цифровой экономики зарубежных стран в ВВП.

Ключевые слова: Транспортные услуги, цифровая экономика, инструменты цифровой экономики, Валовой внутренний продукт (ВВП).

Abstract. This article analyzes the scientific basis of using digital economy tools to improve the quality of transport services, and examines the role of transport services in the digital economy. Also, the origin of the digital economy, the definitions given to the digital economy by foreign and local scientists, the share of the digital economy of foreign countries in the GDP are presented.

Keywords: Transport services, digital economy, digital economy tools, Gross domestic product (GDP).

1.Kirish.

O'tgan bir necha o'n yillar davomida iqtisodiyot tarmoqlardagi o'zgarishlar, jarayonlarning raqamlashuvi sohalarga sun'iy intellektning joriy etilishi raqamli iqtisodiyotning rivojlanishiga keng yo'l ochdi. Bundan tashqari, kundalik hayotimizda raqamli texnologiyalarning kirib kelishi oddiy holga aylanib, ulardan samarali foydalanish asosida raqamlashtirish deb nomlanuvchi asosiy tendensiya kirib keldi. Raqamli iqtisodiyot nafaqat transport industriyasini, balkim barcha mamlakatlarning ichkarisidagi jarayonlarni raqamlashtirish va integratsiyalashuv qamrovini kengaytirmoqda. O'zbekistonda, xorijiy mamlakatlar singari raqamli iqtisodiyotning rivojlanishiga keng

imkoniyatlarning yaratilishi bilan bir qatorda barcha tarmoq sohalari singari raqamlashuv jarayonlari muhitini yanada kengaytirish ustida ish olib borilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Parlamentga har yilgi murojaatnomasida (2020) "taraqqiyotga erishish uchun raqamli bilimlar va zamonaviy axborot texnologiyalarini egallashimiz zarur va shart" va shu bilan birga, "raqamlashtirishsiz natija, rivojlanish bo'lmashligini tushunib yetishi", hamda, "barcha darajadagi rahbarlar buni o'ziga kundalik vazifa sifatida belgilab, raqamlashtirish sohasini alifbosidan boshlab chuqur o'rganishi kerakligi va raqamli iqtisodiyotsiz mamlakat iqtisodiyotining kelajagi yo'q"¹ - deb ta'kidlaydi.

Haqiqatdan, mamlakatning kelajagi raqamlashtirish asosida rivojlanishi yaqqol misol sifatida rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy ko'rsatkichlaridan ko'rishimiz mumkin. Rivojlanayotgan Yangi O'zbekistonda, raqamli iqtisodiyot insonlar kundalik hayotini tubdan o'zgartirish, mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishi va infratuzilmasi yaxshilashi, aloqa-kommunikatsiya va axborot xizmatlari sifati oshirish, xizmatlarning yangi talablari paydo bo'lishiga turtki bermoqda. Albatta, bunday natijalarga erishishda mamlakatda amalga oshirilayotgan islohotlar belgilab beradi.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 3-iyulda "O'zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3832 sonli va 2020-yil 28-apreldagi "Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4699 sonli qarorlari, hamda 2020-yil 5-oktabrdagi "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyani tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida PF-6079 sonli farmonlari belgilab bermoqda. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 31-avgustda raqamli iqtisodiyotning maqsad va vazifalarini belgilab beradigan "O'zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni joriy qilish va yanada rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" qarorlarini keltirib o'tishimiz mumkin.

Ushbu qaror va farmonlarda, O'zbekistonda transport-logistika xizmatlari eksportini oshirish, transport sohasida real iqtisodiyot sektori korxonalarida boshqaruv, ishlab chiqarish va logistika jarayonlarini avtomatlashtirish, transport tizimida "raqamli yo'llaklar" va tranzit imkoniyatlarni kengaytirish, viloyat markazlarida jamoat transportlarida yo'l haqi to'lashning avtomatlashtirilgan tizimini joriy etish, transport tizimini kompleks rivojlantirish uchun dasturiy modellashtirish tizimlaridan foydalanish mexanizmlarini ishlab chiqish, 2025-yilgacha mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi ulushini 2 baravarga ko'paytirish, hamda xizmatlar hajmini 3 baravarga oshirish va ularning eksportini 100 million dollarga yetkazish kabi eng muhim vazifalar yuklatilgan. Aynan, raqamli iqtisodiyot vositalari asosida transport xizmatlari sifatini oshirish dolzarb muammolari bo'lib qolmoqda.

2.Adabiyotlar sharhi.

Jahonning rivojlangan mamlakatlari o'zining xizmatlar bozorini raqamli texnologiyalar asosida mavjud iqtisodiy muhitini shakllantirmoqda, raqamli iqtisodiyotni qo'llash hisobidan esa mamlakatning YaIM hajmini oshirishiga erishilmoqda. Bilamizki, transport xizmatlari iqtisodiyotning asosiy tarmoqlaridan biri sifatida qayd etiladi. Yalpi ichki mahsulot (YaIM) – bu mamlakat iqtisodiyot miqyosini belgilab beruvchi eng keng qamrovli o'lchov sifatida tan olinadi. Transport, iqtisodiyotning tarkibiy qismi sifatida, odatda, yalpi ichki mahsulotga nisbatan o'lchanadi (B.Fang, X.Han, 2000). Transport – bugungi iqtisodiyot va jamiyatda muhim rol o'ynaydi hamda o'sish va bandlikka katta ta'sir ko'rsatmoqda.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev raisligidagi "Tarmoq va hududlarda raqamli iqtisodiyot hamda elektron hukumatni joriy qilish" masalalari bo'yicha 2020-yil 22 sentabrda o'tkazilgan videoselekt yig'ilishi

Jahon miqyosida transport xizmatlari sifatini raqamli iqtisodiyot vositalaridan foydalanib oshirishga qaratilgan ilmiy va amaliy ishlar, hamda dasturiy loyihalar amalga oshirilib kelinmoqda. Xususan, mamlakatimizda transport xizmatlar sifatini raqamli iqtisodiyot vositalaridan foydalanib oshirishga qaratilgan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va Vazirlar Mahkamasi tomonidan yuqorida sanab o'tilgan farmon va qarorlar misolida keltirildi, hamda, xorijiy va mahalliy oliy ta'lim muassasalari olimlari tomonidan atroflicha o'rganildi.

Xususan, Dastlab terminni Yaponiyada iqtisodiy tanazzul boshdan kechirayotgan davrda yaponiyalik iqtisodchi professor tomonidan tilga olinadi (D.Kumar, 2020) hamda 1995-yilda ushbu atama amerikalik dasturchi Nikolas Negroponte (1995) tomonidan o'zining "Raqamli dunyodagi hayot" nomli asarida amaliyotga kiritadi. Keyinchalik, 1997-yilda texnologiya va iqtisodiyot sohasida jamiyatning kundalik hayotidagi katta o'zgarishlariga hissa qo'shgan Kanadalik professor Don Tapskott (1997) asarida alohida tushuncha sifatida qayd etadi. Olimning ta'kidlashicha, raqamli iqtisodiyot innovatsiyalar, hamkorlik va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish salohiyatiga ega. Bu yangi biznes modellarini yaratishga imkon beradi, jismoniy shaxslarga imkoniyatlar beradi va global miqyosda ma'lumot va g'oyalar almashinuvini osonlashtiradi. Asarda kompaniya va tarmoqlar raqamli iqtisodiyotning kuchidan raqobatdosh ustunlikka erishish va tarmoq dunyosida gullab-yashnashi yo'llarini o'rganadi. Professor raqamli texnologiyalar global iqtisodiyotni qanday qayta shakllantirayotgani haqida o'ylantiradigan tahlilni taklif etadi va jismoniy shaxslar, biznes va siyosatchilar uchun raqamli asrni boshqarish bo'yicha ko'rsatmalar beradi. Biroq, olimning o'z asarida asosan iqtisodiy modellar evolyutsiyasini, raqamli texnologiyalarning biznes va boshqaruvga ta'sirini o'rganadi va iqtisodiyotdagi kelajak o'zgarishlarning prognozlarini beradi (N.Puzina, 2021).

Umuman olganda, raqamli iqtisodiyot atamasiga ilk bor G'arb olimlari o'z tadqiqot ishlarida tilga olingan bo'lsada, biroq ularning asarlari, buni ochib bermaydi, balki uning xususiyatlarini tasvirlaydi. Jahonda raqamli iqtisodiyot fenomen sifatida ancha oldin kirib kelgan, ya'ni AQSHda XX asr o'rtalarida paydo bo'la boshlagan, hamda, 1960-yilga kelib jahonda raqamli innovatsiyalar faollik bilan tarqalishni boshlagan.

"Raqamli iqtisodiyot" terminiga jahonning yirik xalqaro tashkilotlari tomonidan turlicha izohlaydilar, shulardan Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki ya'ni Jahon banki tomonidan "Raqamli iqtisodiyot raqamli axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishga asoslangan iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy munosabatlar tizimidir". Bunda raqamli iqtisodiyot – bu bilim va raqamli texnologiyalarga asoslangan iqtisodiyotning yangi usuli bo'lib, uning doirasida jamiyat, biznes va davlat uchun yangi raqamli ko'nikma va imkoniyatlar shakllanadi (N.Puzina, 2021). Shuningdek, yana bir yirik jahon tashkiloti Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) tomonidan "Raqamli iqtisodiyot - bu raqamli boshqariladigan bozorlarni tavsiflash uchun ishlatiladigan umumiy atama" ya'ni boshqacha qilib aytganda, bu termin internet va unga tegishli axborot kommunikatsiya texnologiyalar tomonidan qo'llab-quvvatlovchi iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy tadbirlarning butun bir majmuasidir. Oksford lug'atida esa "raqamli iqtisodiyot, ayniqsa internetdagi elektron tranzaksiyalar" deb keltirgan. Umuman olganda, Raqamli iqtisodiyot raqamli texnologiyalar, internet va raqamli ma'lumotlarga asoslangan iqtisodiy faoliyatni bo'lib, unda raqamli texnologiyalar yordamida tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish, tarqatish va iste'mol qilishni o'z ichiga olgan iqtisodiy o'zaro ta'sirlar, tranzaksiyalar va jarayonlarning keng doirasini aks ettiradi.

Aynan "raqamli iqtisodiyot" tarkibiy qismlar va uning komponentlari bo'yicha statistika va iqtisod sohasida ilmiy-tadqiqot olib borgan amerikalik olim Tomas Mesenburg (2001) birinchi marta raqamli iqtisodiyotga xos bo'lgan komponentlarni aniq shakllantiradi hamda quyidagi beshta asosiy komponentini keltirib o'tadi, ya'ni elektron tijorat infratuzilmasi, elektron tijorat, raqamli texnologiyalarni qo'llash asosida an'anaviy

tarmoqlar narxini oshirish, raqamli iqtisodiyotda an'anaviy iqtisodiyotga nisbatan mehnat narxining farqi, raqamli iqtisodiyot mahsulotlari va xizmatlarining qo'shilgan qiymatining evolyutsiyasi kabilardir. Olim asosiy e'tiborini raqamli iqtisodiyotning tarkibiy qismlari va elektron biznes fenomenini o'lchash qobiliyatiga qaratgan.

Mashhur olimlar R.Buxt va R.Xikslar (2017) ham raqamli iqtisodiyotni uch darajada ajratib, quyidagicha e'tirof etadilar ya'ni raqamli sektor, raqamli iqtisodiyotning o'zi va raqamli iqtisodiyot. Taqdim etilgan tadqiqotlar asosida raqamlashgan iqtisodiyotning tarkibiy qismlari va atributlariga, raqamli texnologiyalardan foydalanishga, iqtisodiyotni raqamlashtirishni davlat tomonidan tartibga solishga qaratilgan.

Keyingi yillarda tadqiqotchilar asosiy e'tiborini iqtisodiyotning turli sohalari, ya'ni transport xizmatlarini joriy etishdagi ta'siri hamda raqamli iqtisodiyotning tarkibiy qismlaridagi sodir bo'lgan transformatsiya jarayonlariga qaratishdi (T.L.Mesenbourg, 2001; C.Dahlman, 2016).

Iqtisodiyotning barcha tarmoq sohalarni qamrab olishini hisobga olgan holda, PricewaterhouseCoopers (PwC) strategiya va innovatsiyalar bo'yicha maslahat guruhining biznes rahbari John Svioklaning fikricha, raqamli iqtisodiyot jahon bo'ylab "Biznes va hukumatni o'zgartiradigan, hamda favqulodda boylik yaratishga olib keladigan kapitalizmning uchinchi to'lqinini ishga tushirish" deb ta'kidlaydi (O.Economics, 2011).

Mahalliy olimlardan B.Alliyevning (2022) fikricha "raqamli iqtisodiyot-bu iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy aloqalarni raqamli texnologiyalarni qo'llash asosida amalga oshirish tizimidir" deb aytadi.

Yana bir hammuallif tadqiqotchilar B.X.Xaydarov va S.A.Saitovlar (2022) "raqamli iqtisodiyot"ni jarayonlarni tahlil qilish natijalaridan foydalanish va katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash asosida turli xildagi, texnologiyalar, asbob-uskunalar, tovar va xizmatlarni saqlash, sotish va yetkazib berish samaradorligini jiddiy ravishda oshirishga imkon beradigan, raqamli texnologiyalarga asoslangan elektron biznes va elektron tijorat bilan chambarchas bog'liq iqtisodiy faoliyat, hamda shu faoliyat natijasida ishlab chiqariladigan va sotiladigan raqamli tovarlar, xizmatlar yig'indisidir deb yuritadi.

Xullas, yuqoridagi olimlarning fikr mulohazalaridan kelib chiqib, raqamli iqtisodiyotdagi transport xizmatlari texnologiyaning rivojlanishi, ulanish va iste'molchilarning xohish-istaklarining o'zgarishi tufayli sezilarli o'zgarishlarga duch keldi. Raqamli texnologiyalarning integratsiyasi transport sohasida samaradorlik, foydalanish imkoniyati va foydalanuvchi tajribasini yaxshilashga erishish hamda, raqamli texnologiyalarning transport xizmatlariga integratsiyalashuvi yanada qulaylik, foydalanish imkoniyatini yaxshilash, atrof-muhitga ta'sirni kamaytirish va sektorda umumiy samaradorlikni oshirishdir.

3.Tahlil va natijalar

Raqamli iqtisodiyot axborot jamiyat taraqqiyotining mahsuli bo'lib, o'tgan 30 yil ichida uch bosqichni bosib o'tgan. Ulardan birinchi bosqichi: 1990-yillarda raqamli iqtisodiyotning asosiga aylangan ishlab chiqarish va boshqaruvdagi sifat o'zgarishlari bilan bog'liq bo'lgan internetning paydo bo'lishi va rivojlanishi sifatida muxrlangan bo'lsa², ikkinchi bosqichi: 2000-yillarining boshlarida internet va mobil aloqa global miqyosda tarqalayotgan bir paytda raqamlashtirishning internetga asoslangan tadbirkorlik faoliyati va raqamli iqtisodiyot atamasi, ta'rifiga xos bosqichdir. Hamda, uchinchi bosqichi: bugungi kunga kelib, jahonda raqamli iqtisodiyotning axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlanishi va raqamli sensorlar (buyumlar interneti (internet of things)) joriy etish bilan birgalikda, biznes jarayonlar, korxonalarning iqtisodiy tizimlarni raqamlashuvi, raqamli

² <https://theconversation.com/the-digital-economy-is-becoming-ordinary-best-we-understand-it-130398>

valyutalar va blokcheyn texnologiyasining keng tarqalishi sifatida ettirof etmoqda (O.Балазюк, В.Пилявец, 2022; Б.Паньшин, 2019).

Aslida, raqamli iqtisodiyot uchinchi sanoat inqilobidan to'rtinchi sanoat inqilobiga o'tishni aks ettiradi. Ya'ni uchinchi sanoat inqilobida gohida raqamli inqilob deb nomlansa, XX asr oxirlarida analog sifatida elektron va mexanik qurilmalardan raqamli texnologiyalarga o'tishini anglatadi. To'rtinchi sanoat inqilobi esa raqamli inqilobga asoslanadi, chunki bugungi kunda texnologiyalar jismoniy va kiberdunyolarni bog'lashda davom etmoqda³.

1-jadval

Raqamli iqtisodiyotning iqtisodiy va ijtimoiy manfaatlari (A.Aptekman and V.Kalabin, 2017)

Iqtisodiy manfaati	Ijtimoiy manfaati
Mamlakatning iqtisodiy o'sishiga hissa qo'shish	Inklyuzivlikni oshirish va kambag'allikni qisqartirish
Turdosh tarmoqlarning yangi ish o'rinlarni 3-4 barobar ko'paytirishga keng yo'l ochib berish	Aholiga ko'rsatiladigan tibbiy yordam sifatini oshirish
Mehnat unumdorlik darajasini oshirish	Narx-navoni kamaytiradi va ta'lim sifatini oshirish
Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiy ko'rsatkichlarini jadal rivojlantirish	Atrof-muhitga salbiy ta'sirlarni kamaytirish

Ko'pgina rivojlangan mamlakatlarda axborot texnologiyalari tarmog'i iqtisodiyotni rivojlantirishning asosiy "drayveri" hisoblanadi. Jahon bankining hisob kitoblariga ko'ra, hozirgi kunda raqamli iqtisodiyotning yalpi ichki mahsulotga (YaIM) nisbati 15 %dan ortig'ini tashkil etadi va keying o'n yilda ushbu ko'rsatkich 2,5 baravar o'sishini taxmin qilmoqda⁴. Mamlakatimizda oxirgi olti yilda raqamlashtirishni rivojlantirishning asosiy ko'rsatkichlari, shu jumladan 2022-yil yakunlariga ko'ra AKT xizmatlari hajmi 25,5 foiz oshib, 22,9 trln so'mni tashkil etdi. Raqamli iqtisodiyotning O'zbekiston YAIMidagi ulushi 2020-yilga nisbatan 1,99 foizdan 2,77 foizga o'sdi⁵.

XXI asrni axborotlashtirish va kommunikatsiya ya'ni boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, axborot jamiyati va axborot asri deb bejizga e'tirof etilmagan. 2022-yil, noyabr oyida Indoneziyaning Bali orolida Katta yigirmatalik (G20) mamlakatlari ya'ni jahon yalpi ichki mahsulotining 85 foizidan ortig'ini, xalqaro savdoning 75 foizini, va dunyo aholisining 60 foizini tashkil etuvchi yetakchilarning sammiti o'tkazildi, hamda, sammitda 2021-yilda jahonning 47 ta yirik davlatlarining raqamli iqtisodiyoti 38,1 trillion dollarga yetgani va bu o'tgan yilga nisbatdan 15,6%ga ko'p ekanligidan dalolat berganligi⁶ - ta'kidlandi.

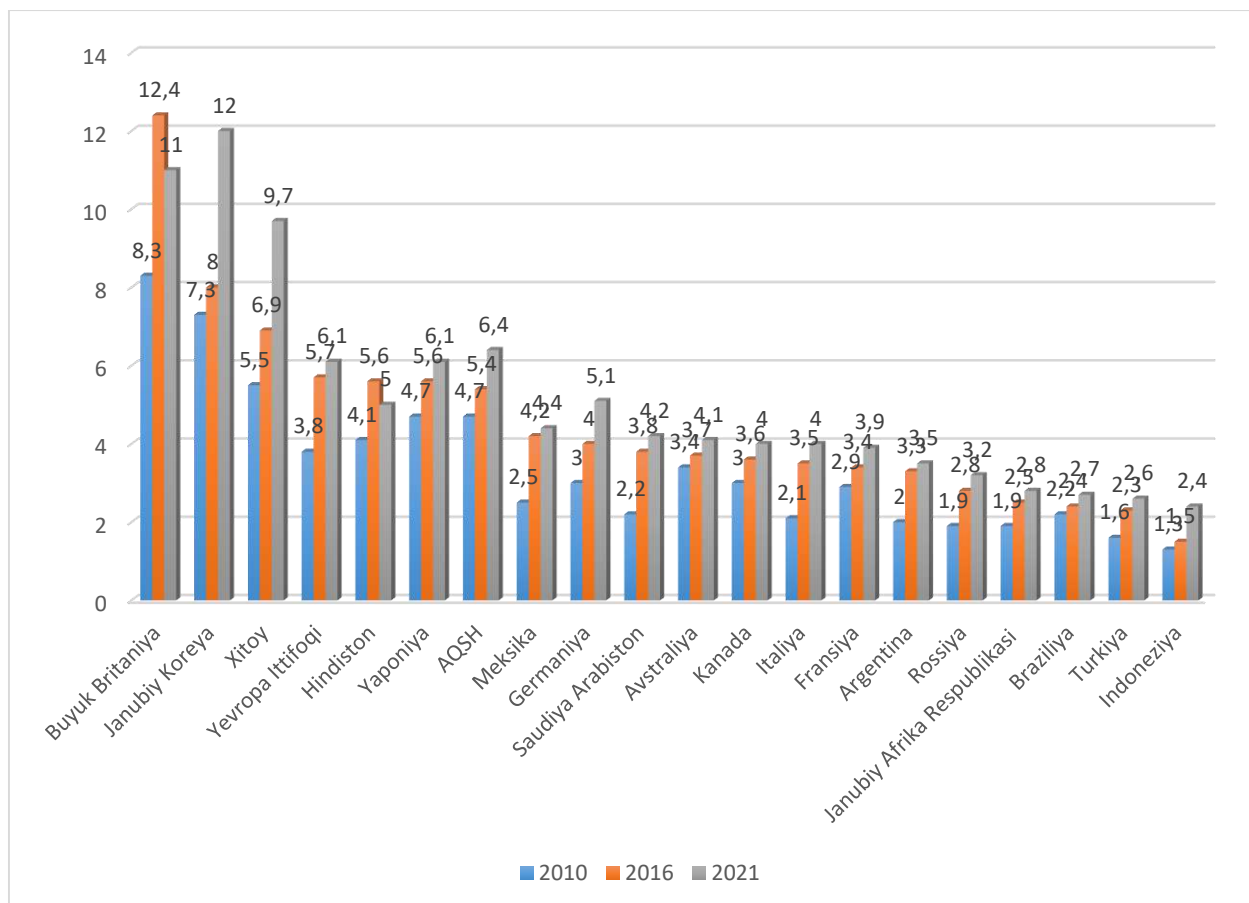
Jahonda raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi tahliliga nazar solsak, ushbu ko'rsatkichlar 2010-2021 yillar mobaynida keskin o'sish darajasini qayd etgan. Quyidagi G20 (Katta yigirmatalik) davlatlarda raqamli iqtisodiyotni o'sish darajasini tahlili 1-chizma keltirilgan.

³<https://www.techtarget.com/searchcio/definition/digital-economy#:~:text=Don%20Tapscott%20first%20coined%20the,the%20Age%20of%20Networked%20Intelligence>

⁴ <https://www.weforum.org/agenda/2022/08/digital-trust-how-to-unleash-the-trillion-dollar-opportunity-for-our-global-economy/>

⁵ <https://review.uz/en/journals/view/1-2023#dfliip-flipbookContainer/41/>

⁶ <https://www.prnewswire.com/in/news-releases/cgtn-digital-economy-becomes-new-growth-engine-for-china-and-other-g20-members-301677317.html#:~:text=Among%20them%2C%20the%20G20%20members,ranked%20first%20in%20the%20world>

1-rasm. Rivojlangan G20 (Katta yigirmatalik) davlatlarning raqamli iqtisodiyotning YaIMga ulushining o'sish darajasi tahlili⁷

1-rasmda keltirilgan G20 (Katta yigirmatalik) davlatlarning raqamli iqtisodiyotining YaIMga nisbati o'sish darajasini tahliliga ko'ra yuqori va o'rtadan yuqori daromad oluvchi davlatlarda raqamli iqtisodiyotni o'sish darajasi ijobiy tendensiyaga ega bo'lgan⁸. Ma'lumot tahliliga nazar solsak, 2010-2021 yillar mobaynida rivojlangan mamlakatlarning raqamli iqtisodiyotning YaIMga ulushi 1,9 foizga, rivojlanayotgan mamlakatlarning YaIMga ulushi esa 1,5 foizga oshganini ko'rsatmoqda. Shuningdek, 2021-yilda raqamlashtirish darajasi bo'yicha eng yuqori Janubiy Koreya (12%) reytingda yetakchilik qilmoqda, undan keyingi o'rinlarda Buyuk Britaniya (11%) va Xitoy (9,7%) qayd etgan. Boston Consulting Group tahlilchilarning hisob kitoblariga ko'ra, 2035 yilda borib, raqamli iqtisodiyot hisobidan 16 trillion dollarga yetishi taxmin qilinmoqda (И.Б.Боромазова, 2019). Raqamli iqtisodiyotning ortib borayotgani davlatlarning YaIMdagi ulushi har yili 20 foizga, yuqori daromadli davlatlarda esa o'rtacha 7 foizga oshib borayotganidan dalolat bermoqda.

Bilamizki, sifatning o'zgarishlari bilan iqtisodiyotda raqamli segment mavzusi dolzarb bo'lib qolmoqda, hamda yangi texnologiya va platformalarning yaratilishi tadbirkorlik subyektlari va davlat o'rtasida aloqalarni yanada qulayroq aloqa o'rnatishiga imkon yaratishmoqda. Natijada, iqtisodiyotning tarmoq xizmatlariga asoslangan raqamli va elektron ko'rinishlari shakllanmoqda.

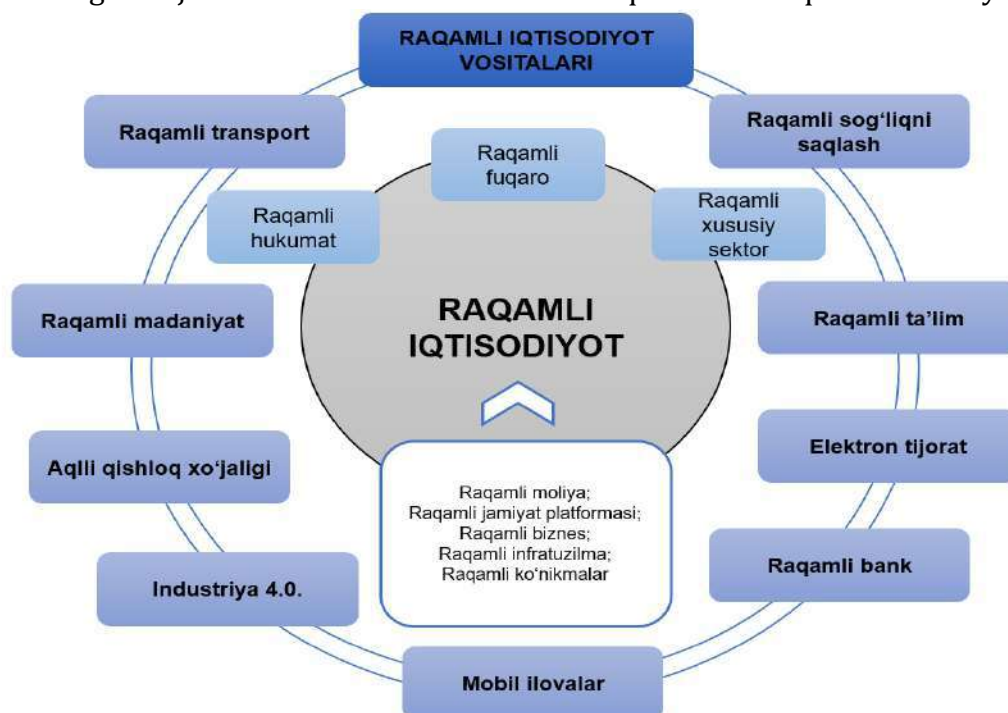
So'ngi yillarda raqamli, raqamlashuv, raqamlashtirish va shunga mos tushunchalar turli tarmoq sohalarda, xususan raqamli iqtisodiyot, raqamli moliya, raqamli transport va boshqa sohalarga qo'llanilmoqda. Umuman olganda, "raqamli" odatda ma'lumotlarni ifodalash uchun birliklar va nollar tizimi bo'lgan ikkilik koddan foydalanadigan elektron

⁷ Muallif tomonidan Boston Consulting Group <https://journals.bsu.by/index.php/economy/article/download> ma'lumotlari asosida shakllantirildi

⁸ Jahon banki ma'lumotlari asosida <https://data.worldbank.org/country>

texnologiyaga ishora qiladi. Ushbu ma'lumotlarni kompyuterlar, smartfonlar va boshqa raqamli qurilmalar kabi elektron qurilmalar yordamida boshqarish, qayta ishlash, uzatish va saqlash mumkin. Raqamli iqtisodiyot esa mana shunday raqamli texnologiyalar yordamida amalga oshiriladigan iqtisodiy faoliyat tushuniladi. U elektron tijorat, raqamli media, dasturiy ta'minotni ishlab chiqish, telekommunikatsiya va moliyaviy texnologiyalarni o'z ichiga olgan keng tarmoq va tarmoqlarni o'z ichiga oladi. Iqtisodiyot ijtimoiy-tarixiy rivojlanishning har bir bosqichida tom ma'noda o'ziga xos raqamli makon bo'lib kelgan. Har qanday biznesning samaradorlik ko'rsatkichlari, shuningdek, iqtisodiy atamalar raqamlar bilan ifodalanadi. Raqamli iqtisodiyot internet yordamida elektron tijorat orqali tovarlar va xizmatlar savdosini amalga oshirish jarayonlar ifodasidir.

Jahonda kuzatilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy tizimning transformatsiyasi raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi va joriy etilishi bilan uzviy bog'liq bo'lmoqda. Bundan tashqari, raqamli iqtisodiyot vositasi yordami transport xizmatlari sifatini oshirish, sun'iy intellektni va raqamli texnologiyalar sanoatini rivojlantirish hisobidan esa sohada biznes jarayonlarining samaradorligini oshishiga va davlatning ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini bartaraf etishiga erishilmoqda. Raqamli iqtisodiyot transport xizmatlari sifatini sezilarli darajada yaxshilagan bir qator vositalar va texnologiyalarni joriy etmoqda. Ushbu vositalar transport sohasida samaradorlik, qulaylik, xavfsizlik va umumiy foydalanuvchi tajribasini oshirish uchun raqamli innovatsiyalardan foydalanadi. Quydagi 2-rasmda raqamli iqtisodiyot vositalari aks etirilgan bo'lib, bunda zamonaviy jamiyat, biznes va iqtisodiy rivojlanishning turli jihatlarini shakllantirish va boshqarishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

2-rasm. Raqamli iqtisodiyot vositalari komponentlari⁹

Raqamli vositalarning ahamiyati bir nechta domenlarda tarqaladi va biz qanday aloqa qilishimiz, ishlashimiz, o'zaro aloqalarimiz va tranzaksiyalarni amalga oshirishimizga o'zgartiruvchi ta'sir ko'rsatadi. Raqamli iqtisodiyot vositalarining muhimligining bir necha asosiy sabablari yuqoridagi 2-rasmda aks etirilgan bo'lib, bunda inkluziv iqtisodiy o'sishi, kambag'allikni kamaytirish, yangi ish o'rinlarni yaratish va iqtisodiy-ijtimoiy

⁹ muallif tomonidan tuzilgan

samaradorlikni oshirish orqali raqamli hukumat, fuqaro va xususiy sektorlarni rivojlantirish asosida shakllanadi.

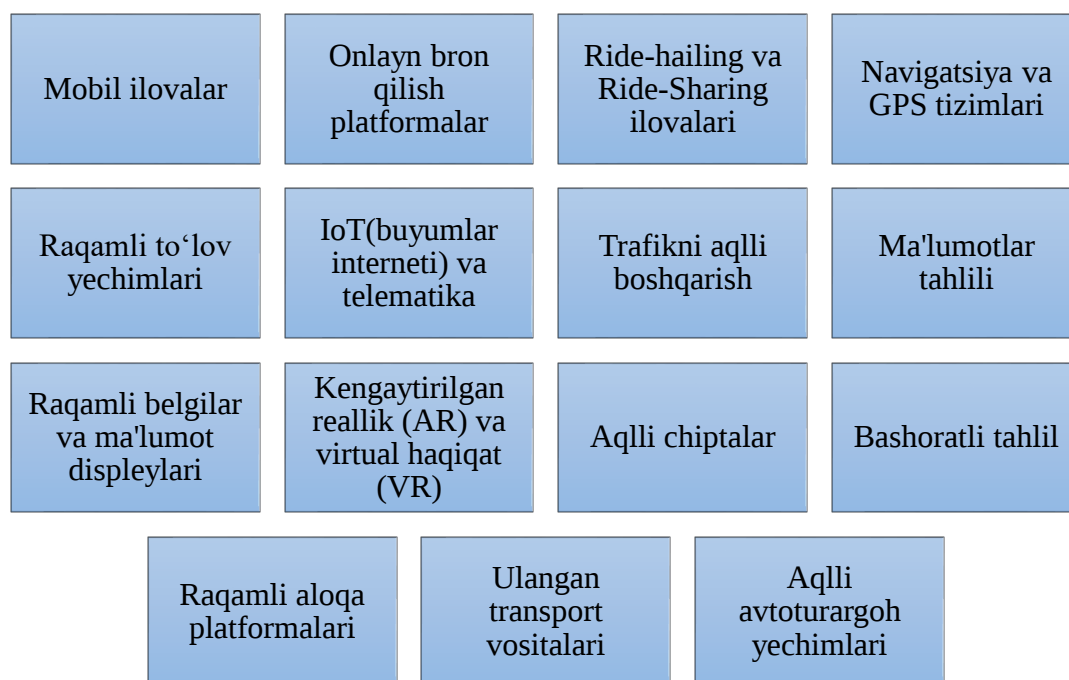
Elektron hukumat yoki raqamli boshqaruv deb yuritiladigan raqamli hukumat davlat organlari tomonidan xizmatlar ko'rsatish, fuqarolar bilan muloqot qilish va operatsiyalarni yanada samarali boshqarish uchun raqamli texnologiyalar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) foydalanishni anglatadi. Bu shaffoflik, qulaylik va sezgirlikni oshirish uchun hukumat jarayonlari, o'zaro aloqalari va xizmatlarini raqamlashtirishni o'z ichiga oladi. Raqamli hukumat keng ko'lamli tashabbuslarni o'z ichiga oladi, jumladan, davlat xizmatlari uchun onlayn portallar, raqamli ID tizimlari, elektron ovoz berish, ochiq ma'lumotlar platformalari va boshqalar. Raqamli hukumatning maqsadi fuqarolarning ishtirokini yaxshilash, ma'muriy jarayonlarni soddalashtirish va samarali boshqaruvni rag'batlantirishdan iborat.

Shuningdek, raqamli fuqarolarda kundalik hayotining bir qismi sifatida raqamli texnologiyalar, internet va onlayn platformalar bilan faol shug'ullanadigan shaxslar. Raqamli fuqaro bo'lish aloqa uchun raqamli vositalardan foydalanish, ma'lumotlarga kirish, onlayn hamjamiyatlarda ishtirok etish va raqamli tarkibga hissa qo'shishni o'z ichiga oladi. Raqamli fuqarolar raqamli sohadagi huquq va majburiyatlarini, jumladan, onlayn maxfiylik, xavfsizlik va axloqiy xulq-atvor bilan bog'liq masalalarni bilishadi. Ular raqamli madaniyatni shakllantirishda, raqamli huquqlarni himoya qilishda va raqamli hukumat tashabbuslari va onlayn fuqarolik faoliyati bilan shug'ullanish orqali raqamli demokratiyada ishtirok etishda rol o'ynaydi.

Raqamli xususiy sektor o'z faoliyatining turli jihatlarini uchun raqamli texnologiyalar va onlayn platformalardan foydalangan holda raqamli iqtisodiyot doirasida faoliyat yurituvchi biznes va korxonalarni nazarda tutadi. Bunga elektron tijorat kompaniyalari, texnologik startuplar, raqamli marketing agentliklari, dasturiy ta'minot ishlab chiqish firmalari va raqamli mahsulotlar yoki xizmatlarni taqdim etuvchi har qanday biznes kiradi. Raqamli xususiy sektor aloqa, marketing, mijozlarni jalb qilish, ma'lumotlarni tahlil qilish va boshqalar uchun raqamli vositalarga tayanishi bilan ajralib turadi. U tez-tez chaqqon va innovatsion tarzda ishlaydi, raqamli landshaftdagi texnologiya va iste'molchilarning afzalliklaridagi o'zgarishlarga tezda moslashadi.

Yuqorida keltirilgan uchta asosiy komponentlar bir-biri bilan uzviy bog'liq va zamonaviy jamiyatlarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Raqamli hukumat raqamli fuqarolarga raqamli huquqlarini himoya qilgan holda samarali va qulay davlat xizmatlarini taqdim etishga qaratilgan. Shu bilan birga, raqamli xususiy sektor raqamli boshqaruv doirasida raqamli fuqarolarning ehtiyojlari va afzalliklarini qondiradigan mahsulot va xizmatlarni taklif qilish orqali iqtisodiy o'sish va innovatsiyalarga hissa qo'shadi.

Raqamli iqtisodiyot vositalarining transport xizmatlariga bog'liqligi texnologiyaning transport sektoriga transformativ ta'siri tufayli tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Raqamli vositalar transport xizmatlariga kirish, boshqarish va optimallashtirish usullarini inqilob qildi. Quyidagi 3-rasmda transport xizmatlarida raqamli iqtisodiyot vositalarining ko'rinishlari aks etirilgan bo'lib, bunda transport xizmatlar yaxshilash va sifatini oshirishga qaratilgan.

3-rasm. Transport xizmatlarida raqamli iqtisodiyot vositalari kategoriyasi¹⁰

Transport xizmatlari sifatini raqamli iqtisodiyot vositalaridan foydalanib oshirish kategoriyasi tadqiq qilish natijasida quyidagi xulosalarga kelindi. Ushbu kategoriyalar har biri transport xizmatlari sifatini oshirishda raqamli iqtisodiyot vositalarining kuchidan foydalangan holda, transport xizmatlarini ko'rsatuvchi provayderlar yo'lovchilarning o'zgaruvchan ehtiyojlarini qondiradigan yanada samarali, foydalanuvchilarga qulay va barqaror transport ekotizimini yaratishi va shahar harakatlanishining umumiy rivojlanishiga hissa qo'shadi.

Mobil ilovalar: Mobil ilovalar foydalanuvchilarga real vaqt rejimida marshrutlar, jadvallar, transport sharoitlari va mavjud transport imkoniyatlari haqida ma'lumot beradi. Yo'lovchilar sayohatlarini rejalashtirishlari, bron qilishlari va yo'lda yangiliklar olishlari mumkin.

Onlayn bron qilish platformalari: Raqamli bronlash platformalari foydalanuvchilarga turli transport turlari, jumladan avtobuslar, avia va poyezdlarning reyslar va sayohatlar uchun o'z qurilmalari qulayligidan turib chiptalarni bron qilish va sotib olish imkonini beradi.

Ride-hailing va Ride-Sharing ilovalari: Bu ilovalar yo'lovchilarni haydovchilar bilan bog'lab, uyma-uy tashish xizmatlarini taqdim etadi. Yo'lovchilar o'zlarining sayohat joyini kuzatishlari, yetib kelish vaqtlarini hisoblashlari va naqd pulsiz to'lovlarni amalga oshirishlari mumkin.

Navigatsiya va GPS tizimlari: GPS-ni qo'llab-quvvatlaydigan qurilmalar va navigatsiya ilovalari real vaqtda yo'nalishlar, muqobil marshrutlar va transport yangilanishlari bilan foydalanuvchilarni o'z manzillariga yo'naltiradi.

Raqamli to'lov yechimlari: Kontaktsiz va mobil to'lov usullari, jumladan, raqamli hamyonlar va mobil banking ilovalari yo'lovchilarga naqd pul yoki jismoniy kartalarsiz yo'l haqini to'lash imkonini beradi.

IoT (buyumlar interneti) va telemekatika: Buyumlar interneti (IoT) qurilmalari va telematik tizimlari avtomobil joylashuvini kuzatish, yoqilg'i sarfini kuzatish, texnik xizmat

¹⁰ muallif tomonidan tuzilgan

ko'rsatish jadvallarini boshqarish va ishlash tahlili uchun ma'lumotlarni yig'ish uchun ishlatiladi.

Trafikni aqlli boshqarish: Raqamli trafikni boshqarish tizimlari transport oqimini optimallashtirish, tirbandlikni kamaytirish va transport signallarini muvofiqlashtirishni yaxshilash uchun sensorlar, kameralar va ma'lumotlar tahlilidan foydalanadi.

Ma'lumotlar tahlili: Katta ma'lumotlar tahlili transport organlari va xizmat ko'rsatuvchi provayderlarga rejalashtirish va qaror qabul qilishda ma'lumot berish uchun yo'lovchilarning xatti-harakatlari, talab shakllari va infratuzilmadan foydalanishni tahlil qilishda yordam beradi.

Raqamli belgilar va ma'lumot displeylari: Transport markazlaridagi interaktiv displeylar jo'nashlar, kelishlar, kechikishlar va boshqa yangilanishlar haqida real vaqtda ma'lumot beradi.

Kengaytirilgan reallik (AR) va virtual haqiqat (VR): Ushbu texnologiyalar sayohat paytida interaktiv va immersiv ma'lumotlar, xaritalar va o'yin-kulgilarni taqdim etish orqali yo'lovchilar tajribasini yaxshilashi mumkin.

Aqlli chiptalar: Kontaktsiz smart-kartalar, QR-kodga asoslangan chiptalar va mobil ilovalar chiptalarni sotish jarayonini soddalashtirib, yo'lovchilar uchun tezroq va qulayroq qiladi.

Bashoratli tahlillar: Bashoratli modellar talabni taxmin qilish, resurslar taqsimotini optimallashtirish va xizmat ishonchligini oshirish uchun tarixiy va real vaqt ma'lumotlaridan foydalanadi.

Raqamli aloqa platformalari: Transport xizmatlarini yetkazib beruvchilar, mijozlar bilan muloqot qilish, yangilanishlarni taqdim etish va so'rovlarni yuborish uchun ijtimoiy media, chatbotlar va xabar almashish ilovalari kabi raqamli platformalardan foydalanadilar.

Ulangan transport vositalari: Raqamli aloqa imkoniyatlari bilan jihozlangan transport vositalari boshqa transport vositalari, infratuzilma va boshqaruv markazlari bilan ma'lumotlarni almashishi mumkin, bu esa xavfsizroq va samaraliroq sayohat qilish imkonini beradi.

Aqlli avtoturargoh yechimlari: Raqamli vositalar foydalanuvchilarga mavjud mashinalar joylarini aniqlash, band qilish va hatto mobil ilovalar yordamida mashinalar uchun to'lovlarni amalga oshirishda yordam beradi.

Xulosa siaftida, raqamli kuzatuv texnologiyasi tufayli logistika sohasidagi asosiy biznes-jarayonlarni avtomatlashtirish va algoritmallashtirish, logistika oqimlari va transport yo'nalishlarini optimallashtirish nuqtai nazaridan bashoratli tahlilni takomillashtirish, transport-logistika kompaniyalari aktivlaridan foydalanish samaradorligini oshirish uchun keng istiqbollar ochilmoqda. Ta'minot zanjirlarida raqamli kuzatuvning afzalliklari aniq bo'lsa-da, ushbu texnologiyaning rivojlanishiga me'yoriy-huquqiy bazaning yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi, transport va logistika kompaniyalarining tovarlarni yetkazib berishda zamonaviy raqamli texnologiyalarni joriy etishga texnologik tayyor emasligi to'sqinlik qilmoqda.

Adabiyotlar:

Aptekman, A. and Kalabin, V. (2017) Digital Russia Report: new reality, McKinsey & Company, July, (<https://www.tadviser.ru/images/c/c2/Digital-Russia-report.pdf>)

Bukht, Rumana, and Richard Heeks (2017). "Defining, conceptualising and measuring the digital economy." *Development Informatics working paper* 68. (https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3431732).

Dahlman C., Mealy S., Wermelinger M. (2016) Harnessing the Digital Economy for Developing Countries. Paris: OECD. DOI: <https://doi.org/10.1787/18151949>. URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/4adffb24-en>.

Economics, O., (2011) The new digital economy: how it will transform business. *A research paper produced in collaboration with AT&T, Cisco, Citi, PwC & SAP*, 34. (<https://www.pwc.com/cl/es/publicaciones/assets/the-new-digital-economy.pdf>).

Fang B., Han X. (2000) Relating Transportation to GDP: Concepts, Measures, and Data // *Integrated Transport Economy Modelling— Top European and North American Models*. (<http://www.e-ajd.net/source-pdf/nouveau/ajd-41-fang-han-4-december-2000.pdf>).

Kumar, D., (2020) Contribution of Business Education on Digital Economy: A Descriptive Study. (https://www.academia.edu/41293722/DIGITAL_ECONOMY_HISTORY_OF_DIGITAL_ECONOMY).

Mesenbourg T.L. (2001) Measuring the Digital Economy. U.S. Bureau of the Census. (<https://www.census.gov/content/dam/Census/library/workingpapers/2001/>).

Murojaatnoma (2020) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2020-yil 24-yanvar.

Negroponte, N. (1995). *Being Digital*. Knopf. (Paperback edition, 1996, Vintage Books, ISBN 0-679-76290-6).

Puzina, N., Reutova, I., Leshenko, N., Khobotova, S. and Katunina, N., (2021) The Digital Economy: Approaches to the Definition and the Regional Dimension. In *SHS Web of Conferences* (Vol. 93, p. 05016). EDP Sciences. (https://www.researchgate.net/publication/344176286_Contribution_of_Business_Education_on_Digital_Economy_A_Descriptive_Study).

Tapscott, Don (1997). The digital economy: promise and peril in the age of networked intelligence. New York: McGraw-Hill. ISBN 0-07-063342-8.

Xaydarov, B.X. and Saitov, S.A., (2022) Raqamli iqtisodiyot tushunchasi, afzalliklari amaliy ahamiyati va xorijiy tajriba. *Academic research in educational sciences*, 3(5), pp.151-156. (<https://cyberleninka.ru/article/n/raqamli-iqtisodiyot-tushunchasi-afzalliklari-amaliy-ahamiyati-va-xorijiy-tajriba/viewer>).

Алиев, Б., (2022) Тараққиётда ахборотлашув ва рақамли иқтисодиёт. *Academic research in educational sciences*, 3(3), pp.933-947. (<https://cyberleninka.ru/article/n/tara-iyotda-ahborotlashuv-va-ra-amli-i-tisodiyot>).

Балазюк, О. Пилявець, В., (2022). Технологія блокчейн: дослідження суті та аналіз сфер використання. *Економіка та суспільство*, (43). (<https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1701/1636>)

Богомазова, И.В., Аноприева, Е.В. and Климова, Т.Б., (2019) Цифровая экономика в индустрии туризма и гостеприимства: тенденции и перспективы. *Сервис в России и за рубежом*, 13(3 (85)), pp.34-47. (<https://core.ac.uk/download/pdf/287914971.pdf>)

Паньшин, Б., (2019) Цифровая экономика: понятия и направления развития. *Наука и инновации*, (3 (193)), pp.48-55. (<https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovaya-ekonomika-ponyatiya-i-napravleniya-razvitiya/viewer>)

EFFECTIVE USE OF TAX MECHANISM IN THE DEVELOPMENT OF INNOVATION ECONOMY

DSc, Giyasov S.A.
Fiscal institute

Abstract. *This article examines the possibilities of effective use of the tax mechanism in the innovative development of the economy. Scientific and theoretical aspects of tax regulation of the innovative economy are also interpreted. The current state of tax incentives provided for research and innovation activities is critically analyzed. In particular, the impact of tax incentives on research and innovation activities of enterprises is analyzed. As a result of the research, conclusions were formulated, scientific proposals and practical recommendations were developed.*

Key words: *innovative economy, innovative activity, tax mechanism, tax benefits, innovative development.*

1. Introduction.

Without the innovative development of the economy of Uzbekistan, we cannot go to the next stage of economic development. After all, in achieving high competitiveness, the transition of the economy to the path of innovative development is a strategic priority. This requires a change in the model of economic development and radical structural changes in the economy.

Studies have shown that in world practice, tax mechanism is widely used in the introduction of scientific and technical works into production and acceleration of innovative activities. Consistent reforms are also being carried out in Uzbekistan in recent years to create a favorable tax environment for business entities. However, now it remains to be seen that the tax system of Uzbekistan does not have modern and effective tax laws aimed at the innovative development of the economy, the existence of which also does not necessarily yield results.

In particular, the practice of providing tax benefits, which is an element of the tax mechanism, causes a number of serious problems, such as providing without clear criteria and transparent justification, a low level of influence of tax benefits on innovation, as well as the lack of a mechanism for evaluating the effectiveness of the results of the benefits provided. In this regard, the need to develop scientific proposals and practical tools aimed at finding solutions to these problems and the effective use of taxation in the innovative development of the economy is due to the relevance of the chosen topic.

2. Literature review.

In modern-day data, there is abundant evidence on the effect of tax incentives on innovation. Most studies focus on the effects of direct tax breaks for innovation, e.g., R&D tax credits, with very few papers considering the indirect effects of general corporate taxation. On the latter topic, Schweltnus and Arnold (2008) report a negative effect of corporate taxation on productivity and investment for firms in manufacturing and services

across many countries. Atanassov and Liu (2020) study US publicly traded firms in the period 1998-2006 and find that corporate tax cuts lead to higher innovation output, as measured by the number of patents and citations per patent, especially for firms that are financially constrained, have smaller collateral assets and weaker corporate governance, and more frequently use tax avoidance strategies. In a study of European MNEs, Karkinsky and Riedel (2012) estimate that for the period 1995-2003, a 1 percentage point increase in the tax rate on royalty income leads to a decrease of -3.5% to -3.8% in the number of patents in a given country.

On R&D-specific incentives, most of the key papers find significant effects. Reviewing the US innovation tax policy in the 1980s, Hall (1993) finds an elasticity of R&D spending to R&D tax credits of around one. These findings appear to hold across OECD countries overall, for which Hall and Van Reenen (2000) find that a dollar in tax credit for R&D stimulates a dollar of additional R&D. Bloom et al. (2002) study the effectiveness of R&D tax credits in OECD countries from 1979 through 1994. They find that reducing the cost of R&D by 10% leads to a 1% increase in R&D in the short run and an almost 10% increase in the long run.

Moreover, Romero-Jordan et al. (2014) use ESEE survey data for 1995-2015 to study the impact of two Spanish tax incentives for R&D. They estimate that tax credits exert a positive and significant effect on private R&D investments, but only for large firms. Public grants act very differently: They contribute to R&D investment by alleviating firms' financial constraints through a signal effect, which in turn simplifies access to external debt for firms that obtain the grants.

Dechezlepretre et al. (2016) exploit a change in the UK R&D tax regime in 2008 which raised the size threshold for a more generous SME" tax regime. The authors find that this led to an economically and statistically significant increase in R&D investment and patenting. Furthermore, they find no evidence of a fall in the quality of patents, which supports the idea, that R&D tax credits do not merely cause relabeling of existing spending. Concerning effectiveness, they estimate that the policy stimulated £1.7 of R&D for every £1 of subsidy and that in its absence R&D would be around 10% lower over the period 2006-2011. Their findings are supported, by Guceri and Liu (2019), who estimate an elasticity of -1.6 and 1.3£ of R&D for every pound of forgone corporate tax revenue in the UK for the same period.

Chen et al. (2021) leverage China's "InnoCom" program, which provided large tax cuts for companies investing in R&D over a predetermined threshold. They find that this tax incentive significantly increased R&D investment over the period 2008-2011. However, they are also able to show that expense relabeling reduces the effective R&D investment by one fourth.

Several papers focus on innovation tax policy across US states. Wilson examines R&D tax incentives across US states between 1981 and 2004 and estimates that, on average, a 1 percentage, point increase in a state's effective R&D tax credit rate leads to a long-run increase in R&D spending of 3%-4% inside the state and a decrease of 3%-4% in R&D spending outside of it. A possible interpretation of this high elasticity is that there is ample cross-state R&D and business shifting (Wilson, 2009). Rao (2016) studies the impact of the US federal R&D tax credit over the period 1981-1991 and estimates that a 10% reduction in the user cost of R&D leads to a 19.8% short-run increase in the research intensity-ratio, measured as the ratio of R&D spending to sales. It is specifically, R&D deemed as qualified for the federal tax credit that increases the most. Long-run estimates suggest that the average firm faces adjustment costs when scaling up R&D and increases spending over time. Most of the increase in R&D spending seems to be accounted, for by additional spending on wages and research supplies.

3. Research methodology.

In the process of the study, a number of methods of financial and economic analysis as a methodological basis. In particular, economic, logical, scientific abstraction, comparative analysis, monographic research, study in dynamics, data grouping, induction and deduction, as well as fine statistics and regression analysis. In particular, through regression analysis, an analysis on the impact of tax benefits provided by enterprises for scientific research and innovation activities on their financial performance, in particular, the cost and gross revenue, and determined the level of impact of tax benefits provided to the scientific research and innovation activities of enterprises.

4. Analysis and results.

In recent years, a wide range of work has been, carried out to create suitable conditions for the innovative development of the economy in our country. An example of such work is the establishment of an innovation Technopark in Yashnabad district, Mirzo Ulugbek Innovation Center, as well as a fund to support innovative development and innovation ideas under the Ministry of innovation development of the Republic of Uzbekistan.

Innovation is a concept that characterizes the modern economy, which has made intensive development on account of the achievements in the sectors of Economy, namely industry, agriculture, service, foreign trade and foreign economic relations, science and technology in the management of the economy, the introduction of inventions, know - how, patents.

The innovative economy is primarily a human factor, that is, it ensures the effective use of human potential. Although signs of this type of economy were noticeable even in previous periods, they were not as relevant as they are today. Because global problems that cause serious concern to the world community in subsequent periods, that is, due to a sharp increase in the population, a reduction in raw materials, the need to eliminate environmental crises in the process of industrialization, in turn, force the transition to an innovative economy, which is considered, an important condition for optimizing production.

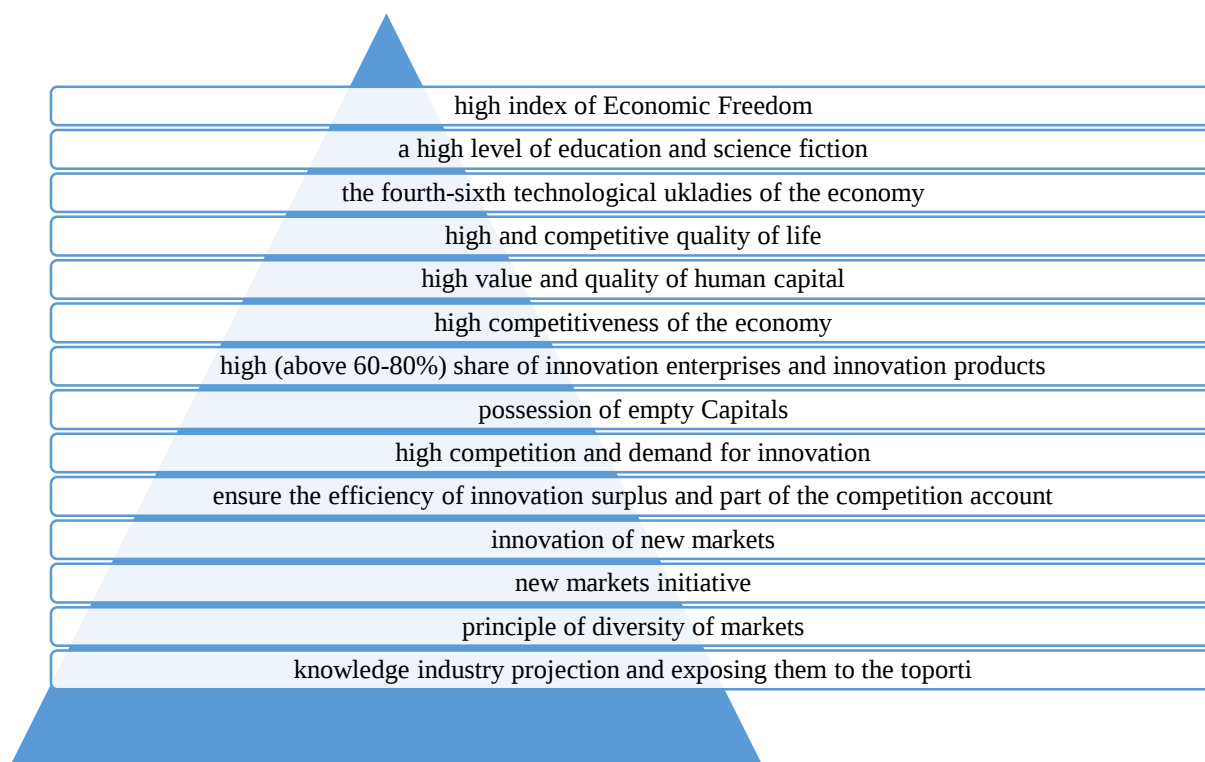
Innovative development strategy is a necessary factor of Uzbekistan's integration into the world community. Innovation economy is primarily a flexible, dynamic economy in which new companies are formed, old ones are lost, new markets are searched new market parts are mastered.

The innovation economy dictates that financial resources will be sufficient in the first place. The effective operation of banks, the increase in the quality of the services they provide is primarily due to the study of the customer market by the banks and the provision of banking services as a result, of their demand.

As a sign of innovation economy, we can indicate the following:

1. The presence of a reserve of personnel with high qualifications, able to implement new ideas and events, apply new techniques and technologies;
2. Striving to modernize its activities by constantly introducing new modern techniques and technologies and equipment into its activities;
3. The existence of advanced banking and financial institutions capable of ensuring the continuous provision of financial resources of innovation and investment activities of economic entities, etc.

Innovation economy (knowledge economy, intellectual economy) this is a form of economy based on the flow of innovations, constant technological improvement, production and export of high-tech products with very high added, value as well as technologies themselves.

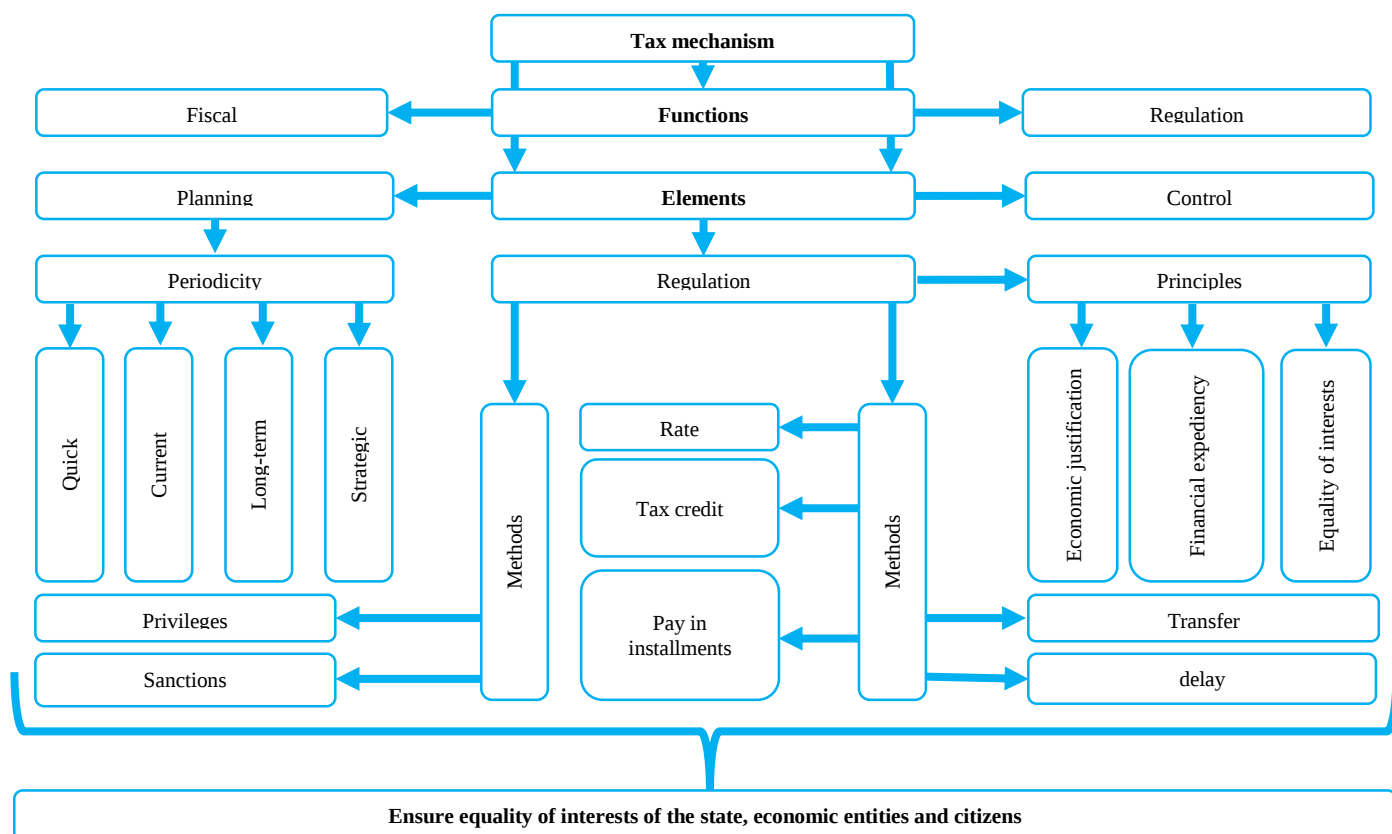

Picture 1. Base indicators of innovation economy (Giyasov, 2019)

As you know, the market economy has the ability to regulate itself. The existence of self-regulation seems to exclude the need for state intervention in the economy. However, to date, the issue of the role of the state in the economy in the form of a market remains controversial. For example, not only is there a "perfect" market by nature and, as a consequence, the need to apply outside regulatory measures, but also is manifested as a prerequisite for the actions of political institutions of the state and society, the emergence of stable economic and market relations.

One of the most important pillars in the effective impact of innovation development on the economy is the tax mechanism. The tax policy is implemented through - the tax mechanism. The tax mechanism is a set of methods and rules of tax relations that ensure the achievement of tax policy objectives. The internal essence of the tax policy is - formed in accordance with the essence of taxes, that is, with two functions: it is fiscal and regulatory, which presupposes a balance between general, corporate and personal interests (Picture 2).

Elements of taxation it is planning, regulation and control. Tax planning is a system of economic based forecasts of tax revenues, taking into account real economic conditions. In terms of planning periodicity is - divided into operational, current, long-term and strategic planning types. The main task of tax planning is an expression from the provision of qualitative and quantitative indicators of the socio-economic programs of the country on basis of the current tax legislation. The state-scale role of tax planning determines the calculation of the volume of tax revenues to the budget based on the analysis of factors such as tax revenues, their growth rates and the increase in the tax base (Giyasov, 2019).

Picture 2. Functions, elements and purpose of tax mechanism (Giyasov, 2019)

Regulation through taxation is a system of economic measures aimed at rapid intervention in production processes. Regulation through taxes is - based on such principles as economic justification, financial expediency and equality of interests. The main tasks of the regulation through taxes are the creation of a common tax environment for the internal and external activities of economic entities, as well as provision of preferential tax conditions for promoting the movement of priority sectors and funds to territorial destinations.

Regulation through taxation is carried - out in different ways and methods. Methods: privileges and sanctions, methods: tax credit, delay, become-become payment, transfers and others. The tax rate in the regulation of income is one of the important instruments in the implementation of Public Policy. The tax rate determines the percentage of the tax base or part of it, the value of its money is the amount of tax. When the government changes the tax rate, it can regulate the economy through taxation, without making any major changes to the tax legislation. Tax policy achieves a sensuous effect through reduced or stratified tax rates on taxpayers of certain categories in individual regions and sectors.

The tax rate provides for the relative mobility of financial legislation and allows the government to quickly, and efficiently change priorities in revenue regulation policies. The tax rate plays an important role in the implementation of the state policy, allowing the use of various tax rates, such as proportional, progressive, regressive and strict

Progressive and regressive rates are of particular importance, they are an effective tool in regulating not only the level of income of taxpayers of different categories, but also the formation of budgetary revenues of different levels.

The centralized unified tax system has sufficient flexibility in calculating tax rates, which guarantees annual clarification of tax rates and bringing tax policy in line with the real economic situation. In addition to the tax rate, the tax deduction is an effective means of conducting tax policy. This is due, to the fact that individuals and legal entities that meet the established requirements can be exempt from full or partial taxation.

It is difficult to systematize the tax benefits that are - used in the world practice of taxation. The reason can be establishes in any cases in which there is a tendency for the development of entrepreneurial activity of the state and with which it is ready to stimulate or restrict certain sectors of the economy, regions, types of entrepreneurial activity.

While the state provides certain tax benefits to taxpayers, it will primarily FA its impact on economic processes. Forms and methods of granting benefits in any state are constantly evolving. We can quote the following basic forms of tax benefits:

- full or partial exemption from taxation of profit, revenue or other item;
- to be able to win the dice in future periods;
- application of reduced tax rates;
- Tax (full or partial) exemption of income from a particular type of activity or from such activity;
- tax exemption of individual social groups;
- delay or become-become payment of tax payments.

In most cases, those or those tax benefits that are grant are assess only at the stage of its introduction. Then the budget losses coming from it will not be adequately assessed, the economic effect that must be achieved on the given preference efficiency will not be analyzed.

Only one example was the regression analysis on the account of tax benefits provided for scientific research and innovation activities in order to determine the extent to which funds remain at the disposal of enterprises, influence on the volume of products produced by them.

As, a result of this analysis, it is observed that the level of impact of the tax deduction provided on the profit tax in the form of full exemption for scientific research and innovation activities on the cost of enterprises (Figure 2, line 020) is low. That is, we can observe the low level of exposure of the funds that remain at the disposal of the enterprise to the account of the tax deduction provided for the profit tax for scientific research and innovation activities to the volume of expenditure on the production of innovative products (work, services) (Picture 3).

VARIABLES	(1) Fixed effects	(2) Random effects
STP	1.36e-06*** (2.75e-10)	1.36e-06*** (2.75e-10)
VAT	1.41e-07*** (0)	1.41e-07*** (0)
Profit		-0.0155 (4.977)
SSP	3.50e-06*** (1.71e-09)	3.50e-06*** (1.71e-09)
Propetry		4.15e-07 (1.50e-06)
SF		-0.000939 (0.0141)
Constant cost price		13.64*** (0.170)
Constant lnalpha		2.448*** (0.0631)
Observations	294	646
Number of nom	100	409

Standard errors in parentheses

*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Picture 3. Results of regression analysis on the impact of tax benefits provided for scientific research and innovation activities on the cost of enterprises (Giyasov, 2020)

Similarly, the impact of the tax deduction provided on the profit tax in the manner of full exemption for scientific research and innovation activities can not be considered positive for the gross income of enterprises. That is, the tax deduction is indicative of the low level of exposure of enterprises to the net proceeds from the sale of products (goods, work and services), as well as the volume of production of products (Picture 4).

Based on the above analysis, we believe that it is necessary not to introduce new tax incentives intended for research and innovation, but to increase the efficiency of existing ones. To do this, it is necessary to abandon the practice of providing tax benefits in the form of full exemption from all types of taxes for an indefinite period for scientific research and innovation and instead apply the following:

- application of reduced tax rates from tax types;
- application of forms of tax credit for payment of profit tax received as a result of commercialization of innovative product, which is considered the result of innovative activity;
- deduction from the taxable profit of expenses made to these types of activities.

VARIABLES	(1) Fixed effects	(2) Random effects
SPT	9.69e-07*** (1.14e-10)	9.69e-07*** (1.14e-10)
VAT	1.26e-07*** (0)	1.26e-07*** (0)
Profit		-5.14e-05 (5.23e-05)
SSP	2.85e-06*** (9.16e-10)	2.85e-06*** (9.16e-10)
Property		1.82e-07 (9.49e-07)
Income		-0.00340* (0.00199)
SF		-0.00726 (0.00899)
Constant Gross income		14.60*** (0.108)
Constant lnalpha		1.543*** (0.0560)
Observations	362	647
Number of nom	125	409

Standard errors in parentheses

*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Picture 4. Results of regression analysis on the impact of tax benefits provided for scientific research and innovation activities on the gross profit of enterprises (Giyasov, 2020)

At the same time, it is more effective to reduce the tax rate or apply forms of tax credit due to the introduction of the results of scientific research into practice and the receipt of patents. This is based on the information that the results were put into practice by the relevant competent authorities and patents were obtained.

At the same time, it is more effective to reduce the tax rate or apply forms of tax credit by introducing the results of scientific research into practice and obtaining patents. At the

same time, it will receive information from the relevant competent authorities on the implementation of the results in practice and obtaining patents.

In addition, the lack of monitoring of the results of the provision of tax benefits does not allow us to establish certain criteria for the provision of tax benefits, which is considered one of the factors that reduce the effectiveness of tax benefits. This does not guarantee the accuracy, openness and transparency of the guidelines for submitting preferences. Another important reason for the low efficiency of tax benefits is that they are issues without any conditions and are not subject to refund. The user of privileges does not assume any obligations to improve the quality of products produced by the enterprise increase the volume or increase the volume of exports.

5. Conclusion.

Tax incentives intended for innovative activities are based on the results achieved, such as gross income, Gross Profit, Net Profit, annual wage fund, average monthly salary, number of workers, growth in export volumes, the financial results of enterprises, that is, it is desirable to be presented on the principle of "benefits-innovation-results".

For scientific research and innovation activities, it is necessary to develop and apply the procedure for the application of the result-oriented investment tax credit instead of the tax benefits provided without any conditions in the form of a full exemption for an indefinite period.

In order to increase the efficiency of the tax deduction provided for by VAT for scientific research and innovation activities in the tax code, it is necessary to apply tax benefits not only from the account of budgetary funds, but also to the scientific research and innovation work carried out from the account of non-budgetary funds and private funds. It is also effective to apply a reduced rate of qqs due to the results of activities instead of a full exemption from qqs for the value of such works.

Monitoring the results of tax benefits the implementation of the tax benefits law in practice serves to ensure the accuracy of the results achieved in the tax benefits account, forecasting the losses in the budget to the account of tax benefits, increasing the efficiency of tax benefits, determining and canceling ineffective tax benefits, and increasing the responsibility of users of tax benefits.

Scientific research and experimental design work carried out from the budget funds will lead to qualitative improvement of the results of scientific research and experimental design activities, as well as intensification of its implementation, due to the introduction of the results of these activities on the income received within the framework of the project.

In order to improve the standard of living of Uzbekistan and the people, it is necessary to solve their problems during the transition to innovative development. An innovative economy that provides all kinds of resources for the well-being of the next generation as an economy through innovation and high quality. Through the analysis of human development indices, it is necessary to take into account the indicators of population growth in Uzbekistan and the trends of resource reduction in harmony with the growth of the economy in today's indicators

The strategy of innovative development is a necessary factor in the integration of Uzbekistan into the world community. An innovative economy is primarily a flexible, dynamic economy in which new companies are being formed, old ones are being lost, new markets are being searched new market segments are being developed.

Stimulating business entities to engage in innovation and investment activities, the production of innovative products considered the main task of any modern state in regulating the economy. In particular, the rapid development of the economy of Uzbekistan, the influx of investments, the rapid introduction of modern innovative technologies, the widespread use of scientific and technological achievements in economic,

social and other spheres is a very important and urgent issue that the state must solve today and in the near future.

References:

Atanassov Julian and Xiaoding Liu (2020), "Can Corporate Income Tax Cuts Stimulate Innovation?," *Journal of Financial and Quantitative Analysis*, August, 55 (5), 1415-1465.

Bloom, Nick, Rachel Griffith, and John Van Reenen, (2002) "Do R&D Tax Credits Work? Evidence from a Panel of Countries 1979-1997," *Journal of Public Economics*, July, 85 (1), 1-31.

Chen, Zhao, Zhikuo Liu, Juan Carlos Suarez Serrato, and Daniel Yi Xu, (2021) "Notching R&D Investment with Corporate Income Tax Cuts in China," *American Economic Review*, 111 (7), 2065-2100.

Dechezlepretre, Antoine, Elias Einiö, Ralf Martin, Kieu-Trang Nguyen, and John Van Reenen, (2016) "Do Tax Incentives for Research Increase Firm Innovation? An RD Design for R&D," *NBER Working Paper Series*, (22405).

Guceri, Irem and Li Liu, (2019) "Effectiveness of Fiscal Incentives for R&D: Quasi-Experimental Evidence," *American Economic Journal: Economic Policy*, 11 (1), 266-91.

Giyasov S.A. (2019) Improvement of tax benefits in the regulation of innovation-investment activities of enterprises. Written dissertation for the academic degree of Doctor of philosophy in Economic Sciences. The BFA. Tashkent. 193 p.

Giyasov S.A. (2020), Innovation is the effective use of tax incentives in promoting investment activities. Monographs. Finance. Tashkent. 197 p.

Hall, Bronwyn H, (1993) "R&D tax policy during the 1980s: success or failure?," *Tax policy and the economy*, 7, 1-35.

Hall, Bronwyn and John Van Reenen, (2000) "How Effective Are Fiscal Incentives for R&D? A Review of the Evidence," *Research policy*, 29 (4-5), 449-469.

Karkinsky, Tom and Nadine Riedel, (2012) "Corporate Taxation and the Choice of Patent Location within Multinational Firms," *Journal of international Economics*, 88 (1), 176-185.

Schwellnus, Cyrille and Jens Matthias Arnold, (2008) "Do Corporate Taxes Reduce Productivity and Investment at the Firm Level? Cross-Country Evidence from the Amadeus Dataset.

Romero-Jordan, Desiderio, Maria Jesus Delgado-Rodriguez, Inmaculada Alvarez-Ayuso, and Sonia de Lucas-Santos, (2014) "Assessment of the Public Tools Used to Promote R&D Investment in Spanish SMEs," *Small Business Economics*, 43 (4), 959-976.

Rao, Nirupama, (2016) "Do Tax Credits Stimulate R&D Spending? The Effect of the R&D Tax Credit in Its First Decade," *Journal of Public Economics*, 140, 1-12.

Wilson, Daniel J., (2019) "Beggar Thy Neighbor? The in-State, out-of-State, and Aggregate Effects of R&D Tax Credits," *The Review of Economics and Statistics*, 91 (2), 431-436.

O'ZBEKISTONDA SIFATLI VA XAVFSIZ YANGI TURDAGI QURILISH MATERIALLARI ISHLAB CHIQUARISHNING AFZALLIKLARI

dosent, i.f.n. Mamatqulova Sh.J.

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

Annotasiya. Ushbu maqolada mamlakatimizda bozor munosabatlarga asoslangan yangi iqtisodiy tizim vujudga kelgan bir sharoitda barcha sohalaridagi kabi qurilish sohasida ham muhim o'zgarishlarga alohida e'tibor qaratilgan. Xususan, qurilish materiallariga bo'lgan talab nafaqat mahalliy balki jahon bozorlarida ham kun sayin o'sib boryapti. Ushbu yuqori ichki talabga mos ravishda yurtimizda qurilish materiallari ishlab chiqarish hajmini oshirishga erishish mumkinligi bir qancha misollar yordamida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: mahsulot turi, diversifikatsiya, ishlab chiqarish, mahalliy, xom – ashyo, resurs, narx darajasi, qurilish materiallari.

Аннотация. В данной статье особое внимание уделено важным изменениям в строительной сфере, как и во всех других отраслях, в условиях новой экономической системы, основанной на рыночных отношениях в нашей стране. В частности, спрос на строительные материалы растет с каждым днем не только на местном, но и на мировом рынках. На нескольких примерах освещена возможность увеличения объемов производства строительных материалов в нашей стране в соответствии с высоким внутренним спросом.

Ключевые слова: вид продукции, диверсификация, производство, местное, сырье, ресурс, уровень цен, строительные материалы.

Annotation. In this article, special attention is paid to important changes in the construction industry, as in all other industries, in the new economic system based on market relations in our country. In particular, the demand for building materials is growing every day, not only in the local, but also in the global markets. Several examples highlight the possibility of increasing the production of building materials in our country in accordance with high domestic demand.

Keywords: type of product, diversification, production, local, raw materials.

1. Kirish.

Mamlakatimizda bozor munosabatlarga asoslangan yangi iqtisodiy tizim vujudga kelgan bir sharoitda barcha sohalaridagi kabi qurilish sohasida ham muhim o'zgarishlar ro'y bermoqda. Ayniqsa, qurilish sohasida energiya jihatidan samarador va energiya tejankor materiallarni qo'llash amaliyotini kengaytirish, qurilish, rekonstruktsiya qilish va mukammal ta'mirlash ob'ektlarining konstruksiyalari, qurilish materiallari va buyumlarini sinovdan o'tkazish ishlarini yanada takomillashtirishga qaratilgan chora-tadbirlarning keng ko'lamli amalga oshirilishi respublikamizda qurilish va qattiq maishiy chiqindilarni

chuqur qayta ishlash orqali qurilish materiallarining yangi turlarini ishlab chiqarishga joriy etish, xom ashyo resurslarini tejashga yo'naltirilgan sanoatni shakllantirishga hissa qo'shmoqda.

Ma'lumki keyingi yillarda yurtimizda ulkan bunyodkorlik-qurilish ishlari amalga oshirilmoqda. Qurilish ishlari shahar, qishloqlarda jadal olib borilmoqda. Shu bilan bir qatorda yildan-yilga energiya tejamkor, import o'rnini bosuvchi, innovatsion va yangi turdagi qurilish materiallariga bo'lgan talab ham ortib bormoqda. Xususan, qurilish materiallariga bo'lgan talab nafaqat mahalliy balki jahon bozorlarida ham kun sayin o'sib boryapti. Ushbu yuqori ichki talabga mos ravishda yurtimizda qurilish materiallari ishlab chiqarish hajmi so'nggi yillarda sezilarli darajada oshdi. Bundan tashqari qurilish materiallari ishlab chiqarishni yanada kengaytirish, mahsulot turini ko'paytirish maqsadida, mazkur sohada yirik investitsiya loyihalarini amalga oshirishga alohida e'tibor qaratilganligi ham ahamiyatlidir.

Shu bilan birga sifatli va xavfsiz yangi turdagi qurilish materiallarini ishlab chiqarishga joriy qilish maqsadida qurilish materiallarini ishlab chiqarish bo'yicha xalqaro standartlar qabul qilinishini izchil davom ettirish, qurilish materiallari tarmog'ini keyingi o'n yillikda iqtisodiyotning "drayver" sohalaridan biriga aylantirishda qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi korxonalarda samarali marketing faoliyatini tadbiq qilish, ilg'or mamlakatlar va kompaniyalar tajribalari asosida qurilish materiallari ishlab chiqarish bilan shug'ullanuvchi korxonalarda tovar siyosatini takomillashtirish dalzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Yuqoridagi sabablarga ko'ra, mamlakatimizda qurilish materiallari ishlab chiqarish bo'yicha samarali tadbirlari tizimini yanada faollashtirishning nazariy va amaliy masalarini tadqiq etish alohida ahamiyatga ega dolzarb muammolardan bo'lib qolmoqda.

2. Adabiyotlar sharhi.

Malexin, Gamzatovalarning (2015) keltirishicha, qurilish materiallari zamonaviy texnologiya asrimizda muhim rol o'ynaydi. Ularning eng muhim qo'llanilishi qurilishda bo'lsa-da, ulardan foydalanmasdan hech qanday muhandislik sohasini tasavvur qilib bo'lmaydi. Ashokkumar (2014) keltirganidek esa, qurilish materiallari sanoati milliy iqtisodiyotga muhim hissa qo'shadi, chunki uning mahsulotlari qurilish ishlarining tezligi va sifatini belgilaydi.

Bodrunov (2015) fikriga ko'ra, hozirgi vaqtda zamonaviy materiallarga talablar ortib bormoqda. Materiallar arzon, xavfsiz, ekologik toza, uzoq xizmat muddati, yong'inga chidamliligi, o'rnatish yoki o'rnatish qulayligi bo'lishi kerak.

Maksimov va Ribakov (2012) fikriga ko'ra, qurilishda zamonaviy texnologiyalarni qo'llash zamon talabiga aylanib bormoqda. U xavfsiz va chiqamli binolar qurishni talab etmoqda.

Miradova va boshqalarning (2022) ta'kidlashicha, hozirgi vaqtda qurilish sektori, birinchi navbatda, shahar aholisining ko'payishi va qurilish materiallarini ishlab chiqarishni osonlashtiradigan tabiiy resurslarning kamayishi tufayli ko'plab muammolarga duch kelmoqda. Bundan tashqari, iqlim o'zgarishi xavfining ortishi kompaniyalarni yashilroq qurilish materiallarini ishlab chiqish strategiyalarini qayta ko'rib chiqishga majbur qilmoqda.

Sibisyukning (2019) keltirishicha, qurilish sanoatida chiqindilardan keng foydalanish mumkin. Bu atmosferaga chiqayotgan chiqindini minimallashtirish bilan birga, raqobatbardosh, rentabelligi yuqori qurilish materiallari ishlab chiqarish imkonini ham beradi.

Gelmanova va Georgiadi (2016) keltirishicha, qurilish materiallari ishlab chiqarishda xodimlarning tayyorgarligi ham muhim ahamiyatga ega. Ularni tayyorlash va qayta tayyorlash tizimini yo'lga qo'yish sifat tomonidan qo'yilgan to'g'ri qadam hisoblanadi.

3. Tadqiqot metodologiyasi.

Mazkur maqola mamlakatimizda olib borilayotgan bunyodkorlik-qurilish ishlarini takomillashtirishga qaratilgan jarayonlarini qiyosiy rivojlantirishga oid turli xil yondoshuvlar umumlashtirilgan holda o'rganildi, hamda xulosalash asosida amaliyotda yaxlit qo'llash bo'yicha takliflar ishlab chiqildi.

4. Tahlil va natijalar.

Valyuta bozorini liberallashtirilganligi, boshqa davlatlar bilan hamkorlikni kengaytganligi va ochiq siyosat olib borilayotganligi, mahalliy va xorijiy investorlarga keng yo'l ochilganligi, bir qancha imtiyozlar va sharoitlar yaratilib, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanayotganligi hamda bank sektori rivojlanib, imtiyozli kreditlar ko'payganligi sababli qurilish materiallari sohasida ham o'tgan besh yilda katta siljishlar bo'ldi.

2017-2021-yillarda O'zbekistonda amalga oshirilgan loyihalar 114,5 foizga, qiymati esa 303,7 foizga yoki 3 marotabaga o'sgan.

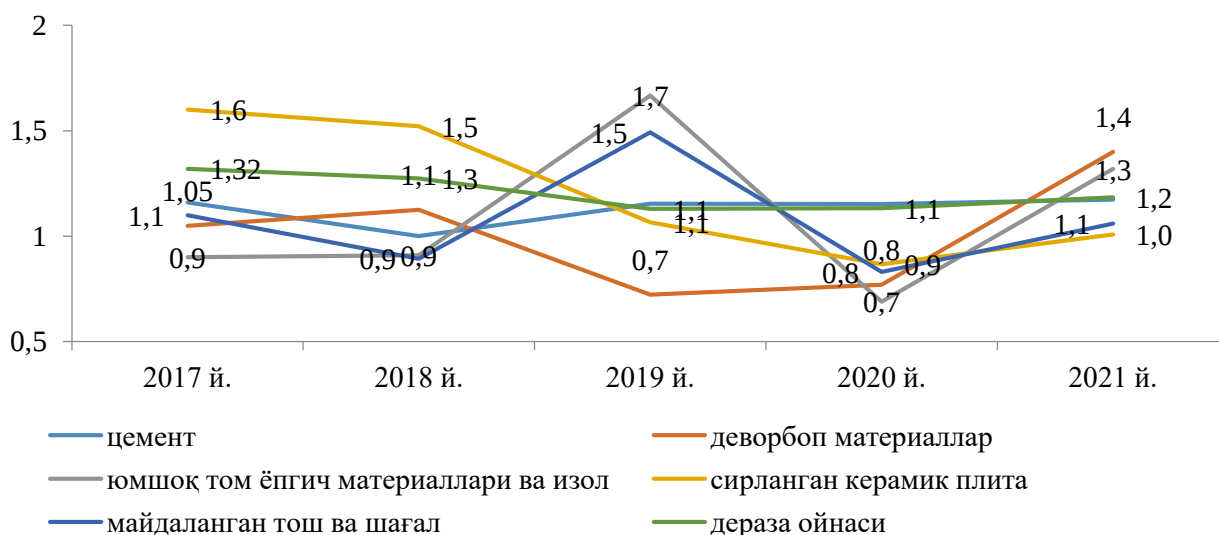
Bundan tashqari hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlari doirasida ham investitsiya loyihalari amalga oshirilmoqda.

Ma'lumki keyingi yillarda yurtimizda ulkan bunyodkorlik-qurilish ishlari amalga oshirilmoqda. Qurilish ishlari shaharu qishloqlarda jadal olib borilmoqda. Shu bilan bir qatorda yildan-yilga energiya tejamkor, import o'rnini bosuvchi, innovatsion va yangi turdagi qurilish materiallariga bo'lgan talab ham ortib bormoqda. Xususan, qurilish materiallariga bo'lgan talab nafaqat mahalliy balki jahon bozorlarida ham kun sayin o'sib boryapti. Ushbu yuqori ichki talabga mos ravishda yurtimizda qurilish materiallari ishlab chiqarish hajmi so'nggi yillarda sezilarli darajada oshdi. Bundan tashqari qurilish materiallari ishlab chiqarishni yanada kengaytirish, mahsulot turini ko'paytirish maqsadida, mazkur sohada yirik investitsiya loyihalarini amalga oshirishga alohida e'tibor qaratilgan.

Mahsulot turlarini diversifikatsiya qilish va ishlab chiqarish hajmlarini kengaytirish, mahalliy xom ashyo resurslarini qayta ishlash sohasida ijobiy natijalarga erishilmoqda. So'nggi raqamlarga nazar soladigan bo'lsak, 2020-yilda qurilish materiallari sohasidagi korxonalar tomonidan jami 22 trln. so'mlik mahsulotlar ishlab chiqarildi. 2016-yilda ushbu ko'rsatkich 6,8 trln. so'mni tashkil etgan bo'lib, o'sish sur'ati 3,2 barobarga yetdi [8].

So'nggi yillarda aholining imorathop va narx darajasi barqaror bo'lgan hamda mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan qurilish materiallari, jumladan sement, devorbop materiallar, yumshoq tom yopgich materiallari va izol, sirlangan keramik plita, maydalangan tosh va shag'al, deraza oynasi va arralangan yog'och materiallari kabilarga talabi ortib bormoqda.

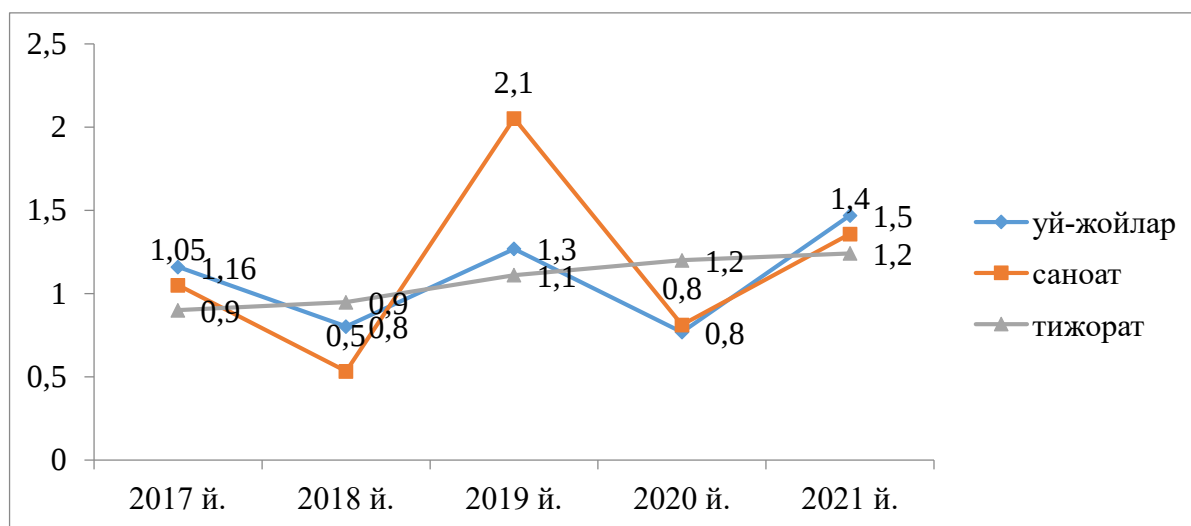
Buni ushbu materiallar ishlab chiqarish hajmining 2017-2021-yillardagi dinamikasi orqali ham kuzatishimiz mumkin (1-rasm). Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, 2017-2021-yillar mobaynida aholining devorbop materiallar, deraza oynasi va top yopgich materiallarga bo'lgan talabi barqaror o'sish sur'atiga ega bo'lib, ushbu mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish hisobiga aholi talabini maksimal qondirish imkoniyati yaratiladi.

1-rasm. 2017-2021-yillarda aholi talabi eng yuqori bo'lgan qurilish materiallari ishlab chiqarish hajmining dinamikasi¹

Xususan, 2021-yil mobaynida 12,5 mln tonna sement (o'sish 45%), 20,2 mln. kv.m. qurilish oynasi (o'sish 59,4%), 17,3 mln. kv.m. keramik plitkalar (1,8 barobar), 61 mln. kv.m. gipsokarton (2,1 barobar), 890 ming tonna quruq qurilish aralashmasi (o'sish 4,8 barobar), 340 ming tonna ohak (o'sish 13,7%), 2000 o'ram oboy (o'sish 89 baravar) o'sishi ta'minlandi. Ayni kunda yurtimizda 12 yarim mingga yaqin qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi korxonalar faoliyat yuritmoqda. O'tgan yillarda 120 turdagi qurilish materiallari ishlab chiqarilgan bo'lsa, bugungi kunda ularning soni 180 tadan oshib ketdi.

Shuningdek, qurilish sohasining yo'nalishlarida ham tub o'zgarishlar ro'y berdi. 2017-2021-yillarda aholining yakka tartibdagi uy-joy va tijorat obyektlari qurilishiga e'tibori kuchaygan holda yo'l usti infratuzilmalari, pandemiyadan keyingi davrda makroiqtisodiy barqarorlikka avvalo tijorat faoliyatini kengaytirish orqali erishishni ko'zta tutganligiga guvoh bo'lamiz (2-rasm).

2-rasm. 2017-2021-yillarda qurilish materiallari yo'naltirilgan asosiy qurilish obyektlari²

¹ O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlari. www.stat.uz

² O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlari. www.stat.uz

Mamlakatda ishlab chiqarilayotgan qurilish materiallariga bo'lgan talab nafaqat mahalliy balki, jahon bozorlarida ham o'sib bormoqda. Ayniqsa, gipsokarton, issiqlik saqlovchi shisha momig'i, ohak, keramik plitkalar, gips kabi mahsulotlar eksporti yildan-yilga ortmoqda.

Tahlillarga ko'ra, 2016-yilda 55,3 mln dollarlik mahsulot eksport qilingan bo'lsa, o'tgan yili bu ko'rsatkich 257 mln dollarga yetkazildi va o'sish 4,6 barobarni tashkil qildi. 2021-yilda esa 270 mln. dollar miqdoridagi qurilish materiallari jahon bozoriga chiqarildi. Xususan, o'tgan davr mobaynida 28,9 mln dollarlik sement, 19 mln dollarlik alyumin va PVX profillar, 14,2 mln. dollarlik keramik plitka, 12,8 mln dollarlik quruq qurilish aralashmalari, 7,7 mln. dollarlik ohak, 7,1 mln. dollarlik gipsokarton, 3,5 mln. dollarlik oboy kabi qurilish materiallarining eksporti amalga oshirildi.

Eksport qilingan an'anaviy bozorlar Qozog'iston (keramik plitkalar, ohak, gipsokarton, issiqlik saqlovchi shisha momig'i (steklovolokno) va boshqa mahsulotlar), Qirg'iziston (keramik plitkalar, bezakli oyna, ohak va boshqa mahsulotlar), Turkmaniston (gipsokarton, gips, lenoleum, lak-bo'yoq, qog'oz mahsulotlari), Afg'oniston (gipsokarton, gips, banka va butilkalar, qog'oz mahsulotlari) kabi mamlakatlar hisoblanadi.

2020-yildan boshlab qurilish materiallari eksport geografiyasi ham kengayib, Ozarbayjon (keramik plitkalar, gulqog'oz, issiqlik saqlovchi oyna momig'i (steklovolokno), qog'oz mahsulotlari), Turkiya (vermikulit, mis va PVX truba va fittinglar), Rossiya Federatsiyasi (keramik plitkalar) va Ukraina (issiqlik saqlovchi oyna momig'i (steklovolokno), truba va fittinglar, banka va butilkalar kabi mahsulotlar) kabi mamlakatlarni ham qamrab oldi.

2020-yilda 467,6 mln dollarlik 45 turdagi qurilish materiallari import qilingan bo'lib, 2019-yilga nisbatan bu ko'rsatkichni 14,2 foizga kamayishiga erishildi. Ushbu davrda 130,9 mln dollarlik 2,5 mln tonna sement, 38,2 mln dollarlik 5,2 mln o'ram oboy, 32,9 mln dollarlik 11 mln. kv.m. qurilish oynasi, 31,8 mln dollarlik 17,8 ming tonna lak-buyoq mahsulotlari, 28,4 mln dollarlik 21,9 ming tonna olovbardosh g'isht, 21,8 mln dollarlik 4,2 mln. kv.m. keramik plitkalar, 21,4 mln dollarlik 10,1 ming tonna PVXdan quvur va fittinglar kabi qurilish materiallari import qilingan.

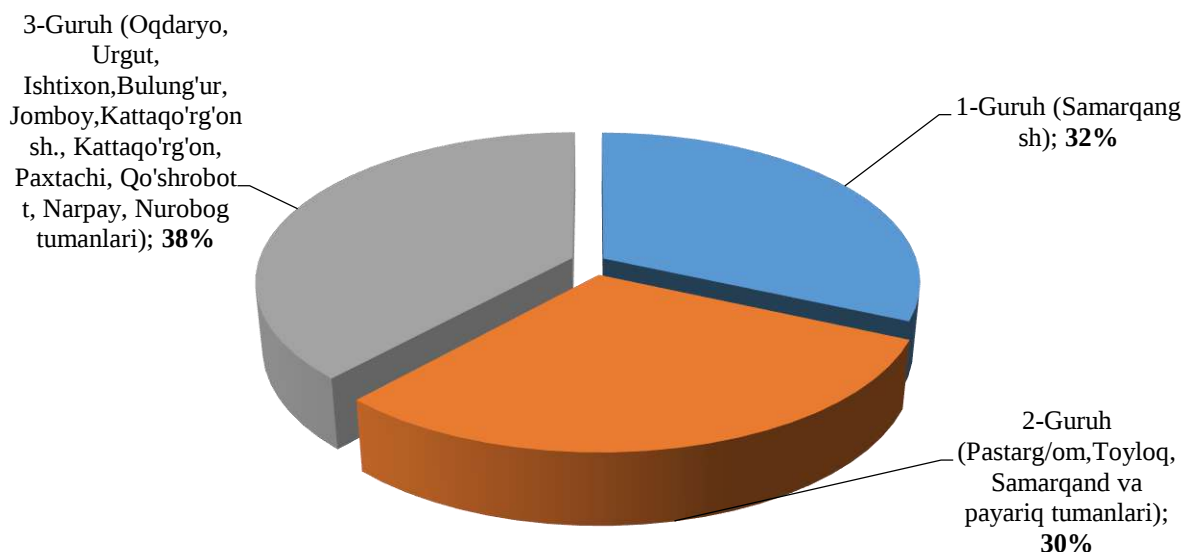
2016-2021-yillar uchun qurilish materiallari sanoati haqida to'xtaladigan bo'lsak, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 22 dekabrda PQ-2692-sonli "Sanoat tarmoqlari korxonalarining jismoniy ishdan chiqqan va ma'naviy eskirgan mashina-uskunalarini jadal yangilash, shuningdek, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qaroriga muvofiq qurilish korxonalarida qiymati 221,8 mln dollar bo'lgan 20 ta asbob-uskunalar yangilandi va almashtirildi.

Qurilish materiallarini eksport qilinishida uning raqobatbardoshligini oshirish maqsadida 2021-yilda 505 ta, jumladan, avtoklav gazobeton yoki ochiq tuzilishli yengil to'ldirgichdan yig'ma temirbeton elementlar, bruschatka va bordyurlar, issiqlik izolyatsiyalash materiallari va mahsulotlari, beton va tegishli mahsulotlar, markaziy isitish va markaziy sovutishning yig'ma tizimlari, binolar va qurilish komponentlarining issiqlik tavsiflari, qurilish oynasi bo'yicha xalqaro EN standartlar qabul qilinadi.

Shu bilan birga, 2021-yilda tosh, gips va keramikadan tayyorlangan mahsulotlar xavfsizligi to'g'risida, temir-beton, beton konstruksiyalar xavfsizligiga qo'yiladigan talablar, keramik sanitar-texnik mahsulotlarga qo'yiladigan xavfsizlik talablari bo'yicha umumiy texnik reglamentlar hamda polimerlar va ulardan olinadigan mahsulotlarning xavfsizligi to'g'risida maxsus texnik reglamentlari qabul qilindi.

Shu bilan birga sifatli va xavfsiz yangi turdagi qurilish materiallarini ishlab chiqarishga joriy qilish maqsadida qurilish materiallarini ishlab chiqarish bo'yicha 2019 yilda 340 ta va 2020-yilda 626 ta xalqaro standartlar qabul qilindi. Bu o'z navbatida qurilish materiallari tarmog'i iqtisodiyotning "drayver" sohalaridan biriga aylanishini ta'minlab berdi.

Samarqand viloyati misolida 2017-2021-yillarda qurilish sohasida ishlar to'g'risida to'xtaladigan bo'lsak, asosan Samarqand sh., Pastdarg'om, Toyloq, Samarqand va Payariq tumanlarida amalga oshirilgan bo'lib, 2020 yilda jami qurilish ishlari 61,7% tashkil qilgan. Qolgan tumanlar ko'rsatkichlari viloyat bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichdan past (3-rasm).

3-rasm. 2017-2021 yillarda Samarqand viloyatida qurilish sohasida amalga oshirilgan ishlar dinamikasi (tumanlar kesimida)³

Qurilish materiallari sotuvi bo'yicha statistik raqamlarni tahlil qiladigan bo'lsak, 2017-2021-yillarda O'zbekistonda nooziq-ovqat maxsulotlarini sotish hajmi 220,7 foizga yoki 2,2 marta, shu jumladan qurilish materiallarini sotuvi 5,1 marta o'sgan.

5. Xulosa.

So'nggi o'n yilliklarda qurilishda foydalanish nuqtai nazaridan turli sanoat chiqindilari olimlarning e'tiborini tobora ko'proq jalb qilmoqda. Va bu tasodifiy emas, chunki qurilish sanoati qayta ishlangan materiallarning eng kuchli va iqtisodiy jihatdan foydali iste'molchisi hisoblanadi. Shu bilan birga, qurilish materialshunosligi rivojlanishining hozirgi bosqichida materiallar va konstruktsiyalarga nafaqat sifat va ishlash xususiyatlari, balki chidamlilik nuqtai nazaridan ham tobora qattiqroq talablar qo'yilmoqda. Texnogen mahsulotlar va sanoat chiqindilari ko'p komponentli va xavfli tizimlar bo'lib, ulardan qurilish sanoatida foydalanish qurilish materiallarining asosiy fizik, mexanik va texnologik xususiyatlarining o'zgaruvchanligiga olib kelishi mumkin.

Shu jihatdan olganda ham, muallif tomonidan quyidagilar taklif etiladi:

Mamlakatda chiqindi ko'p chiqaruvchi qurilish materiallari ishlab chiqarish va ularga bo'lgan talab yuqoriligini hisobga olgan holda, innovatsion va chiqindi kam chiqaruvchi texnologiyalar sanoatda qo'llash maqsadga muvofiq;

Qurilish materiallari ishlab chiqarishda innovatsion va xavfsiz texnologiyalardan foydalanish ularning eksportini ham oshiradi, qurilish materiallari assortimentini ko'paytiradi. Bu esa import qurilish materiallaridan foydalanishni kamaytiradi.

³ O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlari. www.stat.uz

Adabiyotlar:

Ashokkumar D. (2014) *Study of quality management in construction industry* // *International Journal of Innovative Research in Science Engineering and Technology*. – № 1. – p. 36-43.

Бодрунов С.Д. (2015) *Промышленная политика России: уроки прошлого, черты настоящего, дизайн будущего* // *Научные труды Вольного экономического общества России*. – № 6. – с. 157-178.

Гельманова З.С., Георгиади И.В. (2016) *СТРОИТЕЛЬНЫЕ МАТЕРИАЛЫ – ОТРАСЛЬ С МУЛЬТИПЛИКАТИВНЫМ СПРОСОМ* // *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований*. – № 10-1. – С. 123-126; URL: <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=10301> (дата обращения: 07.09.2023).

Максимов С.Н. Рыбаков Ф.Ф. (2012) *Промышленная политика России: история и современность*. СПб.: Наука. 2011-189 // *Вестник Санкт-Петербургского университета. Экономика*. – № 3(5). – с. 203.

Мелехин В.Б., Гамзатов А.Я. (2015) *Оценка и управление использованием мощности производственного потенциала строительного предприятия* // *Экономика и предпринимательство*. – № 10-2(63). – с. 745-750.

Мырадова Гурбансолтан, Атаев Ыхлас, Эминов Мухамметназар (2022) *ПРОИЗВОДСТВО СТРОИТЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ НА ЭКОЛОГИЧНОЙ ОСНОВЕ* // *CETERIS PARIBUS*. №6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/proizvodstvo-stroitelnyh-materialov-na-ekologichnoy-osnove> (дата обращения: 07.09.2023).

Сибисюк С.В. (2019) *Производство строительных конструкций из отходов деревообрабатывающей промышленности* // *Архитектура и дизайн*. – № 1. – С. 21 - 26. DOI: 10.7256/2585-7789.2019.1.30033 URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=30033

MILLIY IQTISODIYOTDA INTERNET XIZMATINI RIVOJLANTIRISHNING XORIJIY TAJRIBALARI

Niyozova Sh.N.

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada internet xizmatini rivojlantirish bo'yicha nazariy asoslar tadqiq etilgan. Shu bilan birga milliy iqtisodiyotda internet xizmatini rivojlantirishning Yevropa Ittifoqi va Koreya Respublikasi tajribasi tadqiq etilib, ularning internet xizmatlarini rivojlantirish iqtisodiyotni rivojlantirishning asosiy omili sifatida qaralgan tajribasini O'zbekistonda tadqiq etish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: internet, axborot texnologiyalari, internet infratuzilmasi, "Elektron Yevropa" dasturi, raqamlashtirish, axborot mahsulotlari.

Аннотация. В данной научной статье рассматриваются теоретические основы разработки интернет-сервисов. При этом был изучен опыт Европейского союза и Республики Корея по развитию интернет-услуг в народном хозяйстве, а также выработаны рекомендации по внедрению их опыта в Узбекистане, который рассматривал развитие интернет-услуг как главный фактор экономического развития.

Ключевые слова: Интернет, информационные технологии, интернет-инфраструктура, программа «Электронная Европа», цифровизация, информационные продукты.

Abstract. This scientific article examines the theoretical foundations of Internet service development. At the same time, the experience of the European Union and the Republic of Korea in the development of Internet services in the national economy was studied, and recommendations were developed for the implementation of their experience in Uzbekistan, which considered the development of Internet services as the main factor of economic development.

Keywords: Internet, information technologies, Internet infrastructure, "Electronic Europe" program, digitalization, information products.

1. Kirish.

Zamonaviy jamiyat rivojlanishining eng muhim xususiyati yangi turdagi iqtisodiyotga o'tish bo'lib, unda axborot nafaqat strategik resursga, balki raqobatdosh ustunlikka erishishning potensial vositasiga ham aylanadi. Bozor makonining globallashuvi va axborot texnologiyalarini qo'llash asosiy resurs sifatida axborotdan foydalanishga asoslangan. Shu munosabat bilan zamonaviy bozor iqtisodiyotining asosiy tarmoqlaridan biri axborot mahsulotlari va xizmatlarini taqdim etuvchi axborot bozori hisoblanadi.

Bu bozorning amal qilishi iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari rivojlanishiga, umuman makroiqtisodiy jarayonlarga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Internet hashamat toifasidan tobora ko'proq o'tib, biznesni yuritish, tovarlar sotib olish, xizmatlar uchun to'lov va hokazolar uchun kundalik vositaga aylanmoqda. Dunyo aholisining 63% ga yaqini internetdan foydalanish imkoniyatiga ega¹. Internetdan faol foydalanuvchi mamlakatlar orasida Buyuk Britaniya (aholisining 95%), Koreya Respublikasi (96%), Niderlandiya (95%), BAA (98,5%) kabilarni keltirish mumkin².

Internet xizmatlari foydalanuvchilarga quyidagi yo'nalishlarda ko'rsatiladigan xizmat turlari ommabop hisoblanadi (P.A.Kasatkin, O.V.Kadnikova, 2016):

- butun dunyo bo'ylab tarmoqqa kirishni ta'minlash;
- Internet-resurslarni ishlab chiqish, saqlash;
- onlayn reklamani ishlab chiqish, joylashtirish.

Internet xizmatlari sohasi hali ham mukammal emas, u o'zining shakllanish yo'lida birinchi bosqichni - kapitalni birlamchi to'plash davrini o'zlashtirdi. Birinchi darajali operatorlardan kanalni ijaraga olgan har qanday kompaniya o'zini provayder deb e'lon qilishi mumkin bo'lgan kunlar o'tib ketdi.

Ma'lumki, zamonaviy insonning hayoti axborot texnologiyalaridan foydalanmasdan mumkin emas. Bir zumda ma'lumotlarni uzatishni, katta hajmdagi ma'lumotlarni saqlashni ta'minlash zarurati "Internet" jahon aloqa tarmog'ining mashhurligini belgilaydi. M.V.Demyanets (2014) ta'kidlaganidek, "...hozirgi paytda jismoniy, fuqarolar va yuridik shaxslar tomonidan bitimlar, tovarlarni sotish yoki sotib olish yoki xizmatlarni sotish bo'yicha takliflar, tadbirkorlik munosabatlarini tashkil etish bo'yicha aloqa munosabatlarini amalga oshirish bilan bog'liq munosabatlarning aksariyati Internetdan, mobil aloqa vositalaridan foydalanishga asoslangan". Shu jihatdan olganda ham, ilmiy maqola mavzusi dolzarb bo'lib, O'zbekistonda internet xizmatining rivojlanishi bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqishda ahamiyatlidir.

2. Adabiyotlar sharhi.

Tez xabar almashish yo'nalishidagi birinchi tadqiqot dasturini 1962 yilda "Galaktik tarmoq" asarini nashr etgan Jozef Liklider boshqargan. Liklider tufayli kompyuter tarmog'ining birinchi batafsil kontseptsiyasi paydo bo'ldi. Bu Leonard Kleinrockning ma'lumotlarni uzatish uchun paketli kommutatsiya nazariyasi sohasidagi tadqiqoti (1961-1964) bilan mustahkamlangan³.

Zamonaviy davrga kelib internet va u bilan bog'liq xizmat turlarini tadqiq etuvchi bilim, yo'nalish va nazariyalar soni ortib bormoqda.

Jumladan, L.B.Sitdikovaga (2007) ko'ra Internetdagi huquqiy munosabatlarning mazmuni obyektlari xizmatlar (Internet xizmatlari) bo'lgan tomonlar o'rtasidagi munosabatlar, ta'sir qilish obyekti esa axborotdir.

Shuni ta'kidlash kerakki, Internet xizmatlarini ko'rsatish bo'yicha shartnoma predmetining o'ziga xos xususiyati uning axborotni uzatishga qaratilganligidir. O'tkazish boshqa odamlar doirasiga va turli yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin, lekin "Internet" telekommunikatsiya tarmog'idan foydalangan holda olib borilishi shart. Yuqoridagilar bilan bog'liq holda, S.V.Petrovskiyning (2002) "...bu turdagi shartnomani bajarishdan olinadigan iqtisodiy samaraga mijozning ma'lumot qidirish uchun vaqtini tejash orqali erishiladi" degan fikri mutlaqo to'g'ri ko'rinadi.

M.V.Demyanets (2014) Internet xizmatlarini "axborot jarayonining turi" bo'yicha tasniflaydi. Ushbu tasnifga ko'ra, quyidagilar mavjud:

¹ <https://xs.uz/ru/post/chislo-polzovatelej-interneta-v-mire-dostiglo-49-milliarda>

² <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

³ Интернет, краткая история и влияние на общество / 978-3-659-81847-9 / 9783659818479 / 365981847X. www.lap-publishing.com. Дата обращения: 1 марта 2016. Архивировано 11 марта 2016 года.

1. Axborotni uzatish, tarqatish, saqlash, foydalanish, himoya qilish xizmatlari;
2. Xosting xizmati, ya'ni operator (ijrochi) tomonidan xost xizmatlarini ajratish va mijozga foydalanish uchun server maydonini taqdim etish, bu esa keyinchalik mijozga Internet orqali ma'lumot joylashtirish va undan foydalanish imkoniyatini beradi;
3. Foydalanuvchini pochta serveriga ulash xizmati. Bunday xizmat har qanday shaxsni (mijozni) hosting provayderida ro'yxatdan o'tkazishda aniqlanadi. Bunday holda, hosting provayderining hisoblash quvvatidan foydalanish xizmati ham (buning ichida dasturiy ta'minot texnologiyalari va server maydoni taqdim etiladi) va xosting xizmati taqdim etiladi. elektron pochta xizmati mijoz (mijoz) uchun qabul qilingan xabarlar mijoz ma'lumotlarni o'z kompyuteriga o'tkazgunga qadar pudratchi (hosting-provayder) serverida saqlanadi;
4. Aloqa xizmatlari va aloqa xizmatlariga ulanish xizmati, masalan, mobil Internet va boshqalar;
5. "Bulutli" hisoblashlarga ruxsat olish xizmati. "Bulutli" hisoblashlardan foydalanish bo'yicha shartnomada ko'rsatilgan maqsadlarda apparat va dasturiy ta'minot texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha cheksiz miqdordagi odamlarga turli xil xizmatlarni taqdim etish imkonini beradi.

V.V.Petrovskiy (2002) Internet xizmatlarini ko'rsatish bilan bog'liq majburiyatlarni, xizmatlar ko'rsatish Internetdan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan holatga qarab - majburiyatning paydo bo'lish bosqichida yoki uni bajarish bosqichida ajratadi. shuningdek, ma'lumotlar va majburiyatlarni topshirish asosi bo'lgan majburiyatlar, ularning bajarilishi ma'lumotlarni uzatishdir va quyidagi turlarni ajratib turadi:

1. Aloqa xizmatlari. Ushbu xizmatlarning provayderi ularning mazmunidan qat'i nazar, xabarlarni yuboradi va oladi. Quyidagilarga bo'linadi:
 - foydalanuvchi terminal uskunasi Internet tarmog'iga ulash xizmatlari;
 - elektron xabarlar ko'rinishida ma'lumotlarni jo'natish va qabul qilish, shuningdek, aloqa operatorida saqlash imkonini beruvchi elektron pochta xizmatlari;
 - tarmoq foydalanuvchilarining axborot resursiga kirishni ta'minlash uchun umumiy foydalanishdagi telekommunikatsiya tarmog'i stansiyasida abonentning axborot resursini joylashtirish xizmatlari (Internet xosting xizmatlari).
2. Axborotni qayta ishlash va uzatish xizmatlari, ularning mazmuni ma'lum sifatlarga ega bo'lgan axborotni qayta ishlash va uzatishdir. Ushbu xizmatlarni taqdim etuvchi shaxs foydalanuvchiga ma'lum bir axborot resursiga yoki ma'lum ma'lumotlarga kirishni ta'minlash majburiyatini oladi.

S.A.Babkin (2006) Internetda axborotni joylashtirish shakliga qarab Internet xizmatlarini ajratadi. Shunday qilib, ma'lumotlar uchinchi shaxslar uchun cheklangan yoki cheksiz kirish bilan joylashtirilishi mumkin. Cheklangan ma'lumotlar bepul taqdim etilishi mumkin.

Yuqorida ko'rib chiqilgan mualliflarning fikrlari juda qimmatlidir, chunki ular integratsiyalashgan yondashuv bilan ajralib turadi va Internet xizmatlarining quyidagi turlarini rivojlantirishga imkon beradi:

1. Axborotni uzatish bo'yicha Internet xizmatlari. Ushbu xizmat turiga Internetda ma'lumotlarni qidirish, qayta ishlash, tarqatish xizmatlari kiradi. Bunday xizmatlarning dolzarbligi mijoz uchun uzatiladigan ma'lumotlar tarkibining bevosita qiymatidadir. Bunday xizmatlarga misol sifatida onlayn konsalting, masofaviy ta'lim, Internet reklama joylashtirish, mijozning ko'rsatmasi bo'yicha Internetda ma'lumot qidirish va hokazo.
2. Internet aloqa xizmatlari. Bunday xizmatlarni ko'rsatuvchi shaxs, uning mazmunidan qat'i nazar, mijoz uchun ma'lumot oladi va uzatadi. Bunday shartnomalarga quyidagi xizmatlar turlarini ko'rsatish bo'yicha shartnomalar kiradi: elektron pochta, tezkor xabar almashish, Internet orqali qo'ng'iroqlar va boshqalar.

3. Xosting xizmatlari. Xosting-provayderning hisoblash quvvatidan foydalanish tufayli foydalanuvchi Internetda ma'lumotlarni joylashtirish va saqlash imkoniyatini oladi (saytlarni joylashtirish uchun server maydonini ta'minlash, Internetda ma'lumotlarni saqlash).

3. Tahlil va natijalar.

Tarixan birinchi turdagi Internet axborot xizmatlarini elektron pochta deb hisoblash mumkin. Internet xizmatlarining eng keng tarqalgan turi bu onlayn savdodir. Bugungi kunga kelib, global chakana savdo bozorida onlayn savdo ulushi jadal o'sishda davom etayotgan taxminan 4% ni tashkil etadi.

Shu bilan birga, zamonaviy davrda internet xizmatlarining quyidagi 20 dan ortiq turi keng qo'llaniladi: World Wide Web, Veb-forumlar, Bloglar, Wiki loyihalari (xususan, Vikipediya), Onlayn xarid qilish, Internet auktsionlari, Ijtimoiy tarmoqlar, Elektron pochta va pochta ro'yxatlari, Yangiliklar guruhlari (asosan Usenet), Fayl almashish tarmoqlari, Elektron to'lov tizimlari, Internet radio, Internet TV IPTV, IP telefoniya, Ijtimoiy tarmoqlar, FTP serverlari, IRC (vab chatlar sifatida ham amalga oshiriladi), Qidiruv tizimlari, Internetda reklama, Masofaviy terminallar, Masofaviy boshqarish, Internet o'yinlar, Web 2.0, Internet savdosi.

Internet va internet xizmatlari aholining hayot tarziga aylanib borayotganligi sababli mamlakatlar internet xizmatlarini rivojlantirishni davlat ahamiyatidagi reja va dasturlar orqali amalga oshirmoqda.

Jumladan, Yevropada "Axborot jamiyati texnologiyalari" loyihasi Beshinchi asosli tadqiqot dasturi doirasida ishlab chiqilgan. Biroq, uni amalga oshirishning birinchi yilidagi qoniqarsiz natijalar Yevropa Komissiyasini 1999 yil oxirida yangi tashabbus bilan chiqishga undadi. 2000 yil may oyida "Elektron Yevropa" dasturi qabul qilindi. "Elektron Yevropa" dasturining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

axborot-kommunikatsiya infratuzilmasini yaratish va undan barcha xizmat ko'rsatuvchilar uchun teng foydalanish;

multimedia kommunikatsiyalari va elektron tijorat kabi sohalarni aniq qonuniylashtirish, tranzaktsiyalar va xizmatlarni yuqori darajada himoya qilish;

yangi interaktiv xizmatlarning printsiplial jihatdan yangi, sifatli kontenti va samarali elektron hukumat;

axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bo'yicha malakali mutaxassislar soni va sifatini oshirish;

Yevropa Ittifoqi bo'ylab global tarmoq qamrovini rivojlantirish.

Elektron Yevropa loyihasi doirasida o'n bitta ustuvor yo'nalish belgilangan:

- tezroq, arzonroq va xavfsizroq Internet:

Internetga arzonroq va tezroq ulanish;

Talabalar va tadqiqotchilar uchun tezroq internet;

xavfsiz tarmoqlar va smart-kartalar (chip kartalar);

- odamlarga va bilimga investitsiyalar:

Raqamli asrda Yevropa yoshlarini rivojlantirish;

bilimga asoslangan iqtisodiyotda ishlash;

bilimga asoslangan iqtisodiyotda umumjahon ishtiroki;

- Internetdan foydalanishni rag'batlantirish:

elektron tijoratni rivojlantirish;

davlat organlarining elektron hukumati;

onlayn salomatlik;

World Wide Web uchun raqamli kontent yaratish;

transport oqimini avtomatlashtirish⁴.

Bundan tashqari, Dastur asosiy muammo - barcha turdagi va maqsadlardagi arzon telekommunikatsiya xizmatlarining paydo bo'lishini tezlashtirishni hal qilish imkoniyatlarini o'z ichiga oladi.

Yevropa Ittifoqi bilan birgalikda Koreya Respublikasida ham internet xizmatlarini rivojlantirish milliy iqtisodiy rivojlanishning asosiy omili sifatida qaraladi.

1997-1998 yillargacha Koreyada Internet deyarli yo'q edi. To'g'ri, mamlakatda yirik telefon kompaniyalariga qarashli o'z milliy tarmoqlari mavjud edi, lekin o'sha yillarda WWW ga kirish juda cheklangan edi. Taxminan 1997 yilda Koreya hukumati Internet strategik ahamiyatga ega sanoat ekanligi va shuning uchun ham huquqiy, ham moliyaviy yordamga muhtoj degan xulosaga kelganida vaziyat o'zgardi.

Hozirgi vaqtda Koreya iqtisodiyoti bilimga asoslangan iqtisodiyotga o'tmoqda, bu so'nggi - 2013 yilda e'lon qilingan hukumat rejasida "kreativ iqtisodiyot" deb nomlanadi. Ammo hozir ham Koreya ko'p sohalarda, ayniqsa innovatsiyalar va uning asosiy infratuzilmasini tashkil etuvchi sohalarda chinakamiga tengsizdir.

Internetga ulanishning yuqori tezligi statsionar va mobil Internetga kirish uchun ilg'or texnologiyalardan foydalanish natijasidir. Koreya dunyodagi eng yuqori optik tolali ulanish koeffitsientlaridan biriga ega, bu keng tarqalgan yuqori tezlikdagi simli Internetga kirish infratuzilmasidan dalolat beradi. OECD ma'lumotlariga ko'ra, 2013 yil o'rtalarida Koreyada simli keng polosali ulanishlarning 62,8 foizi optik tolali kabellar orqali amalga oshirilgan bo'lsa, Yaponiyada bu ko'rsatkich 68,5 foizni tashkil etdi. Uchinchi o'rin, ikki yuqori o'rindan sezilarli farq bilan Shvetsiyaga to'g'ri keladi.

2013 yil oxiriga kelib, barcha mobil ulanishlarning 50% dan ortig'i LTE texnologiyasida amalga oshirildi, bu taxminan taxminan. Yaponiya va AQShda 20%, Yevropa Ittifoqida esa 2% dan ortiq. Shuni qiziqki, Koreya LTE texnologiyasini ommaviy foydalanish uchun joriy etgan birinchi davlat emas - u birinchi marta 2009 yilda Norvegiya va Shvetsiyada, keyin esa AQSh, Yaponiya, Germaniya va O'zbekistonda joriy etilgan. Koreya LTE-ni faqat 2011 yilda joriy qilgan.

Koreya dunyodagi birinchi davlatlardan biri sifatida iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish va mustahkamlash, samaradorlik va samaradorlikni oshirish hamda demokratiyani oshirish uchun AKTdan foydalanish muhimligini payqagan.

1987 yilda Koreyada axborot jamiyatini yaratish maqsadida bir qator rejalar va loyihalar boshlandi. Quyidagi milliy dastur va loyihalarda yo'nalishlar belgilab berildi⁵:

- Milliy asosiy axborot tizimi (1987-1996) - kompyuter tarmoqlaridan kengroq foydalanishni ko'paytirish va rag'batlantirishga qaratilgan loyihalardan birinchisi;

- Koreya axborot infratuzilmasi (KII) - 1995-yilda boshlangan loyiha, jumladan, milliy yuqori tezlikdagi davlat magistralini yaratish, yechimlardan foydalangan holda AKTni rivojlantirish hamda ilmiy-tadqiqot va IT tashabbuslarini ilgari surish. KII davlat-xususiy sheriklikni qo'llab-quvvatladi va kompaniyalarni AKTdan foydalanishni ko'paytirish, AKTni rivojlantirishga investitsiyalarni jalb qilish bo'yicha harakatlarni amalga oshirdi;

- Axborotlashtirishni rag'batlantirish bo'yicha milliy asos rejasini - 1996 yilda elektron hukumat va ta'lim bo'yicha yillik rejalar bilan boshlangan dastur. Ushbu dastur, shuningdek, Axborotlashtirishni qo'llab-quvvatlash qo'mitasini tuzdi, uning vazifasi AKT loyihalarini yaratish va baholash;

- CYBER KOREA (1999-2002) - Osiyo moliyaviy inqiroziga javoban yaratilgan loyiha. Koreya jamiyatining axborot jamiyatiga o'tishini ta'minlash, AKT sohasida samaradorlikni oshirish, iqtisodiy muammolarga qarshi kurashish maqsadida yangi ish o'rinlari va korxonalarni yaratish bo'yicha zarur chora-tadbirlar belgilandi;

⁴ <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/activities/digital-programme>

⁵ <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/0/beeab4f1bd9d8acbc3256c4e0026b3b0?OpenDocument>

- e-Korea Vision 2006 (2002–2006) – Koreyani jahon yetakchisi o'rniga qo'yish rejasi:
 - barcha fuqarolarning axborot jamiyatida faol ishtirok etishi uchun AKTdan foydalanish imkoniyatlarini maksimal darajada oshirish;
 - barcha tarmoqlarda axborotlashtirishni rag'batlantirish orqali iqtisodiyotning global raqobatbardoshligini mustahkamlash;
 - axborotlashtirish bo'yicha sa'y-harakatlar orqali yuqori shaffoflik va samaradorlikka ega aqlli hukumat tuzilmasini amalga oshirish;
 - xalqaro hamkorlikda katta rol o'ynab, global axborot jamiyatida yetakchiga aylanish;
- U-Koreya bosh rejasi (2006–2015) – bu rejaning asosiy maqsadi barcha odamlar xavfsiz, hamma joyda mavjud jamiyatdan foydalanishi mumkin bo'lgan jamiyatni yaratishdir, 4U: Universal, Usable, Unisonous, Upgrade;
- Axborotlashtirishning milliy bosh rejasi (2008–2012) – ushbu rejaning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat edi: axborotlashtirishning salbiy oqibatlariga qarshi faol harakat qilish, siyosatdagi o'zgarishlarga moslashish va jamiyatning yangi talablariga munosabat. Bosh rejani hayotga tatbiq etish uchun mas'ul bo'lgan Axborotlashtirish bo'yicha Milliy harakatlar rejasi 2009 yilda tuzilgan. Uning ikkita asosiy maqsadi: jahon moliyaviy inqirozidan keyin iqtisodiyotni tiklash va mamlakatning raqobatbardoshligini oshirish edi. Bundan tashqari, milliy axborotlashtirishning har bir sohasi uchun rejalar ishlab chiqilgan. Rejalar quyidagi yo'nalishlarni o'z ichiga oldi:
 - Yashil IT milliy strategiyasi – yashil IT mahsulotlari va xizmatlarini iqtisodiyotning yangi harakatlantiruvchi kuchi deb e'lon qilish;
 - Bulutli hisoblashni osonlashtirish bo'yicha kompleks reja - bulutga asoslangan ishni Internet biznes modelining yangi avlodi deb atash (xarajatlarni kamaytirish va xizmatlarni tezroq yetkazib berish tufayli),
 - Dasturiy ta'minot kuchiga aylanish strategiyasi – dasturiy ta'minot dizaynini milliy va sanoat raqobatbardoshligini oshirishning kaliti sifatida e'lon qilish;
 - Koreyaning IT-texnologiyalari bo'yicha beshta kelajak strategiyasi – kelajakdagi strategiya va rejalar loyihasi beshta ustunga asoslangan: konvergensiya, dasturiy ta'minot, asosiy IT, radioeshittirish va aloqa, Internet;
 - IP-USN (M2M) infratuzilmasini tashkil etishning bosh rejasi – boshqa milliy siyosatlarni qo'llab-quvvatlashda radioeshittirish va kommunikatsiya texnologiyalarini samarali qo'llash. Jumladan, yashil o'sishni rag'batlantirish, iqlim o'zgarishiga javob berish, tabiiy ofatlarning oldini olish.

Hukumat kelgusi avlod aloqa tarmoqlari uchun butlovchi qismlarni loyihalash va ishlab chiqarish bilan shug'ullanuvchi mahalliy korxona va tashkilotlarni rag'batlantirish niyatida. 6Ggacha bo'lgan asosiy texnologiyalar 2026 yilga kelib tayyor bo'lishi kutilmoqda. Janubiy Koreya 6G tarmoqlarining yadrosiga oid tadqiqot va ishlanmalarga taxminan 481 million dollar sarflash niyatida. Asosiy ishlar tijorat loyihalari yoki davlat-xususiy sheriklik orqali amalga oshiriladi. 2024-yilda dasturiy ta'minot tomonidan aniqlangan tarmoq uskunalari sinovdan o'tkazish va tasdiqlash tizimi joriy etiladi⁶.

4. Xulosa.

Iqtisodiy va ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida internet xizmatlaridan keng foydalanish ularning foydalanuvchilarga berayotgan yaqqol afzalliklari bilan izohlanadi. Bularga quyidagilar kiradi:

- xarajatlarni minimallashtirish (birinchi navbatda, tranzaksiya xarajatlari);
- ma'lumotlarni to'plash, joylashtirish va taqdim etish uchun cheksiz imkoniyatlar;
- har qanday foydalanuvchi uchun veb-sahifalarni yaratishning arzonligi;

⁶<https://www.lightreading.com/6g/we-want-to-be-first-to-6g-south-korea-government-plan-confirms/d/d-id/783334>

tartibga solishning yo'qligi, axborotni bevosita senzura qilish;

mobil bozorlarni yaratish va ulardan foydalanish;

real vaqt rejimida, hududiy cheklovlarsiz elektron operatsiyalarni amalga oshirish.

Yevropa Ittifoqi va Koreya Respublikalarida milliy iqtisodiyotda internet xizmatlarini rivojlantirishning tadqiq etilishi natijasida, ular yajribasining quyidagi yo'nalishlarini O'zbekistonda qo'llash imkoniyatlari o'rganildi:

- Mamlakatda internet xizmatlarini rivojlantirishda davlat-xususiy sherikligi loyihalari salmog'ini oshirish kerak. Bunda davlat bosh islohotchi sifatida dastur va rejalarni ishlab chiqishi kerak;

- Internet xizmatlarini rivojlantirishda yashil texnologiyalarning rivojlanishini nazarda tutish lozim. Ya'ni Koreya tajribasida keltirilganidek, past kuchlanishli optik tolalardan foydalanish zarur;

- 4U: Universal, Usable, Unisonous, Upgrade tamoyilini O'zbekistonda qo'llash.

Adabiyotlar:

Бабкин С.А. (2006) Интеллектуальная собственность в Интернете. М.,

Демьянец М.В., Елин В.М., Жарова А.К. (2014) Предпринимательская деятельность в сети Интернет: монография. – М.: ЮРКОМПАНИ, 440 с.

Касаткин П.А., Кадникова О.В. (2016) Анализ развития рынка информационных технологий в германии // Вестник магистратуры. №5-5 (56). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-razvitiya-rynka-informatsionnyh-tehnologiy-v-germanii> (дата обращения: 02.08.2023).

Петровский С.В. (2002) Правовое регулирование оказания Интернет-услуг: дис. канд.юрид.наук. М., С.

Ситдикова Л.Б. (2007) Правовая природа услуг связи и их место в договоре на возмездное оказание информационных услуг // Юридический мир. Общероссийский научно-практический правовой журнал. М.: Юрист, № 10 (130). - С. 38-44

TOTAL QUALITY MANAGEMENT-RAQOBATBARDOSHLIK OMILI SIFATIDA

Qurbonova D.A.

*Toshentdagi Singapur menejmentni rivojlantirish instituti,
Toshkentdagi Xalqaro Westminster Universiteti*

Annotatsiya. Maqola TQM falsafasiga asoslangan korxonada sifat menejmenti muammosini o'rganishga bag'ishlangan. Zamonaviy iqtisodiy sharoitda raqobatbardoshlikni doimiy oshirishning eng samarali vositasi korxona faoliyatida TQM strategiyalarini qo'llash ekanligi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: umumiy sifat menejmenti, TQM, Sifat menejmenti tizimi, barqaror rivojlanish, biznes mukammalligi modeli, boshqaruv sifati.

Аннотация. Статья посвящена исследованию проблемы управления качеством на предприятии на основе философии TQM. Показано, что в современных экономических условиях наиболее эффективным инструментом постоянного улучшения конкурентоспособности является применение стратегий TQM в деятельности предприятия.

Ключевые слова: всеобщее управление качеством, TQM, система менеджмента качества, устойчивость развития, модель делового совершенства, качество менеджмента.

Abstract. The article is devoted to the study of the problem of quality management in an enterprise based on the philosophy of TQM. It is shown that in modern economic conditions the most effective tool for continuous improvement of competitiveness is the application of TQM strategies in the activities of the enterprise.

Key words: total quality management, TQM, quality management system, development sustainability, business excellence model, management quality.

1. Kirish.

XXI asrning murakkab dinamik ishbilarmonlik muhiti sharoitida mahalliy va xorijiy tashkilotlar rahbarlari kompaniyaning raqobatbardoshligini saqlab qolishga yordam beradigan zamonaviy usullar, vositalar va texnikalarga keng murojaat qilishlari, shuningdek, mijozlarga yangi yuqori sifatli tovarlar hamda xizmatlarni taklif qilishlari kerak. Shu nuqtai nazardan, umumiy sifat menejmenti (keyingi o'rinlarda - TQM) kompaniya salohiyatini mustahkamlashga tizimli ravishda hissa qo'shishi mumkin bo'lgan eng hayotiy va barqaror variantlardan biriga aylanadi.

Strategik menejment tizimi va raqobatdosh ustunliklar birinchi navbatda sifatga asoslanadi, shuning uchun tashkilotning har bir xodimi sifatni aniqlash va o'lchash haqida aniq tushunchaga ega bo'lishi kerak. Raqobatning kuchayishi, globallashtirish jarayonlari kompaniyalarning axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida yangi

integratsiyalashgan sifat menejmenti tizimlarini ishlab chiqish zaruriyatini belgilaydi (N.N.Kuznetsova, 2019). Eng muvaffaqiyatli firmalarning menejerlari doimiy ravishda umumiy sifat menejmentiga asoslangan integratsiyalashgan strategiyalarni ishlab chiqishda ishtirok etadilar.

Sifat tobora muhim raqobat omiliga aylanib bormoqda. Shunday qilib, 1989 yilda Bryusselda EFQM Excellence Model deb nomlangan sifat modeli asosida Yevropa sifat menejmenti fondi tashkil etildi (M.A.Dremina va boshqalar, 2015). Bu model Yevropaning 30 mingdan ortiq kompaniyalarida joriy qilingan va juda yuqori iqtisodiy natijalarni ko'rsatdi. Model "sifat" komponenti biznesni rivojlantirish va takomillashtirishga qanday hissa qo'shishi mumkinligini aniq ko'rsatib beradi.

Ushbu ishning maqsadi ham umumiy sifat menejmentiga uch o'lchovli yondashuvning asosiy muvaffaqiyat omillarini aniqlash, shuningdek, integratsiyalashgan sifat menejmenti tizimlarini joriy qiluvchi korxonalar sezilarli raqobatdosh ustunliklarga ega bo'lishi mumkin bo'lgan tavsiyalarni ishlab chiqishdir.

2. Adabiyotlar sharhi.

TQM kontseptsiasining postulatlarini 20-asr o'rtalarida sifat menejmenti bo'yicha taniqli nazariyotchilar V.E.Deming, A.Feygenbaum, K.Ishikava asarlari asosida vujudga kelgan. Ushbu kontseptsianing asoslari Deming tomonidan qo'yilgan va yuqori insoniy korporativ madaniyatni shakllantirgan.

V.E.Deming TQM kontseptsiasining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan bo'lsa-da, bu atama amerikalik olim A.Feygenbaum tomonidan taklif qilingan bo'lib, u TQMni "tashkilotning turli guruhlarini sa'y-harakatlarini rivojlantirish, qo'llab-quvvatlash uchun birlashtirishning samarali tizimi" deb ta'riflagan va sifatni yaxshilash, marketing, dizayn, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni eng yuqori iqtisodiy darajada amalga oshirish, bu esa mijozlarning to'liq qoniqishini ta'minlash imkonini beradi, degan fikrni ilgari surgan (B.Joiner, M.Gaudard, 1999).

TQM toifasi mazmuniga yevropacha yondashuvni Neapol universitetining statistika professori P.Erto (2000) to'liq aks ettiradi. U TQMni "eng kam xarajat evaziga iste'molchi tomonidan talab qilinadigan ma'lum sifat darajasiga erishish va saqlab qolish" deb talqin qiladi. Shu ma'noda "global" atamasi hech qanday cheklovlar va tuzatishlarning yo'qligini anglatadi.

XXI asrning boshlariga kelib, AQSh, Yevropa va Yaponiya mamlakatlaridan tashqari MDH mamlakatlari olimlari tomonidan ham TQM, uning raqobatbardoshlikni ta'minlashdagi o'rni tadqiq etila boshlandi.

Jumladan, A.D.Grachevaning (2020) keltirishicha, umumiy sifat menejmenti (TQM) tashkilotlarda sifat va samaradorlikni oshirish uchun qo'llaniladigan boshqaruv amaliyotlarini anglatadi. TQM - bu butun tashkilot bo'ylab gorizontol ishlaydigan, barcha bo'limlar va xodimlarni qamrab oluvchi kompleks tizimli yondashuv.

N.V.Kuznetsova (2018) fikriga ko'ra esa, TQM tizimi - "yaxshilanishning chegarasi yo'q" ("sifatni yaxshilash") - "0 ta nuqson", "0 qo'shimcha xarajatlar" ga doimiy intilish, yetkazib berish - "o'z vaqtida" tamoyiliga asoslangan murakkab tizimdir.

Y.Fukulova (2013) TQMni quyidagi omillar yig'indisi deb hisoblaydi:

Doimiy takomillashtirishga intilish;

Iste'molchilarga e'tiborni kuchaytirish;

Xodimlarni boshqaruv va sifatni oshirish jarayoniga jalb qilish;

Uzoq muddatli rejalashtirish.

Y.S.Bejenova (2014) fikriga muvofiq, TQMning afzalliklari, birinchi navbatda, kompaniya tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot sifatini oshirish bilan bir qatorda, kompaniya ichidagi jarayonlarni tashkil etishni ham o'z ichiga oladi. Ichki jarayonlar sifatini oshirish tannarxni kamaytirishga olib keladi, mahsulot sifatini yaxshilash esa

foydani oshirishga va mijozlarning qoniqish darajasini oshirishga olib keladi. Bundan tashqari, xodimlarni tashkilot faoliyatiga jalb qilish motivatsiyaning eng samarali usullaridan biridir, korporativ madaniyatni mustahkamlaydi va ishlab chiqarishning barcha bosqichlarida sifatni sezilarli darajada yaxshilashga olib keladi. Xodimlarni jalb qilishdan muvaffaqiyatli foydalanadigan tashkilot ijobiy va salbiy har qanday tajribani qadrlaydi va undan keyingi rivojlanish va takomillashtirish uchun foydalanadi.

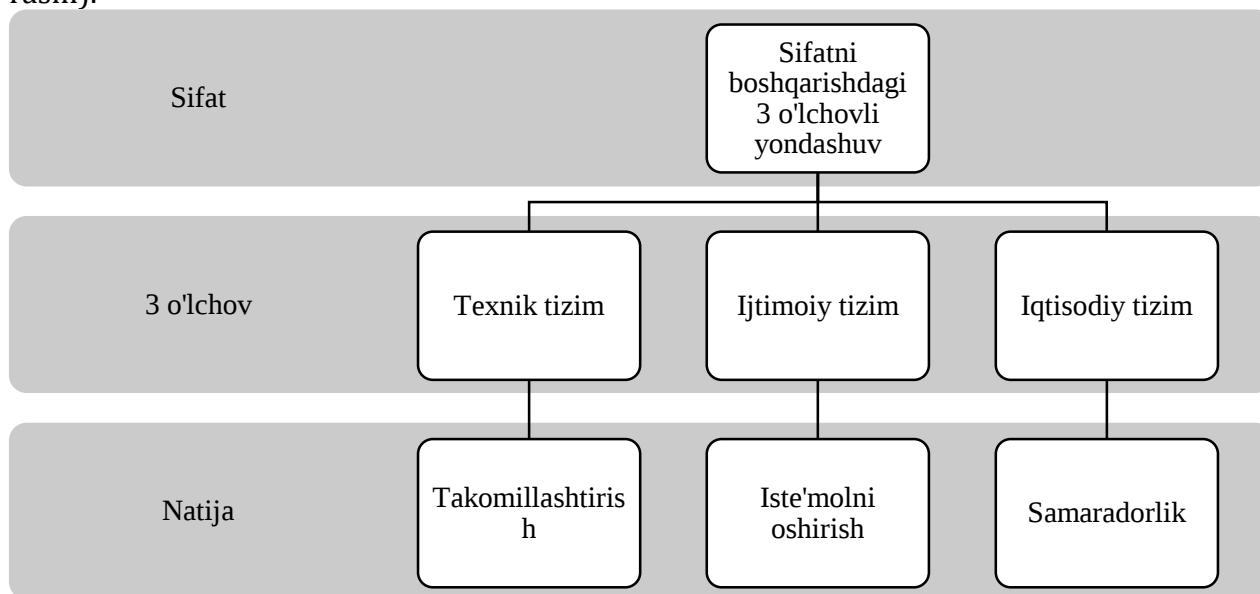
3. Tadqiqot metodologiyasi.

Ishda tahlil qilish, sintez qilish, shuningdek tasniflash, mantiqiy tizimlashtirish va ma'lumotlarni vizualizatsiya qilishning grafik usuli qo'llaniladi.

4. Tahlil va natijalar.

TQM ham vosita, ham boshqaruv falsafasi bo'lib, unga uch o'lchovda yondashish kerak (1-rasm). Bir-biriga yaqin bo'lgan uchta o'lchovni ajratish mumkin: texnik, ijtimoiy va iqtisodiy o'lchovlar. Har bir o'lchov mahsulot va xizmatlar sifatini asosiy parametr sifatida birlashtiradi, unga ikkita o'ziga xos element qo'shiladi, uchta quyi tizimga (texnik, iqtisodiy va ijtimoiy) guruhlanadi.

Texnik quyi tizim mukammallik uchburchagida ifodalanadi va quyidagi uchta elementga ega: sifat, standartlar, spetsifikatsiyalar. Iqtisodiy quyi tizim samaradorlik uchburchagida ifodalanadi va sifat, mahsulot/xizmat parametrlari va xarajatlar kabi elementlarni o'z ichiga oladi. Ijtimoiy quyi tizim iste'mol tovarlari va xizmatlari uchburchagida ifodalanadi, u quyidagi uchta elementdan iborat: sifat, narx, muddat (1-rasm).

1-rasm. Sifatni boshqarishdagi 3 o'lchovli yondashuv¹

Har qanday korxonada umumiy sifat menejmenti dasturini amalga oshirish yuqori sifat darajasini ta'minlash uchun tashkilotni va uning barcha biznes-jarayonlarini tashkilot sozlamalari, jarayonlari, tuzilmalari va tizimlaridagi progressiv o'zgarishlar orqali o'zgartirishdan iborat (I.Mohammad, 2017). Umumiy sifat menejmentining uchta o'lchovi doirasida ushbu uch o'lchovni qo'llab-quvvatlaydigan kichik komponentlar ham mavjud. Umumiy sifat menejmenti tizimining tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat: foyda, mijozlarga e'tibor, odamlarga e'tibor, insoniy o'lchov, mantiq va texnologiya. Insoniy o'lchov umumiy sifat menejmenti falsafasi shaxsiy falsafa sifatida qanday moslashishi va shaxsning xatti-harakati va fikrlashini boshqarishiga qaratilgan. TQMga ishonchni

¹ rasm muallif ishlanmasi

ko'rsatadigan va bu falsafani ham individual, ham jamoa sifatida qo'llab-quvvatlaydigan xodimlarning xatti-harakati TQM muvaffaqiyati uchun juda muhimdir.

Falsafani shaxsiy darajada qabul qilish mantiqiy komponentdan foydalanish bilan bog'liq. TQMning mantiqiy bosqichi - bu shaxs va tashkilotning mentalitetini o'zgartirish uchun zarur bo'lgan omillarni boshqaradigan muhim jarayon. Bu jarayon 7 bosqichdan iborat: mijozni identifikatsiyalash, rolni aniqlash, ratsional protseduralardan foydalanish, jamoada ishlash, biznes jarayonlarini qayta ishlab chiqish, qaror qabul qilish, tahlil qilish va baholash. Mantiqiy fikrlash va muammolarni aniqlash va hal qilish yondashuvlarini shakllantirishga asos bo'lgan intizom tashkilotlarga umumiy sifat menejmentining uch o'lchoviga e'tibor qaratish orqali tanqidiy fikrlash imkonini beradi.

Bundan tashqari, TQM maqsadlari yuqorida aytib o'tilgan uchta jihatni tahlil qilish asosida batafsil shakllantirishi mumkin, shu jumladan xodimlarning vakolatlarini kengaytirish, doimiy tashkiliy takomillashtirish va yangi tashkiliy madaniyatni yaratish (C.Valmohammadi, 2011). Xodimlarning imkoniyatlarini kengaytirish nuqtai nazaridan uchta asosiy maqsadni keltirish mumkin: TQM falsafasini tushunish, tashkilotda TQMning uzluksiz o'rganish mexanizmini moslashtirish va qo'llash, qo'shimcha qiymatli o'zgarishlarga munosabatni o'zgartirish.

Doimiy tashkiliy takomillashtirish nuqtai nazaridan yana uchta vazifani ko'rib chiqish mumkin: jamoani shakllantirish, mahsulot / xizmatlar sifatini yaxshilash uchun birgalikda ishlash va boshqaruv uslubini o'zgartirish. Yangi tashkiliy madaniyatni yaratish nuqtai nazaridan bitta asosiy maqsadni aniqlash mumkin - mavjud madaniyatni natijaga yo'naltirilgan, mijozga yo'naltirilgan va jamoaga yo'naltirilgan yangi tashkiliy madaniyatga aylantirish.

Ushbu maqsadlarning barchasi bir-biri bilan bevosita bog'liq bo'lib, ularni quyidagi beshta asosiy maqsad bilan birlashtirish mumkin:

1. sifat falsafasi va ma'nosini tushunish;
2. qadriyatlar amaliyotiga individual munosabatni o'zgartirish;
3. TQM haqidagi bilimlarni jamoaviy o'rganish orqali targ'ib qilish;
4. boshqaruv uslubini tizimga yo'naltirilgan va jamoaviy yondashuvlarga aylantirish;
5. mavjud madaniyatni yangi tashkiliy madaniyatga aylantirish.

Umumiy sifat menejmenti tamoyillarini amalga oshiradigan tashkilotlar raqobatbardoshlik qobiliyatini asta-sekin va sezilarli darajada oshiradi, aylanma va foydani oshiradi. Bu jarayonda TQM falsafasini amalga oshiradigan kompaniyalar uchun muvaffaqiyatning asosiy omillari quyidagilar bo'lishi mumkin:

1. Barcha sohalar, jarayonlar va asosiy faoliyatni o'z ichiga olgan sifatni umumiy boshqarishga kompleks yondashuv. Umumiy sifat menejmenti tizimini joriy etish tashkilotning tizimli va muvozanatli rivojlanishiga muhim hissa qo'shadi.

2. Tashkilot va maqsadli auditoriya o'rtasida aloqalarni o'rnatish.

Ushbu tadqiqotda ko'rib chiqilgan elementlar 3D yondashuvining uchta quyi tizimiga quyidagi tarzda guruhlangan:

- ijtimoiy quyi tizim: mijozlarga yo'naltirilganlik, xodimlarni jalb qilish, etkazib beruvchilar bilan o'zaro manfaatli munosabatlar;

- texnik quyi tizim: jarayon yondashuvi, tizimli yondashuv, doimiy takomillashtirish;

- iqtisodiy quyi tizim: etakchilik, ko'rsatkichlar bo'yicha qaror qabul qilishda yondashuv.

5. Xulosa.

Shunday qilib, TQM va uning uch o'lchovli yondashuvi tashkilotlar uchun dolzarb bo'lgan biznes mukammalligiga erishishga yordam beradigan asosiy usullar quyidagilardan iborat degan xulosaga kelish mumkin:

- operatsion jarayonlar va sifat monitoringini takomillashtirish;

— tashkilot ichidagi boshqa besh funktsiya bilan birgalikda sifat funksiyasini birlashtirish;

- sifatga qarab tashkilotning inson resurslarini rag'batlantirish;
- umumiy sifat menejmentiga integratsiyalashgan aniq usullarni diversifikatsiya qilish;

- statistik ishlab chiqarish nazorati usullarini spetsifikatsiya qilish;

- xatolarning oldini olishning yangi usullarini joriy etish;

- uch o'lchovli yondashuvga asoslangan kompleks rivojlanish.

Uch o'lchovli TQM yondashuvi barcha tashkiliy darajalarda qo'llab-quvvatlanishi kerak. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, TQM, xususan, uning uch o'lchovli yondashuvi, rahbarlari sifat va biznes mukammalligining yuqori darajalariga erishish uchun boshqaruv vositalarini ishlab chiqish va modernizatsiya qilishni davom ettiradigan kompaniyalar uchun muhim, amalga oshirish mumkin bo'lgan hayotiy va barqaror variantdir.

Sifat menejmenti tizimining turlaridan biri bo'lgan umumiy sifat menejmenti kontseptsiyasi xodimlarni tashkilot muammolarini hal qilishga jalb qilish, mijozlarga e'tiborni kuchaytirish, taqqoslash va boshqa ba'zi vositalar orqali mahsulot yoki xizmatlar sifatini sezilarli darajada yaxshilashi mumkin. TQM muvaffaqiyatning kafolati emas, ammo raqobat muhitida kompaniyaning raqobatbardoshligini sezilarli darajada oshiradi.

Adabiyotlar:

Joiner B., Gaudard M., (1999) Variation Management and W. Edward Deming // Quality Progress. —Vol. 23, no. 12. — P. 29–37.

Valmohammadi C. (2011) The impact of TQM implementation on the organizational performance of Iranian manufacturing SMEs. The TQM Journal, no. 23 (5), pp. 496–509.

Баженова Е.С. (2014) Возможности и ограничения применения концепции Total Quality Management в практике управления зарубежными и отечественными компаниями // Экономика и менеджмент инновационных технологий. № 2 [Электронный ресурс]. URL: <https://ekonomika.snauka.ru/2014/02/4267> (дата обращения: 22.08.2023).

Грачева Анна Дмитриевна (2020) Всеобщее управление качеством на производстве // Известия ТулГУ. Технические науки. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vseobshee-upravlenie-kachestvom-na-proizvodstve> (дата обращения: 26.08.2023).

Дремина М.А., Копнов В.А., Станкин А.А. (2015) Проектный подход к разработке и внедрению систем менеджмента качества: монография. СПб.: Лань, 304 с.

Кузнецова Н.Н. (2019) Теоретические аспекты тотального менеджмента качества на малых и средних предприятиях // E-Scio. №1 (28). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskie-aspekty-totalnogo-menedzhmenta-kachestva-na-malyh-i-srednih-predpriyatiyah> (дата обращения: 26.08.2023).

Кузнецова Н. В., Лыкова, С. А. (2018) Роль концепции TQM в повышении эффективности функционирования организации // Современный менеджмент: теория и практика : Материалы Всероссийской научно-практической конференции, Магнитогорск, 28–29 марта 2018 года / Под общей редакцией Н.В. Кузнецовой. – Магнитогорск: Магнитогорский государственный технический университет им. Г.И. Носова, 2018. – С. 81-85. – EDN XWEMKT.

Мохаммад И. (2017) Теоретические аспекты тотального управления качеством на малых и средних предприятиях / № 5. – с. 282 – 286.

Фуколова Ю. (2013) Драйв на работе // “Коммерсантъ Секрет Фирмы” №12 от 03.12.2013, стр. 62

Эрто П. (2000) Всеобщее качество, в которое верю. — Н. Новгород: СМЦ «Приоритет», 55 с.

BIZNES LOYIHALARINI BANK KREDITLARI VA SINDIKATLASHGAN KREDITLAR ORQALI MOLİYALASHTIRISH AMALIYOTI TAHLILI

PhD, dotsent Razzaqov J.H.
Toshkent moliya instituti

Annotatsiya. Mazkur maqolada biznes loyihalarini bank kreditlari va sindikatlashgan kreditlar orqali moliyalashtirish amaliyotini tahlil qilishda turli tadqiqotchi olimlarning ilmiy ishlari o'rganilgan. Biznes loyihalarini yashil kreditlar orqali moliyalashtirish amaliyoti "O'zsanoatqurilishbank" ATB misolida tahlil qilingan. Shuningdek, mahalliy tijorat banklari tomonidan sindikatlashgan kreditlar jalb qilish amaliyoti tadqiq qilingan. Amalga oshirilgan tahlillar asosida xulosa va takliflar shakllantirilgan.

Kalit so'zlar: bank, biznes loyihasi, bank kreditlari, sindikatlashgan kreditlar, yashil kreditlar, sindikat, konsorsium.

Аннотация. В данной статье исследуются научные труды различных ученых-исследователей в части анализа практики финансирования бизнес-проектов за счет банковских кредитов и синдицированных кредитов. Анализируется практика финансирования бизнес-проектов за счет «зеленых кредитов» на примере АКБ «Узсаноатқурилишбанк». Кроме того, изучается практика привлечения синдицированных кредитов местными коммерческими банками. На основе проведенного анализа формируются выводы и предложения.

Ключевые слова: банк, бизнес-проект, банковские кредиты, синдицированные кредиты, зеленые кредиты, синдикат, консорциум.

Annotation. In this article, the scientific works of various research scientists are studied in the analysis of the practice of financing business projects through bank loans and syndicated loans. The practice of financing business projects through green loans is analyzed on the example of JSB "Uzsanoatqurilishbank". Moreover, the practice of attracting syndicated loans by local commercial banks is learnt. Conclusions and proposals are formed based on the performed analysis.

Keywords: bank, business project, bank loans, syndicated loans, green loans, syndicate, consortium.

1. Kirish.

Biznes loyihalarini moliyalashtirish iqtisodiyotni rivojlantirish hamda iqtisodiyotda xususiy sektor ulushini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Biznes loyihalarini moliyalashtirishda bank kreditlari, xususan, sindikatlashgan kreditlardan foydalanish biznes loyihalariga katta miqdorda moliyaviy resurs jalb qilish imkoniyatini taqdim etadi. Yirik biznes loyihalarini moliyalashtirishda ba'zan bitta bankning moliyaviy holati yetarli bo'lmisligi yoki mazkur holatda katta risk yuzaga kelishi mumkin. Shu sababli yirik biznes

loyiholari bir necha banklar tomonidan shakllantiriladigan sindikatlashgan kreditlar orqali moliyalashtiriladi. Mazkur amaliyot xorij tajribasida keng qo'llanilsada, milliy amaliyotda rivojlantirishni talab etadi. Biznes loyihalarini baholash amaliyotining samarali tashkil etilmasligi, moliyaviy resurslarning cheklanganligi, risklarni baholash bo'yicha mutaxassislarning yetishmasligi kabilar biznes loyihalarini bank kreditlari hamda sindikatlashgan kreditlar orqali moliyalashtirish amaliyotlari rivojlanishiga to'siq bo'lmoqda. Shu boisdan biznes loyihalarini bank kreditlari va sindikatlashgan kreditlar orqali moliyalashtirish amaliyotini tahlil qilish dolzarblik kasb etadi.

2. Adabiyotlar sharhi.

Biznes loyihalarini bank kreditlari va sindikatlashgan kreditlar orqali moliyalashtirish amaliyotiga ko'plab tadqiqotchilar va tadqiqot institutlari tomonidan e'tibor qaratilgan bo'lib, ular tomonidan mazkur amaliyotning turli jihatlarini o'rganilgan. "Biznes loyihalarini moliyalashtirishda mablag'lar, asosan, tijorat banklari va boshqa moliya institutlari tomonidan beriladi hamda mazkur mablag'lar, odatda, loyiha asosiy aktivlari hisobiga sekyuritizatsiya qilinadi. Qisqa muddatli moliyalashtirish manbalariga tayanadigan tijorat banklari uzoq muddatga qat'iy foiz stavkalari bo'yicha kredit berishni istamasalarda, ular suzib yuruvchi va qat'iy belgilangan foiz stavkalari kombinatsiyasi orqali moliyalashtirishni tashkil qilishlari mumkin. Mazkur holat loyiha asosiy riskini kamaytiradi"¹.

Gong va boshqalar (2023) sindikatlashgan kreditning bir qator jihatlariga to'xtalib o'tgan. "Birinchidan, sindikatlashgan kreditlar korporativ moliyalashtirish uchun muhim manba hisoblanadi. Shu boisdan bugungi kunda sindikatlashgan kredit bozori kengayib bormoqda. Ikkinchidan, hukumatlar tomonidan iqtisodiyotni rivojlantirish maqsadida tashkil etilgan milliy taraqqiyot banklari va tijorat banklarining birgalikda kreditlash amaliyoti so'nggi paytlarda katta ahamiyatga ega bo'lmoqda. Chunki mazkur jarayonda milliy taraqqiyot banklari xususiy kapitalni faollashtirishda, Birlashgan Millatlar Tashkilotiga a'zo davlatlar tomonidan kelishilgan Barqaror rivojlanish maqsadlarini moliyalashtirishdagi o'rni muhim hisoblanadi. Uchinchidan, milliy taraqqiyot banklari tomonidan o'zlarining kredit bilan bog'liq ma'lumotlari har doim ham oshkor qilinmaydi, mazkur holat empirik tadqiqotlarni amalga oshirishga to'sqinlik qiladi.

Ammo sindikatlashgan kredit bozoridagi kompaniyalar o'zlarining kredit bilan bog'liq ma'lumotlarini oshkor qilishlari shart, chunki ular listingdan o'tgan kompaniyalar yoki davlat qarz qimmatli qog'ozlari bilan savdo qiluvchi xususiy kompaniyalar hisoblanadi" (Gong, Xu and other, 2023).

Shu boisdan sindikatlashgan kreditlar bozorini tadqiq qilish va o'ziga xos jihatlarini o'rganish lozim.

Kanno (2022) tashqi moliyalashtirish manbalariga e'tibor qaratgan bo'lib, "tashqi moliyalashtirishni uch turga bo'lish mumkin: aksiyalarni ommaviy joylashtirish, moliya institutlaridan qarz olish va korporativ obligatsiyalarni emissiya qilish. Tashqi moliyalashtirish, birinchi navbatda, aksiyalarni ommaviy joylashtirish orqali amalga oshiriladi". Biroq, yuqorida ta'kidlangan tashqi moliyalashtirishning moliya institutlaridan qarz olish shakli banklardan kredit olish hamda sindikatlashgan kreditlar jalb qilish amaliyotlari ko'rinishida bugungi kunda jahon miqyosida qo'llanilmoqda.

Amiraslani va boshqalar (2023) sindikatlashgan kreditlar bozoridagi muammoli holat va davlatning mazkur jarayondagi ishtirokiga to'xtalib o'tgan. "Davlat tomonidan kreditlash kreditorlarning sindikatlangan kredit bozorida keng ishtirok etishidagi muhim ziddiyatni, ya'ni qarz oluvchilarning kreditlash sindikatlariga tarqatilgan shaxsiy ma'lumotlarini himoya qilish muammosini hal qilish uchun paydo bo'lgan. Sindikatga oshkor qilingan shaxsiy ma'lumotlar faqat kreditorlarning ssudadagi ishtiroki to'g'risida xabardor qilish

¹ Project finance in developing countries: IFC's lessons of experience // International Finance Corporation, Washington, D.C., 1999. – p. 9.

uchun mo'ljallangan bo'lsa-da, bu ma'lumotlarning davlat qimmatli qog'ozlari bozorlariga chiqib ketishi qarz oluvchilar, kreditorlar va tartibga soluvchilar uchun asosiy muammolardan hisoblanadi". Demak, sindikatlashgan kreditlar amaliyotida qarz oluvchida ommaviy oshkor qilinishi ko'zda tutilmagan biznes ma'lumotlari tarqalib ketish xavfi bor. Mazkur holatning oldini olish sindikatlashgan kreditlash amaliyotini yanada kengaytirishga xizmat qiladi, deyish mumkin.

"Sindikatlashgan kreditlashda yetakchi tashkilotchilar qarz oluvchi bilan shartnoma bo'yicha muzokaralar olib boradi va ishtirokchi kreditorlar bilan sindikat tashkil qiladi. Bunda har bir a'zo kreditning bir qismiga ega bo'ladi. Ushbu turdagi shartnoma kreditorlarga o'zlarining kredit risklarini diversifikatsiya qilish va qarz oluvchilar uchun moliyaviy operatsiyalar xarajatlarini kamaytirish imkonini beradi" (Cortés, Tribó and other, 2020).

Tompakoudis va boshqalar (2022) tomonidan COVID-19 pandemiyasi boshlanishidan oldingi va keyingi sindikatlashgan kreditlar bozorining yalpi ichki mahsulotga ta'siri o'rganilgan. "Yevropadagi 637 ta sindikatlashgan kredit qarz oluvchilarining ko'rsatkichlaridan foydalanib, sindikatlashgan kreditlar bozorining pandemiya davridagi yalpi ichki mahsulotga ta'siri pandemiyadan oldingi davrga nisbatan ancha yuqori bo'lganligi aniqlandi". Pandemiya singari turli inqirozli holatlar yuz berganda qarz kapitaliga, shu jumladan, sindikatlashgan kreditlarga bo'lgan talab oshadi.

Abdullayeva (2003) tomonidan sindikatlashgan kreditlarning mazmun-mohiyatiga e'tibor qaratilgan. "Sindikatlashgan kredit bu birlashgan (konsortsium) 2 yoki undan ortiq kreditorlar bir qarzдорlarga kredit taqdim etadi.

Bir guruh bank-kreditorlar ma'lum muddatga bo'sh turgan moliyaviy resurslarini ma'lum bir obyekt yoki qarzдорni kreditlash maqsadida birlashtiradi.

Bir yoki yetakchi bank-koordinatrlarning katta bo'lmagan bir guruhi butun sindikat nomidan qarz oluvchi bilan kredit bitimi shartlari bo'yicha muzokaralar olib boradi, kerakli summa yig'ishini ta'minlaydi" (Abdullayeva, 2003). Mazkur kredit turini ko'paytirish katta loyihalarni moliyalashtirish uchun qulay hisoblanadi.

"Mamlakatlarda ishlab chiqarishni rivojlantirish, shuningdek, hamkorlikda sindikat kreditlarini berish, korxonalarning ustav kapitaliga investitsiyalar kiritish, qimmatli qog'ozlar joylashtirishni kafolatlash, mamlakat infrastrukturasi rivojlantirish va eksport-import operatsiyalari bo'yicha dasturlarni qo'llab-quvvatlash" (Omonov, Qoraliyev, 2012) kabilarga davlat kredit siyosatida e'tibor qaratilishi lozim.

Rashidov va boshqalar (2011) tomonidan "xususiy banklarning sindikatlari o'z kreditlarini qarz oluvchi mamlakatlarga ular tomonidan Xalqaro valyuta fondi va Xalqaro tiklanish va taraqqiyot bankining kreditlarini olgan taqdirdagina taqdim etadi", deya ta'kidlangan.

Yuqoridagi tadqiqotchilarning fikriga qo'shilgan holda qayd etish lozimki, bank kreditlari hamda sindikatlashgan kreditlar orqali biznes loyihalarini moliyalashtirishda sindikatlashgan kreditlarning o'rni va ahamiyatini o'rganish hamda rivojlanayotgan mamlakatlarda yirik biznes loyihalarini moliyalashtirishda foydalanish lozim.

3. Tadqiqot metodologiyasi.

Biznes loyihalarini bank kreditlari va sindikatlashgan kreditlar orqali moliyalashtirish amaliyotini tahlil qilishda ilmiy abstraksiyalash, tanlanma kuzatish, statistik tahlil, analiz, sintez, induksiya, deduksiya kabi tadqiqot metodlaridan foydalanilgan.

4. Tahlil va natijalar.

O'zbekistonda biznes loyihalarini moliyalashtirishning asosiy shakli sifatida bank kreditlaridan keng ko'lamda foydalanilishini qayd etish lozim. Shu boisdan bank kreditlari

foiz stavkasi baland bo'lsada, bank kreditlari bo'lgan talab yuqoriligicha qolmoqda. So'nggi yillarda mamlakatimizda faoliyat yurituvchi tijorat banklarining kredit faoliyatini rivojlantirish bo'yicha qator tadqiqotlar olib borilmoqda hamda tijorat banklari tomonidan turli shakldagi bank kreditlari taqdim etilmoqda (1-jadval). 1-jadvaldan ko'rish mumkinki, yuridik shaxslarga ajratilgan kreditlar va uzoq muddatli kreditlar hajmi katta ekanligini kuzatish mumkin.

1-jadval

Tijorat banklari faoliyatining aktivlar miqdori bo'yicha guruhlashtirilgan alohida ko'rsatkichlari, 2022 (trln. so'm)²

Ko'rsatkichlar nomi	Jami		Aktivlar miqdori bo'yicha guruhlashtirilgan tijorat banklari taqsimoti							
			3 trln. so'mgacha		3 trln. so'mdan 10 trln. so'mgacha		10 trln. so'mdan 30 trln. so'mgacha		30 trln. so'm va undan yuqori	
	bank lar soni	sum ma	bank lar soni	sum ma	bank lar soni	sum ma	bank lar soni	sum ma	bank lar soni	sum ma
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Aktivlar										
Aktivlar	31	556,7 5	10	9161	7	42,40	8	140,4 5	6	364,2 9
Kreditlar, jami	31	390,0 5	10	5,22	7	20,19	8	92,24	6	272,4 0
Jismoniy shaxslarga ajratilgan kreditlar	31	100,9 5	10	1,91	7	8,65	8	36,17	6	54,22
Yuridik shaxslarga ajratilgan kreditlar	31	289,1 0	10	3,32	7	11,53	8	56,07	6	218,1 8
Qisqa muddatli kreditlar	31	51,14	10	1,36	7	3,08	8	8,85	6	37,85
Uzoq muddatli kreditlar	31	338,9 1	10	3,86	7	17,11	8	83,40	6	234,5 5
Milliy valyutadagi kreditlar	31	204,9 3	10	4,11	7	13,62	8	61,26	6	125,9 5
Chet el valyutasidagi kreditlar	31	185,1 2	10	1,12	7	6,57	8	30,98	6	146,4 5

Shuningdek, milliy amaliyotda yashil biznes loyihalarini moliyalashtirishga yo'naltirilgan yashil kreditlar hajmi o'sib borayotganligiga guvoh bo'lish mumkin. Quyidagi

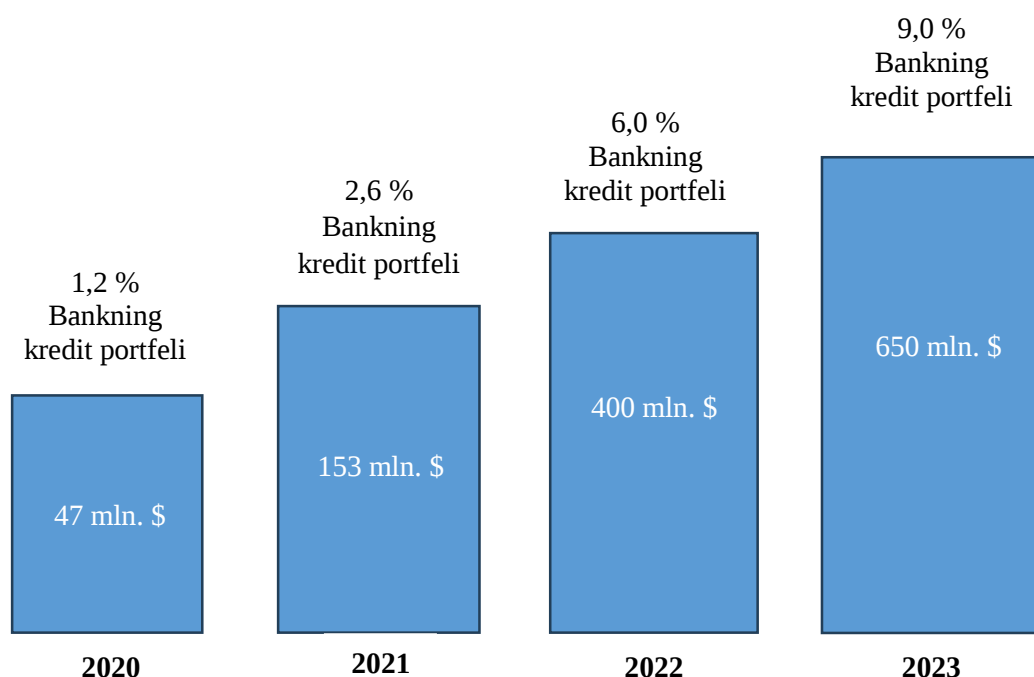
² O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Statistik byulleteni, Toshkent, 2022. <https://cbu.uz/uz/statistics/buleten/858706/>

rasmda “O‘zsanoatqurilishbank” ATB misolida yashil kreditlarning biznes loyihalarini moliyalashtirishdagi o‘rnini tahlil qilamiz (1-rasm).

1-rasm. “O‘zsanoatqurilishbank” ATBda yashil loyihalar bo‘yicha erishilgan natijalar (2022-yil yakunlari bo‘yicha)³

1-rasmda 2022-yil yakunlari bo‘yicha “O‘zsanoatqurilishbank” ATBda yashil loyihalar bo‘yicha erishilgan natijalar aks ettirilgan bo‘lib, jami 222 ta yashil loyihalar moliyalashtirilgan hamda mazkur loyihalarga 217,2 mln. AQSh dollari miqdorida kapital yo‘naltirilgan.

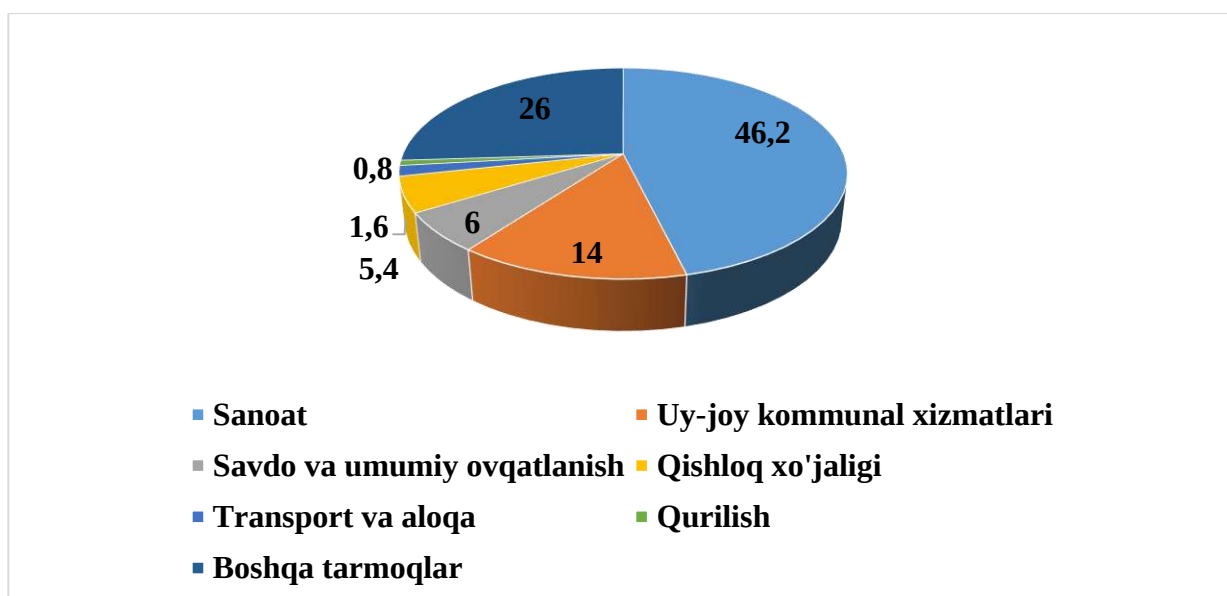

2-rasm. “O‘zsanoatqurilishbank” ATBda yashil kredit portfelining ko‘rsatkichlari va prognozi⁴

2-rasmda “O‘zsanoatqurilishbank” ATBda yashil kredit portfelining ko‘rsatkichlari va prognozi keltirilgan. 2020-yilda mazkur ko‘rsatkich 47 mln. AQSh dollari bo‘lgan bo‘lsa, 2022-yilda jami 400 mln. AQSh dollarini tashkil etgan. 2023-yilda yashil kredit portfeli 650 mln. AQSh dollariga yetishi prognoz qilingan.

³ https://www.sqb.uz/upload/reports/Uzb_compressed.pdf - “O‘zsanoatqurilishbank” ATB rasmiy sayti ma’lumotlari.

⁴ https://nbu.uz/uz/news/forum-muhim-hamkorlik-sosi/?sphrase_id=147530 - “O‘zmilliybank” AJ rasmiy sayti ma’lumotlari.

3-rasm. “O‘zsanoatqurilishbank” ATBda yashil portfel bank kreditlari orqali moliyalashtirilgan asosiy tarmoqlar, 2022 (foizda)⁵

“O‘zsanoatqurilishbank” ATBda yashil portfel bank kreditlari orqali moliyalashtirilgan asosiy tarmoqlarga e‘tibor qaratsak, eng katta ulush sanoat (46,2 foiz)dagi biznes loyihalariga tegishli ekanligini kuzatish mumkin (3-rasm).

Yirik biznes loyihalarni moliyalashtirishda sindikatlashgan kreditlash amaliyotidan foydalanish ko‘p tomonlama foydali ekanligi xalqaro amaliyotda o‘z isbotini topib ulgurdi.

Shu boisdan milliy amaliyotda biznes loyihalarini moliyalashtirishda sindikatlashgan kreditlar amaliyotini kengaytirish hamda uning imkoniyatlaridan foydalanish muhim. “2021-yilda “Qishloqqurilishbank” ATB va Credit Suisse AG (Shveysariya) o‘rtasida 125 million AQSh dollari miqdoridagi sindikatlashtirilgan kreditni tashkil etish mandati, “Qishloq qurilish bank” ATB va “Mashreqbank” (BAA) o‘rtasida 75 million AQSh dollari miqdorida Yaqin Sharq banklari o‘rtasida sindikatlangan kreditni tashkil etish doirasidagi hamkorlik memorandumini imzolangan”⁶. Mazkur kelishuvlar asosida yuqorida ta’kidlangan tijorat banklari tomonidan sindikatlashgan kreditlar amaliyotini samarali tashkil etish hamda mamlakatimizdagi loyihalarni moliyaviy resurslar bilan ta’minlash imkoniyatlari yaratilgan.

“O‘zmilliybank” AJ tomonidan Credit Suisse AG bilan hamkorlikni samarali shakllantirish, turli loyihalarni moliyalashtirishda institutsional investorlardan sindikatlashgan kreditlash amaliyoti orqali kapital jalb qilingan. “Mazkur bank tomonidan umumiy korporativ maqsadlar uchun 2022-yilgacha Credit Suisse AGdan 100 million yevro va Deutsche Bank AGdan 100 million dollar miqdoridagi sindikatlashgan kreditlar jalb qilingan. Shuningdek, 2022-yil avgustda “O‘zmilliybank” AJ tomonidan Shveysariyaning yetakchi Credit Suisse AG banki bilan hamkorlikda institutsional investorlar uchun tashkil etilgan roud shou muvaffaqiyatli o‘tkazilgan. “O‘zmilliybank” AJ Credit Suisse AG moliyaviy agent va asosiy kreditor sifatida Credit Suisse AG, AKA Bank va KfW xorijiy banklar konsorsiumidan 100 million yevro miqdorida sindikatlashtirilgan kredit liniyasini jalb qilishi to‘g‘risidagi kelishuvini imzolagan. Kredit liniyasi 5 yilgacha bo‘lgan muddatga, davlat kafolatisiz, mamlakat tarkibisiz, jozibador moliyalashtirish shartlarida 100 million yevro miqdorida jalb qilinishi belgilangan. Mazkur kredit liniyasi hisobidan faoliyati yuqori qo‘shimcha qiymatli mahsulotlarni ishlab chiqarish va amaldagi korxonalarning ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga qaratilgan to‘qimachilik, oziq-ovqat, kimyo va

⁵ https://www.sqb.uz/upload/reports/Uzb_compressed.pdf - “O‘zsanoatqurilishbank” ATB rasmiy sayti ma’lumotlari.

⁶ https://nbu.uz/uz/news/forum-muhim-hamkorlik-sosi/?sphrase_id=147530 - “O‘zmilliybank” AJ rasmiy sayti ma’lumotlari.

farmatsevtika sanoati, transport va qishloq xo'jaligi sohasidagi investitsiya loyihalari moliyalashtirilishi qayd etilgan"⁷ [13]. Yuqorida qayd etilgan shartnomalarning muvaffaqiyatli yakunlanishi biznes loyihalarini bank kreditlari hamda sindikatlashgan kreditlar orqali moliyalashtirishning amaliy ahamiyatini oshiradi.

5. Xulosa.

Biznes loyihalarini bank kreditlari va sindikatlashgan kreditlar orqali moliyalashtirish amaliyotini tahlil qilish asosida quyidagi xulosalar shakllantirilgan:

1. Biznes loyihalarini moliyalashtirishda asosiy moliyalashtiruvchi tuzilma sifatida banklar hamda bank guruhlarini namoyon bo'ladi. Shu boisdan tijorat banklari faoliyatini kengaytirishda yangi kredit turlarini joriy etish lozim.

2. Biznes loyihalarini bank kreditlari orqali moliyalashtirishda yashil kreditlash amaliyotiga ustuvorlik berish mamlakatda yangi moliyalashtirish shaklini kengaytirishga hamda yashil iqtisodiyotni rivojlantirishga xizmat qiladi. Mazkur jarayonda iqtisodiy samaradorligi yuqori bo'lgan biznes loyihalariga e'tibor qaratish yashil kreditlash amaliyotining samaradorligini belgilab beradi.

3. Yirik biznes loyihalari uchun zarur bo'ladigan katta hajmdagi kapitalni shakllantirish, yirik biznes loyihalaridagi katta riskni diversifikatsiya qilish hamda banklarda yuqori daromadli faoliyat turini shakllantirish maqsadida tijorat banklarida sindikatlashgan kreditlash amaliyotini samarali shakllantirish zarur.

4. Sindikatlashgan kreditlar orqali yirik biznes loyihalarini moliyalashtirish iqtisodiyotda eksport hajmini oshiruvchi hamda xalqaro bozorlarda ishtirok etuvchi kompaniyalar yuzaga kelishida muhim rol o'ynaydi.

Adabiyotlar:

Abdullayeva Sh. (2003). Bank ishi. // Darslik. Toshkent: – 262-b.

Di Gong, Jiajun Xu, Jianye Yan. (2023) National development banks and loan contract terms: Evidence from syndicated loans. // Journal of International Money and Finance, Volume 130, February. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0261560622001668>

Hami Amiraslani, John Donovan, Matthew A. Phillips, Regina Wittenberg-Moerman (2023). Contracting in the Dark: The rise of public-side lenders in the syndicated loan market. // Journal of Accounting and Economics, Volume 76, Issue 1, August. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0165410123000101>

Ioannis Tampakoudis, Athanasios Noulas, Nikolaos Kiosses. (2022) The market reaction to syndicated loan announcements before and during the COVID-19 pandemic and the role of corporate governance. // Research in International Business and Finance, Volume 60, April. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0275531921002233>

Janko Hernández Cortés, Josep A Tribó, María de las Mercedes Adamuz (2020) Are syndicated loans truly less expensive? // Journal of Banking & Finance, Volume 120, November. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0378426620302041>

Masayasu Kanno (2022) Exploring risks in syndicated loan networks: Evidence from real estate investment trusts. // Economic Modelling, Volume 115, October. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0264999322001997>

Omonov A., Qoraliyev T. (2012). Pul, kredit va banklar. // Darslik.: Toshkent,. -306-b.

Rashidov O., Alimov I., Toymuhamedov I., Tojiyev R. (2011). Pul, kredit va banklar. // Darslik.: Toshkent,. – 306-b.

⁷ <https://nbu.uz/uz/news/o-zmilliybank-aj-xorijiy-banklar-konsorsiumidan-100-million-yevro-miqdorida-sindikatlashgan-kredit-j/-> "O'zmilliybank" AJ rasmiy sayti ma'lumotlari.

DAVLAT MOLİYAVIY NAZORATINI TAKOMILLASHTIRISHNING ASOSIY YO'NALISHLARI

PhD, Temirov M.X.

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti

Annotatsiya. Samarali davlat moliyaviy nazorati faoliyati moliya sohasida kamchilik va huquqbuzarliklarni aniqlash bilan bir qatorda davlat boshqaruvi organlarining moddiy boyliklarni shakllantirish va boshqarish samaradorligini o'rganish, mamlakat aholisining hayot sifatini yanada yaxshilash uchun zaxiralarni aniqlash kabi qator jiddiy vazifalarini hal etishni nazarda tutadi. Ushbu maqolada davlat moliyaviy nazoratini tashkil etishga bag'ishlangan bo'lib, unda moliyaviy nazoratni yanada takomillashtirishning ahamiyati hamda asosiy yo'nalishlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: davlat moliyaviy nazorati, takomillashtirish, moliyaviy nazoratning turlari va usullari, ichki va tashqi moliyaviy nazorat.

Аннотация. Деятельность эффективного государственного финансового контроля предполагает выявление недостатков и нарушений в финансовой сфере, а также решение ряда серьезных задач органов государственного управления, таких как изучение эффективности формирования и управления материальными ценностями, определение резервов дальнейшего повышения качества жизни населения страны. Данная статья посвящена организации государственного финансового контроля, выделены важность и основные направления дальнейшего совершенствования финансового контроля.

Ключевые слова: государственный финансовый контроль, совершенствование, виды и методы финансового контроля, внутренний и внешний финансовый контроль.

Annotation. The activity of effective state financial control involves identifying shortcomings and violations in the financial sector, as well as solving a number of serious tasks of government bodies, such as studying the effectiveness of the formation and management of material assets, identifying reserves for further improving the quality of life of the country's population. This article is devoted to the organization of state financial control, the importance and main directions for further improvement of financial control are highlighted.

Key words: state financial control, improvement, types and methods of financial control, internal and external financial control.

1. Kirish.

Mamlakat taraqqiyotining hozirgi bosqichida zamonaviy davlat qurishga intilish tobora kuchayib bormoqda va bu davlat boshqaruvi faoliyatining asosiy qonuniyatlarini qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda. Davlat moliyasi mexanizmini ilg'or jahon tajribasi

va mahalliy moliya tizimi faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda qayta qurish islohotning asosiy vazifalaridan biridir. Davlat boshqaruvi jarayonida qabul qilingan qarorlarning u yoki bu tarzda amalga oshirilishi moliyaviy oqimlarni zaruratini belgilaydi. Chunki zamonaviy davlat siyosatini amalga oshirish fuqarolik jamiyati uchun muhim bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy va boshqa dasturlarni amalga oshirish uchun davlat mablag'larini ajratishni nazarda tutadi. Bu esa, o'z navbatida, mazkur chora-tadbirlarning amalga oshirilishiga erishish davlat tomonidan moliyalashtirishning to'liqligiga bog'liqligini bildiradi va bu davlat byudjetiga mablag'lar tushumi bilan ta'minlanadi (Alekseev, 2015). Moliyaviy nazorat instituti nafaqat ajratilgan mablag'larning maqsadli sarflanishini, balki ushbu mablag'lar manbai bo'lgan davlat byudjetini to'ldirishni ham ta'minlashga qaratilgandir.

2. Adabiyotlar sharhi.

Davlat moliyaviy nazorati butun dunyoda chuqur tarixiy ildizlarga ega bo'lgan hodisadir. Dunyodagi hech bir davlat boshqaruv tutqichlari, ya'ni ijtimoiy barqarorlikni saqlash uchun zarur bo'lgan bozor munosabatlariga maqsadli ta'sir ko'rsatish vositalaridan voz kechgani yo'q (Dishekova, 2016). Davlat moliyaviy nazorati davlatning moliyaviy siyosatini yuritish uchun amalga oshiriladi, uning maqsadi mamlakat moliya tizimida samarali va barqaror vaziyatni shakllantirish uchun huquqiy shart-sharoitlarni ta'minlashdan iborat.

Zavyalovning (2013) ta'kidlashicha, davlat moliyaviy nazorati tizimi davlat moliyasining ajralmas qismi bo'lib, uni isloh qilish samarali boshqaruv tizimini barpo etishning ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Albatta, har bir zamonaviy davlat nafaqat o'z byudjetiga soliq va soliqlardan tashqari tushumlarni maksimal darajada tushirish, balki mablag'larning sarflanishi ustidan sifatli va o'z vaqtida nazoratni amalga oshirishdan ham manfaatdordir (Yeltsin, 2016). Shu bilan birga, Kolesov va Yurchenkoning (2013) fikricha, davlat mablag'larini shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanish sohasidagi qonuniylik va intizomning yuqori darajasi huquqiy davlat mezonlaridan biridir.

Kosarevning (2011) fikricha moliyaviy nazorat davlat boshqaruvining alohida funksiyasi bo'lib, uning maqsadi moliyaviy resurslarni boshqarishda qonuniylik va samaradorlikning qabul qilingan me'yorlaridan chetga chiqishlarni aniqlash va bunday og'ishlar mavjud bo'lganda tegishli tuzatish va oldini olish choralari o'z vaqtida ko'rishdan iborat.

Brovkinaning (2010) ta'kidlashicha, "moliyaviy nazorat organlarining vazifasi, birinchi navbatda, davlat qonunlari va prezident farmonlari ijrosining qonuniyligi, to'g'ri va maqsadga muvofiqligini, davlat tomonidan ajratilgan byudjet mablag'larining yo'nalishini, hukumat va uning organlari faoliyati samaradorligini, barcha darajadagi davlat mablag'larining samarali va tejankor sarflanishini tekshirishdan iborat bo'lishi kerak".

Vahobov va Malikovlar (2008) "barcha xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning turli darajadagi qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyat organlari, shuningdek, maxsus tashkil etilgan institutlar tomonidan amalga oshiriladigan moliyaviy faoliyatini nazorat qilish moliyaviy nazorat deb ataladi. Bu nazorat, eng avvalo, moliya-xo'jalik qonunchiligiga rioya etilishini o'z ichiga oladi. Boshqacha aytganda, nazorat muayyan moliyaviy harakatning sodir bo'lishini baholashni o'z ichiga olganligi bilan cheklanmaydi, balki o'ziga xos tahliliy yo'nalishga ega" degan fikrni ilgari surishadi.

Shuningdek, R.Adams (1995), A.Arens (2000), A.Visser (2015), R.Konyng (2007) va J.Mozer (2015) kabi bir qator xorijlik olimlarning fundamental ishlari davlat moliyaviy nazoratini tashkil etish, uning faoliyati nazariyasi va amaliyotini ochib berishga bag'ishlanganligiga qaramasdan, zamonaviy sharoitda davlat moliyaviy nazoratini takomillashtirish yo'llari yetarlicha ilmiy asosga ega emasligini ko'rishimiz mumkin. Shu boisdan ham, ushbu masala yanada nazariy tushunish va o'rganishni talab qilmoqda.

3. Tadqiqot metodologiyasi.

Ushbu maqolada davlat moliyaviy nazoratning turlari, usullari, elementlari hamda ularning xususiyatlari ko'rib chiqilgan bo'lib, tahlilning analiz, sintez va ilmiy abstraksiya usullari qo'llanilgan holda ilmiy natijalar ishlab chiqildi. Ishning uslubiy asosi sifatida davlat moliyaviy nazorati sohasida tadqiqot olib borgan olimlarning ishlaridan foydalanilgan.

4. Tahlil va natijalar.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida moliyaviy nazoratning maqsad va vazifalari, turlari va shakllari tubdan o'zgardi. Endilikda ushbu faoliyatning maqsadi nafaqat nazorat qilinadigan ob'yektlar faoliyatidagi kamchiliklarni aniqlash va mansabdor shaxslarni jazolash, balki ushbu kamchiliklarning oldini olish va bartaraf etish, shuningdek, davlat zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarish uchun zarur bo'lgan mablag'larni byudjetda to'liq shakllantirish hamda ularni maqsadli va samarali sarflanishini ta'minlash bo'yicha maslahat va ko'rsatmalar berishda iborat.

Umumiy nazorat tizimida boshqaruv tizimining asosiy elementi bo'lgan davlat moliyaviy nazoratining muhim o'rni va ahamiyati shundan iboratki, birinchidan, moliyaning o'zi iqtisodiy kategoriya sifatida nazorat funktsiyasini ob'yektiv bajaradi; ikkinchidan, bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy munosabatlarning roli ortib bormoqda (Kunduzova, 2023).

Moliyaviy nazoratni amalga oshirish davomida muvaffaqiyat va yuqori samaraga erishish avvalambor, moliyaviy nazoratni tashkil etilish darajasi, nazoratning turlari, shakllari va uni o'tkazishning usullariga bog'liq.

Moliyaviy nazoratni amalga oshiruvchi sub'ektlarga ko'ra uni quyidagi turlarga ajratishimiz mumkin (1 jadval):

1-jadval

Moliyaviy nazorat turlari

Moliyaviy nazorat turi	Xususiyati
Umumdavlat moliyaviy nazorati	Davlat hokimiyat organlari tomonidan amalga oshirilib uning bosh maqsadi daromadlarning tushib turishi va davlat xarajatlarining sarflanishi bo'yicha davlat va jamiyatning manfaatlarini ta'minlashdan iborat.
Idoraviy moliyaviy nazorat	Vazirliklarning nazorat-taftish boshqarmalari va boshqa tarkibiy tuzilmalari tomonidan amalga oshirilib, shu idoraga bo'ysunuvchi korxona, tashkilot va muassasalarning faoliyatini qamrab oladi.
Xo'jalik ichidagi moliyaviy nazorat	Korxona va tashkilotlarning iqtisodiy va moliyaviy xizmatlari tomonidan o'tkaziladi. Bu yerda korxona, tashkilot va muassasalarning xo'jalik va moliyaviy faoliyati moliyaviy nazoratning ob'ekti sifatida ko'riladi.
Jamoatchilik moliyaviy nazorati	Nodavlat tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladi. Nazoratning ob'ekti uning oldiga qo'yilgan vazifalarga muvofiq ravishda aniqlanadi.
Mustaqil moliyaviy nazorat	Auditorlik firmalari va boshqa xizmatlar tomonidan o'tkaziladi.

Shuningdek, moliyaviy nazoratning shakllarini quyidagi mezonlar bo'yicha klassifikatsiya qilish qabul qilingan:

- amalga oshirish reglamenti;
- o'tkazilish vaqti;
- nazoratning sub'ektlari;

- nazoratning ob'ektlari.

Har qanday nazorat uchun ishlab chiqilgan chora-tadbirlar yo'naltiriladigan asosiy vazifalarni to'g'ri aniqlash juda muhimdir. Shuning uchun davlat moliyaviy nazoratining vazifalariga oydinlik kiritishni maqsadga muvofiq deb xisoblaymiz. Davlat moliyaviy nazoratining vazifalari muayyan yurisdiksiyaga va nazorat qiluvchi sub'ektga yuklangan mas'uliyat doirasiga qarab farq qilishi mumkin. Shunga qaramasdan, davlat moliyaviy nazorati organlari tomonidan amalga oshiriladigan ba'zi umumiy vazifalar quyidagilardan iborat, jumladan: moliyaviy audit; muvofiqlik monitoringi; ichki nazoratni baholash; risklarni baholash; moliyaviy hisobot; firibgarlikni aniqlash; potensialni oshirish va o'qitish; samaradorlikni baholash; jamoatchilik bilan muloqot va oshkoralik; hamkorlik va muvofiqlashtirish.

Ushbu vazifalar birgalikda davlat mablag'larining mas'uliyatli va samarali boshqarilishini ta'minlash, moliyaviy huquqbuzarliklarning oldini olish, shaffoflik va hisobdorlikni ta'minlash, davlat moliyaviy boshqaruviga aholi ishonchini saqlashga qaratilgan.

Amalga oshirilish reglamenti hamda boshqaruv funktsiyalariga mansublik nuqtai nazaridan moliyaviy nazoratni tashqi (majburiy) va ichki (tashabbuskorli) shakllari mavjud bo'lib, ular moliyaviy resurslarni mas'uliyatli boshqarishni ta'minlashning ikkita bir-birini to'ldiruvchi yondashuvidir deb aytishimiz mumkin. Shunindek, ushbu elementlarda yuqorida qayd etilgan vazifalarni ro'yobga chiqishini ko'rishimiz mumkin.

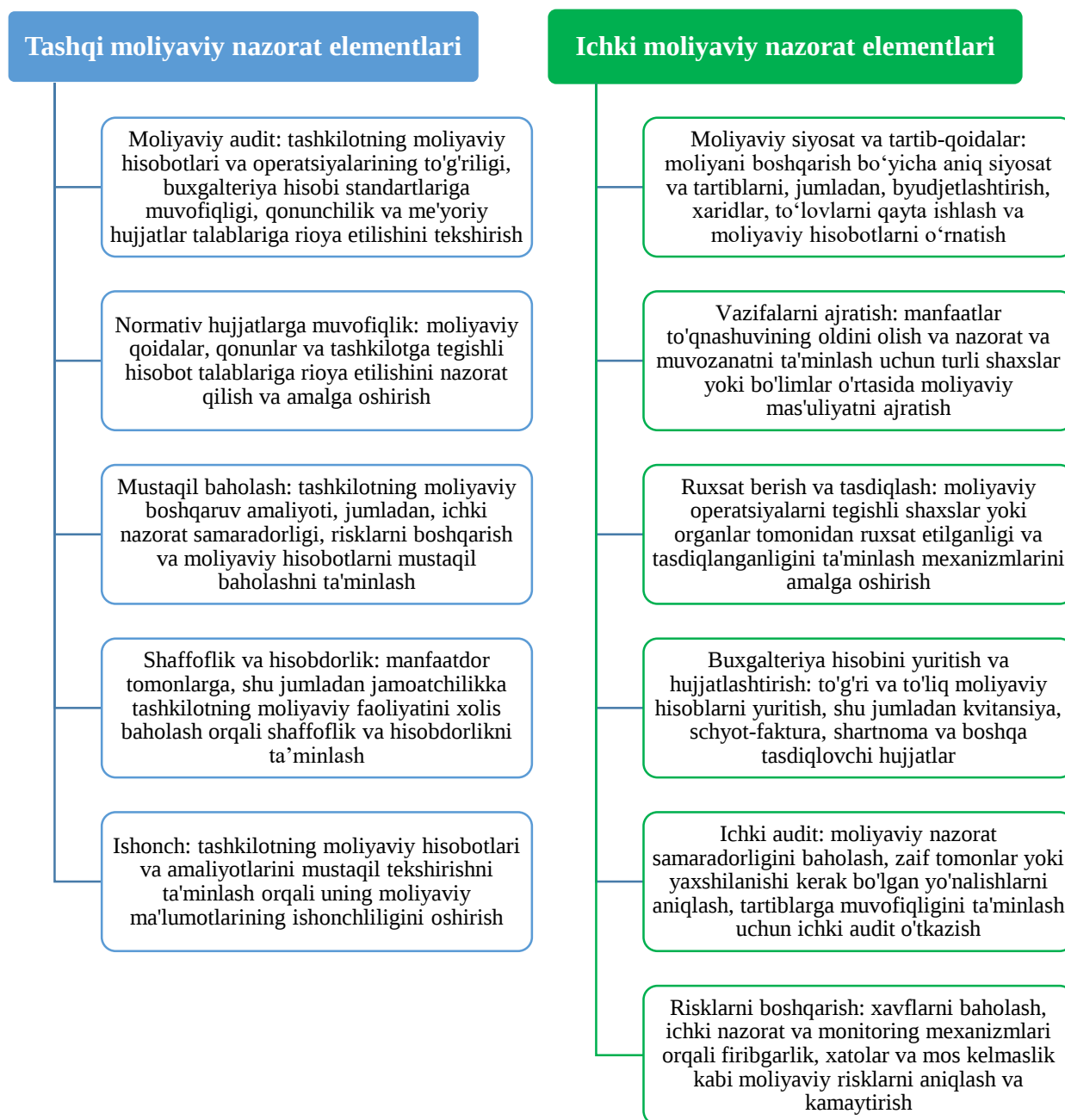
Tashqi moliyaviy nazorat tashkilotning moliyaviy faoliyatini qonun asosida tashqi sub'ektlar tomonidan mustaqil nazorat qilish va tekshirishni o'z ichiga oladi. Ushbu sub'ektlar davlat organlari, nazorat qiluvchi organlar, auditorlar yoki boshqa tashqi manfaatdor tomonlarni o'z ichiga olishi mumkin.

Ichki moliyaviy nazorat - bu tashkilotda moliyaviy faoliyatini boshqarish va nazorat qilish uchun amalga oshiriladigan tizimlar, jarayonlar va protseduralardir. Shuningdek u, tashkilotning taktik va strategik maqsadlariga erishishda moliyaviy boshqaruvning ajralmas qismi hisoblanadi.

Ularning xar biri o'z ichiga bir necha asosiy elementlarni oladi. Quyidagi jadvalda tashqi va ichki moliyaviy nazoratning asosiy elementlarini ko'rishimiz mumkin (1 rasm). Shuni alohida qayd etish lozimki, samarali moliyaviy boshqaruv uchun ham ichki, ham tashqi moliyaviy nazorat muhim ahamiyatga ega. Ichki nazorat tashkilotda o'z moliyasini boshqarish uchun mustahkam tizim va jarayonlar mavjudligini ta'minlaydi, tashqi nazorat esa muvofiqlik, shaffoflik va hisobdorlikni ta'minlash uchun mustaqil nazorat va tekshirishni ta'minlaydi.

Nazoratning asosiy tamoyillari to'g'risidagi Lima deklaratsiyasining 3-moddasiga muvofiq, ichki nazorat xizmatlari alohida bo'limlar va tashkilotlar tarkibida tashkil etiladi, tashqi audit xizmatlari esa tekshirilayotgan tashkilotlarning tashkiliy tuzilmasiga kirmaydi. Oliy nazorat organi tashqi audit organi hisoblanadi¹. Ichki moliyaviy nazorat ob'ektlari faqat davlatning moliyaviy resurslari va mulki, ularning shakllanishi va sarflanishi hisoblanadi. Tashqi moliyaviy nazorat ob'ekti faqat davlat moliyasi sohasi bilan cheklanmaydi va normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari va byudjet ijrosi natijalarini ekspertizadan o'tkazishni ham o'z ichiga oladi.

¹ Nazoratning asosiy tamoyillari Lima deklaratsiyasi. Xorijiy mamlakatlarda davlat moliyaviy nazoratini huquqiy tartibga solish. M.: Прометей. 1998.

1-rasm. Tashqi va ichki moliyaviy nazoratning asosiy elementlari

Davlat faoliyatining boshqa turlari singari moliyaviy nazorat ham o'zaro bog'liq bo'lgan tegishli huquqiy va tashkiliy shakllarda amalga oshiriladi. Ushbu shakllarning har birining samaradorligi moliyaviy nazorat sohasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qonunchilikning holatiga bog'liq.

Davlat moliyaviy nazoratining ikki tomonlama xususiyatidan kelib chiqib, standartlarda o'z aksini topishi kerak bo'lgan yagona tamoyillar, ularni amalga oshirish qoidalari va tartiblari asosida nazorat va audit va ekspert-tahlil faoliyatining nazorat vakolatlari va funksiyalarini ajratishga asoslangan yagona davlat moliyaviy nazorati tizimi doirasida tashqi va ichki nazoratni ajratish zarur. Shu asosda tashqi va ichki nazorat organlarining quyi tizimlarini shakllantirish amalga oshirilishi kerak (Sazonov, 2010).

Rivojlangan mamlakatlarning ijobiy tajribasi mamlakatda ichki va tashqi nazoratni birlashtiradigan, yaqin gorizont va vertikal aloqalarga ega, yagona uslubiy bazaga ega bo'lgan davlat moliyaviy nazorat tizimini yaratish zarurligini ko'rsatadi. Mamlakatda davlat

moliyaviy nazoratining yagona tizimi hokimiyat ierarxiasining barcha darajalarida tizimning barcha elementlari uchun umumiy talablar va tartiblarni hisobga olgan holda ishlashi kerak deb taxmin qilinadi. Chunki, amaliyotda baʼzan moliyaviy nazorat funksiyalari yuklangan organlar tizimi nomuvofiq ishlashi, auditorlar nazorat tekshiruvlarini oʻtkazishda koʻpincha bir-birini takrorlashlari guvohi boʻlishimiz mumkin. Bularning barchasi nazorat faoliyatini amalga oshirish muddatlarini, auditorlik ishining asosiy tamoyillari va qoidalarini buzish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

Davlat moliyaviy nazoratini tashkil etishning eng muhim tamoyili, uning amalga oshirilishi nazorat organlari faoliyatida takrorlash va parallelizmga yoʻl qoʻymaslik imkonini beradi, bu davlat moliyaviy nazorati organlarining vakolatlarini hokimiyatlar boʻlinishining konstitutsiyaviy prinsipiga muvofiq chegaralash tamoyilidir.

Amalga oshirish vaqti boʻyicha moliyaviy nazorat tashkilotning oʻziga xos ehtiyojlari va sharoitlariga qarab turli shakllarda boʻlishi mumkin. Turli bosqichlarda amalga oshirilishi mumkin boʻlgan moliyaviy nazoratning baʼzi umumiy shakllari quyidagilar:

- dastlabki nazorat - moliyaviy operatsiyalar bajarilguniga qadar gʻaznachilik boʻlinmalari moliya organlari va Oʻzbekiston Respublikasi Hisob palatasi tomonidan amalga oshiriladigan;

- joriy nazorat - moliyaviy operatsiyalar bajarilishi jarayonida gʻaznachilik boʻlinmalari, moliya organlari va davlat soliq xizmati organlari tomonidan amalga oshiriladigan;

- yakuniy nazorat - moliyaviy operatsiyalar bajarilganidan soʻng amalga oshiriladigan nazorat.

Yakuniy nazorat dastlabki nazorat bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, uning xulosalariga asoslanadi. Biroq, joriy va yakuniy moliyaviy nazoratning ahamiyati va maʼlumotlilikiga qaramay, ekspertlar asosiy eʼtiborni dastlabki nazoratga qaratishni tavsiya qiladilar, chunki nazoratning funksiyasi huquqbuzarliklarning oldini olish va ogohlantirishdir va bunga dastlabki nazorat davlat topshirigʻini tuzish bosqichida imkon yaratadi (Logvinova, 2018).

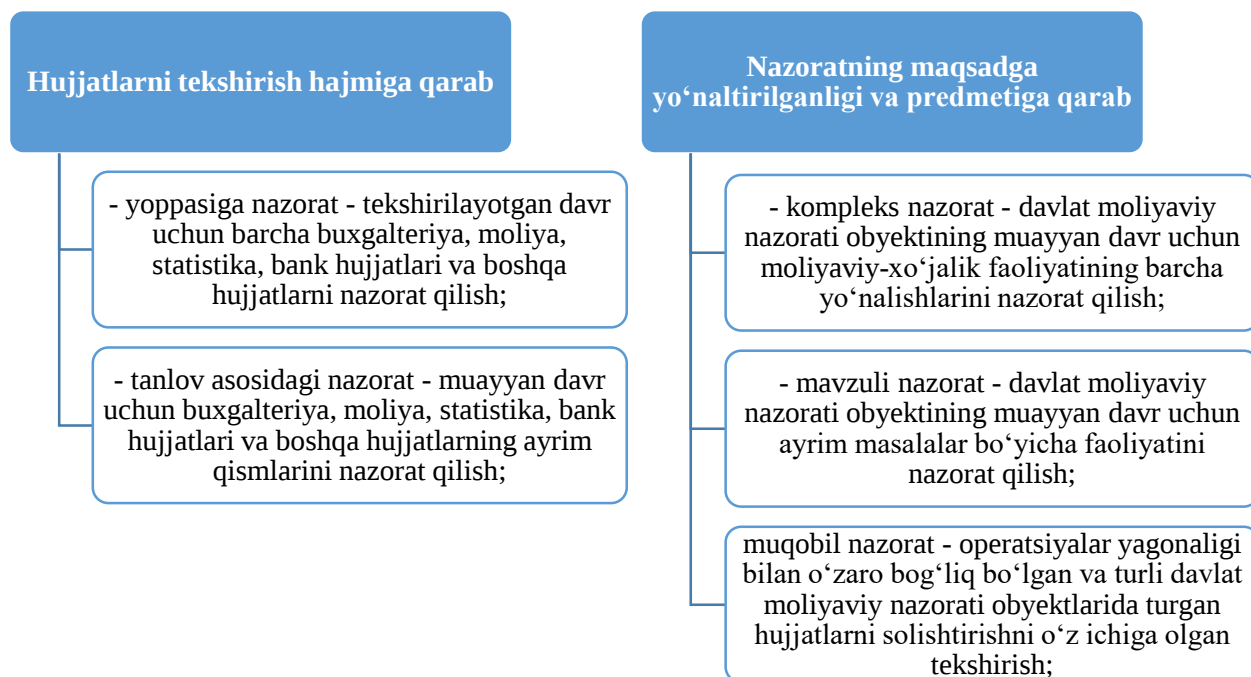
Shuni taʼkidlash kerakki, moliyaviy nazorat muntazam koʻrib chiqish, baholash va tuzatishni talab qiladigan doimiy jarayondir. Amalga oshiriladigan moliyaviy nazoratning oʻziga xos shakllari tashkilotning hajmi, sohasi, tartibga solish talablari va ichki siyosatiga qarab farq qilishi mumkin.

Davlat moliyaviy nazoratining shakllari “davlat moliyaviy nazorati usullari” tushunchasida birlashtirilgan nazorat choralarini amalga oshirishning muayyan usullari, yoʻllaridan foydalanishni nazarda tutadi. Davlat moliyaviy nazorati usullaridan foydalangan holda, tekshirilayotgan obʼektning moliyaviy-xoʻjalik faoliyatining haqiqiy holati oʻrganiladi, maqsadli funksiyadan chetga chiqish sabablari aniqlanadi va xoʻjalik yurituvchi subʼekt faoliyati samaradorligini oshirishga qaratilgan tuzatishlar shakllantiriladi.

Moliyaviy nazorat usullari - bu buxgalteriya hujjatlarini oʻrganish va nazorat-taftish organlari va xizmatlari xodimlari tomonidan dalillarni aniqlash uchun foydalaniladigan haqiqiy maʼlumotlarni olish usullaridir. Moliyaviy nazoratning turli usullari oʻrtasida aniq chegaralar mavjud emas, ularning koʻpchiligi oʻzaro bogʻliq va boshqa usullarning elementlarini oʻz ichiga oladi. Koʻp hollarda ishonchli faktlarni aniqlash uchun bir qator usullarni birgalikda qoʻllash lozim boʻladi.

Oʻzbekiston Respublikasi byudjet kodeksining 173-moddasiga² muvofiq davlat moliyaviy nazorati usullari quyidagi turlarga boʻlinadi (2 rasm):

² Oʻzbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksi

2-rasm. Davlat moliyaviy nazoratining usullari

Davlat moliyaviy nazoratining ushbu usullari davlat sektorida samarali moliyaviy boshqaruv, shaffoflik va hisobdorlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Ular zaif tomonlarni aniqlashga, xavflarni kamaytirishga va davlat tuzilmalarining umumiy moliyaviy boshqaruvini yaxshilashga yordam beradi.

Davlat moliyaviy nazorati turli sohalarida amalga oshirilganligi sababli bir necha turlarga ajratiladi. Ularning ichida byudjet nazorati muhim ahamiyatga ega.

Xutova va Elbiyevalarning (2020) fikriga ko'ra byudjet nazorati moliyaviy nazoratning bir turi bo'lib, ular o'zaro bog'liqdir. Shunday qilib, byudjet nazorati moliyaviy nazorat kabi asosiy xususiyatlarga ega. Gladkovaning (2016) ta'kidlashicha, byudjet nazorati - bu davlat moliyaviy nazoratining bir turi bo'lib, u moliyaviy nazorat sub'ektlari (maxsus vakolatli organlar) tomonidan pul mablag'lari fondining shakllanishi va maqbul sarflanishi ustidan amalga oshiriladi. Albatta, har bir zamonaviy davlat nafaqat o'z byudjetiga soliq va soliqdan tashqari tushumlarni maksimal darajada olish, balki mablag'larning sarflanishi ustidan sifatli, o'z vaqtida nazoratni amalga oshirishdan ham manfaatdordir (Sidakova va Magomedova, 2020).

Byudjet nazoratining maqsadi barcha darajadagi byudjetlarga daromadlarni to'liq ta'minlash, byudjet mablag'laridan maqsadli va samarali foydalanishni tashkillashtirishdan iborat.

Davlat moliyaviy nazoratini amalga oshirish amaliyoti shuni ko'rsatadiki, byudjet mablag'laridan foydalanish samaradorligini baholash mexanizmi uchta asosiy o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiruvchi funksiyani amalga oshiradi - tekshirish, monitoring va baholash. Shuni alohida qayd etish kerakki, ushbu funksiyalarni amalga oshirish imkoni faqatgina tegishli resurslar (uslubiy, huquqiy, metodik, tashkiliy-texnologik, kadrlar) mavjud bo'lgandagina paydo bo'ladi.

"Davlatning moliyaviy xavfsizligini ta'minlash sharoitida davlat moliyaviy nazoratini takomillashtirish" nomli ilmiy maqola mualliflari (Meiss va boshqalar, 2017) bir qator olimlarning ishlarini tahlil qilish asosida davlat moliyaviy nazoratiga ta'sir qiluvchi omillarni ajratib ko'rsatishdi. Mualliflar nazorat qiluvchi organlarning pozitsiyasini hisobga olgan holda, bunday omillarning barchasini tashqi va ichki omillarga bo'lish maqsadga muvofiq ekanligini qayd etishdi. Davlat moliyaviy nazoratining samaradorligi darajasi davlat moliyaviy nazorati organlarining ishlashi uchun shart-sharoitlarning yetarli

darajada ta'minlanishiga bog'liq. Olimlarning fikricha, quyidagi omillarni tashqi omillar sifatida belgilash maqsadga muvofiqdir: huquqiy, uslubiy, muvofiqlashtiruvchi, iqtisodiy va axborot. Ichki omillar qatoriga esa texnologik, malakaviy va tashkiliy omillarni kiritish lozim.

- Huquqiy omillar: huquqiy baza davlat moliyaviy nazorati uchun asos yaratadi. U moliyaviy boshqaruv, nazorat va javobgarlikni tartibga soluvchi qonunlar, qoidalar va siyosatlarni o'z ichiga oladi. Moliyaviy nazoratning vakolatlari, majburiyatlari va tartiblarini belgilash uchun aniq va keng qamrovli huquqiy qoidalar muhim ahamiyatga ega.

- Uslubiy omillar: Uslubiy omillar moliyaviy nazorat faoliyatini amalga oshirishda qo'llaniladigan metodologiyalar, uslublar va tartiblarni bildiradi. Bu izchil va samarali moliyaviy nazorat amaliyotini ta'minlash uchun standartlashtirilgan audit metodologiyalarini, risklarni baholash asoslarini va ish faoliyatini baholash usullarini ishlab chiqishni o'z ichiga oladi.

- Muvofiqlashtiruvchi omillar: Muvofiqlashtiruvchi omillar moliyaviy nazorat bilan shug'ullanuvchi turli sub'ektlar o'rtasidagi muvofiqlashtirish va hamkorlikni o'z ichiga oladi. Bunga ichki va tashqi nazorat organlari o'rtasida uzluksiz hamkorlikni ta'minlash uchun samarali aloqa kanallari, muvofiqlashtirish mexanizmlari va axborot almashish platformalarini yaratish kiradi.

- Iqtisodiy omillar: Iqtisodiy omillar samarali moliyaviy nazorat tizimini joriy etish va qo'llab-quvvatlash uchun zarur bo'lgan moliyaviy resurslarni hisobga oladi. Nazorat tadbirlari, o'quv dasturlari va texnologik infratuzilmani amalga oshirishni qo'llab-quvvatlash uchun yetarli mablag' va byudjet ajratish zarur.

- Axborot omillari: Axborot omillari moliyaviy ma'lumotlarning mavjudligi, aniqligi va ishonchliligiga e'tibor qaratadi. O'z vaqtida va tegishli moliyaviy ma'lumotlarni qo'lga kiritish samarali moliyaviy nazorat uchun juda muhimdir. Bu mustahkam moliyaviy hisobot tizimlarini, ma'lumotlarni boshqarish jarayonlarini va axborot almashish mexanizmlarini yaratishni o'z ichiga oladi.

- Texnologik omillar: Texnologik omillar moliyaviy nazorat jarayonlarini kuchaytirish uchun texnologiyadan foydalanishni o'z ichiga oladi. Bunga moliyaviy boshqaruv tizimlarini, ma'lumotlarni tahlil qilish vositalarini, elektron to'lov tizimlarini va moliyaviy nazorat faoliyatida samaradorlik, aniqlik va xavfsizlikni oshirish uchun kiberxavfsizlik choralarini joriy etish kiradi.

- Malakaviy omillar: Malakaviy omillar moliyaviy nazorat bilan shug'ullanadigan shaxslarning malakasi va tajribasini bildiradi. Bunga moliyaviy menejment, audit, risklarni baholash va muvofiqlik sohasida bilimga ega malakali mutaxassislarini yollash va saqlab qolish kiradi.

- Tashkiliy omillar: Tashkiliy omillar davlat organlarining tuzilishi, boshqaruvi va madaniyatini hisobga oladi. Samarali moliyaviy nazorat aniq vakolat chegaralarini, hisobdorlikni, tashkilot ichida halollik va shaffoflik madaniyatini talab qiladi. Bunga tegishli hisobot liniyalari, ichki nazorat mexanizmlari va axloqiy me'yorlarni yaratish kiradi.

Ushbu omillarni birgalikda ko'rib chiqish va hal qilish hukumatlarga shaffoflik, hisobdorlik va davlat mablag'laridan samarali foydalanishni ta'minlaydigan mustahkam davlat moliyaviy nazorati tizimini yaratish va qo'llab-quvvatlashga yordam beradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda davlat moliyaviy nazoratini zamon talabiga mos ravishda takomillashtirishda quyidagi bir qator yondashuvlarni inobatga olish maqsadga muvofiq deb xisoblaymiz (2 jadval).

2-jadval

Davlat moliyaviy nazoratini takomillashtirishga yondashuvlar

Yondashuv	Yondashuvning asosiy komponentlari
Tizimli yondashuv	- Davlat moliyaviy nazorati tizimini takomillashtirish - Davlat moliyaviy nazorati doirasida sub'yektlar faoliyatining me'yoriy-huquqiy bazasini ishlab chiqish - Milliy xususiyatlarga mos xorijiy tajribani joriy qilish - Davlat moliyaviy nazorati bilan bog'liq muammolarni hal qilishda kompleks yondashuvni joriy etish
Funksional yondashuv	- Kasbiy takomillashtirish - Axborot texnologiyalaridan foydalanish - Yagona boshqaruv ma'lumotlar bazasini yaratish
Boshqaruv yondashuvi	- Ichki nazorat va auditni joriy etish va rivojlantirish
Tashkiliy yondashuv	- Nazorat organlari va davlat organlarining o'zaro hamkorligi - Nazoratning ommaviyligi - Davlat moliyaviy nazorati sohasida ilmiy tadqiqotlar - Nazorat qiluvchi organlarni tayyorlash tizimini ishlab chiqish - Nazoratchining axloqiy tamoyillarini joriy etish
Uslubiy yondashuv	- Oldindan nazorat qilish metodologiyasini ishlab chiqish - Yangi nazorat usullarini joriy etish

Hozirgi vaqtda yuqorida keltirilgan barcha chora-tadbirlarni amalga oshirish muhim ahamiyatga ega. Chunki davlat moliyaviy nazorati tizimini, umuman, nazorat sub'ektlari faoliyatining huquqiy asoslarini, nazorat qilish usullarini shakllantirish va nazoratchilar ishida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishni takomillashtirish ustuvor vazifa sanaladi.

5. Xulosa.

Davlat moliyaviy nazoratiga tashqi va ichki omillarning ta'sirini inobatga olgan holda, ushbu sohasida erishilgan salmoqli yutuqlar bilan bir qatorda hali ham bir qancha kamchiliklar mavjud ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Qayd etish joizki, nazoratda qanday shakl va usullar qo'llanilmasin, ularning barchasi byudjet jarayoni sifatini oshirishga, byudjet qonunchiligiga rioya qilishga qaratilgan bo'lishi kerak. Chunki, har qanday davlat uchun samarali faoliyat ko'rsatayotgan davlat moliyaviy nazorati tizimining mavjudligi tashqi va ichki siyosatni samarali amalga oshirish, ijtimoiy sohaning maqsad va vazifalariga erishishni ta'minlash imkonini beruvchi eng muhim vosita xisoblanadi.

Shunday qilib, rivojlanayotgan va zamonaviy jamiyat talablariga moslashayotgan davlat moliyaviy nazorati tizimi muayyan natijaga erishish, moliyaviy oqimlarning shaffofligini ta'minlash va mamlakat fuqarolarining farovonligini oshirishga qaratilgan davlat moliyasidan samarali foydalanishga yordam beradi.

Adabiyotlar/Literatura/Reference:

- Adams R. (1995) Basis of audit. Ya. V. Sokolov (Ed.). Moskow: YUNITI (in Russ.).
- Arens A.A., & Loebbecke, J. K. (2000) Auditing: an integrated approach (8th ed.). London : Prentice-Hall International.
- Konyng R. (2007) Public Internal Financial Control (in Russ.)
- Kunduzova K.I. (2023) The System of State Financial Control and its Significance. Middle European scientific bulletin ISSN 2694-9970. P. 12-18

Meiss, K.-M., Naumik-Gladka, K., Krivtsova, T., & Liadova, Yu. (2017) Improvement of public financial control in the context of ensuring financial security of the state/Economic Annals-XXI (2017), 168(11-12), 63-68

Mozer J. (2015) The contribution of the WOFK in good governance and sustainable development through the promotion of transparency and accountability in public administration. EUROSAI (EUROSAI), 21, 102-105 (in Russ.).

Vahobov A.V., Malikov T.S. (2008) Moliya: umumnazariy masalalar.O'quv qo'llanma. T.: "IQTISOD MOLIIYA". 316 b.

Vysser A. (2015) XXI century and our future prospects. EUROSAI (EUROSAI), 21, 92-94 (in Russ.).

Алексеев А.С. (2015) Совершенствование государственного финансового контроля. European science, (6 (7)), 23-26.

Бровкина Н.Д. (2010) Основы финансового контроля: учебное пособие / Под ред. М.В. Мельник. – М.: Магистр. 286 стр.

Гладкова В.Е. (2016) К вопросу о совершенствовании государственного финансового контроля: экономико-правовые аспекты. Сервис в России и за рубежом, 10 (1 (62)), С. 4-10. DOI: 10.12737/19164

Дышекова А.А. (2016) Проблемы совершенствования государственного финансового контроля. Экономика и социум, (12-1 (31)), С. 1015-1019.

Ельцин А.А. (2016) Анализ теоретических основ государственного финансового контроля в Российской Федерации и методов его совершенствования. Проблемы экономики и юридической практики, (2), С. 71-77.

Завялов Д.Ю. (2013) Оценка эффективности бюджетных расходов: сравнительный анализ. Финансы №10. С. 6-10.

Колесов Р.В., Юрченко А.В. (2013) Система государственного финансового контроля РФ: проблемы и перспективы: Монография. – Ярославль: ЯФ МФЮА, -100 с.

Косарев, В.С. (2011) Понятие бюджетного контроля в Российской Федерации. Современная наука, (4), С. 26-31.

Логвинова Ю.М. (2018) Виды и методы финансового контроля выполнения государственного (муниципального) задания. Экономика и социум, (10 (53)), С. 401-406.

Сазонов А.С. (2010) К вопросу о совершенствовании государственного финансового контроля. Финансы и кредит, (20 (404)), С. 52-58.

Сидакова В.А., Магомедова Ш.Х. (2020) Анализ теоретических основ государственного финансового контроля в Российской Федерации и методов его совершенствования. Вопросы науки и образования, (21 (105)), С. 38-41.

Фадейкина Н.В. (2011) Развитие методологии и инструментария оценки эффективности использования бюджетных средств // Сибирская финансовая школа. 2011. No 3 (86). С. 85–96.

Хутова Л.А., Эльбиева Л.Р. (2020) направления совершенствования государственного финансового контроля в РФ. Вестник Академии знаний, (5 (40)), 538-543. DOI: 10.24412/2304-6139-2020-10677

AKSIYADORLIK JAMIYATLARIDA MOLİYAVIY HISOBOTNING XALQARO STANDARTLARI ASOSIDA FOYDANI ANIQLASH VA MOLİYAVIY HISOBOTLARNI TUZISH

Yangiyeva N.S.

Soliq qo'mitasi huzuridagi Fiskal

Annotatsiya. Ushbu maqolada Aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida moliyaviy hisobotlarni tuzish, uning amaliyotga joriy qilinishidagi muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari, foyda, investitsiyalar, fond bozori, transformatsiya.

Аннотация. В данной статье анализируется подготовка финансовой отчетности на основе международных стандартов финансовой отчетности в акционерных обществах, проблемы ее внедрения и пути их устранения.

Ключевые слова: международные стандарты финансовой отчетности, прибыль, инвестиции, фондовый рынок, трансформация.

Annotation. This article analyzes the preparation of financial reports based on international standards of financial reporting in joint-stock companies, the problems of its implementation and ways to eliminate them.

Key words: international standards of financial reporting, profit, investments, stock market, transformation.

1. Kirish.

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarini aksiyadorlik jamiyatlari amaliyotiga joriy etilishi mamlakatimiz iqtisodiy rivojlanishida xalqaro investitsiyalarni jalb etish imkoniyatlarini yanada jadallashtiradi. Shuningdek, korxona va kompaniyalarni xalqaro investitsiya bozoriga chiqishi uchun imkoniyat yaratadi, qimmatli qog'ozlar emmisiyasini kotirovkasini xalqaro yirik fond bozorida amalga oshirish va natijada chet el kapitali ishtirokidagi kompaniyalarni tashkil qilinishi uchun qulay imkoniyatlar yaratadi. Hozirgi davrda O'zbekistonning dunyo hamjamiyatiga chiqishi tezlashganligi jarayonida moliyaviy hisobotlarni tuzish va yetkazib berish jarayonini xalqaro talablarga muvofiqlashtirish majburiyatini keltirib chiqarmoqda. Shuningdek, uning nazariy-huquqiy asoslarini moslash, chet-ellik investorlar talabiga javob beradigan hisobotlarni tuzish vazifasini qo'yadi.

Hozirda mamlakatimizda moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida buxgalteriya hisobining milliy standartlari ishlab chiqilmoqda va amaliyotga joriy etilmoqda. Mamlakatimizning jahon iqtisodiyotiga qo'shilishiga, xalqaro investitsiyalarni

jalb etishni kengaytirishi buxgalteriya hisobi milliy standartlarining xalqaro amaliyot bilan shuningdek, milliy ko'rsatkichlar bilan xalqaro ko'rsatkichlarni moslashtirishni talab etadi.

Jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashish jarayonida turli davlatlarning milliy talablari bilan xalqaro talablar orasida nomuvofiqliklar, aksiyadorlik jamiyatlarining ochiq taqdim etiladigan moliyaviy hisobotlari o'rtasida tafovutlar kelib chiqishi mumkin. Shu sababli aksiya egalari moliyaviy hisobot elementlarini : aktivlar, majburiyatlar, kapital, daromad va xarajatlar kabi elementlarning turlicha ta'riflanishiga sabab bo'lishi mumkin. Aksiyadorlik jamiyatidan har qanday tashqi qimmatli qog'ozni sotib oluvchi investor avvalo uning moliyaviy ko'rsatkichlarini tahlil qilishi kerak. Aksiyadorlar aksiyalrni sotib olish uchun qaror qabul qilishi aksiyadorlik jamiyatiga qilingan investitsiyalardan keladigan dividendlar, foizlar yoki bozordagi narxlarning o'zgarishi kabi daromadlarga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun aksiyadorga investitsiya kiritayotgan aksiyadorlik jamiyati to'g'risida moliyaviy axborotga ega bo'lish muhim. Umuman olganda moliyaviy hisobotning maqsadi ham foydalanuvchiga iqtisodiy qarorlar qabul qilish uchun kerak bo'lgan axborotni yetkazib berishdan iborat. Shunday ekan, aksiyadorlik jamiyatlarida buxgalteriya hisobining xalqaro standartlari asosida moliyaviy hisobotlarni tuzish muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularning aksiyalarini jahon fond birjalariga joylashtirilishi uchun kerak bo'ladigan ma'lumot va moliyaviy hisobotlarni xalqaro talablarga muvofiqlashtirgan holda taqdim etish zarurligini bildiradi.

2. Adabiyotlar sharhi.

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari yuzasidan olimlarning fikrlarini ko'rib chiqadigan bo'lsak, xususan iqtisodchi olim B.Mamatovning (2015) fikricha "Raqamli iqtisodiyot sharoitida buxgalteriya hisobini xalqaro standart asosida tashkil etish amaliyotini yanada takomillashtirishning bosh masalasi – aksiyadorlik jamiyatlariga moliyaviy hisobotni xalqaro standartlarida o'rnatilgan tamoyillarga va talablarga yaqinlashtirish tendensiyasiga asoslanadi" degan fikr bildirgan.

Shuningdek, professor Z.N.Qurbonov va A.Akramovlarning (2015) fikricha "Respublikamizda buxgalteriya hisobini bosqichma-bosqich moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida tashkil etish va moliyaviy hisobotlarni tuzish jahon integratsiyasiga yanada kengroq kirib borish imkoniyatini yaratadi. Bu esa mamlakatimiz buxgalteriya hisobini isloh etish va yangilanishning yangi bosqichi bo'ladi".

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish asosida soliqlar hisobini tashkil etish juda muhimdir. Bu borada S.N. Tashnazarov (2021) quyidagi fikrlarni bildirgan: "Bugungi kunda O'zbekistonda moliyaviy buxgalteriya hisobi va hisoboti jahon andozalari darajasiga chiqarishning yagona yo'li bu moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarini va ilg'or xorijiy tajribalarni, sohaga doir jahon adabiyotlari va hujjatlarini o'rganish hamda ularni mamlakatimiz iqtisodiyotining xususiyatlarini hisobga olgan holda joriy qilishdan iboratdir".

Ushbu masalada O.A.Ageeva, A.L.Rebizovalarning (2013) yozishicha "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga ko'ra taqdim qilinadigan moliyaviy hisobot shakllari belgilangan bo'lib, unda korxonaning moliyaviy holati, realizatsiya qilingan mahsulot, ish va xizmatlar bo'yicha daromad va xarajatlar, korxonaning mulkiy va moliyaviy ahvoli hamda xo'jalik faoliyati natijalari haqidagi qiyoslanuvchan va aniq ma'lumotlar tizimi shakllangan bo'ladi".

B.A. Terexova (2020) mamlakatlar tomonidan MHXS qo'llanishini asosiy sabablaridan biri sifatida korxonaning hisobotni shakllantirish xarajatlarini qisqartirishini keltiradi. Biroq, hozirgi amaliyotada MHXSga asosan hisobotni tuzish xarajatlari milliy standartlar bilan tuzilgan hisobot xarajatlaridan ancha yuqori ekanligini ko'rishimiz mumkin. Hisobotni tuzishga ketadigan xarajatlar faqat MHXS qoidalari asosida yagona hisobotni aynan qoidalariga ko'ra tuzishga ketgan xarajatlar summasiga tuzilgandagina qisqarishi

mumkin. Shuningdek, B.A.Terexova (2020) turli mamlakatlarda moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarini joriy etishda foydalaniladigan quyidagi shakllarni keltirib o'tgan:

-Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlaridan milliy moliyaviy hisobot standartlari sifatida foydalanish (Latviya, Quvayt, Kipr, Pokiston).

-Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlaridan milliy buxgalteriya hisobi va hisoboti standartlari sifatida foydalanish. Ammo milliy xususiyatlari tufayli, moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari ma'lum bir o'zgarishlarga uchraydigan davlatlar (Polsha, Zambiya, Keniya, Sudan, Urugvay, Albaniya).

-Xalqaro qoidalarga qo'shimcha tushuntirishlar berib, moliyaviy hisobotning milliy standartlarini MHXSga muvofiq ishlab chiqqan davlatlar (Eron, Xitoy, Tunis, Filippin).

-Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida o'zining milliy standartlarini ishlab chiqqan davlatlar (Hindiston, Braziliya, Singapur, Fransiya, Meksika).

-Avstraliya, Daniya, Shvetsiya, Gongkong ham Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga muvofiq milliy moliyaviy hisobot standartlarini ishlab chiqmoqdalar, shuningdek, har bir milliy standartda moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari bilan taqqoslanadigan hujjatlar mavjud.

A.Barxatov (2012) esa quyidagicha ta'rif bergan: "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari o'zida taqdim qilinayotgan hisobot davriga korxonaning xo'jalik faoliyati natijalarini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar tizimiga xalqaro hisob tizimi standartlariga mos keladigan shaklda ifodalanishidir".

I.K.Ibragimov (2016) tomonidan moliyaviy hisobotning standartlariga boshqacha yondoshuv asosida quyidagicha ta'rif berilgan: "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari – buxgalteriya hisobi ma'lumotlari asosida belgilangan shakllarda tuziladigan va hisobga olingan iqtisodiy axborotlarni detallashtirishga mo'ljallangan, korxona mulkiy va moliyaviy ahvoli hamda xo'jalik faoliyati natijalar haqidagi ko'rsatkichlarning yagona kompleks tizimidir".

Buxgalteriya hisobining xalqaro standartlariga professor S.N.Mislavskaya (2012) quyidagicha ta'rif bergan: "Buxgalteriya hisobining xalqaro standartlari o'zida hisob ma'lumotlari asosida olingan, korxonaning mulkiy va moliyaviy holatini hamda hisobot davridagi xo'jalik faoliyati natijalarini tavsiflaydigan ko'rsatkichlar tizimini ifodalaydi". Shu kabi ta'rif L.I.Xorujiy (2004) tomonidan ham bildirilgan: "Buxgalteriya hisoboti o'zida tashkilotning mulkiy va moliyaviy ahvoli hamda xo'jalik faoliyati natijalari haqidagi ma'lumotlarning yaxlit tizimini ifodalaydi".

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, xalqaro standartlar asosida hisob yuritish moliyaviy hisobotlarni tuzish tartibi va konseptual asoslaridan foydalangan holda moliyaviy hisobotlarni yaratish hisoblanadi.

3. Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqotimiz metodologiyasi bo'lib, aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida hisobotlarni shakllantirish masalalari hisoblanadi. Ushbu masala yuzasidan nazariy ma'lumotlar umumlashtirildi. Tadqiqot jarayonida amaliy materiallarni taqqoslash va guruhlash kabi usullardan foydalanilib, xulosa va takliflar ishlab chiqildi.

4. Tahlil va natijalar.

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari – bu xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan shakllantiriladigan moliyaviy hisobotlarning mazmuni va ularga qo'yiladigan talablarni belgilaydigan yagona standartlar majmui hamda ularga qo'shimcha hujjatlardan iborat. MHXS Qo'mitasi 1973 yildan beri Londonda joylashgan nodavlat notijorat tashkilot bo'lib, MHXS ni ishlab chiqadi va tasdiqlaydi.

Mamlakatlar MHXS ni amaliyotiga joriy etishda milliy xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, turli xil yondoshuvlardan foydalanadi. Quyida ba'zi yondoshuvlarni ko'rib chiqamiz:

- MHXSni to'liq amaliyotiga joriy qilgan ya'ni milliy moliyaviy hisobot standartlari sifatida foydalanish;

- MHXS qoidalarini milliy standartlarga o'zgartirishlar bilan kiritish;

- Milliy standartlarni MHXS talablariga yaqinlashtirish.

Turli mamlakatlarda moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarini joriy etish jarayoni turlicha bo'lgan. 2005 yil 1 yanvardan boshlab MHXS bo'yicha birinchi moliyaviy hisobotni tayyorlashni boshlagan Yevropa davlatlari asosida Polsha, Gretsiya, Chexiya va Ispaniya davlatlari. Bu mamlakatlarda MHXS bilan buxgalteriya hisobi milliy standartlari o'rtasida ba'zi farqlar mavjud bo'lib, MHXSni qo'llash jarayonida ba'zi tuzatishlar hisobga olingan.

Kanadada ko'pgina kompaniyalar MHXS bo'yicha birinchi moliyaviy hisobotlarini tayyorlash uchun 2011 yil 1 yanvardan ya'ni rasmiy o'tish kunidan 3 yil oldindan tayyorlana boshlagan. Kanadada birinchi MHXS bayonotlarini tayyorlashda avvalo malakali kadrlarni tayyorlash va MHXSga o'tishga bevosita tayyorgarlik bo'yicha amalga oshirilgan.

Shu qatorda O'zbekistonda ham O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 fevraldagi "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 4611-son qaroriga muvofiq, aksiyadorlik jamiyatlari, tijorat banklari, sug'urta tashkilotlari va yirik soliq to'lovchilar toifasiga kiritilgan yuridik shaxslar 2021-yil 1-yanvardan boshlab, MHXS asosida buxgalteriya hisobi yuritilishini tashkil etadi va 2021-yil yakunlaridan boshlab moliyaviy hisobotni MHXS asosida tayyorlashi belgilab qoyildi.

O'zbekiston Respublikasida moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida hisobot tuzishga o'tishi uzoqroq jarayon bo'lib, u to'g'ri, mantiqiy asoslangan yondoshuv asosida bosqichma-bosqich amalga oshirishni talab qiladi. Shuningdek, xo'jalik sub'ektlari hisobotlarini xalqaro standartlar asosida tuzishga o'tishi darhol mamlakatga chet el investitsiyalarining keskin kirib kelishini anglatmaydi. Ammo bu, O'zbekiston Respublikasi va jahon hamjamiyati o'rtasida kapital harakati uchun muhim qadam hisoblanadi. Xalqaro standartlar asosida tuzilgan hisobotlar shaffofligi bilan investorlar uchun xavf darajasi va xarajatlarni ham kamroq bo'lishini ta'minlaydi.

Xalqaro amaliyotda qo'shilgan qiymat solig'i buxgalteriya hisobining ob'ekti sifatida hisobga olishda bir nechta MHXSlardan foydalaniladi, jumladan, BHXS (IAS) 2 – "Tovar-moddiy zaxiralar", MHXS (IFRS) 5 – "Sotish uchun mo'ljallangan uzoq muddatli aktivlar", BHXS (IAS) 7 – "Pul mablag'lar harakati to'g'risidagi hisobot", BHXS (IAS) 8 – "Hisob siyosati, hisob baholashlardagi o'zgarishlar va xatolar", BHXS (IAS) 11 – "Qurilish shartnomalari", BHXS (IAS) 12 "Foyda soliqlari", MHXS (IFRS) 13 – "Haqqoniy qiymatni baholash", BHXS (IAS) 16 – "Mulk(yer), bino, mashina va asbob-uskunalar", BHXS (IAS) 17 – "Ijara", BHXS (IAS) 19- "Xodimlarning daromadlari", BHXS (IAS) 28 – "Qaram tadbirkorlik sub'ektlaridagi va qo'shma korxonalaridagi investitsiyalar", BHXS (IAS) 36 – "Aktivlarning qadrsizlanishi", BHXS (IAS) 38 – "Nomoddiy aktivlar", BHXS (IAS) 39- "Moliyaviy instrumentlar" standartlardan. Shuningdek, qo'shilgan qiymat solig'i buxgalteriya hisobini tashkil etishda 15-son MHXS "Xaridorlar bilan shartnomalar bo'yicha tushum" nomli standart qo'llaniladi.

Hozirgi vaqtda MHXSga o'tish masalasi ko'pgina milliy korxonalar uchun muhim vazifa hisoblanadi. Shuning uchun, bu jarayonni soddalashtirish va bosqichma-bosqich amalga oshirish rejasini ishlab chiqilishi lozim. Birinchi navbatda korxona hisobotni kim uchun tayyorlayotganini aniqlab olishi zarur. Ichki foydalanuvchilar uchunmi, xususiylar investorlar va banklar uchunmi yoki ochiq xalqaro bozorga chiqish uchunmi. Agar hisobot ichki foydalanuvchilar uchun tuziladigan bo'lsa, MHXSning bir qator talablaridan chetga chiqish mumkin. Agar hisobot xalqaro bozorga chiqish uchun tayyorlanadigan bo'lsa, unda MHXSning barcha tartiblariga qat'iy rioya qilinishi lozim. Hisobot maqsadi aniqlangach, uni tayyorlash usulini belgilab olish lozim. Tashqi mutaxassis ya'ni auditor jalb qilgan holda

yoki korxona buxgalterlari tomonidan (o'zgartirish yoki parallel buxgalteriya hisobi orqali) amalga oshirilishi mumkin. Shunday qilib, korxonalar xalqaro standartlar asosida hisobot tuzishni transformatsiyadan boshlashadi va bunda ko'pincha auditorlik tashkilotlari xizmatlaridan foydalaniladi. Transformatsiya bu milliy buxgalteriya hisobi tizimiga asosan tuzilgan hisobotlarni MHXS qoidalariga moslashtirgan holda moliyaviy hisobotlarni tuzish. Parallel hisob yuritish esa yetarlicha moddiy va professional resurslarni talab qiladi va moliyaviy hisobotning milliy standartlari hamda moliyaviy hisobotning xalqaro hisobotlarini qo'llagan holda parallel tarzda hisobot tuzishni anglatadi. MHXSga asosan transformatsiya qilinib, moliyaviy hisobotlar tuziladi:

1. Moliyaviy holat to'g'risidagi hisobot.
2. Foyda, zarar va boshqa tarkibiy qismlar to'g'risidagi hisobot.
3. Moliyaviy natija to'g'risidagi hisobot.
4. Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot.
5. Kapitaldagi o'zgarishlar to'g'risidagi hisobot.
6. Izohlar.

MHXSga bosqichma-bosqich o'tish quyidagicha amalga oshirilishi lozim:

1. Hisob siyosati MHXS bo'yicha birinchi hisobotda hisobot davrining oxirida amalda bo'lgan standartlarga muvofiq bo'lishi lozim (2020 yil 31 dekabr holatiga amalda bo'lgan MHXSga muvofiq bo'lishi kerak).

2. Birinchi marta tayyorlangan hisobot bo'yicha MHXSga muvofiq taqqoslama buxgalteriya balansi tayyorlanishi kerak.

3. O'tish sanasiga moliyaviy hisobotning barcha moddalarini tan olish uchun tanlangan hisob siyosati va tanlangan baholash usullaridan foydalanish lozim.

4. Shakllantirilgan hisob siyosati barcha taqdim etilgan davrlarda qo'llanilishi kerak.

O'zbekistonda statistik ma'lumotlarga qaraganda moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari bo'yicha hisobot tuzishga o'tgan sub'ektlarning hisobini quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin (1-jadval).

1-jadval.

O'zbekistonda moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tgan sub'ektlar tahlili

№	Ko'rsatkichlar	2019	2020	2021	2022	2023
1	Aksiyadorlik jamiyatlari	641	635	649	602	613
2	Tijorat banklari	31	33	34	33	35
3	Sug'urta kompaniyalari	35	32	32	42	42
4	Yirik soliq to'lovchilar	1416	836	1120	973	896

Ushbu jadvaldan ko'rinib turibdiki, soliq to'lovchilar yildan yilga ularning soni oshib brogan. Shuningdek, soliq to'lovchilar yil davomida ham o'zgarib turishini inobatga oladigan bo'lsak, o'sib borganini ko'rishimiz mumkin. Tahlil natijasi shuni korsataydiki, moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida hisobot topshiradigan sub'ektlar soni ortib bormoqda.

Shunday qilib, moliyaviy hisobotni tayyorlash tizimini tahlil qilishda quyidagilarni e'tiborga olish lozim.

- Tarkibiy korxonalardan ma'lumotlarni yig'ish, o'zgartirish va moliyaviy hisobotlarni tayyorlash jarayoni Excel dasturi yordamida amalga oshiriladi.

- Milliy standartlar bo'yicha hisobot tuzilib, tashqi auditdan tasdiqlangandan so'ng, taribiy bo'linmalar tomonidan ma'lumotlar transformatsiya qilinadi. Bu jarayon hisobot davri tugagandan so'ng 8 oygacha davom etishi mumkin.

- Buxgalteriya dasturidan qolda ma'lumotlar yuklanadi.

5. Xulosa.

Aksiyadorlik jamiyatlarida buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobotlarni tuzishda moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlarini qo'llash davomida bir qancha bir qancha faktorlarni inobatga olish lozim. Mamlakatimiz jahon iqtisodiyotining faol a'zosiga aylangani sari xalqaro amaliyotda qo'llanilayotgan moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida buxgalteriya hisobini yuritish, hisobotlarni tuzishni taqozo qilib qo'ydi. Ayniqsa, uning normativ-huquqiy asoslarini shunga muvofiqlashtirish, chet ellik investorlar talabiga mos holda hisobotlarni taqdim etish vazifasini qo'ydi.

Mamlakatimiz hisob tizimiga moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarini joriy etishdagi muhim masala bu moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish jarayonini to'g'ri belgilab olish hisoblanadi. Bunda birinchi navbatda, MHXSni amaliyotga qo'llash uchun bosh buxgalter va buxgalteriya xodimlarini ushbu masala bo'yicha o'qitish va tegishli bilimlarni berish kerak. Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarini amaliyotga joriy etish uchun buxgalteriya milliy tizimini xalqaro standartlarga transformatsiya qilish va hisob jarayonini MHXS asosida tashkil etish imkoniyatini beradigan shaklda amalga oshiradigan dasturlardan foydalanish lozim. Aksiyadorlik jamiyatlarida yillik yakuniy moliyaviy hisobotlarni tuzish jarayonini moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida tashkil etish va uning axborot bazasi asoslangan bo'lishi lozim. Shuningdek, moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari qoidalariga moslab hisob siyosati ishlab chiqilishi lozim. Shuni ta'kidlash lozimki, hisob siyosatining belgilab olinishi, moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish jarayonida muhim omil hisoblanadi va u xalqaro standart qoidalari asosida tuzilishi lozim.

Adabiyotlar:

Iragimov A.K. (2016) "Banklarda buxgalteriya hisobining milliy va xalqaro standartlari."// A.K. Ibragimov, M.D. Marpatov, N.K.Rizayev.-T.:Moliya. - 370 b.

Mamatov B. (2015) Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish muammolari."// "Soliq solish va buxgalteriya hisobi" jurnali №11 son. 156.

Tashnazarov S.N. (2021) Majburiyatlar hisobini xalqaro standartlari asosida takomillashtirish. "Экономика и социум" №5(84).www.iupr.ru.

Terexeva B.A. (2020) "Buxgalteriya hisobining milliy va xalqaro standartlari". Iqtisod va hayot.

Qurbonov Z.N., Akramov F.A. (2015) Asosiy vositalarni MHXS asosida yuritish."// "Biznes – ekspert" jurnali. № 4-son. 22.05.2015y.

Qaror (2020) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 fevraldagi "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 4611-son.

Агеева О.А. Ребизова А.Л. (2013) Международные стандарты финансовой отчетности. Учебник для вузов.– М.: Юрайт. 447.

Бархатов А.П. (2012) Международные стандарты финансовой отчетности. Учебник. – М.: Дашков и К. -484.

Миславская Н.А. (2012) Международные стандарты финансовой отчетности. Учебник. – М.: Дашков и К.

Хоружий Л.И. (2004) Бухгалтерский учет. –М.: "колос".

БЮДЖЕТ ТАШКИЛОТЛАРИНИ МОЛИЯЛАШТИРИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ-АХЛОҚИЙ ВА ТАШКИЛИЙ МЕХАНИЗМЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Абдурахманов К.А.

Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва молия вазирлиги

Аннотация. Ушбу тадқиқот замонавий бошқарув ва ташкилий бошқарувдаги муҳим муаммони кўриб чиқади. Унинг аҳамияти бюджет ташкилотларида шаффофлик, ҳисобдорлик ва ахлоқий амалиётни кучайтириш, бу орқали ресурслардан самаралироқ фойдаланиш ва аҳоли фаровонлигини оширишга ҳисса қўшиш салоҳиятидадир.

Калит сўзлар: бюджет, бюджет ташкилоти, молиявий ҳисобот, шаффофлик, ҳисобдорлик, назорат, самарали бошқариш.

Аннотация. В данном исследовании рассматривается важный вопрос современного менеджмента и организационного менеджмента. Его важность заключается в его способности повышать прозрачность, подотчетность и этическую практику в бюджетных организациях, тем самым способствуя более эффективному использованию ресурсов и повышению общественного благосостояния.

Ключевые слова: бюджет, бюджетная организация, финансовая отчетность, прозрачность, подотчетность, контроль, эффективное управление.

Abstract: This study examines an important issue in modern management and organizational management. Its importance lies in its potential to enhance transparency, accountability and ethical practice in budget organizations, thereby contributing to more efficient use of resources and increased public welfare.

Key words: budget, budget organization, financial reporting, transparency, accountability, control, effective management.

1. Кириш.

Бюджет ташкилотлари жамият тараққиёти, иқтисодий ўсиш ва хизматлар кўрсатишда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Бюджет ташкилотлари маблағларни ташкилотнинг мақсадларига мос келадиган саъй-ҳаракатларга йўналтирилишини таъминлайди. Уларнинг самарали бошқаруви, ахлоқий ҳулқ-атвори ва маблағлардан масъулиятли фойдаланиши ташкилий мақсадларга эришиш ва улар хизмат қилаётган жамоаларга ижобий таъсир кўрсатиш учун жуда муҳимдир.

Давлат органлари ва маҳаллий ҳокимиятлар каби давлат сектори бюджет ташкилотларига муҳим давлат хизматларини кўрсатадилар. Бу хизматлар фуқароларнинг ҳаёт сифатига бевосита таъсир кўрсатадиган таълим, соғлиқни сақлаш, жамоат хавфсизлиги, инфратузилмани ривожлантириш, ижтимоий

таъминот ва бошқаларни ўз ичига олади. Давлат бюджет ташкилотларининг давлат харажатлари иш ўринлари яратиш, товарлар ва хизматларга талабни ошириш ва инфратузилмага инвестицияларни рағбатлантириш орқали иқтисодий ўсишни рағбатлантириши мумкин.

Бюджет ташкилотлари ўзларининг молиявий бошқаруви ва маблағлардан фойдаланиш учун жавобгардир. Шаффоф молиявий ҳисобот ва масъулиятли харажатлар амалиёти жамоатчилик ишончини ва ишончини оширади. Давлат бюджети ташкилотларининг самарали молиявий бошқаруви самарали бошқарувга ҳисса қўшади, бу ҳукуматларга давлат молиясини масъулият билан бошқаришда ўз мажбуриятларини бажариш имконини беради.

Маълумки, шаффофлик, ҳисобдорлик ва ресурсларни самарали бошқариш талаблари ортиб бораётган бир даврда турли соҳалардаги бюджет ташкилотлари ўз фаолиятини самарали молиялаштириш ҳамда маблағлардан ахлоқий фойдаланишни таъминлашда муаммоларга дуч келмоқда. Мавжуд ҳуқуқий ва ташкилий механизмларга қарамай, молиявий нотўғри бошқариш, маблағлардан нотўғри фойдаланиш, назоратнинг етарли даражада ўтказилмаслиги ҳоллари сақланиб қолмоқда, бу эса аҳоли ишончи ва ташкилий самарадорликка путур етказмоқда.

2. Адабиётлар шарҳи.

Молиявий ресурсларни тақсимлаш кўплаб тадқиқотлар мавзуси бўлиб, турли мамлакатларда бир нечта эмпирик тадқиқотлар ва амалий тадқиқотлар ўтказилди (M.Zamboni, G.Martin, 2019). Бу тадқиқотлар асосан самарадорлик аудити, баланс қонунчилиги ва институционал ислохотларга қаратилган (T.Shaikh, A.Nabeela, 2020). Молиявий назорат кўп босқичли ва кўп томонлама бўлади, чунки давлатнинг молия тизими давлат ва минтақавий даражада ҳам, алоҳида хўжалик юритувчи субъектлар даражасида ҳам пул маблағларининг барча турларини қамраб олади.

Дарҳақиқат, назорат ҳар қандай фаолиятнинг ажралмас элементиدير. Бошқарувнинг асосий тамойилларининг Лима декларациясида (1977) қуйидаги таъриф берилган: "...назорат ўз-ўзидан мақсад эмас, балки тартибга солиш тизимининг ажралмас қисми бўлиб, унинг мақсади қабул қилинган стандартлардан оғишлар ва принципларнинг бузилишини аниқлашдир. Тузатиш чораларини кўриш, айрим ҳолларда айбдорларни жавобгарликка тортиш, етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш ёки бундай ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ёки камайтириш чораларини кўриш учун имкон қадар эрта босқичда моддий ресурсларни сарфлашнинг қонунийлиги, самарадорлиги ва тежамкорлиги".

Н.Завалконинг (2017) таъкидлашича, ҳозирги босқичда молия тизими учун реал таҳдидлардан бири бу давлат молиявий ресурсларидан фойдаланишда ҳуқуқбузарликлар сони ва ҳажмининг кўпайиши бўлиб, бу кўпинча давлат назоратчиларининг фаолиятига дахлдор бўлиб, улар давлат молиявий ресурсларидан оқилона фойдаланишга чақирилади. Бундай вазият назорат органлари ваколатларининг такрорланишига йўл қўймаслик, молиявий фирибгарликларни фош этиш, молиявий интизомни мустаҳкамлаш йўлида давлат томонидан молиявий назоратни ташкил этишга ёндашувларни ўзгартиришни тақозо этади, мамлакатнинг молиявий хавфсизлиги даражасини ошириш эса молиявий интизомни мустаҳкамлашга ёрдам беради.

О.Натарова (2015) бухгалтерия ҳисоби ва назоратининг яхлит ахборот-таҳлилий тизимини яратиш зарурлигини инобатга олган ҳолда давлат молиявий назоратини баҳолашнинг долзарблигини таъкидлайди, бу эса давлат молиявий ресурсларини самарали бошқаришга, молиявий ресурслар сонини қисқартиришга хизмат қилади ҳамда ҳуқуқбузарликлар, давлат ресурсларини талон-тарож қилиш,

умуман олганда, мамлакатда иқтисодий ва ижтимоий муҳитнинг яхшиланишига олиб келади. Муаллифнинг фикрига кўра, Украина учун ҳозирги вақтда назоратнинг умумэътироф этилган тамойилларини қонунчилик ва меъёрий базага чуқурроқ татбиқ этиш катта аҳамиятга эга. О.Натарова (2015) ҳам бюджет кодексида назоратнинг асосий тамойиллари, назорат объектлари ва субъектларига аниқлик киритиш зарурлиги ҳақидаги фикрни қўллаб-қувватлайди. Муаллиф давлат секторида давлат молиявий назоратини баҳолашга асосланиб, ички молиявий назоратни янада ислоҳ қилиш ва унинг услубий асосларини ривожлантириш зарурлиги ҳақида хулоса қилади.

М.Алиев (2017) давлат молиявий назоратининг ташқи ва ички даражаларининг алоҳида функцияларини баҳолаш муаммосини кўриб чиқади, уларнинг қонунчилик даражасида етарли даражада фарқланмаслиги, бу назорат органлари фаолиятининг бир-бирини такрорлашига, уларнинг фаолияти ва назорат субъектларига маъмурий таъсирнинг кучайиши молиявий назорат самарадорлигининг пасайишига олиб келади.

Маҳаллий ва хорижий олимларнинг ишларига баҳо назоратнинг қуйидаги турларини ажратиб кўрсатиш имконини беради:

- корхоналар, ташкилотларнинг молия-хўжалик бўлинмалари ва тафтиш комиссиялари томонидан амалга ошириладиган ички хўжалик назорати. Ички ҳуқуқий ҳужжатлар муайян операцияларни амалга оширишнинг қонунийлигини назорат қилувчи, шунингдек харажатларнинг, шу жумладан инвестицион лойиҳаларнинг самарадорлиги ва мақсадга мувофиқлигини назорат қилувчи, шунингдек корхонанинг молиявий ҳолатини баҳолаш ва назорат қилувчи органларнинг ҳолатини белгилайди;

- давлат институтлари ёрдамида ва ҳокимиятни жамиятни ахборот билан таъминлаш мажбуриятини юклаган қонунлар асосида, шунингдек, махсус давлат органлари воситачилигисиз амалга ошириладиган жамоатчилик назорати;

- идорадан ташқари давлат молиявий назорати — идоровий мансублиги ва ташкилий-ҳуқуқий шаклларида қатъи назар, давлат органлари томонидан корхоналар, ташкилотлар ва муассасаларда амалга ошириладиган назорат (И.Ю.Чумакова, 2009).

Кам таъминланган мамлакатларда бюджет муассасалари ривожланган ва ривожланаётган бозор мамлакатларига қараганда анча кам ривожланган ва мустамлакачилик мероси, турли хил маданий ва маъмурий анъаналар ва амалиётлар каби мамлакатга хос омилларни акс эттирувчи турли хил хусусиятларни намоён этади. Далиллар шуни кўрсатадики, заиф салоҳият, самарасиз фуқаролик жамияти институтлари ва сиёсий иқтисод омиллари бюджет институтларини модернизация қилиш жараёнига жиддий тўсиқ бўлиб хизмат қилади (Р.Аллен, 2009).

Кам даромадли мамлакатларда қоғозда мавжуд бўлган харажатлар ва бюджет тақчиллиги бўйича рақамли мақсадлар ва расмий чекловлар амалда мажбурий бўлмаслиги мумкин. Бунинг сабаби, бюджет қоидалари ва тартиб-қоидаларига риоя қилишни шаффоф қиладиган, ҳукумат вазирлари ва мансабдор шахсларни қабул қилган қарорлари учун жавобгарликка тортувчи механизмлар одатда яхши йўлга қўйилмаган. Шу нуқтаи назардан, бюджет жараёнининг шаффофлиги ва кенг қамровилигини ошириш, ҳатто расмий қоидалар мавжуд бўлмаган тақдирда ҳам бюджет ҳужжатларини оммавий равишда тарқатиш айниқса муҳим бўлиши мумкин (Э.Кампос ва С.Прадхан, 1996).

Кам даромадли мамлакатларда бюджет муассасаларининг бошқа хусусиятлари уларни ривожланган ва ривожланаётган бозор мамлакатларидан ажратиб туради. Масалан, кўпгина бундай мамлакатларда марказий бюджет органи - одатда Молия вазирлиги - вазирлик иерархиясида нисбатан заиф ва бюджет сиёсатини ишлаб

чиқиш воситаси сифатида миллий режага бўйсунди. Бундан ташқари, капитал харажатлар бўйича бюджетни тайёрлаш ва ижро этиш учун масъул бўлган кучли режалаштириш вазирлигининг мавжудлиги бюджет жараёнини парчалайди ("икки томонлама бюджетлаштириш"). Бюджетдан ташқари жамғармалар ва ҳисоблар (давлат харажатларининг улуши сифатида) кўринмайди) ривожланган мамлакатларга қараганда, уларнинг бюджет жараёни билан интеграциялашуви кўпинча заифдир (Р.Аллен ва Д.Радев, 2006). Бундан ташқари, кўпгина кам даромадли мамлакатлар кўпинча бюджет билан тўлиқ интеграция қилинмаган донорлик ёрдами оқимига боғлиқдир (С.Гупта ва бошқ., 2008). Бу омиллар шаффофлик ва ҳисобдорликни пасайтиради, ресурсларни устуворликларга мувофиқ тақсимлашни қийинлаштиради ва бюджет жараёнининг ўзидан ажралиб турадиган параллель савдо майдончаларини яратади.

Кўпгина паст даромадли мамлакатларда молиявий ҳисобот ва аудит тизимларининг заиф томонлари кўпинча ҳақиқий харажатларнинг умумий чегаралар ичида ёки йўқлигини кузатиш механизмлари самарасиз эканлигини кўрсатади (Т.Пракаш ва Э.Сабезон, 2008). Харажатлар ва мажбуриятларни назорат қилиш ҳам характерли даражада заифдир ва харажатлар ва даромадлар бўйича қарзлар таниш муаммодир. Бундан ташқари, бухгалтерия ҳисобининг мустаҳкам асоси йўқлиги ҳукуматнинг молиявий қоидалари ва бошқа назорат воситаларидан қочиш ёки уларни манипуляция қилиш учун ижодий бухгалтерия ҳисоби кўламини оширади.

3. Тадқиқот методологияси.

Тадқиқот доирасида иқтисодчи олимларнинг фикрлари ўрганилиб, қиёсий таҳлил усулидан фойдаланилган.

4. Таҳлил ва натижалар.

Давлат молиясини бошқаришда давлат маблағларининг шаффофлиги, ҳисобдорлиги ва масъулиятли бошқарилишини таъминлашда ҳуқуқий ва ахлоқий меъёрлар устувор ҳисобланади. Ҳукуматлар ва жамоат институтлари жамоатчилик ишончини сақлаш ва хизматларни самарали тақдим этиш учун қонунчилик асослари ва ахлоқий тамойилларга амал қилишлари керак.

Ҳукуматлар бюджетларни яратиш, тасдиқлаш ва ижро этиш жараёнини тавсифловчи белгиланган бюджет қонунлари ва қоидаларига риоя қилишлари керак. Ушбу қонунлар молиявий ресурсларнинг белгиланган устуворликларга мувофиқ тақсимланишини таъминлайди.

Давлат харидлари тўғрисидаги қонунлар давлат харидларининг шаффоф, рақобатбардош ва манфаатдорликсиз ўтказилишини таъминлайди. Ушбу қоидалар коррупциянинг олдини олади, адолатли рақобатга ёрдам беради ва пул қийматини максимал даражада оширади.

Ҳукуматлар одатда даромадлар, харажатлар, активлар ва мажбуриятлар тўғрисида аниқ маълумот берувчи мунтазам молиявий ҳисоботларни тақдим этишлари керак. Молиявий ҳисобот қонунларига риоя қилиш шаффофликни таъминлайди ва назоратни амалга ошириш имконини беради.

Коррупцияга қарши қонунчилик порахўрлик, ўзлаштириш ва давлат маблағларини нотўғри ишлатишнинг олдини олишда муҳим аҳамиятга эга. Ушбу қонунлар коррупция учун жазо чораларини белгилайди ва хабар берувчиларни ҳимоя қилади. Манфаатлар тўқнашувини кўриб чиқувчи қонунлар давлат амалдорларидан ўзларининг молиявий манфаатларини ошкор қилишни ва шахсий манфаатлари ўзларининг жамоат вазифаларига зид бўлиши мумкин бўлган вазиятлардан қочишни талаб қилади.

Ҳукуматлар фуқароларнинг молиявий ва шахсий маълумотларига масъулият билан муносабатда бўлишлари, шахсий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун маълумотларни ҳимоя қилиш ва махфийлик қонунларига риоя қилишлари керак. Ҳуқуқий қоидалар ҳукуматнинг молиявий фаолиятини текшириш ва қонунлар ва қоидаларга риоя этилишини таъминлаш учун аудиторлик институтлари ва назорат қилувчи органлар каби назорат органларини ташкил қилиши мумкин.

Ахлоқий мулоҳазаларга келадиган бўлсак, давлат молиясини бошқариш шаффоф бўлиши, маблағлар қандай тўпланиши, тақсимланиши ва сарфланиши тўғрисида аниқ ва қулай маълумотларни тақдим этиши керак. Ошкоралик ишончни мустаҳкамлайди ва жамоатчилик назоратини амалга ошириш имконини беради.

Давлат мансабдор шахслари ва ташкилотлари ўзларининг молиявий қарорлари ва ҳаракатлари учун жавобгар бўлишлари керак. Улар давлат маблағлари ҳисобидан энг яхши натижаларга эришиш учун масъулдирлар. Ахлоқий молиявий менежмент ресурсларнинг жамият эҳтиёжларини қондириш учун адолатли тақсимланишини таъминлайди ва тарафдорлик ёки камситишнинг олдини олади.

Ахлоқий тамойиллар давлат ресурсларини масъулият билан бошқаришни таъкидлайди. Мансабдор шахслар маблағларнинг самарали ва мақсадли ишлатилишини таъминлаши шарт. Ахлоқий молиявий бошқарув исрофгарчилик ва самарасизликни минималлаштиради, керакли натижаларга эришиш учун ресурслардан оптимал фойдаланишни таъминлайди.

Молиявий қарорлар шахсий манфаат ёки сиёсий фикрлардан кўра жамоат манфаатларини биринчи ўринга қўйиши керак. Расмийлар бутун жамиятга фойда келтирадиган танлов қилишлари керак. Давлат амалдорлари юқори ахлоқий меъёрларга риоя қилишлари, манфаатлар тўқнашуви, коррупция ва молиявий бошқарувнинг яхлитлигига путур етказадиган ҳар қандай ҳаракатлардан қочишлари керак. Манфаатдор томонларни бюджетлаштириш жараёнига жалб қилиш давлат устуворликлари кўриб чиқилишини ва қарорлар жамият эҳтиёжларига мос келишини таъминлайди.

Ахлоқий молиявий менежмент жараёнларни доимий равишда такомиллаштириш, заиф томонларни бартараф этиш ва ўзгарувчан шароитларга мослашиш мажбуриятини ўз ичига олади. Қонуний талабларни ахлоқий меъёрлар билан мувозанатлаш халқ ишончини сақлаш, самарали хизматлар кўрсатишни таъминлаш ва давлат маблағларидан масъулият билан фойдаланишга кўмаклашишда муҳим аҳамиятга эга. Бундай ёндашув ўз фуқаролари манфаатларига хизмат қиладиган янада масъулиятли ва шаффоф ҳукуматга ҳисса қўшади.

Ошкоралик, ҳисобдорлик ва коррупцияга қарши чоралар самарали бошқарувнинг, хусусан, давлат молиясини бошқаришнинг асосий таркибий қисмлари ҳисобланади. Бу тамойиллар давлат маблағларидан масъулиятли, ахлоқий ва жамият манфаати йўлида фойдаланишни таъминлашга ёрдам беради. Ошкоралик ахборот, жараёнлар ва қарорларни жамоатчиликка осонлик билан очиқ ва тушунарли қилишни назарда тутди. Фуқаролар, тадқиқотчилар ва журналистлар давлат молиясини таҳлил қилишлари ва тушунишлари учун молиявий маълумотларни кўпинча онлайн порталлар орқали фойдаланувчиларга қулай форматларда тақдим этиш лозим. Фуқароларни бюджетлаштириш жараёнига жалб қилиш, уларнинг фикрини излаш ва уларнинг устуворликларини киритиш. Бу бюджетларнинг жамият эҳтиёжлари ва интилишларига мос келишини таъминлайди.

Ҳисобдорлик шахсларни, ташкилотларни ва муассасаларни ўз ҳаракатлари ва қарорлари учун жавобгарликка тортишни ўз ичига олади. Ҳар бир киши ўз мажбуриятларини тушунишини таъминлаш учун давлат амалдорлари учун роль ва масъулиятни белгилаш, фаолиятни баҳолаш, ташқи назорат, шаффофлик ва

жавобгарликни рағбатлантирадиган молиявий қонунбузарликлар ёки коррупция ҳақида хабар берган шахсларни ҳимоя қилиш механизмларини жорий этиш лозим бўлади.

Коррупцияга қарши чоралар давлат маблағларидан ахлоқий фойдаланишга путур этказадиган коррупцион хатти-ҳаракатларнинг олдини олиш ва уларга қарши курашиш учун муҳим аҳамиятга эга. Бу чораларга коррупцияга қарши қонунлар, хулқ-атвор кодекси, харид қилишда шаффофлик, мол-мулк декларацияси, шахслар учун коррупция ёки ахлоқий бўлмаган амалиётлар ҳақида қасос олишдан қўрқмасдан хавфсиз хабар бериш механизмларини яратишга киради.

Ошкоралик, ҳисобдорлик ва коррупцияга қарши чоралар биргаликда самарали бошқарув, иқтисодий барқарорлик ва ижтимоий ривожланишга ёрдам беради. Улар самарали амалга оширилса, аҳоли ишончини мустаҳкамлайди, ахлоқсиз хатти-ҳаракатларга йўл қўймайди, жамият фаровонлиги йўлида давлат маблағларидан масъулият билан фойдаланишга ёрдам беради.

Тегишли қонунлар, меъёрий ҳужжатлар ва халқаро стандартлар давлат молиясини бошқаришда шаффофлик, ҳисобдорлик ва коррупцияга қарши кураш чораларини рағбатлантиришда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Ушбу қонунчилик асослари ҳукуматлар, ташкилотлар ва шахслар учун давлат маблағларидан масъулиятли фойдаланишни таъминлаш учун кўрсатмалар беради. Мана бир нечта асосий мисоллар:

1. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Коррупцияга қарши Конвенцияси (UNCAC): UNCAC коррупциянинг турли шакллариغا, жумладан, давлат секторига қаратилган глобал шартномадир. У профилактика чораларини, коррупция амалиётини жиноийлаштиришни ва коррупцияга қарши курашда мамлакатлар ўртасидаги ҳамкорликни рағбатлантиради.

2. Молиявий ҳаракатлар бўйича ишчи гуруҳи (FATF) тавсиялари: FATF жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштириш ва терроризмни молиялаштиришга қарши кураш бўйича халқаро стандартларни белгилайди. Ушбу стандартлар молиявий тизимлардан нотўғри фойдаланишнинг олдини олишга ва молиявий операцияларда шаффофликни таъминлашга ёрдам беради.

3. Давлат сектори бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари (IPSAS): IPSAS давлат сектори молиявий ҳисоботи бўйича йўл-йўриқ кўрсатади, молиявий ҳисоботларнинг шаффофлиги ва ҳукуматлар ўртасида таққосланувчанлигини оширади.

4. Очиқ ҳукумат ҳамкорлиги (OGP): OGP шаффофлик, фуқаролар иштироки ва давлат бошқарувида ҳисобдорликни рағбатлантирадиган кўп томонлама ташаббусдир. Иштирокчи давлатлар шаффофлик ва ҳисобдорлик муаммоларини ҳал қилувчи ҳаракат режаларини ишлаб чиқиш мажбуриятини олади.

5. Хабар берувчиларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонунлар: Кўпгина мамлакатларда коррупция ёки ахлоқсиз хатти-ҳаракатлар ҳақида хабар берган хабар берувчиларни ҳимоя қилувчи қонунлар мавжуд. Ушбу қонунлар хабар берувчиларни қасос олишдан ҳимоя қилади ва ҳуқуқбузарликлар ҳақида хабар беришга ундайди.

6. Ахборот эркинлиги тўғрисидаги қонунлар: Фуқароларга давлат ахборотидан фойдаланиш ҳуқуқини берувчи қонунлар оммавий ахборотнинг жамоатчиликка очиқлигини таъминлаш орқали шаффофликни таъминлайди.

7. Коррупцияга қарши қонунлар: Турли мамлакатларда коррупцияга қарши кураш бўйича махсус қонунлар мавжуд бўлиб, улар коррупцион амалиётлар, порахўрлик, ўзлаштириш ва молиявий ҳуқуқбузарликнинг бошқа шакллари жиноят деб ҳисоблайди.

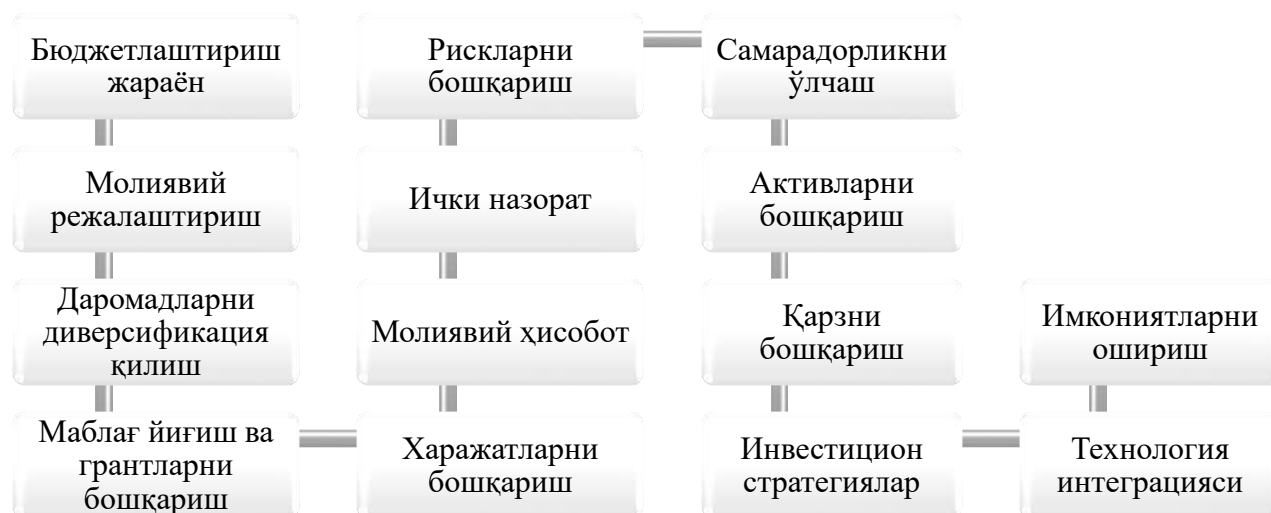
8. Давлат харидлари тўғрисидаги низом: Давлат харидларини тартибга солувчи қонунлар ва меъёрий ҳужжатлар харид жараёнлари шаффоф, рақобатбардош ва коррупциядан холи бўлишини таъминлайди.

9. Ҳукуматнинг молиявий бошқарув қонунлари: Кўпгина мамлакатларда ҳукуматлар ўз молиясини, жумладан, бюджет, харажатлар ва молиявий ҳисоботларни қандай бошқариши кераклигини тартибга солувчи қонунлар мавжуд.

10. Маълумотларни ҳимоя қилиш ва Махфийлик тўғрисидаги қонунлар: Фуқароларнинг шахсий ва молиявий маълумотларини ҳимоя қилувчи қонунлар давлат органларининг махфий маълумотларга масъулият билан муносабатда бўлишини таъминлайди.

Булар шаффоф, ҳисобдор ва ахлоқий давлат молиясини бошқаришга ҳисса қўшадиган кўплаб ҳуқуқий базалар ва халқаро стандартларнинг бир неча мисолидир. Маҳаллий қонунлар ва халқаро шартномаларнинг уйғунлиги масъулиятли молиявий амалиётларни илгари суриш ва давлат секторида коррупциянинг олдини олиш учун кенг қамровли асос яратади. Ҳукуматлар ва ташкилотлар яхши бошқарувни ривожлантириш ва жамоатчилик ишончини мустаҳкамлаш учун ўз амалиётларини ушбу стандартларга мослаштириши муҳим.

Бюджет ташкилотларини молиялаштиришнинг ташкилий механизмлари ресурсларни самарали ва барқарор тақсимлаш, улардан фойдаланиш ва бошқаришни таъминлайдиган тузилмалар, жараёнлар ва амалиётларни яратишни назарда тутди. Бу механизмлар молиявий барқарорликни сақлаш, ташкилий мақсадларга эришиш ва сифатли хизматларни тақдим этишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

1-расм. Бюджет ташкилотларини молиялаштиришнинг асосий ташкилий механизмлари¹

1-расмда келтирилган бюджет ташкилотларини молиялаштиришнинг асосий ташкилий механизмлари бирма-бир кўриб чиқамиз. Бюджетлаштириш жараёни турли босқичларни, жумладан режалаштириш, тайёрлаш, тасдиқлаш, ижро этиш, мониторинг ва баҳолашни ўз ичига олган кенг қамровли бюджет жараёнини ишлаб чиқиш. Ушбу жараён молиявий ресурсларни ташкилий устуворликларга мослаштириши ва маблағлардан самарали фойдаланишни таъминлаши керак.

Молиявий режалаштириш даромад прогнозларини, харажатлар сметасини ва молиялаштириш стратегиясини акс эттиради. Ушбу режалар ресурсларни тақсимлаш бўйича йўл харитасини беради ва молиявий қарорларни қабул қилади.

¹ Муаллиф томонидан шакллантирилган

Даромадларни диверсификация қилиш битта молиялаш оқимиға қарамликни камайтириш учун бир нечта даромад манбаларини ўрганиш учун керак. Бунга давлат ажратмалари, грантлар, хайриялар, фойдаланувчи тўловлари ва инвестициялар киреди.

Ташқи молиялаштиришни таъминлаш учун самарали маблағ йиғиш стратегияларини ва грантларни бошқариш тартиб-қоидаларини белгилаш лозим бўлади. Бу грант таклифларини ёзиш, донорлик талабларига риоя қилиш ва таъсир кўрсатишни ўз ичига олиши мумкин.

Ресурслардан фойдаланишни оптималлаштириш ва беҳуда сарф-харажатларни минималлаштириш учун тежамкор амалиётларни амалга ошириш, сифатни бузмасдан тежаш мумкин бўлган соҳаларни аниқлаш учун харажатларни мунтазам равишда кўриб чиқишдан лозим.

Ташкилотнинг молиявий ҳолати тўғрисида аниқ ва ўз вақтида маълумот берувчи аниқ молиявий ҳисобот жараёнларини ишлаб чиқиш ва ҳисобот беришда шаффофлик манфаатдор томонлар ва назорат органлари билан ишончни мустаҳкамлайди.

Фирибгарлик, ўзлаштириш ва молиявий нотўғри бошқарувнинг олдини олиш учун мустаҳкам ички назорат механизмларини ўрнатишдан иборат. Ушбу назорат вазифаларни ажратиш, рухсат бериш тартиб-қоидалари ва мунтазам аудитларни ўз ичига олиши мумкин.

Молиявий хатарларни аниқлаш ва потенциал салбий таъсирларни юмшатиш учун рискларни бошқариш стратегияларини белгилалозим. Бу молиявий заифликларни баҳолаш ва фавқулодда вазиятлар режаларини ишлаб чиқишни ўз ичига олади.

Молиявий бошқарув ва ресурсларни тақсимлаш билан боғлиқ асосий самарадорлик кўрсаткичларини (КПИ) аниқлаш ҳам муҳим. Чунки ташкилий самарадорликни таъминлаш учун ушбу кўрсаткичлар бўйича иш фаолиятини мунтазам равишда кузатиб бориш ва баҳолаш самарали ҳисобланади.

Активларни кузатиш ва бошқариш тизимларини жорий қилиш, улардан самарали фойдаланиш ва тўғри сақланишини таъминлаш йўқотишнинг олдини олади ва активларни сотиб олиш ва йўқ қилиш бўйича асосли қарорлар қабул қилишга ёрдам беради.

Агар мавжуд бўлса, қарз олиш ташкилотнинг тўлаш қобилиятига мос келишини таъминлаш учун масъулиятли қарзни бошқариш сиёсатини белгилаш керак. Қарз даражасини кузатиб бориш ва тўлов жадвалларини самарали бошқариш ҳам ташкилий механизмларнинг асосини ташкил қилади.

Ташкилотнинг ортиқча маблағларни инвестициялашга бўлган ёндашувини бошқарадиган инвестиция сиёсатини ишлаб чиқиш. Ушбу стратегиялар ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрларга риоя қилган ҳолда хавф ва даромадни мувозанатлаши керак.

Молиявий бошқарув учун технологиядан фойдаланиш, масалан, бюджетлаштириш, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисобот учун молиявий дастурлардан фойдаланиш. Автоматлаштириш хатоларни камайтиради ва самарадорликни оширади.

Ушбу ташкилий механизмларни амалга ошириш орқали бюджет ташкилотлари мустаҳкам молиявий соғломликни таъминлаши, ресурслардан масъулиятли фойдаланишни рағбатлантириши ҳамда шаффофлик ва ҳисобдорликни таъминлаган ҳолда ўз мақсадларига эришиши мумкин.

Шу билан бирга аудит процедуралари ва молиявий ҳисоботлар ташкилотнинг молиявий бошқарувида шаффофлик, аниқлик ва жавобгарликни таъминлашнинг муҳим таркибий қисмидир. Аудит молиявий ҳисоботларни, операцияларни ва жараёнларни уларнинг тўғрилигини ва тегишли қонун ва қоидаларга

мувофиқлигини текшириш учун тизимли текширишни ўз ичига олади. Аудит тартиб-қоидалари ҳам, молиявий ҳисобот ҳам молиявий маълумотларнинг яхлитлигини сақлашга, манфаатдор томонлар ўртасида ишончни оширишга ва ташкилотларда онгли қарорлар қабул қилишни қўллаб-қувватлашга ёрдам беради.

Шунингдек, ички назорат ва рискларни бошқариш самарали ташкилий бошқарувнинг муҳим таркибий қисмлари бўлиб, ташкилотнинг самарали ишлашини таъминлайди, ўз активларини ҳимоя қилади ва потенциал хавфларни камайтиради. Ушбу механизмлар ташкилот манфаатларини ҳимоя қилиш, қонунлар ва қоидаларга риоя қилишни таъминлаш ва жавобгарликни ошириш учун биргаликда ишлайди. Умуман олганда, назорат ташкилотларда шаффофлик, ҳисобдорлик ва масъулиятли бошқарувни таъминлашда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Назорат механизмлари молиявий фаолиятни назорат қилади, баҳолайди ва бошқаради, шаффофликни таъминлайди ва нотўғри бошқарувнинг олдини олади.

Биргаликда бу истиқболлар шаффоф, ҳисобдор ва масъулиятли маблағлардан фойдаланиш учун асос яратади. Қонуний мувофиқликни, ахлоқий меъёрларни, самарали ташкилий тузилмаларни ва мустаҳкам назорат механизмларини мувозанатлаштирган ташкилотлар манфаатдор томонлар ва жамоатчилик олдида шаффофлик ва ҳисобдорликни қўллаб-қувватлаган ҳолда маблағлардан фойдаланишни оптималлаштириш учун яхшироқ жойлашадилар.

Ўзбекистон шароитида маблағлардан фойдаланиш ва назоратни кучайтириш ҳуқуқий, ахлоқий, ташкилий ва назорат нуқтаи назарларини ўзида мужассам этган яхлит ёндашувни талаб қилади. Мамлакат иқтисодий ўсиш, ривожланиш ва самарали бошқарувга интилаётган бир пайтда давлат молиясини бошқариш билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш энг муҳим ҳисобланади.

Ўзбекистонда давлат молиясини бошқариш бўйича қонунчилик базаси мустаҳкам ва кенг қамровли бўлиши керак. Аниқ қонунлар, қоидалар ва халқаро стандартлар маблағлардан фойдаланиш қонунийлик чегараларида амалга оширилишини таъминлайди. Молиявий операцияларда шаффофлик, халқаро шартномаларга риоя қилиш ва коррупцияга қарши чораларга мувофиқлик самарали ҳуқуқий назоратга ёрдам берадиган муҳим жиҳатлардир.

Қонуний мувофиқликдан ташқари, ахлоқий мулоҳазалар ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Ҳисобдорлик, шаффофлик ва давлат маблағларини масъулият билан бошқаришга асосланган ахлоқий ҳулқ-атвор ҳукумат ва унинг фуқаролари ўртасида ишончни кучайтириши мумкин. Жамғармани тақсимлаш, молиявий ҳисоботларни тайёрлаш ва қарорлар қабул қилишда ахлоқий тамойилларга риоя қилиш Ўзбекистоннинг жаҳон миқёсидаги обрў-эътиборини мустаҳкамлайдиган ҳалоллик маданиятини ривожлантиришга хизмат қилади.

Мамлакатимизда давлат секторидаги ташкилий тузилмалар маблағлардан самарали фойдаланишга ёрдам бериши керак. Аниқ белгиланган роль ва масъулият, самарали бюджетлаштириш жараёнлари ва бўлимлар ўртасидаги ҳамкорлик ресурсларни тақсимлашни соддалаштириши ва жавобгарликни ошириши мумкин. Мослашувчан ташкилий тузилма ўзгарувчан эҳтиёжларга тезкор жавоб беришга имкон беради, бу эса мамлакатга ривожланиш мақсадларига мувофиқ маблағ ажратиш имконини беради.

Қаттиқ назорат механизмлари маблағлардан фойдаланишни назорат қилиш ва молиявий нотўғри бошқарувнинг олдини олиш учун зарурдир. Ички назорат, мунтазам аудит ва рискларни бошқариш амалиёти заифликларни аниқлаши ва потенциал хавфларни камайтириши мумкин. Бу механизмлар молиявий аниқлик, ошкоралик ва ҳисобдорликка ҳисса қўшади, аҳоли ишончи ва ишончини мустаҳкамлайди.

5. Хулоса.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Ўзбекистоннинг маблағлардан оптимал фойдаланиш ва назорат қилиш йўлидаги йўли қонунчилик асослари, ахлоқий мулоҳазалар, ташкилий тузилмалар ва назорат механизмларини мувофиқлаштиришни ўз ичига олади. Ошкораликни қўллаш, ахлоқий меъёрларга риоя қилиш, ташкилий тузилмаларни оптималлаштириш ва қатъий назорат чораларини амалга ошириш орқали Ўзбекистон давлат молиясини бошқаришни кучайтириши, иқтисодий тараққиётни рағбатлантириши ва масъулиятли бошқарув учун мустаҳкам пойдевор яратиши мумкин.

Адабиётлар:

Aliyev M. K., Akimova B. Z., Altynbekov M. A., Tussibayeva G. S., Yussupov U. B., Sagindykova G. M., Tokbergenov A. A. (2017) Some issues of state audit and ways to address them [Text] / // International Journal of Economic Research. № 14 (10). — P. 183—189.

Allen, Richard and Dimitar Radev, (2006) “Managing and Controlling Extrabudgetary Funds,” OECD Journal on Budgeting, Vol. 6, No. 4 (August), pp. 1403–1439.

Allen, Richard, (2009) “The Challenge of Reforming Budgetary Institutions in Developing Countries,” IMF Working Paper 09/96 (Washington: International Monetary Fund).

Campos, Edward and Sanjay Pradhan, (1996) “Budgetary Institutions and Expenditure Outcomes: Binding Governments to Fiscal Performance,” Policy Research Working Paper No. 1646 (Washington: World Bank).

Gupta, Sanjeev, Gerd Schwartz, Shamsuddin Tareq, Richard Allen, Isabell Adenauer, Kevin Fletcher, and Duncan Last (2008), “Fiscal Management of Scaled-Up Aid,” (Washington: International Monetary Fund).

Natarova O. (2015) Assessment of the state financial control condition in the public sector [Text] / O. Natarova // Economic Annals-XXI. № 1—2 (1). — P. 106—109.

Prakash, Tej and Cabezon Ezequiel (2008) “Public Financial Management and Fiscal Outcomes in Sub-Saharan African Heavily-Indebted Poor Countries,” IMF Working Paper 08/217 (Washington: International Monetary Fund).

Shaikh T. Babar, Nabeela Ali (2020). COVID-19 and fiscal space for health system in Pakistan: it is time for a policy decision Int. J. Health Plann. Manag., 35 (4)

Zamboni M. Lucila, Martin G. Erika (2019). Distributing local resources for public health preparedness grants: A data-driven approach J. Publ. Health Manag. Pract., 26 (4)

Zavalko N. A., Panina O. V., Kovalev V. A., Zhakevich A. G., Lebedev K. A. (2017) Improving financial control over the government system [Text] / // Espacios. — № 38 (29).

Лимская декларация руководящих принципов контроля [Электронный ресурс]: принято IX Конгрессом Международной организации высших контрольных органов (ИНТОСАИ) в 1977 году) // Законодавство України. — Режим доступа: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/604_001.

Чумакова І.Ю. (2009) Аудит в Україні: нові виклики в епоху глобальних змін [Текст] / Бухгалтерський облік, аналіз та аудит в епоху глобальних змін : Міжнародна науково-практична конференція, жовтень 2009 р. : тези доповідей. — Київ : КНЕУ, ФПБАУ, С. 520—528

НОРАСМИЙ ИҚТИСОДИЁТГА ҚАРШИ КУРАШ БЎЙИЧА ХАЛҚАРО ТАЖРИБА

Алимардонов Ғ.Н.

Тошкент давлат иқтисодиёт университети ҳузуридаги «Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришнинг илмий асослари ва муаммолари» илмий-тадқиқот маркази

Аннотация. Мақолада норасмий иқтисодиёт даражасини пасайтириш бўйича АҚШ, Европа, Хитой ва Сингапур тажрибаалри кўриб чиқилган, шунингдек, тадқиқот олиб борган иқтисодчи олимларнинг мавзу доирасидаги иқтибослари келтирилиб, норасмий иқтисодиётни даражасини пасайтириш бўйича тавсия ва хулосалар шакллантирилган.

Калит сўзлар: норасмий иқтисодиёт, расмий иқтисодиёт, расмийлаштириш, сиёсат масалалари, меҳнат бозори сўровлар, уй ҳўжаликлари сўровлари.

Аннотация. В статье рассмотрен опыт США, Европы, Китая и Сингапура по снижению уровня неформальной экономики, а также в рамках темы приведены цитаты экономистов, проводивших исследование, даны рекомендации и рекомендации. Сформированы выводы о снижении уровня неформальной экономики.

Ключевые слова: неформальная экономика, формальная экономика, формализация, вопросы политики, обследования рынка труда, обследования домохозяйств.

Abstract. In the article, the experiences of the USA, Europe, China and Singapore on reducing the level of the informal economy were considered, as well as the quotes of the economists who conducted the research were given within the scope of the topic, and recommendations and conclusions were formed on reducing the level of the informal economy.

Keywords: informal economy, formal economy, formalization, policy issues, labor market surveys, household surveys.

1. Кириш.

Қонунчиликка амал қилмасдан фаолият юритувчи ва солиқ тўлашдан бўйин товлайдиган фаолият билан тавсифланган норасмий иқтисодиёт кўплаб мамлакатларда иқтисодий ривожланиш, ижтимоий фаровонлик ва бошқарув учун жиддий муаммоларни келтириб чиқармоқда. Норасмий иқтисодиёт бутун дунё бўйлаб иқтисодиётни қийинлаштирадиган мураккаб ҳодиса бўлиб, у солиқ органлари, меҳнат стандартлари ва ҳуқуқий ҳимоялардан четда қоладиган, расмий қоидалар доирасидан ташқарида фаолият юритадиган бир қатор иқтисодий фаолият турларини ўз ичига олади. Бундай фаолиятга рўйхатдан ўтмаган корхоналар, норасмий меҳнат муносабатлари ва ҳисоботларда кўрсатилмайдиган даромадлар киради. Норасмий иқтисодиёт ривожланган ва ривожланаётган

мамлакатларда ривожланиб, иқтисодий барқарорлик, ижтимоий фаровонлик ва бошқарув учун жиддий муаммоларни келтириб чиқаради.

Норасмий иқтисодиётнинг давом этиши ҳукуматлар, олимлар ва амалиётчиларни чуқур ташвишга солмоқда. Унинг оқибатлари кенг қамровли бўлиб, давлат даромадларини йиғишга таъсир қилади, меҳнат ҳуқуқларини бузади, ижтимоий хавфсизлик тармоқларини бузади ва иқтисодий ўсишга тўсқинлик қилади. Бундан ташқари, бу тенгсизликни кучайтиради ва барқарор ривожланиш саъй-ҳаракатларига тўсқинлик қилади. Дунё мамлакатлари норасмий иқтисодиётнинг зарарли таъсирини тан олган ҳолда, унинг тарқалишини камайтириш ва салбий таъсирини юмшатиш учун турли стратегияларни амалга оширишиб келинмоқда. Ушбу тадқиқот ишимизда хорижий мамлакатларнинг норасмий иқтисодиёт даражасини пасайтиришдаги тажрибаси ўрганилган бўлиб, у орқали Ўзбекистон учун фойдалани бўлган маълумотларини олишимиз ва келажакда фойдаланишимиз мумкин.

2. Адабиётлар шарҳи.

Норасмий иқтисодиёт бўйича жуда кўплаб тадқиқотлар олиб борилмоқда ва биз айрим тадқиқотлар билан танишиб чиқсакда, сўнгра айрим мамлакатлар тажрибасини кўриб чиқамиз. Баъзи тадқиқотчилар солиқ тўлашдан бўйин товлашнинг кўп қисмини бойлар амалга оширади, деб ҳисобласа, бошқалари камбағал шахслар солиқлардан қочиш эҳтимоли кўпроқ эканини таъкидлайдилар. Тўғридан-тўғри ёки билвосита каналлар текширилганда, тенгсизликни ўрганиш учун ким ва қанча солиқ тўлашдан бўйин товланганлиги муҳим маълумотдир. Бой солиқ тўловчилар ўз даромадларини камбағалларга қараганда кўпроқ даражада кам ҳисобот беришлари ҳақидаги даъво асосан эътироф этилган, аммо эмпирик тадқиқотлар бу саволга ҳали ҳам жавоб бермаган (Торрегрос-Хетланд, 2020).

Ж.Роине (2006) солиқ тўлашдан бўйин товлаш ва даромадлар тенгсизлиги ўртасидаги муносабатларнинг назарий асосига ҳисса қўшган, масалан, энг бой аҳоли ҳар доим солиқ тўлашдан бўйин товлашга инвестиция қиладиган қайта тақсимлаш сиёсатининг оддий моделини ишлаб чиққан.

М.Л.Бертотти ва Г.Моданесе (2014) ишларида солиқ тўлашдан бўйин товлаш ҳолатларида даромадларни тақсимлашнинг назарий модели ҳам таъкидланган. М.Л.Бертотти ва Г.Моданесе (2018) фикрича, жами аҳолининг даромадлари тенгсизлиги индекси солиқ тўлашдан бўйин товлаш билан ортиб боради ва солиқ тўлашдан бўйин товлашдан фойда кўрувчилар энг бойлар бўлади, кам таъминланганлар эса янада қашшоқлашади. Солиқ тўлашдан бўйин товлаш натижасида ўрта табақалар аҳолиси камайиб, экстремал даромадлар (камбағал ва бойлар) тоифаларида ўсиш кузатилмоқда.

В.Э.Шафер ва бошқаларда (2020) тасвирланганидек, кам таъминланган аҳолига нисбатан юқори даромадли шахслар бухгалтерия ҳисоби ва адвокатлик фирмалари томонидан кўрсатиладиган қиммат хизматлардан фойдаланиш имконини берувчи кўпроқ ресурсларга эга ва солиқ тўлашдан бўйин товлаш жамиятда катта тенгсизликка олиб келади. Шунингдек, Торрегрос-Хетланд (2020) солиқ тўловчилар тақсимотининг юқори қисмида солиқ тўлашдан бўйин товлаш кўпроқ тарқалган, чунки меҳнатдан ташқари даромадларни яшириш учун кенг имкониятлар мавжуд, деб фараз қилади ва бу реал даромадлар ҳисобот қилинганидан кўра тенгсизроқ тақсимланганлигини англатади. Улар 2000 йилларнинг бошларида Испания шахсий даромад солиғини таҳлил қиладилар, бунда даромад манбалари ва даражалари бўйича фарқларга эътибор қаратилади ва бўйинбозликнинг қайта тақсимлаш ва тенгсизликка салбий таъсирини топади. Худди шундай, П.Пашардес ва А.Поликарпоу (2008) Кипрдаги уй хўжаликларининг

ўз-ўзини иш билан таъминлашдан олинган даромадлари, капитал даромадлари ва қишлоқ хўжалигидан олинган даромадлар бўйича ўтказилган тадқиқотда даромадларнинг камлиги асосан юқори даромад синфига боғлиқлигини таъкидлайдилар.

2000-2013 йиллардаги Европа мамлакатлари тўпламини таҳлил қилиб, И.Гастератос ва бошқалар (2016) шуни кўрсатадики, яширин иқтисодиёт ўсиши билан даромад тақсимои ёмонлашади. Муаллифларнинг таъкидлашича, йирик компаниялар камроқ солиқ тўлаш учун даромадни бошқаришга мурожаат қилишади.

А.Алстадсаэтер ва бошқалар (2018) шуни кўрсатадики, оффшор активларни ҳисобга олиш (юқорида тўпланган) Европадан солиқ маълумотларида кўрилган энг юқори бойлик улушини сезиларли даражада оширади, аммо таъсирнинг катталиги мамлакатларда фарқ қилади.

С.Элгин ва А.Элвереннинг (2021) 1963-2018 йиллар давомида 125 та давлатни ўрганиш натижаларига кўра, норасмийликнинг солиқ тушумларини йўқотиш орқали тенгсизликка ижобий таъсири унинг салбий таъсиридан кўра юқорироқдир, аммо бу таъсир фақатгина кам даромадли мамлакатларга таалуқли. Бундан фарқли равишда, бой мамлакатларда ўсиб бораётган норасмий сектор четланган одамлар учун кўпроқ иш имкониятларини тақдим этиш орқали даромадлар тенгсизлигини камайтиради, деб хулоса қилади.

Қизиқарли ёндашув А.Жонс ва Ж.Слемродга (2010) тегишли бўлиб, улар тақсимлаш оқибатларини баҳолаш учун АҚШда солиқ кам ҳисобот бериш мезонлари сифатида даромад синфи ва даромад манбаи аралашмасини муҳокама қилади. Уларнинг натижалари юқори даромадли солиқ тўловчилар даромадлари тўғрисида нотўғри ҳисобот бериш фоизларига эга деган фикрни қўллаб-қувватлайди, чунки улар солиқ органи учун назорат қилиш қийинроқ бўлган манбалардан олинган, одатда нотўғри кўрсатилган даромад турларини оладилар.

Шунингдек, қишлоқдан келган камбағал одамлар юқори иш ҳақи эвазига шаҳар ичидаги норасмий иқтисодиётда иштирок этадилар (П.С.Батачарая, 2010). Бундан ташқари, норасмий ишлаётган шахслар янги кўникмаларга эга бўлишлари мумкин, бу эса расмий иқтисодиётда қўлланилса, уларга яхши иш жойларида қўшимча даромад келтиради ва натижада тенгсизликнинг пасайишига ёрдам беради (С.Элгин ва А.Элверен, 2021). Кузатилмаган иқтисодиётда олинган даромадлар қисман расмий секторга сарфланади ва шу тарзда даромадларнинг қутбланишини яхшилади.

С.М.Хуйнх ва Т.Л.Нгуен (2020) яширин иқтисодиёт Осиёнинг ривожланаётган мамлакатларида даромадлар тенгсизлигини пасайтиради, бу унинг салбий оқибатларидан яширин иқтисодиёт ҳар доим ҳам ёмон эмас, айниқса камбағаллар учун ёмон эмас деган фикрга ҳисса қўшади.

Бундан ташқари, рақамли симуляцияларга мурожаат қилган П.С.Бхаттачаря (2011) фикрига кўра, норасмий секторнинг кенгайиши ва қўлда ишлайдиган ишчиларнинг яширин иқтисодиётга кўчиши даромадлар тенгсизлигини камайтиришда муҳим роль ўйнайди. Яқинда катта намуна (60 йилдан ортиқ вақт мобайнида 161 та давлат) таҳлил қилиб, С.Элгин ва А.Элвереннинг (2021) норасмий секторнинг мавжудлиги камбағал одамларнинг даромадларини кўпайтиришини, жамият ичидаги даромадларни тақсимлаш масаласини ҳал қилишини аниқладилар. Муаллифлар солиқ тушумларини камайтириш орқали тесқари таъсирга нисбатан бу таъсирнинг тарқалиши билан баҳслашади.

Ушбу адабиётлар тўпламининг умумий шарҳи шуни кўрсатадики, турли хил даромад гуруҳлари (мос равишда бой ва камбағаллар), норасмийлик ва тенгсизлик

ўзаро боғлиқлиги ўрганилганда турли узатиш механизмлари мавжуд ва мос равишда қарама-қарши таъсир кўрсатилиши мумкин.

3. Таҳлил ва натижалар.

Биз ушбу тадқиқот доирасида жаҳондаги ривожланган мамлакатларнинг норасмий иқтисодиёт даражасини пасайтиришдаги тажрибасини ўрганиб, ижобий натижаларини мамлакатимизда амалиётида қўллаш бўйича тадқиқот ўтказмоқдамиз. Аввало, дунё иқтисодиётининг устуни бўлган АҚШ тажрибасини кўриб чиқишдан бошласак.

Америка Қўшма Штатларида норасмий иқтисодиёт даражасини пасайтириш узоқ вақтдан бери сиёсатнинг ташвиши бўлиб келган. Бироқ, шуни таъкидлаш керакки, АҚШдаги норасмий иқтисодиёт баъзи жиҳатлари билан бошқа мамлакатлардагидан, хусусан, меҳнат бозори ҳажми ва табиатидаги ўзгаришлар туфайли фарқ қилади. Норасмий иқтисодиётни қисқартириш бўйича АҚШ тажрибаси норасмийликнинг турли шаклларига, жумладан, китобдан ташқари ишларга, даромадлар тўғрисида кам ҳисобот беришга ва ишчиларни нотўғри таснифлашга қаратилган сиёсат чоралари ва ташаббусларининг комбинациясини ўз ичига олади. Ушбу тажриба доирасида амалга оширилган чора-тадбирларни кетма-кетликда кўриб чиқсак:

1. Солиқ назорати ва риоя этилиши. Ички даромадлар хизмати (IRS) солиққа тортиш ва қонунларга риоя қилиш бўйича саъй-ҳаракатларни кучайтириш орқали норасмий иқтисодиётни камайитиришда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Бунга қурилиш саноати каби тарихан юқори норасмийлик даражасига эга бўлган тармоқларга йўналтириш киради. Ички даромадлар хизмати солиқ тўлашдан бўйин товлаш ва даромадлар тўғрисида кам ҳисобот беришни аниқлаш учун текширувлар ўтказиши ва солиқ назоратини узлуксизлигини таъминлашда ҳал қилувчи аҳамиятга эга дейиш мумкин.

2. Ишчиларни нотўғри таснифлаш. Иш ҳақи солиқлари ва меҳнат қоидаларидан қочиш учун ходимлар мустақил пудратчилар сифатида таснифланган ишчиларни нотўғри таснифлаш муҳим ташвиш туғдирди. АҚШнинг баъзи штатлари ушбу амалиётга қарши курашиш учун қаттиқроқ қоидалар ва ижро механизмларини жорий қилдилар. Бундан ташқари, ишчиларни нотўғри таснифлаган компанияларга нисбатан қонуний чоралар кўрилди.

3. Меҳнат меъёрларини қўллаш. Ишчиларга адолатли ҳақ тўланиши ва уларга тегишли имтиёзлар берилишини таъминлаш яна бир эътибор бўлди. Меҳнат Департаменти каби идоралар иш ҳақини ўғирлаш, энг кам иш ҳақи ва қўшимча иш ҳақидан қонунбузарликлар ва бошқа меҳнат стандартлари бузилишини текширади. Бундай ҳолатларга йўл қўйган иш берувчиларга нисбатан мажбурий чоралар кўрилади.

4. Аҳолини хабардор қилиш кампаниялари. Бунда норасмий иқтисодиётнинг оқибатлари ҳақида хабардорликни ошириш АҚШнинг саъй-ҳаракатларининг бир қисми бўлди. Аҳолини тушунтириш кампаниялари ишчилар ва иш берувчиларга меҳнат қонунчилиги, солиқ мажбуриятлари ва расмий бандликнинг афзалликлари ҳақида маълумот беради. Ушбу кампаниялар жисмоний шахслар ва корхоналарни норасмий фаолиятда иштирок этишдан қайтаришга қаратилган фаолият билан шуғулланишади.

5. Иммиграция сиёсати норасмийликка таъсир қилади, айниқса иммиграцион ишчи кучи сезиларли даражада бўлган секторларда. Иммиграция қоидаларини кучайтириш норасмийликнинг кучайишига олиб келиши мумкин, чунки баъзи ҳужжатсиз ишчилар китобдан ташқари ишга ўтишлари мумкин. Иммиграция

ислоҳоти бўйича кенг қамровли муҳокамалар кўпинча ушбу муаммони ҳал қилиш чораларини ўз ичига олади.

6. Имтиёзлар ва ижтимоий ҳимоядан фойдаланиш. Ходимлар учун имтиёзлар ва ижтимоий ҳимоялардан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш норасмийликни камайтириш стратегияси бўлди. Аффордабле Саре Аст каби дастурлар соғлиқ суғуртасини янада қулайроқ қилиб, имтиёзлар йўқлиги сабабли шахсларнинг норасмий меҳнат билан шуғулланиш рағбатини камайтириши мумкин.

7. Кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш. Барча норасмий фаолият солиқ тўлашдан бўйин товлаш ёки меҳнат қонунчилиги бузилиши билан боғлиқ эмаслигини эътироф этган ҳолда, ҳукумат кичик бизнес ва стартапларни қўллаб-қувватлашни таклиф қилди. Бизнесни рўйхатдан ўтказишнинг соддалаштирилган жараёнлари ва ресурслардан фойдаланиш тадбиркорларни расмий иқтисодиёт доирасида фаолият юритишга ундашига таъсир эта олган (Ф.Шнайдер, Д.Энсте, 2018).

Европа норасмий иқтисодиётга қарши кураш бўйича саъй-ҳаракатларнинг маркази бўлиб келган, чунки унинг иқтисодий манзараси хилма-хиллиги ва аъзо давлатларда норасмийликнинг турли даражалари мавжуд. Кўпгина Европа мамлакатлари декларация қилинмаган ишларни бартараф этиш учун ўзларининг ҳуқуқий асослари ва меҳнат қоидаларини янгилادилар. Ушбу ислохотлар кўпинча иш берувчилар ва норасмий фаолият билан шуғулланадиган ишчилар учун қаттиқроқ жазоларни ўз ичига олади. Такмиллаштирилган ижро механизмлари, жумладан, меҳнат инспекцияси ва трансчегаравий ҳамкорлик ушбу саъй-ҳаракатларнинг асосий таркибий қисми бўлди.

Европанинг бир қанча давлатлари ҳукумат, касаба уюшмалари ва иш берувчи ташкилотлари ўртасида ижтимоий мулоқот ва ҳамкорликни ривожлантирдилар. Ушбу ёндашув меҳнат бозори сиёсати, шу жумладан норасмийликни камайтириш чоралари бўйича консенсус яратишга қаратилган. Ижтимоий мулоқот барча манфаатдор томонлар учун мақбул бўлган ва самаралироқ амалга оширилиши мумкин бўлган сиёсатларни ишлаб чиқишда ёрдам беради.

Солиқ сиёсатидаги ўзгаришлар декларация қилинмаган меҳнат билан шуғулланиш учун моддий рағбатлантиришни камайтириш учун қўлланилди. Кам даромадли шахсларга солиқ юкини камайтириш ва солиқ тизимини соддалаштириш жисмоний шахсларни солиқлардан қочиш учун норасмий иш қидиришдан қайтаради.

Тарғибот-ташвиқот ишлари орқали норасмий иқтисоднинг ҳам алоҳида шахслар, ҳам бутун жамият учун салбий оқибатлари тўғрисида фуқароларга тушунтириш ишлари олиб борилди. Ушбу кампаниялар норасмийлик билан боғлиқ ижтимоий нормалар ва тушунчаларни ўзгартиришга қаратилган.

Меҳнат бозорини фаоллаштириш чора-тадбирлари сифатида эса ишчиларни норасмий сектордан расмий секторга ўтказиш учун ўқитиш ва ишга жойлаштириш хизматлари каби фаол меҳнат бозори сиёсати қўлланилган. Ушбу дастурлар одамларга расмий иш билан таъминлаш учун зарур бўлган кўникмалар ва имкониятларни эгаллашга ёрдам берди.

Шунингдек, ўз-ўзини иш билан банд бўлганларнинг ҳаммаси ҳам танлов асосида норасмий иқтисодиётнинг бир қисми эмаслигини тан олган ҳолда, айрим мамлакатлар ўз-ўзини иш билан таъминлашни қўллаб-қувватлаш ва тартибга солиш бўйича чора-тадбирларни амалга оширди. Бу рўйхатга олиш тартиб-қоидаларини соддалаштириш ва ижтимоий ҳимояга киришни таъминлашни ўз ичига олиши мумкин (European Commission, 2015).

Европа Иттифоқида ишчи кучи ҳаракатини ҳисобга олган ҳолда, трансчегаравий ҳамкорлик норасмийликни бартараф этишда ҳал қилувчи аҳамиятга

эга бўлди. Аъзо давлатлар ўртасида маълумот ва илғор тажриба алмашиш муаммони ҳал қилишда янада мувофиқлаштирилган ёндашувни яратишга ёрдам берди.

Шуни таъкидлаш керакки, норасмий иқтисодий қисқартириш бўйича стратегиялар ва муваффақият даражалари иқтисодий тузилмалар, меҳнат бозорлари ва бошқарувдаги фарқлар туфайли Европа мамлакатларида фарқ қилади. Шунга қарамай, Европа тажрибаси норасмийликнинг юқори даражаси билан қурашаётган бошқа минтақалар учун қимматли сабоқлар беради.

Хитойда норасмий иқтисодиёт даражасини пасайтириш мамлакатнинг турли иқтисодий ҳолати ҳамда расмий ва норасмий секторларнинг биргаликда яшашини ҳисобга олган ҳолда муҳим сиёсат муаммоси бўлди. Хитойнинг норасмийликка қарши ёндашуви йиллар давомида ўзгарган бўлсада, бу мураккаб масала бўлиб қолмоқда. Хитойнинг норасмий иқтисодиётни қисқартириш тажрибаси тартибга солувчи ислохотлар, иқтисодий трансформациялар ва ижтимоий сиёсатларнинг комбинацияси билан ажралиб туради.

Хитойнинг асосан аграр иқтисодиётдан ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишга йўналтирилган иқтисодиётга ўтиши қишлоқ хўжалигининг норасмий секторининг қисқаришига олиб келди. Ушбу ўтиш шаҳарларда расмий бандлик имкониятларининг ўсиши билан бирга норасмий ишларга боғлиқликни камайтиради.

Хитой ҳукумати ишчиларнинг ҳуқуқлари ва ҳимоясини кучайтириш мақсадида меҳнат бозорида ислохотларни амалга оширди. Бу ислохотлар меҳнат қонунчилигининг янада қатъий бажарилиши, энг кам иш ҳақи тўғрисидаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, ишчиларнинг ижтимоий таъминотини яхшилашни ўз ичига олади. Ушбу чора-тадбирлар норасмий бандликни рағбатлантиришни камайтиришга қаратилган.

Шунингдек, норасмийликни бартараф этиш учун солиқ сиёсатига ўзгартиришлар киритилди. Ҳукумат томонидан солиққа тортиш тартиб-таомилларини соддалаштириш ва кўпинча норасмий фаолият билан боғлиқ бўлган кичик бизнес субъектларига солиқ юкини камайтириш бўйича чора-тадбирлар амалга оширилди. Расмийлаштиришни рағбатлантириш учун солиқ имтиёзлари тақлиф қилинди.

Хитой қишлоқ жойлари ва норасмий ишчилар учун ижтимоий суғурта қамровини кенгайтириб, соғлиқни сақлаш, пенсия ва бошқа имтиёزلардан фойдаланишни таъминлади. Ушбу кенгайиш расмий бандликни янада жозибадор қилишга қаратилган.

Хитойда давом этаётган урбанизация жараёни қишлоқдан шаҳарга миграцияни келтириб чиқарди, бу эса меҳнатни расмийлаштиришнинг кучайишига олиб келди. Ишчилар шаҳарларга кўчиб ўтаётганда, улар кўпинча шаҳарларда расмий иш жойларини қидирдилар.

Норасмий фаолиятга чек қўйиш мақсадида рўйхатдан ўтмаган тадбиркорлик субъектлари ва ноқонуний меҳнат амалиётларига қарши даврий таъсирлар ўтказилди. Ушбу мажбурлов чоралари норасмий бизнесни қоидаларга мувофиқлаштириш ёки уларни ёпиш учун мўлжалланган.

Хитой ҳукумати расмийлаштиришни рағбатлантириш учун тадбиркорлик ва кичик бизнесни ривожлантиришга ёрдам берди. Бизнесни рўйхатдан ўтказиш жараёнлари соддалаштирилган ва кредит олиш имконияти жисмоний шахсларнинг расмий тадбиркорлик фаолиятини бошлашини осонлаштирди.

Расмий бандликнинг афзалликлари ва норасмий ишнинг хавф-хатарлари ҳақида хабардорликни оширишга қаратилган саъй-ҳаракатлар оммавий кампаниялар ва таълим ташаббуслари орқали амалга оширилди (H.De Soto & H.Li, 2020).

Шуни таъкидлаш керакки, бундай саъй-ҳаракатларга қарамай, Хитойнинг айрим секторлари ва минтақаларида норасмийлик сақланиб қолмоқда. Норасмий иқтисодиёт иқтисодий ўзгаришлар, урбанизация тенденциялари ва ҳукумат сиёсати таъсирида динамик ва ривожланаётган муаммо бўлиб қолмоқда.

Сингапурнинг норасмий иқтисодиётни қисқартириш тажрибаси унинг қаттиқ тартибга солувчи муҳити ва фаол ҳукумат сиёсати билан ажралиб туради. Сингапур кучли қонунчилик базаси, самарали ижро механизмлари ва кенг қамровли ижтимоий сиёсат туфайли норасмийликнинг паст даражасини сақлаб қолишда муваффақият қозонди. Қуйида норасмий иқтисодиётни қисқартириш бўйича Сингапур тажрибасининг умумий кўриниши, манба ва унинг эълон қилинган санаси келтирилган:

Сингапур норасмий иқтисодий фаолиятга тўсқинлик қилувчи қатъий тартибга солувчи базани сақлайди. Кенг қамровли меҳнат қонунлари, солиқ қоидалари ва бизнесни рўйхатдан ўтказиш талаблари жисмоний шахслар ёки корхоналарнинг норасмий секторда аниқланмасдан ишлаши учун кам жой қолдиради.

Сингапур ҳукумати ўз қоидаларини қатъий равишда амалга оширади. Норасмий бандлик ва солиқ тўлашдан бўйин товлаш ҳолатларини аниқлаш ва олдини олиш учун Меҳнат вазирлиги ва Сингапур даромадлар бошқармаси каби идоралар томонидан мунтазам текширувлар ўтказилади. Меҳнат ва солиқ қонунчилигига риоя қилмаслик жиддий жазоларга олиб келиши мумкин.

Сингапур меҳнат бозорини кузатиш учун илғор маълумотлар таҳлили ва рискларни баҳолаш воситаларидан фойдаланади. Ушбу воситалар декларация қилинмаган иш ва солиқ тўлашдан бўйин товлашнинг мумкин бўлган ҳолатларини аниқлашга ёрдам беради. Ҳукумат ушбу тушунчалардан ҳуқуқни муҳофаза қилиш борасидаги саъй-ҳаракатларни самарали йўлга қўйиш учун фойдаланади.

Ишчилар ва иш берувчиларни уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тўғрисида хабардор қилиш учун жамоатчиликни хабардор қилиш кампаниялари ва таълим ташаббуслари ўтказилади. Ушбу кампанияларда расмий иш билан таъминлаш, солиқ қонунчилигига риоя қилиш, ижтимоий ҳимоянинг афзалликлари муҳимлиги таъкидланади.

Сингапурда расмий сектордаги ишчиларни ҳар томонлама қамраб олувчи яхши ривожланган ижтимоий ҳимоя тизими мавжуд. Соғлиқни сақлаш, пенсия жамғармалари (Марказий таъминот жамғармаси) ва ишсизлик суғуртаси каби имтиёзлардан фойдаланиш расмий бандлик билан боғлиқ бўлиб, ишчилар ва иш берувчиларни расмий иқтисодиёт доирасида ишлашга рағбатлантиради.

Сингапурда бизнесни рўйхатдан ўтказиш жараёни нисбатан содда бўлиб, тадбиркорлар учун расмий корхоналар ташкил этишни осонлаштиради. Ҳукумат кичик ва ўрта корхоналарни расмийлаштиришни рағбатлантириш учун қўллаб-қувватлайди. Бунга молиявий рағбатлантиришлар, грантлар ва кичик ва ўрта корхоналарнинг қоидаларга риоя қилишларига ёрдам берадиган ресурслар киради.

Сингапурнинг қатъий иммиграция сиёсати ва мустаҳкам чегара назорати ишчи кучи асосан қонуний резидентлар ва иш рухсатномаси эгаларидан иборат бўлишини таъминлашга ёрдам беради. Сингапур халқаро ташкилотлар ва қўшни давлатлар билан инсон савдоси ва ноқонуний ишчиларни ёллаш каби трансчегаравий норасмий фаолиятга қарши курашда ҳамкорлик қилади (MOM and IRAS, 2020).

Сингапурнинг норасмий иқтисодиётни қисқартириш тажрибаси қатъий тартибга солиш, самарали ижро этиш, халқ таълими ва мустаҳкам ижтимоий ҳимоя тизими комбинацияси билан тавсифланади. Сингапурнинг ёндашуви ўзига хос сиёсий ва иқтисодий шароитлар туфайли барча шароитларда тўғридан-тўғри такрорланмаслиги мумкин бўлсада, у норасмийликни минималлаштиришга интилаётган мамлакатлар учун қимматли мисол бўлиб хизмат қилади.

Юқоридаги минтақаларни ўрганиш давомида маълум бўляптики, уларда норасмий иқтисодиётни бартараф этиш бўйича кўплаб чора-тадбирлар амалга оширилган. Хусусан, барча минтақада норасмий иқтисодиётни ҳал қилиш учун меъёрий-ҳуқуқий база ва ҳуқуқий чоралар қўлланилган. Ушбу доиралар меҳнат қонунлари, солиқ қоидалари ва норасмий фаолиятни чеклаш ва жазолаш учун мўлжалланган бизнесни рўйхатдан ўтказиш талабларини ўз ичига олади.

Самарали ижро механизмлари ушбу ҳудудларда норасмийликни камайтиришда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Норасмий бандлик, солиқ тўлашдан бўйин товлаш ва меҳнат қонунчилиги бузилиши ҳолатларини аниқлаш ва олдини олиш мақсадида мунтазам текширувлар ўтказилиш амалиёти мавжуд.

Аҳолини хабардор қилиш кампаниялари ва таълим ташаббуслари ишчилар ва иш берувчиларни уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳақида хабардор қилиш учун ишлатилган. Соғлиқни сақлаш, пенсия жамғармалари ва ишсизлик суғуртасини ўз ичига олган ижтимоий ҳимоя дастурларига кириш кўпинча расмий бандлик билан боғлиқ бўлиб, унинг оқибатида ишчилар ва иш берувчиларни расмий иқтисодиёт доирасида ишлашга рағбатлантириши амалга оширилган.

Кичик бизнес ва ўрта корхоналарни қўллаб-қувватлаш сиёсати ва ташаббуслари амалга оширилган. Уларга молиявий рағбатлантиришлар, бизнесни соддалаштирилган рўйхатдан ўтказиш ва субъектларининг қоидаларга риоя қилишларига ёрдам берадиган ресурслар бўлиши каби чоралар мисолида кўриш мумкин. Шунингдек, урбанизация ва аграр иқтисодиётдан саноат ёки хизмат кўрсатишга асосланган иқтисодиётга ўтиш каби иқтисодий ўтишлар кўпроқ расмий бандлик имкониятларини яратиш орқали расмийлаштиришга туртки бўлганлиги англашилмоқда.

4. Хулоса.

АҚШ, Европа, Хитой ва Сингапурнинг норасмий иқтисодиёт даражасини пасайтириш борасидаги тажрибалари кўплаб муаммоларни бартараф этишда тажриба сифатида катта аҳамиятга эга бўлиб, келажақда ушбу тажрибани кўриб чиқиш ижобий таъсирга эга бўлиши мумкин. Ушбу минтақаларда амалга оширилган чора тадбирларни муҳимларига эътибор қиладиган бўлсак, норасмий иқтисодиёт даражасини пасайтириш бўйича зарур чораларни Ўзбекистонга амалга ошириш бўйича баъзи тавсиялар:

- ✓ *норматив-ҳуқуқий базани мустаҳкамлаш;*
- ✓ *мажбурий ижро механизмларини такомиллаштириш;*
- ✓ *жамоатчиликни хабардор қилиш ва таълим;*
- ✓ *ижтимоий ҳимоя ва имтиёзлар;*
- ✓ *кичик ва ўрта корхоналарни қўллаб-қувватлаш;*
- ✓ *иқтисодий диверсификация қилиш ва ҳ.о.*

Хулоса қилиб айтганда, амалга ошириш бўйича ушбу тавсиялар Ўзбекистоннинг норасмий иқтисодиётни қисқартириш борасидаги саъй-ҳаракатлари учун бошланғич нуқта бўлиши мумкин.

Адабиётлар:

Alstadsæter A., Johannesen N., Zucman G. (2018) Who owns the wealth in tax havens? Macro evidence and implications for global inequality. J Publ Econ, 162 (Jun. 2018), pp. 89-100, 10.1016/j.jpubeco.2018.01.008

Bertotti M.L., Modanese G. (2014) Micro to macro models for income distribution in the absence and in the presence of tax evasion Appl Math Comput, 244 (Oct. 2014), pp. 836-846, 10.1016/j.amc.2014.07.055

- Bhattacharya P.C. (2011) Informal sector, income inequality and economic development. *Econ Modell*, 28 (3) (May 2011), pp. 820-830, 10.1016/j.econmod.2010.10.007
- De Soto, H., & Li, H. (2020). Understanding Informality in China: A Comprehensive Overview of its Drivers, Sectors, and Consequences. The World Bank. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/33696>
- Econ J. Interact. Coord.*, 13 (2) (Jul.), pp. 351-363, 10.1007/s11403-016-0185-9
- Elgin C., Elveren A.Y. (2021) Informality, inequality, and feminization of labor. *Wom Stud Int Forum*, 88, Article 102505
- European Commission. (2015). Tackling Undeclared Work in Europe: Lessons from a Study of 27 European Countries. Retrieved from <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=738&langId=en&pubId=7835&furtherPubs=yes>
- Gasteratos I., Karamalis M., Koutoupis A.G. (2016) Shadow economy worsens income distribution
- Huynh C.M., Nguyen T.L. . Shadow economy and income inequality: new empirical evidence from Asian developing countries. *J Asia Pac Econ*, 25 (1) (Jan. 2020), pp. 175-192, 10.1080/13547860.2019.1643196
- Johns A., Slemrod J. (2010) The distribution of income tax noncompliance. *Natl Tax J*, 63 (3), pp. 397-418
- Ministry of Manpower (MOM) and Inland Revenue Authority of Singapore (IRAS). (2020). Singapore's Approach to Tackling Undeclared Work: A Study on the Drivers, Characteristics, and Policy Responses. Retrieved from <https://www.mom.gov.sg/documents-and-publications/singapores-approach-to-tackling-undeclared-work-a-study-on-the-drivers-characteristics-and-policy-responses>
- Roine J. (2006) The political economics of not paying tax. *Publ Choice*, 126 (1), pp. 107-134
- Pashardes P. Polycarpou A. (2008) Income tax evasion, inequality and poverty. *Cyprus Econ. Policy Rev*, 2 (2), pp. 37-49
- Shafer W.E., Wang Z., Hsieh T.-S. (2020) Support for economic inequality and tax evasion Sustainability, 12 (19), p. 8025
- Torregrosa-Hetland S. (2020) Inequality in tax evasion: the case of the Spanish income tax *Appl. Econ. Anal.*, 28 (83) (Jul.), pp. 89-109, 10.1108/AEA-01-2020-0007
- Schneider, F., & Enste, D. H. (2018). *Measuring the Informal Economy: A Handbook*. Edward Elgar Publishing.

ТИЖОРАТ БАНКЛАРИДА ФАКТОРИНГНИ АМАЛГА ОШИРИШ БИЛАН БОҒЛИҚ МУАММОЛАР ВА УЛАРНИНГ ЕЧИМЛАРИ

Бобобеков Ф.Р.

Тошкент Кимё халқаро университети

Аннотация. Мақолада мамлакатимизда факторинг амалиётини тижорат банклари томонидан амалга оширишда мавжуд бўлган муаммолар ва уларнинг ечимлари бўйича ўз таклиф ва мулоҳазаларимизни келтириб ўтдик.

Калит сўзлар: факторинг амалиёти, тижорат банклари, норматив-ҳуқуқий ҳужжат, Фуқаролик кодекси, дебиторлик қарздорлиги, регресс ҳуқуқли факторинг, реверсив факторинг, кичик ва ўрта бизнес, хўжалик юритувчи субъект, харидор, сотувчи.

Аннотация. В статье приведены предложения и отзывы о проблемах в нашей стране, которые существуют при внедрении коммерческими банками факторинговой практики и пути их решения.

Ключевые слова: факторинговая практика, коммерческие банки, нормативный правовой акт, Гражданский кодекс, дебиторская задолженность, регрессный факторинг, обратный (реверсный) факторинг, малый и средний бизнес, хозяйствующий субъект, покупатель, продавец.

Annotation. The article provides suggestions and feedback on the problems in our country that exist when commercial banks introduce factoring practices and ways to solve them.

Key words: factoring practice, commercial banks, regulatory legal act, civil code, accounts receivable, regression factoring, reverse factoring, small and medium businesses, business entities, buyer, seller.

1. Кириш.

Факторинг амалиёти ҳозирги пайтда тижорат банклари амалиётида кенг қўлланилиб келинаётган молиявий хизматлар турига кирмоқда. Факторинг бўйича жаҳон тажрибасини ўрганадиган бўлсак, ушбу амалиёт айниқса тижорат банклари томонидан кичик ва ўрта бизнес вакилларига кенг қўламда хизмат кўрсатилмоқда. Олиб борилган тадқиқотларимиз шуни кўрсатмоқдаки, факторинг амалиёти мамлакатимиз тижорат банклари томонидан “банк молиявий хизмати” сифатида кенг амалга оширилмай келинмоқда. Бунинг бир қанча сабаблари мавжуд бўлиб, ушбу тадқиқотимизда мавжуд муаммоларни ҳал қилиш ва уларнинг ечимлари бўйича ўз фикр ва мулоҳазаларимизни келтириб ўтдик.

2. Адабиётлар шарҳи.

Khaled Soufani (2002) нинг фикрича Буюк Британияда факторинг амалиётининг 93% банклар томонидан амалга оширилиб ушбу амалиётнинг бажарилиш жараёнини тезлаштиради, чунки банкларда факторинг амалиётини бажариш жараёнида қатнашувчилар: сотувчи (мол етказиб берувчи) ва харидор ҳақида маълумотлар базаси шаклланган.

Jim Pendergast (2023) нинг фикрича хўжалик юритувчи субъектлар учун факторинг амалиётини амалга ошириш учун икки хил йўл мавжуд: биринчиси факторинг компанияларга мурожаат қилиш бўлса кейнгиси тижорат банкларидир. Тижорат банклари орқали факторингни амалга оширишни қулайликлари қўйидагича: молиявий маблағни чеклангмаганлиги, нисбаттан хавсизлиги ва амалиётни тез фурсатда бажарилиши. Чиндан ҳам факторинг компаниялар факторингни амалга оширишда кўп ҳолларда ўз маблағига эга бўлмайди ва бу ҳолат уларни тижорат банкларидан қўшимча маблағ сўрашга ундайди, бу эса ўз-ўзидан факторинг шартномаларини қимматлашишига олиб келади.

Ермекова Ж.Ж (2016) нинг фикрига кўра факторинг амалиётининг Қазоғистонда ривожланмаётганлиги бу тижорат банкларининг ушбу амалиётга етарлича эътибор бермасликлари ва Марказий банкнинг факторинг бўйича ҳатто умумий ҳисоботларни эълон қилмаслигидадир. Бироқ Қазоғистон факторинг бозорини мамлакатимиз билан таққослайдиган бўлсак унинг ҳажми ва кўлами анча юқорлиги билан ажралиб туради. Мисол учун уларда факторингни умумий кўлами ЯИМнинг салкам 1%га етганлиги ва унинг бир нечта турлари амалга оширилаётганлиги бунга ёрқин мисол бўла олади.

Кожина Л.М. (2008) ўзининг тадқиқот ишида факторинг амалиётини банк кредити билан таққослаб қўйидагича фикр билдирган. Факторинг амалиётида уч томон иштирок этади. Тижорат банки тўлиқ уч томонлама шартномани амалга ошириш жараёнида қатнашмасдан балки фақат хўжалик юритувчи субъектнинг дебиторлик қарздорлигини бошқариши ҳам мумкин. Ушбу фикрга қўшимча сифатида шуни айтиб ўтишимиз зарурки, ушбу амалиёт жаҳон тажрибасида тижорат банклари томонидан кенг қўлланилади. Зеро банклар молиявий ресурсларни бошқариш тажрибасига эга бўлиб дебиторлик қарздорлик ҳисобни яхшироқ олиб боришади.

Сафонова И. Ю. (ва бошқалар., 2022) ўз мақоласида факторинг амалиётини банк кредитидан афзал томонларини кўриб чиққанлар. Жумладан уларнинг таъкидлашларича факторинг амалиёти банк кредитидан фарқли ўлароқ хўжалик юритувчи субъект учун анча арзонга тушади. Ушбу амалиёт билан корхона операцион циклининг қисқаришига эришиши мумкин. Бу эса ўз навбатида корхонага қўшимча вақт ва маблағни тежашига олиб келади.

Иващенко Д.Э. (2018) нинг фикрига кўра Россияга ривожланган давлатлар томонидан турли хил санкцияларни жорий қилиниши бир томондан иқтисодиётни пасайишига олиб келган бўлса бошқа томондан маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни янги маҳсулотлар ишлаб чиқаришини ва бозорда рақобатбардош бўлишига ундайди. Бундан ташқари хориж банкларидан кириб келаётган арзон кредит ресурсларини тўхташи, факторингни тижорат банклари томонидан кенг қўлланишига олиб келмоқда. Ўзи умуман факторинг амалиётининг кризис ҳолатларда кенг ривожланиши дунё олимлари томонидан тасдиқланган (W.Bogdan ва A.Ostrouska 2017).

3. Тадқиқот методологияси.

Ушбу мақолада хорижий адабиётларни таҳлил қилган ҳолда факторинг амалиёти бўйича мавжуд муаммоларни ҳар томонлама ўрганиб чиқиш, меъёрий

хуқуқий ҳужжатлардаги камчиликларни аниқлаш уларни бартараф етиш йўллари келтириб ўтиш. Қолаверса мақолада анализ, синтез, гуруҳлаш, таққослаш ва коэффициентлар каби усуллардан самарали фойдаланилган.

4. Таҳлил ва натижалар.

Ҳозирги пайтда республикада факторингни асосан тижорат банклари амалга оширмоқда. Олиб борилган тадқиқотларимиз натижалари шуни кўрсатдики, мамлакатимиз тижорат банклари активлари таркибида факторинг операцияларининг улуши жуда кам, энг ёмони, унинг ривожланиш суръати юқори эмас. Олиб борган тадқиқотларимиздан маълум бўлдики, мамлакатимиз тижорат банкларида факторингнинг ривожланиши билан боғлиқ бир қатор муаммолар мавжуд бўлиб, уларни ҳал этиш йўллари таклиф қилинди. Хусусан:

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг 2000 йил 3 августдаги 953-сонли «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида факторинг операцияларини ўтказиш тартиби тўғрисида»ги (Низом 2000) Низоми 2021 йил 31 мартдан ўз кучини йўқотди. Ушбу Низомнинг ҳозирги вақтда республикада олиб борилаётган иқтисодий ривожланиш талабларига жавоб бермаслиги амалда исботланди. Ҳозирги вақтда республикада тижорат банклари факторинг амалиётини амалга оширишини тартибга солиш бўйича ягона норматив ҳужжат мавжуд эмас. Ўз навбатида, кўпчилик тижорат банкларида факторинг амалиётини амалга ошириш бўйича ўз ички тартиблари ишлаб чиқилмаган. Улар факторинг амалиётини амалга ошириш бўйича ҳуқуқий бўшлиққа дуч келдилар. Натижада, банklar амалга ошириб турган регресс ҳуқуқисиз факторинг операциясини ўтказиш ҳам тўхтатиб қўйилди.

Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги (Фармон 2022) ПФ-60-сон Фармонида асосан, 2022 йилнинг охиригача илғор хорижий тажриба асосида факторинг амалиётини ривожлантириш бўйича норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасини ҳукумат томонидан тайёрланиши кўрсатилган. Ушбу ҳужжатни тайёрлашда хатоларга йўл қўймаслик учун хориж тажрибасини ўрганиб, уларнинг илғор тажрибасидан фойдаланиш лозим.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг 2000 йил 3 августдаги «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида факторинг операцияларини ўтказиш тартиби тўғрисида»ги (Низом 2000) 953-сонли Низомни ҳам танқидий ўрганиб, ундаги камчиликларни янги норматив ҳужжатда такрорламаслик лозим. Зеро, Низом бўйича факторинг амалиётини фақат лицензияга эга бўлган тижорат банкларида амалга оширилиши кўрсатилган эди. Бошқа томондан, тижорат банклари томонидан факторингни фақатгина регресс ҳуқуқисиз турини амалга ошириш мумкин бўлган. Ҳолбуки, хорижий давлатларда факторингнинг бошқа турлари ҳам тижорат банклари ва факторинг компаниялари томонидан қўлланиб келинмоқда.

Шунингдек, Низомда факторингни амалга ошириш муддати 90 кун деб белгиланган эди. Хорижий тажриба шуни кўрсатмоқдаки, ҳозирги вақтда ички ва ташқи факторинг муддати ўртача 90-180 кун бўлиши мумкин. Низомда тижорат банки томонидан факторингни молиялаштириш босқичлари қандай амалга оширилиши ҳам кўрсатилмаган. Хорижий амалиётда факторинг жараёни икки босқичда амалга оширилади. Биринчи босқичда факторинг суммасининг 50-70% и сотувчи фойдасига молиялаштирилса, иккинчи босқичда эса, харидордан дебиторлик суммаси тўлиқ ундирилгандан сўнг, факторингнинг қолган 30-50 фоизи сотувчига ўтказиб берилади. Фикримизча, тижорат банки томонидан молиялаштириладиган сумма икки босқичда амалга оширилса, дебитор

қарздорликни харидор томонидан ўз вақтида тўланмаслиги оқибатида келиб чиқадиган турли рисклар олди олинади.

Тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, агар мамлакат ҳудудида факторингни амалга оширишда ягона норматив ҳужжат мавжуд бўлмаса, унда Фуқаролик кодексига мурожаат қилинади. Энг муҳими, мамлакатимизда факторинг амалиётини ривожлантириш бўйича қабул қилинадиган янги норматив-ҳуқуқий ҳужжат Фуқаролик кодекси билан мувофиқ бўлиши лозим.

Лекин, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида «факторинг»ни амалга ошириш бўйича моддалар мавжуд эмас, балки факторинг ўрнига «пул талабномасини бошқа шахс фойдасига воз кечиш эвазига молиялаш шартномаси» деб келтирилган (Фуқаролик Кодекси 1995, 1996). Хориж тажрибасида факторинг бўйича аниқ бир норматив ҳужжат бўлмаганда, ушбу давлатнинг Фуқаролик кодексида факторингни «пул талабномасини бошқа шахс фойдасига воз кечиш эвазига молиялаш шартномаси» деб кетилган жойда «факторинг» атамаси қўшимча қилиб кетилган. Шунинг учун, Янги таҳрирдаги Фуқаролик кодексида факторинг бўйича моддаларнинг киритилиши мамлакатимизда факторингнинг ривожланиши учун ҳуқуқий муаммоларни бартараф этади (Ф.Додиев, Ф.Бобобеков 2021).

Мамлакатимизда тижорат банкларида факторинг операцияларининг барча замонавий турлари амалга оширилмасдан келинмоқда. Таҳлилларимиз шуни кўрсатмоқдаки, мамлакатимизда йиллар давомида факторингни фақат регресс ҳуқуқисиз тури амалга ошириб келинган. Факторингнинг ушбу турида тижорат банклари дебитор қарздорликни молиялаштириш ва харидордан ушбу суммани талаб қилишда маълум рискларни ўз зиммасига олади. Шунинг учун ҳам тижорат банклари факторингнинг ушбу турини амалга оширишга қизиқишмаган.

Хориж тажрибасидан маълумки, факторингнинг регресс ҳуқуқисиз тури, асосан, ривожланган давлатларда кенг қўлланилади. Зеро, уларда хўжалик субъектлари ўртасида тўлов интизоми яхши йўлга қўйилган ва дебиторлик қарздорлигини ўз вақтида қайтаришда муаммо мавжуд эмас. Шунинг учун, тижорат банклари ва айниқса, хўжалик субъектлари факторингнинг айнан шу турини танлашади. Ривожланаётган давлатларда, асосан, факторингнинг регресс ҳуқуқи ва реверсив турлари қўлланилади. Чунки тижорат банки дебитор қарздорликни молиялаштиргандан сўнг, унинг харидордан қайтарилмаслик rischi сотувчи ва банк ўртасида бўлинади. Шунинг учун ҳам республикаимизда факторингнинг регресс ҳуқуқи ва реверсив турини жорий этиш лозим, бунинг янги қабул қилинадиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатда кўрсатиш лозим. Натижада, факторинг амалиёти хўжалик субъектлари ўртасида кенг тарқалади.

Олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, факторингни ривожлантириш йўлида бир қатор хорижий молия институтлари томонидан, факторинг бўйича қабул қилинган Халқаро конвенциялар (УНИДРУА 1988 ва ЮНСИТРАЛ 2001)ни ратификация қилиш ёки ушбу Конвенциялардан фойдаланиш кўплаб ҳуқуқий муаммоларнинг олдини олади. Бироқ, Ўзбекистон ушбу Халқаро Конвенцияларни ратификация қилмаган.

Мамлакатлар ўртасида маълумотларни узатиш, маҳсулотлар ва хизматларни сотишни мониторинг қилиш, факторинг операциялари жараёнида томонларнинг ўзаро манфаатлар тенглигини назорат қилишда УНИДРУА Конвенцияси муҳим роль ўйнайди. Шунинг учун ҳам уни ратификация қилиш факторингни, айниқса, халқаро факторингни ривожлантиришда муҳим роль ўйнайди.

Тижорат банклари ва хўжалик субъектлари хорижий ҳамкорлари билан факторинг операцияларини амалга оширишда юзага келадиган турли хил муаммоларни бартараф этишда ушбу Конвенцияларнинг муҳим норматив ҳужжат сифатидаги роли каттадир. Фикримизча, мамлакатимизда мазкур Конвенцияларни

ратификация қилиш ва унинг керакли моддаларидан факторингни ривожлантириш учун қабул қилинадиган янги норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасини тайёрлашда фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Шунингдек, мамлакатимиз тижорат банклари халқаро факторинг уюшмаларига аъзо бўлишга катта қизиқиш билдирмаяпти. Таҳлиллар шуни кўрсатдики, факторингнинг ривожланишида Халқаро Факторинг Ассоциацияси (FCI)нинг роли беқиёс ҳисобланади. Аммо Ўзбекистон Республикасида ҳозирги вақтда фақатгина “Капиталбанк” ушбу Ассоциацияга аъзо бўлган¹. Мамлакатимизни жаҳон иқтисодиётига интеграциялашувини ҳисобга олсак, албатта, республикаимиз тижорат банкларининг Халқаро Факторинг Ассоциацияси (FCI)га аъзо бўлиш жараёнини тезлаштириши керак². Мазкур халқаро ассоциацияга аъзо бўлишнинг бир қанча ижобий томонлари мавжуд. Биринчидан, агар экспортёрлар ўз маҳсулотини сотиш жараёнида факторинг хизматидан фойдаланса, уларнинг халқаро бозорларга кириб бориши осонлашади. Иккинчидан, факторинг билан шуғулланадиган тижорат банки чет эл бозорига чиққанда уларда молиявий ва ҳуқуқий муаммолар пайдо бўлса, Халқаро Факторинг Ассоциацияси (FCI) уларни тезда бартараф эта олади. Учинчидан, маъмурий ва комплекс харажатларнинг қисқариши, пул ўтказмалари ва пул айланмалари тезлигини оширади. Энг асосийси, факторинг амалиётининг икки контурли ишлаш тизимига ўтиш имконияти яратилади.

«Ўзсаноатқурилишбанк»нинг факторинг бўйича амалга оширган операцияларини 2003-2020 йиллар давомида таҳлил қилганимизда шу нарса аниқландики, (Ф.Р.Бобобеков 2023) факторинг амалиёти, асосан, йирик нефть ва газни қайта ишлаш корхоналари билан амалга ошириб келинган. Ушбу корхоналарнинг факторингдан фойдаланиш тенденцияси тебранувчан бўлиб, доимий характерга эга эмас. Тижорат банки факторингни амалга оширишда ундан фойда кўриш эмас, балки маълум бир вақт давомида корхоналарни муддати ўтган қарздорлигини камайтириш воситаси сифатида фойдаланган.

Тижорат банки йиллар давомида факторинг хизматини фақат йирик ва узоқ муддат давомида ҳамкор бўлган мижозларига кўрсатган. Бу эса, ушбу молиявий хизмат турини фақат тор доирадаги мижозларга амалга оширилишига олиб келса, бошқа ҳолларда эса, тижорат банкининг факторингни амалга ошириш имконияти мавжуд бўлмайди.

Тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, мамлакатимизда кичик ва ўрта бизнес вакиллари факторинг амалиётидан деярли фойдаланмайди. Бироқ, дунё тажрибасидан маълумки, факторинг компаниялари ва тижорат банклари факторинг амалиётини, асосан, кичик ва ўрта бизнес вакилларига кўрсатиб келмоқда. Уларнинг маҳсулотларни сотиш жараёнида бозорда рақобатбардош бўлиши, баъзилари эса, молиявий жиҳатдан етарлича таъминламаганлиги ҳисобидан факторинг бозорини асосий иштирокчилари ҳисобланади. Олиб борилган тадқиқот натижалари шуни кўрсатмоқдаки, республикаимизда кичик ва ўрта бизнес вакиллариининг факторинг амалиётидан фойдаланмаслигининг бир қанча сабаблари мавжуд. Жумладан:

- факторинг хизматини амалга ошириш учун кичик ва ўрта тадбиркорлик субъектлари тўлов қобилиятининг пастлиги ва кўп ҳолларда молиявий ҳолати тижорат банклари учун хатарли эканлиги сабабли уларга факторинг хизмати кўрсатилмайди;

¹АТБ «Капиталбанк» Халқаро факторинг ассоциацияси аъзоси бўлди 30.06.2021. Банкнинг асосий сайтидан олинган маълумот. <https://kapitalbank.uz>

²Халқаро Факторинг Ассоциацияси (FCI) маълумотларига таянадиган бўлсак, факторинг компания ва тижорат банкларининг кириш аъзолик бадал тахминан € 11 минг.еврони ташкил қилади. Аъзо бўлиш шартларидан яна бири – уларнинг активлари 2 млн.еврони ташкил қилиши керак.

- тижорат банклари учун кичик ва ўрта бизнес субъектларининг дебиторлик қарздорлиги суммаси ёки амалга оширилган савдо ҳажмининг тенденцияси эмас, балки уларнинг молиявий ҳолати муҳим ҳисобланади;

- хўжалик субъектлари ва тадбиркорлар ўртасида факторинг операциялари етарли даражада оммалашмаган, кўп ҳолларда хўжалик субъектлари унинг бошқа молиявий хизматлардан қандай фарқланиши ёки уларнинг қулайлиги бўйича маълумотга эга эмас.

Факторинг амалиётини кичик ва ўрта бизнес вакиллари ўртасида ривожлантириш ва юқорида келтирилган мауаммоларни бартараф этиш учун қуйидаги ечимларни таклиф қиламиз:

- тижорат банклари факторинг ҳақида ўзининг расмий сайти ва мобил иловаси орқали кенгроқ маълумот бериши лозим. Хориж тажрибасидан маълумки, факторингнинг кенг тарқалишига унинг кенг жамоатга тарғибот қилинганлиги ҳам ўз натижаларини берган;

- хориж тажрибасидан келиб чиқиб, давлат томонидан кичик ва ўрта бизнесни қўллаб-қувватлаш учун махсус фондлар орқали факторингни молиялаштириш амалга оширилади. Бу борада, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 17 февралдаги «Ўзбекистон Республикаси иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлиги ҳузуридаги тадбиркорликни ривожлантириш агентлиги фаолиятини самарали ташкил этиш тўғрисида»ги 77-сон қарорининг 2-иловасига ўзгартириш киритилиши лозим (Қарор 2021). Зеро, ушбу қарор асосида ташкил қилинган фонд орқали тадбиркорлик субъектларига олинган кредит суммасининг бир қисмига Ҳукумат томонидан кафолат берилади. Бироқ ушбу фонддан факторинг амалиёти учун ҳам маблағ ажратишни йўлга қўйиш лозим.

Факторинг амалиётининг ҳужжат шаклидаги битимлардан электрон тизимга ўтиши бутун дунёда факторинг компаниялар ва тижорат банклари учун муҳим вазифалардан бири бўлиб қолмоқда. Республика банкларида факторинг амалиётини электрон кўринишда амалга ошириш тажрибаси мавжуд эмас. Жумладан:

- тижорат банклари мижозлар билан факторингни амалга оширишда электрон платформадан фойдаланмайди;

- тижорат банклари факторинг амалиётини амалга оширишда мижозлар сегментацияси ва уларнинг молиявий ҳолати бўйича электрон база мавжуд эмас.

Дунё тажрибасидан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, факторинг амалиёти рақамли платформаларда тез ва сифатли бажариб келинмоқда. Европа тикланиш ва тараққиёт банки томонидан аъзо давлатларда олиб борилган тадқиқотлар натижасига кўра, уларнинг бир нечтасида факторинг амалиёти умуман электрон платформага ўтказилмаган. Ўзбекистон ҳам ушбу давлатлар рўйхатига киритилган (Ф.Бобобеков 2020).

Электрон факторинг операцияларининг афзаллик томонларини қуйидагича талқин қилиш мумкин:

- тижорат банкларининг факторинг операцияларини электрон равишда амалга ошириши, бир томондан, рақобатни кучайтириш ва бошқа банклар билан ўзаро рақобат қилишда устунлик берса, бошқа томондан, уларнинг молиявий ҳолатига ҳам ижобий таъсир қилади. Тижорат банклари учун бу платформада битимлар хавфсизлигини кафолатлаб, томонлар ўртасидаги тўғридан-тўғри электрон алоқа тизимини ўрнатиш имконияти мавжуд. Платформа операциялар самарадорлигини ошириш ва харажатларни камайтирган ҳолда мижозлар базасини кенгайтириш имконини беради. Мижоз билан шартнома тузишда қайта-қайта битим тузмасдан, балки бир марта рўйхатдан ўтишнинг ўзи кифоя. Платформада турли хил банк мижозлари жойлашган ва банк улар ичидан ўзига мақбулини танлаш имконияти

мавжуд. Талаб ва таклифдан келиб чиқиб, оптимал нарх сиёсатини олиб бориш ва реал вақт режимида ҳамма воқеалардан хабардор бўлиш имконияти бор;

- сотувчи учун қулай тарафлари: маҳсулотларни факторинг платформасида рўйхатдан ўтиш; дебиторлик қарзларини аукцион кўринишда ёки буюртма шаклида платформага қўйиш имконияти мавжуд; мураккаб бир неча босқичли ҳужжатлар алмашинувига чек қўйилиши; вақт ва маблағни тежаш имкониятини беради;

- харидорга қулай томонлари: мол етказиб берувчидан харид қилинган товар учун қисқа фурсатда ҳисоб-китоб қилиш; реверсив факторингни амалга оширишда кўп сонли мижозлар билан ҳисоб-китоб қилмасдан, балки тижорат банки билан ҳамкорлик қилади; шартнома бўйича сотувчидан харид қилинган маҳсулотни ҳисоб-китоб қилиш учун маълум вақт талаб қилинса ва ушбу шартномага яна факторинг амалга ошрилса, харидорда яна қўшимча вақт пайдо бўлади.

Хориж тажрибасидан маълумки, факторинг ривожланишининг асосий сабабларидан бири тўлов интизомининг яхши йўлга қўйилганлигидир. Бироқ, республикамізда ушбу масала тижорат банклари ва хўжалик субъектлари ўртасидаги асосий муаммолардан бири ҳисобланади. Марказий банк маълумотларига таянадиган бўлсак, тижорат банклари томонидан берилган кредитлар ҳажмида муаммоли кредитлар улуши 2022 йил 1 март ҳолатига 17 477 млрд. сўм ёки 5,4% ни ташкил қилган бўлса, шундан 70% дан ортиғи юридик шахсларга берилган муддати ўтган кредитларни ташкил қилади³. Келтирилган рақамлардан ҳам билса бўладикки, юридик шахсларнинг тўлов интизومي яхши эмас. Айниқса, факторинг амалиётини амалга оширишда бошланғич тўлов ёки гаров талаб қилинмаслигини ҳисобга олсак, ушбу муаммо янада мураккаблашади. Мисол учун, тижорат банкига дебиторлик қарздорлигини дисконт ставкада факторинг орқали молиялаштириш учун хўжалик субъекти мурожаат қилди, лекин харидор дебиторлик қарзини банкка ўз муддатида тўлашни кечиктирмоқда, сабаби харидорнинг ҳам мижозлари унга ўз муддатида дебиторлик қарздорлигини тўламаган, натижада, тижорат банклари молиялаштирилган суммани ўз вақтида ололмайдди. Бу эса банкни муддати ўтган қарздорликнинг ошишига олиб келмоқда. Шу боисдан, тижорат банклари факторинг операцияларини амалга оширишга хайрихоҳ эмас. Улар кўп йиллар банк мижози бўлган хўжалик субъектлари билан факторинг амалиётини ўтказмоқда. Бу эса, охир-оқибат, факторинга бўлган ишонч ва талабнинг пасайишига олиб келмоқда.

Факторинг амалиётини бажаришда малакали кадрларнинг етишмаслиги. Факторинг амалиёти тижорат банкларимиз амалиётида кенг тарқалмагани учун малакали кадрлар масаласи ҳам банklar томонидан ўртага ташланмайдди. Тижорат банклари, одатда, факторинг кўникмалари амалиётда тажрибалироқ мутахассис томонидан ёш кадрларга ўргатилади. Муаммо, айниқса, вилоятларда яққол кўзга ташланади. Бу борада, фикримизча, банklar кесимида уларнинг ходимлари учун факторинг бўйича қисқа муддатли ўқув амалий курсларининг олиб борилиши тез фурсатда ўз натижасини беради. Қолаверса, мамлакатимизда факторинг амалиётидан хўжалик субъектлари учун дебиторлик қарздорлигини молиялаштириш ва унинг ҳажмини камайтириш сифатида эмас, балки ўта зарур ҳолларда молиявий муаммоларни ҳал қилишнинг охирги чораси сифатида фойдаланилмоқда.

5. Хулоса.

Тижорат банкларида факторинг хизматининг ривожланиши ва ундан барча мижозлар бирдек фойдаланиши учун қуйидаги ишларни амалга ошириш лозим:

³ Марказий банк маълумотлари асосида <https://cbu.uz/oz/statistics/bankstats/608116/>

- мижозларга факторинг хизматини кўрсатиш ва дисконт фоиз ставкасини белгилашда ҳар бир мижозга алоҳида ёндашув кераклиги;
- мижозларни сегментлаш ва уларга факторингнинг кредитдан афзал томонларини кўрсатиб ўтиш;
- тижорат банклари ва хўжалик субъектларига ўзларига қулай бўлган факторинг турларини амалга оширишга имконият яратиш лозим.

Мамлакатимизда ҳозирги пайтда факторингни ривожлантириш учун ягона ахборот базасининг йўқлиги тижорат банклари томонидан факторинг операцияларини амалга оширишга тўсқинлик қилмоқда. Яъни тижорат банклари томонидан факторинг амалиёти бўйича хизмат кўрсатилганда, кўп ҳолларда, хўжалик субъектларининг молиявий аҳволи ва тўлов қобилиятини аниқлашда қийинчиликлар пайдо бўлмоқда. Банк мижозлари (мол етказиб берувчи ва харидор)нинг факторинг шартномасини бажариш учун уларнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиши лозим.

Тижорат банклари учун тўлов интизомини яхшилаш, мижозларни сегментлаш, ҳар бир мижоз билан алоҳида ёндашув ва молиялаштирадиган суммага лимит қўйиш бўйича чора-тадбирларни қўллаши ўз натижасини беради.

Адабиётлар:

Bogdan Wtodarczyk, Aleksandra Ostrouska (2017) "The Factoring market in Polland and Europen Union" Olstyn Economic Journal,12(3) pp-307-321.

Jim Pendergast (2023) <https://altline.sobanco.com/bank-factoring-company/>

Khaled Soufani (2002) «The Decision to Finance Account Receivables: The Factoring Option» Managerial and Decision Economics. 2002 Vol.23, pp-21–32

Бобобеков Ф.Р. (2020) Ўзбекистонда факторинг амалиётининг ҳуқуқий асослари "UzBridge" электрон журнали 3-сон 2020 йил 33-44бетлар.

Бобобеков Ф.Р. (2023) Тижорат банкларида факторинг амалиётининг жорий ҳолати таҳлили. / Иқтисодий тараққиёт ва таҳлил илмий электрон журнали/ 3-сон июл 2023.

Додиев Ф., Ф.Бобобеков Ўзбекистон тижорат банкларида факторингни янги маҳсулот сифатида амалиётга жорий қилишдаги муаммолар. "Молия-банк тизимида илм-фан, таълимнинг инновацион инфратузилмасини шакллантириш ва ривожлантиришда Тошкент молия институтининг ўрни Мавзусида республика илмий-амалий он-лайн конференцияси материаллари тўплами. Тошкент, 2021 йил 532-536 бетлар

Ермекова Ж.Ж (2016) Факторинг как современный антикризисный продукт и его перспективы развития в Казахстане. KazNU Bulletin. Economics series. 2016, №5 (117). 264-269стр.

Иващенко Д.Э. (2018) Возможные пути решения проблемы недостатка оборотных активов организации. Journal of Economy and Business, vol.9 <https://www.scientific-publications.net/en/open-access-journals/economy-and-business/>

Кодекс (1995, 1996) Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси I,II қисмлар Ўзбекистон Республикасининг 21.12.1995 й. 163-I-сон ва 29.08.1996 й. 256-I-сон қонунлари билан тасдиқланган. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 29.08.1996 й. 257-I-сон қарорига мувофиқ 01.03.1997й. эътиборан амалга киритилган. <https://lex.uz/docs/111189>

Кожина Л.М. (2008) Снижение риска выполнения факторинговых операций. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. –Москва, 2008, –151стр.

Низом (2000) Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Низоми. Тошкент ш., 2000 йил 3 август, 953-сон Ўзбекистон Республикаси ҳудудида факторинг

операцияларини ўтказиш тартиби тўғрисида. (Хужжат амалда 21.03.2021 йилдан ўз кучини йўқотган) <https://lex.uz/docs/776103>

Сафонова И.Ю., Казакова Д.А. (2022) Проблемы и перспективы развития факторинговых операций коммерческих банков РФ. Вопросы студенческой науки. 2022. №12 (76), декабрь. 272-277стр.

УНИДРУА (1989) Факторинг бўйича Халқаро Конвенция УНИДРУА (UNIDROIT Convention on International Factoring) Канада, Оттава, 28 май 1988 йил. <https://www.unidroit.org/instruments/factoring/>

Фармон (2022) Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги «2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги ПФ-60-сон Фармони, 29-мақсади, 128–параграфида Президентимиз томонидан, илғор хорижий тажрибани ҳисобга олган ҳолда 2022 йил охиригача, факторинг амалиёти бўйича норматив ҳужжат лойиҳасини тайёрлаш вазифаси юклатилган.

ЮНСИТРАЛ (2001) Халқаро Савдода дебиторлик қарзларини воз кечиш бўйича Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) нинг Конвенцияси. 56-сессия 31 декабрь, 2001йил, БМТ Бош штаби, Нью-Йорк шаҳри. <https://uncitral.un.org/en>

Қарор (2021) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. Тошкент ш., 2021 йил 17 февраль ВМҚ-77сон. Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлиги ҳузуридаги тадбиркорликни ривожлантириш агентлиги фаолиятини самарали ташкил этиш тўғрисида <https://lex.uz/docs/5293707>

ҚўШИЛГАН ҚИЙМАТ СОЛИҒИ МЕХАНИЗМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Ғаффоров Ш.Н.
Фискал институт

Аннотация. Мақолада мамлакатимизда олиб борилаётган солиқ ислохатлари натижасида қўшилган қиймат солиғи маъмуриятчилигини такомиллаштириш масалалари ёритилган. Қиймат солиғи маъмуриятчилигини соддалаштириш бўйича таклифлар берилган.

Калит сўзлар: солиқ, қўшилган қиймат солиғи, солиқ маъмуриятчилиги, солиқ ставкаси.

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы совершенствования администрирования налога на добавленную стоимость в результате проводимых в нашей стране налоговых реформ. Внесены предложения по упрощению администрирования налога на добавленную стоимость.

Ключевые слова: налог, налог на добавленную стоимость, налоговое администрирование, ставка налога.

Abstract. The article discusses issues of improving the administration of value added tax as a result of tax reforms carried out in our country. Proposals have been made to simplify the administration of value added tax.

Key words: tax, value added tax, tax administration, tax rate.

1. Кириш.

Ўзининг табиатига кўра, қўшилган қиймат солиғи мураккаб, кўп омилли, кўп қиррали бўлиб, унинг муаммолари замонавий моддий ҳаётнинг деярли барча соҳаларига таъсир кўрсатади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг (2023) мамлакатимиз тадбиркорлари билан очик мулоқот шаклида ўтказилган учрашувдаги нутқида биз тадбиркорларга солиқ юкини кўпайтириш эмас, балки уларни қўллаб-қувватлаш орқали солиқ базасини кенгайтириш ҳисобидан бюджетга тушумларни ошириш йўлидан бораёмиз. Ўтказилган сўровларда 62 фоиз тадбиркорларимиз солиқ соҳасидаги ислохотларимизни ижобий баҳолаган.

Мамлакатимизда қўшимча қиймат солиғининг суммаси йилдан йилга ошиб бормоқда. Уч йил давомида маҳаллий маҳсулотларга қўшилган қиймат солиғи бўйича бюджет даромадлари бир ярим баравар ошди – 2020-йилдаги 20,5 триллион сўмдан (2,1 миллиард доллар) 2022-йилда 32,8 триллион сўмгача (3,0 миллиард доллар). Импорт бўйича қўшилган қиймат солиғи шу даврда деярли икки бараварга ўсди – 19,7 триллион сўмдан 38,7 триллион сўмгача. Ўтган йили ҚҚС даромадлари давлат бюджети даромадларининг учдан бир қисmini таъминлади.

2022-йилда йиғилган ҚҚСдан 71,5 триллион сўм белгиланган 53,3 триллион сўмдан сезиларли даражада ошиб кетди. 2023-йилда Ўзбекистон бюджетига 63,8 триллион сўм миқдорида қўшилган қиймат солиғи тушумлари кутилмоқда. ҚҚС тўловчилар сони 2022-йилнинг ўзида 14,4 фоизга ўсди ва декабр ойида 171,9 мингтани ташкил қилди¹. 2023 йил 1 май ҳолатига кўра, ҚҚС тўловчилар сони 180 мингдан ошди.

2. Адабиётлар шарҳи.

Тадқиқотнинг муаммосига бағишланган илмий ишларнинг таҳлили шуни кўрсатдики, ушбу мавзунини хорижий олимлар ва бошқалар тадқиқ этилган.

А.Ваҳобов ва А.Жўраевлар (2009) қўшилган қиймат солиғининг моҳиятини қуйидагича изоҳлайди: Қўшилган қиймат ўзининг иқтисодий моҳиятига кўра, сотилган маҳсулотлар, бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматларнинг қиймати билан ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинган товарлар, хом-ашёлар ва хизматларнинг қиймати ўртасидаги фарқдан иборатдир.

М.Йўлдошев ва Й.Турсуновларнинг (2000) фикрича, қўшилган қиймат солиғи дейилишига сабаб товарлар, ишлар ёки хизматларни ишлаб чиқаришда қатнашишнинг ҳар бир босқичида қийматга қўшилаётган қисмидан солиқ олинади ва соф даромаднинг бир қисмини бюджетга олишнинг шакли бўлиб ҳисобланади.

Ш.А.Тошматов ўзининг илмий ишларида ҚҚСга кенгроқ таъриф беришга ҳаракат қилган: Қўшилган қиймат деганда, ашёвий ресурслар харид баҳосига хўжалик юритувчи субъектлар томонидан қўшилган, товар ва хизматларнинг бозорда сотилиш нархига кирган устама қиймат тушунилади ва товар харажатлари, нафлиликни бозор тан олган ҳамда уларнинг пул эквиваленти берилганлигини билдиради. Товар ва хизматларга қўшилган қийматнинг миқдорини аниқлаш, бу товар сотилгандан кейингина амалга оширилиши мумкин. Бундан шу нарса келиб чиқадики, қўшилган қиймат бу ишлаб чиқаришнинг пировард натижасидир.

А.Т.Мухановнинг (2023) ёзишича, ҚҚС - фойдаланиш ёки истеъмол қилиш учун сотилаётган кўпгина товар ва хизматлардан олинаётган истеъмол солиғи. У ишлаб чиқариш ва тарқатишнинг ҳар бир босқичида маҳсулотнинг "қўшилган қиймати" дан ундирилади. "Қўшилган қиймат" маҳсулот / хизматга инвестиция қилиш қиймати ва истеъмолчига сотилаётган нарх ўртасидаги фарқни англатади.

Н.З.Зотиковни (2019) таъкидлашича, Қўшилган қиймат солиғи (ҚҚС) - маҳсулот, иш ёки хизмат таннархининг бир қисмини ишлаб чиқариш жараёнининг барча босқичларида яратилаётган ва сотилганидан кейин бюджетга тўланаётган қисмини давлат бюджетига олиб қўйиш шакли. ҚҚСни қўллаш натижасида товар, иш ёки хизматнинг якуний истеъмолчиси сотувчи солиғини сотиб олинган бойликларнинг бутун қиймати бўйича тўлайди. ҚҚС билвосита солиқ бўлиб, унинг юки пировардида савдогарларга эмас, балки якуний истеъмолчиларга тушади.

Яна бир манбада қуйидаги фикрлар берилган: Қўшилган қиймат солиғи (ҚҚС) - бу Европа Иттифоқига аъзо давлатлар ҳудудида товарлар ёки хизматларни сотиш учун тўланаётган солиқ. Солиқ, барча ҳолларда, охир-оқибат, товар ёки хизматнинг якуний истеъмолчиси томонидан тўланиши керак. Таъминот занжиридаги ҳар бир томон (ишлаб чиқарувчи, улгуржи ва чакана сотувчи) ҚҚС йиғувчиси вазифасини бажаради².

Gail Cole (2021) илмий ишларида ҚҚСни қуйидагича таърифлайди: Қўшилган қиймат солиғи (VAT-ҚҚС) - товарлар ва хизматлар етказиб бериш занжири бўйлаб ҳаракатланаётганда қўшилган қиймат бўйича ҳисобланган кенг истеъмол солиғи.

¹ Снижение НДС в Узбекистане поможет увеличить поступления в бюджет и стимулирует бизнес-активность долгосрочно. <file:///C:/Users/Fiscal%20Institut/Desktop.htm>. 22.04.2023.

² <https://www.revenue.ie/en/vat/what-is-vat/index.aspx>. Published: 09 February 2023.

Ж.Уедани (2011) ёзишича, ҚҚС истеъмол солиғи ҳисобланганлиги сабабли унинг идеал базаси – яъни жами якуний истеъмол харажатлари бизнес циклари давомида бир мунча барқарор бўлиб, ҚҚС базасини ҳам барқарорлигини назарда тутуди, аммо амалиётда, ҚҚС даромадлари баъзан ЯИМ ёки якуний истеъмолга нисбатан анча таъсирчан ҳисобланади. Давлат бюджет даромадларини шакллантиришга қаратилган солиқ тизимининг ривожланиш тарихида, қўшилган қиймат солиғини жорий этилиши XX аср иккинчи ярмида ушбу йўналишдаги энг муҳим кашфиётлардан бири ҳисобланади.

Ф.Давлетовни (2023) такидлашича, Мамлакатдаги ишбилармонлик муҳитининг ўсишига ижобий таъсир ҚҚС ставкасининг 15% дан 12%гача пасайиши мамлакатда ишбилармонлик муҳитини ўсишига ижобий таъсир кўрсатди.

3. Тадқиқот методологияси.

Қўшилган қиймат солиғи маъмуриятчилигини тадқиқ этишда иқтисодий таҳлил, мантиқийлик ва гуруҳлаш усулларидан фойдаланилди. 2018-2022 йилларда республикамізда қўшилган қиймат солиғи бўйича занжири яратилиши борасида амалга оширилган ислохотлар ва солиқ имтиёзлари, солиққа тортиш механизми илмий жиҳатдан тадқиқ этилган.

4. Таҳлил ва натижалар.

Қўшилган қиймат солиғини ҳисоблаш ва маъмуриятчилиги кам харажатли бўлиши унинг самарадорлигини билдиради. Қўшилган қиймат маъмуриятчилигига янги рақамли технологияларни жалб этиш харажатларни соддалаштириши ва камайтириши мумкин.

Е.В.Смирнованинг (2018) фикрича, қўшилган қиймат солиғини ҳисоблаш ва маъмуриятчилиги методикасини нафақат давлат, балки солиқ тўловчи манфаатларини кўзлаб ислоҳ қилиш зарур, бу эса солиқ қонунчилигига таклиф этилаётган ўзгартиришларнинг барча ижобий ва салбий оқибатларини синчиклаб ўрганиб чиқишни талаб қилади.

Мамлакатимизда қўшилган қиймат солиғи маъмуриятчилигини соддалаштириш борасида доимий ишлар амалга оширилиб келинмоқда. Бунга яққол мисол қилиб Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 4 сентябрдаги “Ўзбекистон Республикаси президентининг тадбиркорлар билан 2023 йилдаги очиқ мулоқотида белгиланган вазифаларни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-292 сон қарорини келтириш мумкин. Ушбу қарор “Йўл харитаси”нинг V-бўлимида қўшилган қиймат солиғи маъмуриятчилигини соддалаштириш белгиланган бўлиб, қуйидагилар келтирилган:

қўшилган қиймат солиғининг салбий суммаси ўрнини қоплашда (қайтаришда) солиқ узилиши (tax gap) коэффициентини қўллаш амалиёти тақиқланади;

қўшилган қиймат солиғи бўйича махсус рўйхатдан ўтказилганлиги тўғрисидаги гувоҳномасининг амал қилишини тўхтатиб туриш тартиби бекор қилинади (амалга оширилаётган битимлар (операциялар) харид қилинаётган ва реализация қилинаётган товарлар (хизматлар) номенклатурасига номувофиқ бўлган ҳолатлар бундан мустасно).

Мамлакатимизда қўшилган қиймат солиғининг ставкаси йилдан йилга пасайиб бормоқ, бу эса тадбиркорларни қўллаб-қувватлашдан далолатдир (1-жадвал).

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 26 сентябрдаги “Ўзбекистон Республикасининг солиқ сиёсатини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонига асосан 2019 йилнинг 1 октябрдан қўшилган қиймат солиғи ставкаси 20 фоиздан 15 фоизга туширилди. Ўзбекистон

Республикасининг 2022 йил 30 декабрдаги ЎРҚ-812-сон Қонунига асосан 2023 йил 1-январдан ҚҚС ставкаси 12 фоиз этиб белгиланган.

1-жадвал

**Ўзбекистон Республикасида қўшилган қиймат солиғининг 2018-2023
йиллардаги ўзгариш динамикаси³**

№	Кўрсаткичлар	Йиллар					
		2018	2019	2020	2021	2022	2023
1	Қўшилган қиймат солиғи ставкаси, фоизда	20	20/15	15	15	15	12

Мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар натижасида қўшилган қиймат солиғининг улуши йилдан йилга камайишига қарамасдан, ҳали ҳам сезиларли (2-жадвал).

2-жадвал

Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетининг даромадлари манбаида 2020-2022 йилларда қўшилган қиймат солиғининг ўсиш динамикаси⁴, млрд. сўмда

Кўрсаткичлар	2020 йил	жамига нисбатан % да	2021 йил	жамига нисбатан % да	2022 йил	жамига нисбатан % да
Давлат бюджети даромадлари	132938	100	164681	100	202043	100
Билвосита солиқлар – жами	46 428	34,9	56 292	34,2	71 390	35,3
Қўшилган қиймат солиғи (ҚҚС)	31 177	23,5	38 439	23,3	52 189	25,8
Акциз солиғи	11 697	8,8	13 088	7,9	13 455	6,7
Божхона божи	3 554	2,7	4 765	2,9	5 746	2,8

2-жадвал маълумотларига таянадиган бўлсак, 2022 йил ҳолатига, қўшилган қиймат солиғи (ҚҚС) бўйича тушумлар 2022 йилда 52,2 трлн. сўмни ташкил этиб, 2021 йилга нисбатан 13,8 трлн сўмга ёки 35,8%га ошди. 2022 йилда ҚҚС бўйича давлат бюджетига солиқ органлари томонидан 32,8 трлн сўм (2021 йилга нисбатан 28,3%га кўпроқ), божхона органлари томонидан 38,7 трлн сўм (2021 йилга нисбатан 41,8%га кўпроқ) ундирилди.

Қўшилган қиймат солиғини ҳисоблаш ва ўндириш механизмидаги муаммолар:

- солиққа тортиш тизимининг мураккаблиги;
- солиққа тортиш базасини аниқлашдаги ноаниқликлар;
- солиқдан қочишдаги муаммолар;
- солиққа тортиш билан боғлиқ маъмуриятчилигидаги юқори босим ва бюрократик тўсиқларнинг мавжудлиги;
- солиқ рисклари ва низолар даражасининг юқорилиги;
- тадбиркорларнинг рақобатбардошлигининг пастлиги ва бошқалар.

Юқоридаги муаммоларни бартараф этиш бўйича таклифлар ва унинг ечимлари:

- қўшилган қиймат солиғи тизимини соддалаштириш;
- қўшилган қиймат солиғини ҳисоблашни ва тушунтиришларни унификациялаш;
- қўшилган қиймат солиғини тўлашдан қочиш устидан назоратни кучайтириш

³ Жадвал муаллиф томонидан шакллантирилган

⁴ Иқтисодиёт ва молия вазирлигининг очик маълумотлари.https://old.mf.uz/media/file_uz/state-budget/2021/prevd_doxodi_2021_uz.pdf

ва рақамлаштириш;

- кадрлар малаксини замон талабларига мослаштириш;
- қўшилган қиймат солиғини ҳисоблаш ва ундириш тизимини соддалаштириш асосида кичик ва ўрта бизнесни қўллаб қувватлаш.

5. Хулоса.

Солиқ маъмуриятчилигида ўтказилган иқтисодий ислоҳатларга қарамасдан, қўшилган қиймат солиғини ҳисоблаш ва ундириш тизими мураккаблигича қолмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 4 сентябрдаги “Ўзбекистон Республикаси президентининг тадбиркорлар билан 2023 йилдаги очиқ мулоқотида белгиланган вазифаларни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-292 сон қарорининг “Йўл харитаси”нинг V-бўлимида қўшилган қиймат солиғи маъмуриятчилигини соддалаштириш бўйича белгилаб берилган вазифаларни амалга ошириш.

Қўшилган қиймат солиғини ҳисоблаш ва ўндириш механизмидаги муаммоларни бартараф этиш бўйича таклифлар:

- қўшилган қиймат солиғи тизимини соддалаштириш;
- қўшилган қиймат солиғини ҳисоблашни ва тушунтиришларни унификациялаш;
- қўшилган қиймат солиғини тўлашдан қочиш устидан назоратни кучайтириш ва рақамлаштириш;
- кадрлар малаксини замон талабларига мослаштириш;
- қўшилган қиймат солиғини ҳисоблаш ва ундириш тизимини соддалаштириш асосида кичик ва ўрта бизнесни қўллаб қувватлаш.

Адабиётлар:

Gail Cole (2021) Value-added tax: What is VAT and who has to pay it? Jul 31, 2023. <https://www.avalara.com/blog/en/north-america/2021/07/what-is-vat.html>.

James K. (2011) “Exploring the Origin and Global Rise of VAT,” Manash University, Melbourne.

Ваҳобов А., Жўраев А. (2009) Солиқлар ва солиққа тортиш: Дарслик /Ҳаммуал.. – Т.: “Шарқ” нашриёти.

Давлетов Ф. (2023) ҚҚСни камайиши Ўзбекистонда ишбилармонлик муҳитини фаоллаштиради. <https://review.uz/oz/post/snijenie-nds-aktiviziruet-biznes-klimat-v-uzbekistane.7.09.2023>.

Зотиков Н.З. (2019) Добавленная стоимость: практика обложения // Вестник Евразийской науки, №3, <https://esj.today/PDF/73ECVN319.pdf>.

Йўлдошев М., Турсунов Й. (2000) Солиқ ҳуқуқи.—Тошкент: «Молия нашриёти.

Мирзиев Ш.М. (2023) Тадбиркорлик ривожини янада юксак босқичга кўтариш – устувор вазифамиздир. Мамлакатимиз тадбиркорлари билан очиқ мулоқот шаклида ўтказилган учрашувдаги нутқи. 18 август.

Муханов А.Т. (2023) Основное понятие налога на добавленную стоимость, его особенности и характеристика. Международный научный журнал. Вестник науки. № 1.

Смирнова Е.В. (2018) Совершенствование налогового администрирования НДС в интересах государства и налогоплательщиков. ЖУРНАЛ. Вестник Астраханского государственного технического университета. Серия: Экономика. №1.

Тошматов Ш. (2004) Қўшилган қиймат солиғи. Монография, Тошкент: “Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси”.

Қарор (2023) Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 4 сентябрдаги “Ўзбекистон Республикаси президентининг тадбиркорлар билан 2023 йилдаги очик мулоқотида белгиланган вазифаларни амалга ошириш чоратадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-292 сон.

СОЛИҚ ТАҲЛИЛИНИНГ ФИСКАЛ СИЁСАТ САМАРАДОРЛИГИГА ТАЪСИРИ

и.ф.д., доцент Исаев Ф.И.

ТДИУ ҳузуридаги «Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришнинг илмий асослари ва муаммолари» илмий-тадқиқот маркази

Аннотация. Солиқларни таҳлил қилиш бутун дунё ҳукуматлари, шу жумладан Ўзбекистон учун ҳам муҳим жараёндир, чунки у солиққа тортишнинг турли ўлчовларини баҳолаш имконини беради. Ушбу баҳолаш даромадларни режалаштириш, адолатли солиққа тортиш ва иқтисодий ўсишни қўллаб-қувватлаш учун солиқ сиёсатини ишлаб чиқиш каби асосий фискал қарорлар ҳақида маълумот беради. Солиқларни таҳлил қилиш орқали ҳукуматлар, шунингдек, мувофиқликни кучайтириши, фискал барқарорликни таъминлаши ва жамоатчилик фикрини самарали бошқариши мумкин. Ўзбекистонда бундай таҳлилий ёндашув фискал муаммоларни ҳал қилиш, иқтисодий ривожланишни рағбатлантириш ва узоқ муддатли фискал барқарорликка эришиш учун асосий ҳисобланади.

Калит сўзлар: солиқ, фискал, даромад, шаффофлик, адолатлилик.

Аннотация. Налоговый анализ является важным процессом для правительств во всем мире, включая Узбекистан, поскольку он позволяет оценить различные аспекты налогообложения. Эта оценка служит основой для принятия ключевых бюджетных решений, таких как планирование доходов, справедливое налогообложение и разработка налоговой политики для поддержки экономического роста. Посредством налогового анализа правительства могут также улучшить соблюдение требований, обеспечить финансовую устойчивость и эффективно управлять общественным мнением. В Узбекистане такой аналитический подход необходим для решения финансовых проблем, содействия экономическому развитию и достижения долгосрочной финансовой стабильности.

Ключевые слова: налог, фискал, доходы, прозрачность, справедливость.

Abstract. Tax analysis is a critical process for governments worldwide, including Uzbekistan, as it enables the evaluation of taxation's various dimensions. This assessment informs key fiscal decisions, such as revenue planning, equitable taxation, and the design of tax policies to support economic growth. Through tax analysis, governments can also enhance compliance, ensure fiscal sustainability, and manage public perception effectively. In Uzbekistan, this analytical approach is fundamental for addressing fiscal challenges, fostering economic development, and achieving long-term fiscal stability.

Key words: tax, fiscal, income, transparency, fairness.

1. Кириш.

Солиқ ҳар қандай замонавий жамиятда ўз таъсирига эга бўлиб, ҳукуматларга асосий давлат хизматлари ва инфратузилмани молиялаштириш учун зарур бўлган даромадларни таъминловчи манба ҳисобланади. Бироқ солиқларнинг тузилиши ва амалга оширилиши фискал сиёсат самарадорлигига чуқур таъсир кўрсатиши мумкин.

Фискал тизимлардаги самарадорлик ҳукуматнинг исрофгарчилик ва иқтисодий бузилишларни минималлаштирадиган тарзда даромадларни ошириш қобилиятини англатади. Самарали фискал сиёсат зарур даромад олиш ва солиқ тўловчиларга ортиқча юкларнинг олдини олиш ўртасидаги мувозанатни таъминлайди. Фискал сиёсат самарасиз бўлса, улар иқтисодий самарадорликка, меҳнат ва инвестицияларни рағбатлантиришга ва умумий фаровонликнинг пасайишига олиб келиши мумкин.

Солиқ таҳлили фискал сиёсат самарадорлигини баҳолашнинг ҳал қилувчи воситасидир. Солиқлар тушиши, камайиши ва солиқ мослашувчанлигини ўрганиб, мутахассислар иқтисодий бузилишларни минималлаштириш мақсадида даромадларга бўлган эҳтиёжни мувозанатлаштирадиган солиқ тизимларини лойиҳалаш бўйича асосли қарорлар қабул қилишлари мумкин. Самарали фискал сиёсат нафақат асосий давлат хизматларини молиялаштиради, балки иқтисодий ўсиш ва умумий фаровонликка ҳам ёрдам беради.

Доимий ривожланаётган иқтисодий шароитда солиқ тизимини доимий равишда таҳлил қилиш ва пухта ўйланган солиқ сиёсатини ишлаб чиқиш фискал сиёсат самарали ва жамият эҳтиёжларига жавоб беришини таъминлаш учун муҳим аҳамиятга эга. Солиқ таҳлили унинг самарадорлиги ва таъсирини баҳолаш учун солиқ тизимининг турли жиҳатларини тизимли текширишни ўз ичига олади. У солиқ ставкалари, солиқ солинадиган базалар, солиқ маъмуриятчилиги ва солиққа риоя қилиш каби кўплаб масалаларни ўз ичига олади. Солиқ таҳлилининг мақсади иқтисодий хатти-ҳаракатлардаги бузилишларни минималлаштириш билан бирга даромадларни йиғишни оптималлаштиришдир.

2. Адабиётлар шарҳи.

Етарли даромадга эга бўлмаса, бутун дунё бўйлаб давлатлар ўзларининг кўп қиррали вазифаларини бажара олмайдилар (Л.Сеэлкопф ва бошқ., 2021). ОЭСД (2018) маълумотларига кўра, мамлакатлар БМТнинг Барқарор ривожланиш мақсадларига эришиш учун муҳим бўлган асосий хизматларни молиялаштириш учун ЯИМнинг камида 15 фоизини талаб қилади. Бошқача қилиб айтганда, “солиқ тизимларини мустаҳкамлаш - сиёсат ва маъмурият - ривожланишнинг асосий устувор йўналишидир” (Жаҳон банки, 2018).

Бошқа бир тадқиқотларда фискал тушунчаси шаффофлик нуқтаи назаридан ўрганилган бўлиб, унда солиқларнинг аҳамияти хусусида ҳам тўхталиб, адабиётлар таҳлил қилинган. Хусусан, Г.Копитс ва Ж.Крейг (1998) фискал шаффофликнинг таниқли таърифини беради ва уларга кўра, фискал шаффофликнинг муҳим элементи ҳукуматнинг бюджет прогнозлари ҳисобланади. Бутун дунё бўйлаб ҳукуматлар ҳукуматнинг молиявий ҳолати тўғрисида жамоатчиликнинг олдиндан билиш қобилиятини ошириш механизми сифатида бюджет тақчиллиги билан боғлиқ иқтисодий шаффофликни оширишга ҳаракат қилмоқда (Imf, 2012). Демак, фискал шаффофликнинг (фискал шаффофлик) турларидан бири аҳолининг бюджет тақчиллигини тўғри тахмин қилиш учун етарли маълумотларнинг етишмаслиги билан боғлиқ (Ж.Альт & Д.Лассен, 2006).

С.Бисвас ва бошқаларнинг (2017) таҳлили бизнинг таҳлилимиз учун айниқса фойдалидир, чунки улар даромадларни тақсимлаш бўйича қисқариш функцияси

орқали прогрессив солиқ сиёсати натижасида келиб чиқадиган даромадлар тенгсизлигидаги ўзгаришларни баҳолайдиган оддий ўлчовни таклиф қиладилар. Даромадларни солиққа тортиш орқали қайта тақсимлаш қашшоқликни юмшатиш орқали иқтисодий ўсишни яхшиласада, ўртача ўртачадан юқори бўлган уй хўжаликлари ва ўртача уй хўжаликлари ўртасидаги даромадлар тафовутини камайтириш орқали ўсишга зарар етказди. Ҳукуматлар тўғридан-тўғри ва прогрессив солиқларни ундирадилар, бу эса бойларнинг даромадларига нисбатан сезиларли таъсир кўрсатади.

Шу сабабли, даромад солиғи ставкасини ошириш иқтисодий ўсиш эффектлари билан бой ва камбағал уй хўжаликлари ўртасидаги даромадлар тенгсизлигини камайтиришга қодир механизм бўлиши мумкин. Ниҳоят, камбағал уй хўжаликлари бой уй хўжаликларига қараганда камроқ маълумотга эга ва шунинг учун маълумотга эга бўлмаганлиги сабабли (С.Балестра & Р.Тонкин, 2018), биз тахмин қилишимиз мумкинки, аҳолининг бюджет тақчиллиги (фискал шаффофлик) камбағал уй хўжаликларига бой уй хўжаликларига қараганда камроқ таъсир қилади ва шу билан ўсишга солиқ солиш орқали ассиметрик таъсирни оширади.

Г.Копитс ва Ж.Крейг (1998) фикрига кўра, ҳукумат фаолиятининг шаффофлиги фискал мувозанатнинг муҳим шарти ҳисобланади. Бундан ташқари, ХВФнинг фискал шаффофлик кодексида фискал ва бюджет прогнозлари ҳукуматнинг сиёсий ниятларини давлат молияси ривожланишининг ҳар томонлама, ўз вақтида ва ишончли прогнозлари билан тақдим этиши кераклигини таъкидлайди (Imf, 2019). Умуман олганда, ошкораликнинг ошиши бюджет тақчиллигини камайтиришга олиб келади ва солиқ интизоми сиёсатини олиб боришни осонлаштиради, деган қараш мавжуд.

3. Таҳлил ва натижалар.

Солиқ таҳлили солиқ қонунлари ва қоидаларини шакллантиришда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Солиқ таҳлили даромаддан самарали фойдаланишга ҳисса қўшиш билан бирга, адолатли солиқ тизимларини ишлаб чиқишда йўл-йўриқ кўрсатиши мумкин. Рақамли иқтисодиёт ва глобаллашув билан бирга солиққа тортишнинг ривожланаётган табиати, солиқ сиёсатининг самарали ва адолатли бўлишини таъминлаш учун доимий изланишлар талаб этилади.

Солиқ таҳлилининг муҳим жиҳатларидан бири солиқларнинг тушишини тушунишдир. Солиқ юкини ким кўтаради? Бу биринчи навбатда истеъмолчиларга, ишлаб чиқарувчиларгами ёки иккаласининг комбинациясигами? Солиқ ҳолатларини таҳлил қилиш мутахассисларга солиқларнинг тақсимланиш таъсирини ва улар маълум гуруҳларга, масалан, кам даромадли шахсларга номутаносиб равишда таъсир қиладими ёки йўқлигини тушунишга ёрдам беради.

Ривожланаётган иқтисодларда солиқ таҳлили ва фискал сиёсат самарадорлигига қўшилаётган ҳисса барқарор ривожланишни рағбатлантиришда муҳим аҳамиятга эга. Тадқиқотчилар солиқ сиёсати ички ресурсларни қандай сафарбар қилиш, қашшоқликни камайтириш ва мамлакатлар дуч келадиган ноёб муаммоларни ҳал қилишга эътибор қаратишлари керак. Фискал сиёсат самарадорлигини ўрганиш ҳукумат сиёсати ва иқтисодий натижалар ўртасидаги боғлиқликни тушуниш учун жуда муҳимдир. Бу соҳадаги ҳиссалар солиқ тузилмалари, давлат харажатлари ва иқтисодий ўсиш ўртасидаги мураккаб ўзаро боғлиқликни ёритиши мумкин.

Солиқ таҳлили фискал сиёсат самарадорлигига сезиларли таъсир кўрсатиши мумкин. Солиқ таҳлили солиқ тизимининг турли жиҳатларини, жумладан, уни лойиҳалаш, амалга ошириш, иқтисодиёт ва жамиятга таъсирини баҳолаш ва

ўрганиш жараёнини англатади. Солиқ таҳлилини фискал сиёсат самарадорлигига таъсир қилиши мумкин бўлган баъзи усулларни келтириб ўтамыз:

Даромадларни шакллантириш

Иқтисодий самарадорлик

Адолатлилик

Мувофиқлик ва ижро

Халқаро рақобатбардошлик

Маъмурий самарадорлик

Узоқ муддатли барқарорлик

1-расм. Солиқ таҳлилини фискал сиёсат самарадорлигига таъсир қилиш усуллари¹

1-расмда келтирилган усулларни изоҳлайдиган бўлсак, аввало, даромадларни шакллантиришда солиқ таҳлили ҳукуматларга турли чора-тадбирларининг даромад салоҳиятини баҳолашга ёрдам беради. Иқтисодий жиҳатдан самарали ва маъмурий жиҳатдан амалга оширилиши мумкин бўлган солиқ манбаларини аниқлаш орқали ҳукуматлар солиқ тўловчиларга ортиқча юкларни юкламасдан, ўзларининг даромадларини максимал даражада йиғишлари мумкин.

Солиқ таҳлили турли солиқ тузилмалари ва ставкаларининг самарадорлигини баҳолаши мумкин. Меҳнат ёки капиталга нисбатан юқори маржинал солиқ ставкалари каби иқтисодий фаолиятни бузувчи ва тўхтатувчи солиқлар аниқланиши ва иқтисодий ўсиш ва самарадорликни ошириш учун потенциал равишда ислоҳ қилиниши мумкин.

Солиқ таҳлили илғор ёки регрессив солиқ тизимлари тўғрисида қарор қабул қилиши мумкин, бу солиқ юкининг турли даромад гуруҳлари бўйича адолатли тақсимланишини таъминлайди.

Самарали солиқ тизими самарали риоя қилиш ва ижро механизмларига таянади. Солиқ таҳлили солиқ тўлашдан бўйин товлаш ёки ундан қочиш соҳаларини аниқлаши ва солиқ ставкаларини оширмасдан даромад йиғишни кучайтириши мумкин бўлган мувофиқликни яхшилаш стратегияларини таклиф қилиши мумкин.

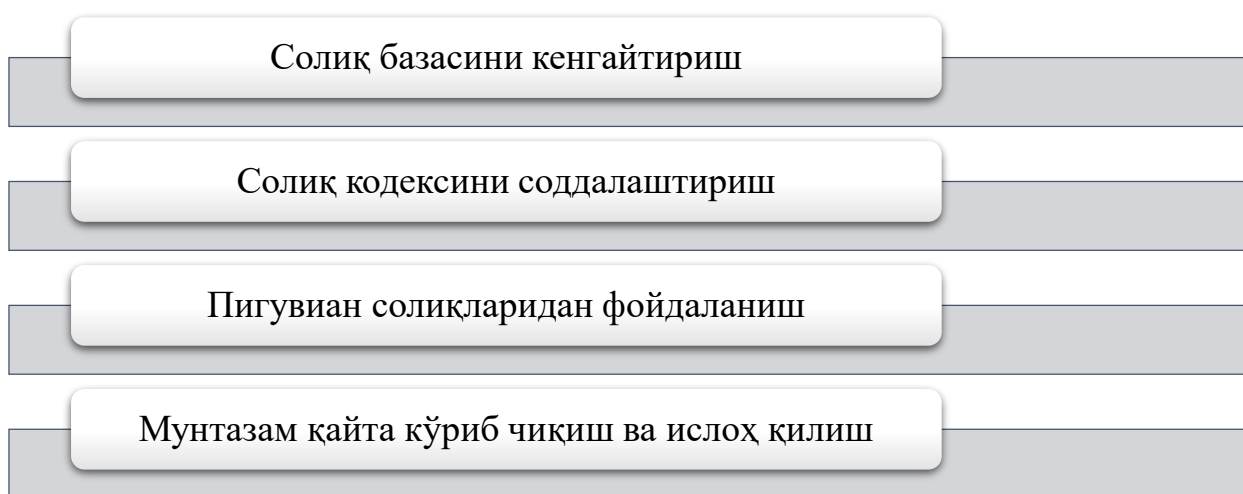
Солиқ таҳлили мамлакат солиқ тизимининг халқаро рақобатбардошлигини баҳолашига таъсир қила олади, чунки юқори фойда солиқ ставкалари ёки ноқулай халқаро солиқ қоидалари хорижий инвестицияларни тўхтатиши ёки фойданинг ўзгаришини рағбатлантириши мумкин. Солиқ таҳлили инвестицияларни жалб қилиш ва иқтисодий рақобатбардошликни ошириш учун ислохотлар йўналишларини аниқлашга ёрдам беради.

¹ Муаллиф томонидан шакллантирилган.

Маъмурий харажатлар ва солиқларни йиғиш ва уларга риоя қилишнинг мураккаблигини баҳолаш солиқ таҳлилининг муҳим қисмидир. Солиқ кодексини соддалаштириш ва солиқ юкларини камайтириш фискал сиёсатни янада самарали ва тежамкор қилиш имконини беради. Шунингдек, солиқ таҳлили фискал сиёсатнинг узоқ муддатли барқарорлигини ҳам кўриб чиқиши мумкин. Бунга аҳолининг қариши каби демографик ўзгаришларнинг молиявий таъсирини баҳолаш ва солиқ сиёсатининг вақт ўтиши билан барқарор бўлишини таъминлаш киради.

Шуни айтиш мумкинки, солиқ таҳлили солиқ органларини турли солиқ сиёсатларининг иқтисодий, ижтимоий ва маъмурий оқибатлари тўғрисида хабардор қилиш орқали самарали фискал сиёсатни шакллантиришда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Бу ҳукуматларга даромад олиш, иқтисодий ўсиш, адолат ва маъмурий мақсадга мувофиқлик ўртасидаги мувозанатни сақлашга ёрдам беради ва натижада фискал сиёсатнинг умумий самарадорлигига ҳисса қўшади.

Шу ўринда самарадорликка йўналтирилган солиқ таҳлилининг айрим таъсирларини ҳам эътироф этишимиз лозим (2-расм)

2-расм. Самарадорликка йўналтирилган солиқ таҳлилининг таъсири²

2-расмни кўриб чиқадиган бўлсак, солиқ таҳлилининг таъсирларини кетма-кетликда таҳлил қилсак. Ҳукумат кўпинча самарадорликни ошириш учун кенгроқ иқтисодий фаолият ёки даромад манбаларини ўз ичига олган ҳолда солиқ базасини кенгайтиришни мақсад қилади. Кенгроқ солиқ базаси солиқ ставкаларини пасайтириш, иқтисодий бузилишларни камайтириш имконини беради.

Мураккаб солиқ кодекси мувофиқлик муаммоларига ва маъмурий харажатларнинг ошишига олиб келиши мумкин. Вақт ўтиши билан солиқ кодекси ҳаддан ташқари мураккаблашиши, бу эса мувофиқлик муаммолари ва маъмурий қийинчиликларга олиб келиши мумкин. Ислохотлар бўйича саъй-ҳаракатлар солиқ тизимини соддалаштириши мумкин, бу эса солиқ тўловчиларга қоидаларни тушуниш ва уларга риоя қилишни осонлаштиради. Солиқ кодексини соддалаштириш мувофиқлик юкини камайтириш орқали самарадорликни ошириши мумкин.

Пигувиан солиқлари ташқи харажатларни (масалан, ифлосланиш) ичкилаштириш орқали бозордаги муваффақиятсизликларни тузатиш учун мўлжалланган. Солиқларни ташқи омилларга мослаштириш орқали фискал сиёсат ресурсларни самарали тақсимлашга ёрдам беради.

² Муаллиф томонидан шакллантирилган.

“Пигувиан солиқлари” маълум иқтисодий фаолият билан боғлиқ салбий ташқи таъсирларни тузатиш ёки юмшатиш учун мўлжалланган солиқларни англатади. Бу солиқлар 20-аср бошларида концепцияни ишлаб чиққан инглиз иқтисодчиси Артур Пигу номи билан аталган. Пигуви солиқларининг асосий мақсади фаолиятнинг шахсий харажатларини унинг ижтимоий харажатлари билан мослаштиришдир. Жисмоний шахслар ёки фирмалар ўз ҳаракатларининг жамиятга салбий таъсирини тўлиқ ҳисобга олмасалар, Пигувиан солиқлари ушбу салбий ташқи таъсирларни камайтириш ёки йўқ қилиш учун иқтисодий туртки бериши мумкин. Ҳукумат ташқи харажатга тенг солиқ солиш орқали масъул томонни бошқаларга юкланган зарар ёки харажатларни тўлашни мақсад қилади.

Пигувиан солиқлари ташқи таъсирларни ҳал қилишда бозорга асосланган ёндашув ҳисобланади, чунки улар хатти-ҳаракатларнинг ўзгаришини рағбатлантириш учун нарх сигналларига таянади. Ташқи харажатларни ўз ичига олган ҳолда, улар шахслар ва фирмаларни ўз ҳаракатларининг тўлиқ ижтимоий таъсирини ҳисобга олишга ва кўпроқ ижтимоий масъулиятли танловлар қилишга ундайди. Шу билан бирга, Пигувиан солиқларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш мураккаб бўлиши мумкин ва уларнинг самарадорлиги солиқ ставкасини ташқи харажатларни тўғри акс эттирадиган ва ортиқча иқтисодий зарар этказмасдан, керакли хатти-ҳаракатларнинг ўзгаришини рағбатлантирадиган даражада белгилашга боғлиқ.

Солиқ тизимлари ўзгарувчан иқтисодий шароит ва ижтимоий эҳтиёжларга мослашиш учун даврий равишда қайта кўриб чиқилиши ва ислоҳ қилиниши керак. Иқтисодий шароитлар инфляция, технологик тараққиёт ва глобал иқтисодиётдаги ўзгаришлар каби омиллар туфайли вақт ўтиши билан ўзгариб туради. Солиқ тизимлари самарали ва ушбу ўзгаришларга жавоб бериш учун ривожланиши керак. Ижтимоий эҳтиёжлар ҳам ўзгаради ва солиқ тизимлари ушбу ривожланаётган устуворликларга мос келиши керак. Мунтазам баҳолашлар солиқ кодексидаги даромадларни йўқотиш ёки адолатсизликка олиб келиши мумкин бўлган самарасизлик ёки бўшлиқларни аниқлаши мумкин. Ислохотлар солиқ йиғиш самарадорлигини ошириш ва солиқ тўлашдан бўйин товлаш ҳолатларини камайтириш имконини беради.

Умуман, солиқ тизимларини мунтазам қайта кўриб чиқиш ва ислоҳ қилиш уларнинг самарали, адолатли ва ривожланаётган иқтисодий ва ижтимоий манзарага мос келишини таъминлаш учун муҳим аҳамиятга эга. Бундай жараёнлар далилларга асосланган бўлиши ва бутун жамият манфаатларига хизмат қиладиган солиқ сиёсатини яратиш учун манфаатдор томонларнинг кенг консультациясини ўз ичига олиши керак.

4. Хулоса.

Хулоса қилиб айтганда, солиқ таҳлили Ўзбекистон каби мамлакатларда фискал сиёсат ва сиёсатни шакллантиришда муҳим роль ўйнайди. Ўзбекистонда солиқларни жиддий таҳлил қилиш фискал муаммоларни ҳал қилиш, иқтисодий ўсишни рағбатлантириш ва ривожланиш мақсадларига эришиш учун муҳим аҳамиятга эга. У ҳукуматга даромадларни ишлаб чиқаришни иқтисодий самарадорлик ва тенглик билан мувозанатлаштириб, мамлакатнинг янада фаровон ва барқарор молиявий келажагига ҳисса қўшадиган асосли қарорлар қабул қилиш ҳуқуқини беради.

Солиқ таҳлилининг самарали молиявий бошқарув ва иқтисодий ривожланиш учун зарур бўлган турли жиҳатлари:

✚ солиқ таҳлили ҳукуматларга солиқ тушумларини тўғри ҳисоблашда, бюджетни режалаштириш ва ресурсларни тақсимлаш;

✚ солиқ самарадорлиги ва адолатлилигини баҳолаш орқали ҳукуматлар адолатли солиққа тортиш ва иқтисодий ўсишни рағбатлантириш ўртасида мувозанатга эришиш;

✚ солиқ сиёсатини ишлаб чиқиш, солиқ турлари, ставкалари ва базалари бўйича қарорлар қабул қилиш;

✚ солиқларнинг иқтисодий хатти-ҳаракатларга қандай таъсир қилишини тушуниш солиқ сиёсати қарорларини қабул қилиш;

✚ қиёсий солиқ таҳлили мамлакатларнинг рақобатбардошлигини сақлаб қолиш ва инвестицияларни жалб қилиш;

✚ солиққа риоя қилиш ва маъмуриятчиликни яхшилаш йўналишларини белгилаш;

✚ рағбатлантириш ва имтиёзларнинг самарадорлигини баҳолаш уларнинг сиёсат мақсадларига мос келишини таъминлаш;

✚ узоқ муддатда фискал барқарорликни сақлашга ёрдам беради.

Ўзбекистон мисолида солиққа оид масалаларни чуқур таҳлил қилиш фискал муаммоларни ҳал қилиш, иқтисодий ўсишни рағбатлантириш ва ривожланиш мақсадларига эришиш учун муҳим аҳамиятга эга. Бу ҳукуматга даромадларни ишлаб чиқаришни иқтисодий самарадорлик ва тенглик билан мувозанатлаштирувчи асосли қарорлар қабул қилиш имконини беради.

Адабиётлар:

Alt J, Lassen D. (2006) Fiscal transparency, political parties, and debt in OECD countries. *European Economic Review*, 50 (6), pp. 1403-1439

Biswas S., I. Chakraborty, R. Hai (2017) Income Inequality, Tax Policy, and Economic Growth. *Economic Journal*, 127 (601), pp. 688-727

Balestra C., R. Tonkin (2018) Inequalities in household Wealth across OECD countries: Evidence from the OECD Wealth Distribution Database. *OECD statistics working papers* 2018/01, OECD Publishing

Imf (2019) International Monetary. Fund Fiscal Transparency Initiative: Integration of natural resource management issues. *Factsheet*, Washington

Imf (2012). International Monetary Fund. Fiscal transparency, accountability, and risk. *Washington*

Kopits G., Craig J. (1998) Transparency in government operations. *IMF occasional paper*, p. 158

OECD (2018) Countries must strengthen tax systems to meet Sustainable Development Goals. *OECD*, Paris URL: <https://www.oecd.org/tax/countries-must-strengthen-tax-systems-to-meet-sustainable-development-goals.htm>

Seelkopf L., Bubek M., Eihmanis E., Ganderson J., Limberg J., Mnaili Y., Zuluaga P., *et al.* (2021) The rise of modern taxation: A new comprehensive dataset of tax introductions worldwide. *The Review of International Organizations*, 16 (1), pp. 239-263

World Bank. (2018). Platform for Collaboration on Tax to Discuss Domestic Resource Mobilization Challenges. *Press Release*, October 5.

РАҚАМЛИ МОЛИЯВИЙ АКТИВЛАРНИНГ БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ

и.ф.д., профессор Курбанов З.Н.
Фискал институт

Аннотация. Ушбу мақолада рақамли молиявий активларнинг бухгалтерия ҳисобининг назарий масалалари ёритилган. Хориж тажрибасидан фойдаланилган ҳолда криптовалюта операцияларини бухгалтерия ҳисобида ҳисобга олиш бўйича таклифлар берилган.

Калит сўзлар: молиявий актив, рақамли молиявий актив, рақамли валюта, криптоавалюта, даромад, бухгалтерия ҳисоби, солиқ, солиққа тортиш.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические вопросы бухгалтерского учета цифровых финансовых активов. Используя зарубежный опыт, вносятся предложения по учету операций с криптовалютой.

Ключевые слова: финансовый актив, цифровой финансовый актив, цифровая валюта, криптовалюты, доход, бухгалтерский учет, налог, налогообложение.

Annotation. This article discusses the theoretical issues of accounting for digital financial assets. Using foreign experience, proposals are made for accounting transactions with cryptocurrency.

Keywords: financial asset, digital financial asset, digital currency, cryptocurrencies, income, accounting, tax, taxation.

1. Кириш.

Жаҳон ва мамлакатимиз иқтисодиётини рақамлаштириш жараёни бухгалтерия ҳисобининг назарий масалалари қайта кўриб чиқиш заруриятини келтириб чиқармоқда. Бу шароитда бухгалтерия ҳисобининг мавжуд моделларини, объекти ва методларини иқтисодиётини рақамлаштириш жараёнига мослаштириш мақсадга мувофиқ. Шунингдек, бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш ва молиявий ҳисобот шакллари молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига уйғунлаштириш зарур.

Халқаро амалиётни ўрганиш шуни кўрсатмоқдаки, мамлакатлар ва иқтисодчи олимлар, амалиётчи бухгалтерлар рақамли молиявий активларни бухгалтерия ҳисобининг методологияси борасида ягона фикрга келишгани йўқ. Бу эса рақамли молиявий активлар, шу жумладан криптовалютанинг бухгалтерия ҳисоби методологиясини такомиллаштиришни талаб этади.

2. Адабиётлар шарҳи.

Рақамли иқтисодиёт шароитида бухгалтерия ҳисоби қандай ташкил этилади ва унинг методологиясида нималар ўзгаради? Рақамли молиявий активлар, шу жумладан криптовалютанинг бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш амалиёти қандай

бўлади. Рақамли молиявий активлар бухгалтерия ҳисоби амалиётини ташкил этишда қайси МҲХСларидан фойдаланиш борасида иқтисодчиларнинг фикрлари турлича.

МҲХС кенгаши (FASB) 2019 йилдаги йиғилишида криптовалютанинг бухгалтерия ҳисоби масаласини муҳокама қилиб, унинг бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш ва молиявий ҳисоботда акс эттириш муаммоси бўйича расмий кўрсатмалар берди. Молиявий ҳисоботларни тақдим этишнинг концептуал асослари молиявий ҳисоботларнинг элементларини аниқлаш ва тан олиш билан боғлиқ ҳолда, криптовалюта инвестиция учун сотиб олинган ва фаол бозорга эга бўлган номоддий активлар таърифига жавоб бериши белгиланган. Шунга асосланган ҳолда криптовалютанинг ҳисобини МҲХС 38-“Номоддий активлар” стандартга мувофиқ олиб бориш лозим.

И.В.Киселева, Н.В.Кулишларнинг (2022) ёзишича бухгалтерия ҳисобининг янги модели интеграцион-технологик модел деб аташимиз мумкин, унинг моҳияти шундан иборатки, иқтисодий субъект ахборотларини янги информацион технологиялар ёрдамида ягона ахборотлар майдонига йўналтиради.

Л.И.Куликова ва П.З.Мухаметзяновлар (2022) бу борада қуйидаги фикрларни билдиришган: “Янги технологиялар, рақамли сервислар, криптовалюта, рақамли молиявий активларнинг пайдо бўлиши, бухгалтерия ҳисобининг янги объектларини шаклланиши, уларни ҳисобга олиш учун стандартлар ишлаб чиқиш ҳамда молиявий ҳисобот кўрсаткичларини кенгайтиришни зарурият қилиб қўяди”.

Т.М.Одинцовани (2021) фикрича, Худди шу йили Америка дипломли бухгалтерлар институти (US GAAP) бухгалтерлари учун тушунтиришлар беради ҳамда криптовалюта номоддий актив эканлигини аниқлади. Шунга кўра, рақамли иқтисодиётда бухгалтерия ҳисоби ривожланишининг ҳозирги босқичида фан соҳаси ва услубий жиҳатдан кенгайтириш, мантикий бухгалтерия базаси, тизимнинг мослашувчанлиги ва бошқарувнинг ахборот эҳтиёжларига мослаштирилиши зарур.

О.В.Лосева ва бошқалар қуйидаги таърифни берган: Рақамли актив деганда биз мулк турини (иқтисодий актив, сотиладиган фуқаролик ҳуқуқлари объекти) тушунамиз, номоддий хусусиятга эга ва рақамли технологиядан фойдаланган ҳолда яратилган рақамли шаклга, ахборот тизимидаги қиймат (нарх) эга ва фуқаролик (мулк) айланмага қодир. Рақамли актив иқтисодий (қиймат), юридик (ҳуқуқий) ва технологик моҳиятини бирлаштиради.

Рақамли иқтисодиётнинг ривожланиши асосида активларнинг таркибида ўзгаришлар бўлиб, номоддий активларнинг улуши ошиб боради. Бу шароитда хўжалик юритувчи субъектлар операцияларни ягона регистрга ёзади ва сақлайди. Бухгалтерия ҳисоби ахборотлари ягона регистрининг устунлик томони шундаки, бу шароитда ҳисоб ахборотларини бузиб кўрсатиш ёки йўқ қилиб юборишни имкони бўлмайди. Чунки ахборотлар тақсимлаш ва криптография тизимлари билан ҳимояланган бўлади. Баъзи иқтисодчилар бу тизимни “уч ёқлама ёзув” деб аташмоқда.

Н.В.Емельяновнинг(2019) фикрича, бу тизим ривожланади ва молиявий ҳамда номолиявий ҳисоботларнинг ишончли базасига айланади.

А.В.Бодяко, С.В.Пономарева, Т.М.Рогоуленколар (2021) крипто-активларни захира сифатида ҳисобга олишни таклиф этишган: МҲХС (IAS) 2 “Захиралар” одатдаги бизнес жараёнида сотиш учун сақланган крипто активларга нисбатан қўлланилиши мумкин.

А.А.Романов ва П.А.Романовлар (2022) криптавалютани қуйидагича изоҳлайди: Ҳозиргача бу ҳодисанинг аниқ таърифи йўқ, аммо, криптовалюталар молиявий воситаларнинг янги синфи эканлигини тушуниш бор. Рақамли валюта қуйма олтинга, акция ёки облигацияга ўхшамайди, биринчи навбатда, минглаб

компьютерлар тармоғида ишлайдиган технология, дастурдир. Биткойн иштирокчиларнинг ишонч муаммосини ҳал қилишга муваффақ бўлган биринчи криптовалютага айланди. Сўнгги йилларда криптовалюталар, хусусан, биткойн "глобал рақамли валюта" сифатида ўз позицияларини сезиларли даражада мустаҳкамлади: глобал криптовалюта бозорининг капиталлашуви 2021-йилнинг ноябрь ойи уч триллион АҚШ долларидан ошди ва 2021-йилда ушбу бозордаги кунлик савдо айланмаси 300 миллиард долларга етди.

Р.М.Гайбуллаевнинг (2022) фикрича, блокчейн технологиясини бухгалтерия ҳисобида фойдаланиш жуда катта салоҳиятга эга бўлиб, у муайян қоидаларга мувофиқ чизиқли "блоклар" занжири ҳисобланади. Бу марказлаштирилмаган бошқарувда ягона маълумотлар базаси бўлиб, у кўплаб компьютерларга тақсимланади. Блокчейн кўпинча "тарқатилган маълумотлар базаси" деб ҳам номланади.

Н.В.Анохина ва А.И.Шмырева(2018) қайд этишича "криптовалюта - бу молия бозорининг янги воситаси ҳисобланади. ... Бундан ташқари, пулнинг асосий назарияси қийматнинг меҳнат назариясига асосланади (товарлар ва хизматларнинг нархи уларга инвестиция қилинган инсон меҳнатининг миқдорига боғлиқ), криптовалюта - блокчейн асосидаги технология компьютер кучи ва сақланган энергия комбинациясининг нархини белгилайди". Рақамли молиявий активлар - пул талаблари, қимматли қоғозлар бўйича ҳуқуқларни амалга ошириш қобилияти ва нодавлат АЖ капиталида иштирок этиш ҳуқуқларини ўз ичига олган рақамли ҳуқуқдир.

Рақамли молиявий актив ва рақамли валюта (2022) ўртасидаги асосий фарқ шундаки, рақамли молиявий активларнинг эмитенти, яъни криптовалюта эгаси олдидаги мажбуриятлар учун жавобгар бўлган шахс мавжуд. Рақамли валюта электрон маълумотлар эгаси мажбурий шахсга эга эмас, лекин рақамли валюта банкрот бўлган тақдирда мулк ҳисобланади. Криптовалютани тўлов воситаси сифатида ишлатиш мумкин эмаслиги ҳақиқатда уни пулнинг асосий хусусиятларидан биридан маҳрум қилади, бу ҳам қиймат ўлчови ва жамғариш воситасини ўз ичига олади.

В.Авдеевнинг қарашича (2023), Россия қонунчилигига асосан криптовалюта "рақамли валюта" деб аталади. Рақамли валюта - рубл ёки чет эл валютаси бўлмаган тўлов воситаси сифатида ишлатилиши мумкин бўлган электрон маълумотлар тўплами. Ушбу маълумотлар бўйича сизнинг олдингизда ҳеч ким жавобгар эмас, ушбу ахборот тизимининг қоидаларига мувофиқ чиқишни таъминлайдиган ва киритишни таъминлайдиган тизим операторлари (тугунлари) бундан мустасно.

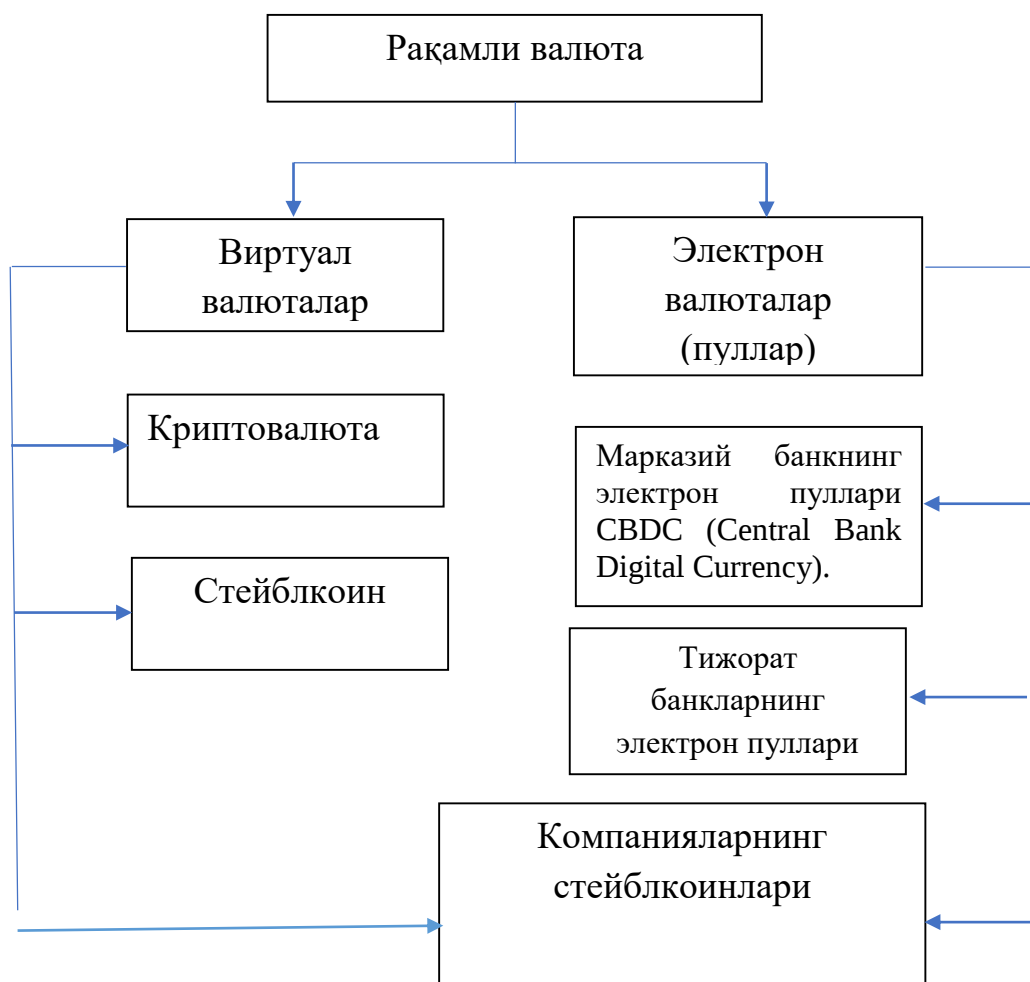
Юқоридагиларга асосланган ҳолда, бизнинг фикримизча, криптовалюта — махсус кодлар орқали ҳимояланган рақамли молиявий актив бўлиб, жўнатма операцияларида пул ўрнида ишлатилади. Рақамли иқтисодиётни шаклланиши шароитида криптовалюта операциялари бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортиш объекти бўлиб ҳисобланади.

3. Тадқиқот методологияси.

Тадқиқотда криптовалютани шаклланиши ва у билан боғлиқ операцияларни бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш ва молиявий ҳисоботларда акс эттириш масалалари иқтисодий адабиётлари ҳамда меъёрий ҳужжатлар асосида таҳлил қилинди. Тадқиқот жараёнида хорижий мамлакатлар тажрибасидан фойдаланиш, таққослаш, груҳлаштириш усулларида фойдаланган ҳолда хулосалар қилинди.

4. Таҳлил ва натижалар.

Жаҳон амалиётида электрон пуллардан ташқари, рақамли валюталарнинг қуйидаги турлари-криптовалюта, стейблкоин ва марказий банкнинг рақамли валютаси амал қилади (1-расм).

1-расм.Электрон валюталарнинг шакллари.

Расмдан кўриниб турибдики, рақамли валюта асосан икки гуруҳга бўлинади: виртуал валюталар ва электрон валюталарга. Биз юқорида криптовалютага тўхталиб, унинг иқтисодий моҳиятини очишга ҳаракат қилдик. Виртуал валютанингкейинги шакли бўлган-стейблкоин тушунчасига тўхталиб ўтамиз.

Стейблкоинлар рақамли валюта бўлиб, унинг барқарорлиги бошқа, камроқ ўзгарувчан активнинг қийматига боғланган ҳолда таъминланади. Аслида, улар Бреттон-Вудс молиявий тизими даврида фиат валюталарининг рақамли форматини ифодалайди.

Фиат валютаси давлатнинг расмий пул бирлиги бўлиб, у ўзининг номинал қийматига эга, масалан, ўзбек сўми, Россия рубли, АҚШ доллари, Хитой юани ва бошқалар.

Иқтисодий адабиётларда (2018) жаҳон валюта тизимининг 4 тури ажратиб кўрсатилади. Хусусан: Париж валюта тизими (1867 й.), Генуя валюта тизими (1922 й.), Бреттон-Вудс валюта тизими (1944 й.) ва Ямайка валюта тизими (1976 й.).

Бреттон-Вудс жаҳон валюта тизими. Учинчи жаҳон валюта тизими 1944 йилда Бреттон-Вудс (АҚШ)да бўлиб ўтган, валюта ва молия масалаларига бағ ишланган анжуманда иштирокчи мамлакатлар келишуви билан расмийлаштирилган. Ушбу анжуманда жаҳоннинг 44 давлатидан 730 та вакил иштирок этган. Айнан мазкур

анжуманда Халқаро валюта фонди ва Халқаро тикланиш ва тарақиёт банкига асос солинган(Н. Х.Жумаев, Ҳ. М. Акбаров, 2018).

БМТ Бош котибининг биринчи ўринбосари Амина Муҳаммад (2023) “Глобал молия архитектурасига тузатиш киритиш зарур” мавзудаги анжуманда чиқиш қиларкан, жаҳон молиявий архитектураси номукамал эканини қайд этди.

Маълум қилинишича, бугунги кунда ўта қашшоқ аҳолиси нисбатан кўп 53 ривожланаётган мамлакат қарзга ботган. Бу давлатларнинг 25 таси ўз даромадини 20 ёки янада кўпроқ фоизини фақат ташқи қарзни тўлашга сарфламоқда.

Ушбу муаммолар жаҳон молия архитектураси мукамал эмаслигини кўрсатади. Биз тизимга тузатиш киритишимиз ва янги Бреттон-Вуд тизимини шакллантиришимиз керак(А.Муҳаммад, 2023).

Бреттон-Вудс тизимига кўра, бир троя унция (31,1 грамм оғирликда) олтиннинг қатъий ва ўзгармас баҳоси 35 АҚШ доллари қилиб белгиланди. Конференция қатнашчилари халқаро тўловларда олтин ўрнига долларда ҳисоб-китоб қилишга келишиб олишди. Бу долларнинг олтинга тенглаштирилиши эди¹.

Рақамли валюталар тўғрисида умумий маълумотларга эга бўлдик, энди уларни бухгалтерия ҳисобида ва молиявий ҳисоботда қандай акс эттириш масалаларини ёритишга ҳаракат қиламиз.

Халқаро амалиётда молиявий ҳисоботларни тақдим этишнинг концептуал асослари молиявий ҳисоботларнинг элементларини аниқлаш ва тан олиш билан боғлиқ ҳолда, криптовалюта инвестиция учун сотиб олинган ва фаол бозорга эга бўлган номоддий активлар таърифига жавоб бериши белгиланган. Шунга асосланган ҳолда криптовалютанинг ҳисобини МҲХС 38-“Номоддий активлар” стандартга мувофиқ олиб бориш белгиланган.

Агар криптовалюта сотиш ў учун мўлжалланган бўлса, у ҳолда МҲХС (IAS) 2 “Захиралар” стандарти қўлланилади.

Россия Федерацияси Молия вазирлигининг тегишли меъёрий ҳужжатларига асосан(2020) токенларни сотиб олиш ва ҳисобдан чиқаришда қуйидаги бухгалтерия ёзувлари қилиниши белгиланган:

1.Токен қиймати мол етказиб берувчиларга тўланганда:

Дт счёта-60 “Мол етказиб берувчилар ва пудратчилар билан ҳисоб китоблар”

Кт счёта-51 “Ҳисоб китоб счёти”;

Токен қиймат захира сифатида ҳисобга олинганда:

Дт счёта-10 “Материаллар”;

Мол етказиб берувчилардан товар-моддий захираларни харид қилишда ҳисобга олинган ҚҚС суммаси:

Дт счёта-19 “Сотиб олинган қийматликлар бўйича қўшилган қиймат солиғи”

Кт счёта-60 “Мол етказиб берувчилар ва пудратчилар билан ҳисоб китоблар”;

Ҳисобга олинган ҚҚС суммасига:

Дт счёта-68 “Солиқлар ва йиғимлар бўйича ҳисоб китоблар”

Кт счёта-19 “Сотиб олинган қийматликлар бўйича қўшилган қиймат солиғи”;

Ҳисобдан чиқарилган токен қийматини фаолият турлари бўйича харажатларга олиб бориш:

Дт счёта-26 “Умумхўжалик харажатлари”

Кт счёта-10 “Материаллар”(А.В. Бодяко, 2020).

¹ Украинадаги уруш глобал молия тизимидаги «доллар эраси» тугашига олиб келадими?
<https://kun.uz/41217236?q=%2F41217236#!> 20.06.2023.

Украинада эса криптовалюталарни 15 -“Капитал инвестициялар” счет орқали бухгалтерия ҳисобида акс эттириш таклиф этилган².

Энди мамлакатимиз рақамли молиявий активлар ёки крипто-активларнинг бухгалтерия ҳисоби қандай ташкил этилганлигини кўриб чиқамиз.

Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий ва Молия вазирлиги ҳамда Солиқ қумитасининг (14 декабрь 2022 йил № 06/17-01-32/278 14 декабрь 2022 йил № 2022-42) Крипто-активлар операцияларининг бухгалтерия ҳисоби тўғрисида АХБОРОТ ХАБАРИда бирламчи бухгалтерия ҳужжатларида, агар мажбурий реквизитлар мавжуд бўлса, Ўзбекистон Республикасининг “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Қонуни талабларига мувофиқ қўшимча реквизитлар бўлиши мумкин. Крипто активлари ҳақида маълумот уларни олиш усули ва мақсадига қараб крипто-активлари айланмаси соҳасидаги ташкилотларнинг, шу жумладан, номоддий активларни ёки товар моддий захираларни ҳисобга олиш учун мўлжалланган бухгалтерия ҳисобварақларида майнинг билан шуғулланадиганларнинг бухгалтерия ҳисобида акс этади. Бунинг учун ҳисобкитобларнинг иш режасида крипто-активларининг қийматини ҳисобга олиш учун тегишли ҳисоб гуруҳларида алоҳида ҳисобларни аниқлаш мақсадга мувофиқ. Крипто-активлари айланмаси соҳасидаги ташкилотлар фаолиятининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, крипто-активларининг аналитик ҳисоби уларнинг турлари, идентификация хусусиятлари бўйича амалга оширилиши мумкин. Агар крипто-активлари номоддий активларнинг бир қисми сифатида тан олиниши шартларига жавоб берса, унда бундай активларни ҳисобга олиш 7- 3 сонли “Номоддий активлар” Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартига (БҲМС) (рўйхат рақами 1485-сон 27.06.2005) мувофиқ белгиланган тартибда амалга оширилади. 7-сонли БҲМС маълумотларига кўра, номоддий активнинг қиймати унинг фойдаланиш муддати давомида амортизация ҳисобига тўланади. Агар номоддий активнинг фойдаланиш муддатини аниқлашнинг иложи бўлмаса, амортизация ставкалари беш йилга белгиланади. Амортизация харажатлари 7-сонли БҲМС томонидан белгиланган усуллар ва тартибда амалга оширилади. Амалдаги амортизация усули ва номоддий активнинг фойдаланиш муддатини қайта кўриб чиқиш корхонанинг ҳисоб сиёсатида акс эттирилиши шарт. Крипто-активларини электрон платформаларда ёки хизмат курсатувчи провайдерларнинг бошқа платформаларида (крипта алмашинуви ёки крипто дўкони) крипто активларини айирбошлаш соҳасида сотиш учун сотиб олинган бўлса, 4-сонли “Товар-моддий захиралари” БҲМСда (рўйхат рақами 3259-сон, 30.06.2020) белгиланган тартибда ушбу активлар товарлар таркибида энг паст иккита қийматдан бири бўйича - ҳақиқий таннархда (сотиб олиш нархида) ёки реализация қилинадиган қийматда акс эттирилади. Майнинг натижасида яратилган ва кейинчалик сотиш учун мўлжалланган крипто-активлари 4-сонли “Товар-моддий захиралари” БҲМСга (рўйхат рақами 3259-сон 30.06.2020) мувофиқ тайёр маҳсулотга киритилади ва бухгалтерия ҳисобида акс эттирилиши белгиланган.

Ушбу ахборот хабарда крипто-активларнинг бухгалтерия ҳисоби қайси счётада акс эттирилиши келтирилмаган.

Агар криптовалюта номоддий актив сифатида тан олинса, унинг бухгалтерия ҳисобини 0400-“ Номоддий активларни ҳисобга олувчи счётлар” таркибида криптовалюталарни ҳисобга олувчи 0450 “Криптовалюта” ишчи счётини очишни таклиф қиламиз.

Агар криптовалюта сотиш учун олинган бўлса, уни захира сифатида тан олиш керак ва уни учетини ташкил этиш учун 1210 “Криптовалюта” ишчи счётни очиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

² Как вести учет криптовалюты в Украине: юридические нюансы, налоги и примеры проводок.
<https://finacademy.net/materials/article/uchet-kriptovalyuty>.

Халқаро амалиётда агар криптовалюта номоддий актив сифатида тан олинса, унинг бухгалтерия ҳисоби МҲХС (IAS) 38 “Номоддий активлар” стандарти билан, агар криптовалюта сотишга мулжалланган бўлса, у ҳолда МҲХС (IAS) 2 “Захиралар” стандарти билан тартибга солинади.. Шундан келиб чиққан ҳолда криптовалютанинг бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш мақсадга мувофиқ.

А.В.Бодяко ва бошқаларнинг (2021) “Крипто-активларнинг бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш мақсадида баъзи мамлакатларда, жумладан Республика Беларусда Молия вазирлиги томонидан қабул қилинган “Рақамли белгилар (токенлар)” номли бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботининг стандарти қабул қилинган ва амалиёт қўлланилмоқда”.

5. Хулоса.

Халқаро амалиётни ўрганиш шуни кўрсатмоқдаки, мамлакатлар ва иқтисодчи олимлар, амалиётчи бухгалтерлар рақамли молиявий активларни бухгалтерия ҳисобининг методологияси борасида ягона фикрга келишгани йўқ. Бу эса рақамли молиявий активлар, шу жумладан криптовалютанинг бухгалтерия ҳисоби методологиясини такомиллаштиришни талаб этади.

Халқаро амалиётда агар криптовалюта номоддий актив сифатида тан олинса, унинг бухгалтерия ҳисоби МҲХС (IAS) 38 “Номоддий активлар” стандарти билан, агар криптовалюта сотишга мулжалланган бўлса, у ҳолда МҲХС (IAS) 2 “Захиралар” стандарти билан тартибга солинади.. Шундан келиб чиққан ҳолда криптовалютанинг бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш мақсадга мувофиқ.

Агар криптовалюта номоддий актив сифатида тан олинса, унинг бухгалтерия ҳисобини 0400-“ Номоддий активларни ҳисобга олувчи счётлар” таркибида криптовалюталарни ҳисобга олувчи 0450 “Криптовалюта” ишчи счётини очишни тақлиф қиламиз.

Агар криптовалюта сотиш учун олинган бўлса, уни захира сифатида тан олиш керак ва уни учетини ташкил этиш учун 1210 “Криптовалюта” ишчи счётни очиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Адабиётлар:

Авдеев В. Криптовалюта, NFT, цифровые активы: учет и налогообложение в РФ. 2023. <https://www.audit-it.ru/articles/account/assets/a1032583/1032591.html>.

Амина Муҳаммад (2023) «Глобал молия архитектурасига тузатиш киритиш зарур». https://uza.uz/uz/posts/amina-muhammad-global-moliya-arxitekturasiga-tuzatish-kiritish-zarur_473551?q=%2Fposts%2Famina-muhammad-global-moliya-arxitekturasiga-tuzatish-kiritish-zarur_473551.

Анохин Н.В., Шмырева АИ. Криптовалюта как инструмент финансового рынка // Идеи и идеалы. - 2018. - № 3, т. 2. - С. 39-49. - ёок 10.17212/2075-08622018-3.2-39-49.

Бодяко А.В. (2020) Развитие методологии учетно-контрольных процессов в условиях цифровой экономики. Управление. 8(1):47-56.

Бодяко А. В., Пономарева С. В., Рогуленко Т. М. (2021) Идентификация цифровых прав в качестве объекта учета и контроля. Учет. Анализ. Аудит = Accounting. Analysis. Auditing. 8(5):14-27. DOI: 10.26794/2408-93032021-8-5-14-27.

Гайбуллаев Р. М., Бобомуродова С. З. Бухгалтерия ҳисобида рақамли ахборот технологияларини қўллаш истиқболлари. JOURNAL OF ECONOMICS, FINANCE AND INNOVATION 2022 ISSN: 2181- 3299 Volume-II Issue 1.

Емельянов Н.В. Влияние цифровизации экономики на развитие бухгалтерского учета. Научноисследовательский электронный журнал «Экономические исследования и разработки/Economic development research journal». 2019. №1.

Жумаев Н. Х., Акбаров Ҳ. М. (2018) Жаҳон валюта тизимининг ривожланиши босқичлари ва янги инновацион йўналишлари. “Халқаро молия ва ҳисоб” илмий электрон журнали. № 6, декабрь.

Киселева И.В., Кулиш Н.В. Эволюция моделей бухгалтерского учёта. Экономические науки, №58-2, 11.01.2017.

Куликова Л.И. и др. Развитие финансовой отчетности в условиях цифровизации. / Международный бухгалтерский учет. 2022. т.25, вып.2. стр.180-187.

Лосева О.В., Косорукова И.В., Федотова М.А., Тазихина Т.В., Абдикеев Н.М. Оценка стоимости цифровых интеллектуальных активов: принципы, факторы, подходы и методы. Финансы: теория и практика. 2022;26(4):6-28. DOI: 10.26794/2587-5671-2021-26-4-6-28.

Нестеренко Е. Криптовалюта в России: юридический статус, налоги и бухгалтерский учет. 2022/ <https://finacademy.net/materials/article/uchet-kriptovalyuty-ru>.

Официальный сайт IFRS. IAS 38 Intangible Assets. -URL: <https://www.ifrs.org/issued-standards/> (дата обращения: 19.06.2023).

Одинцова Т.М. Бухгалтерский учет: развитие и трансформация в контексте вызовов современности // Международный бухгалтерский учет. 2021. № 10. С. 1162—1187.

Романова А.А. Романов П.А. Криптовалюты как элемент инновационной экосистемы Технология блокчейн и криптовалютный рынок: глобальные риски, тенденции и перспективы развития: сб. науч. тр. / отв. ред. В.И. Герасимов. – Москва: ИНИОН РАН, 2022. – 238 с

Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий ва Молия вазирлиги ҳамда Солиқ қумитасининг (14 декабрь 2022 йил № 06/17-01-32/278 14 декабрь 2022 йил № 2022-42) Крипто-активлар операцияларининг бухгалтерия ҳисоби тўғрисида АХБОРОТ ХАБАРИ.

РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИИ

д.ф.н., профессор, академик Туранской Академии наук Машарипова Г.К.
Фискальный институт

Аннотация. Рассматривается развития человеческого капитала в сфере образовании. Проблемы образования становятся основными экономическими проблемами современности и ближайшего будущего. При этом, исследование роли сферы образования в обществе должно основываться на анализе сущностных свойств образовательной услуги, как конституирующей основы системы образования. Изучение процесса производства образовательной услуги, как экономической категории, с позиций экономической теории диктует необходимость анализа проблемы с человеческие капиталы зрения определения роли и места этой услуги в системе воспроизводства человеческого капитала.

Ключевые слова: инвестирование, человеческий капитал, образование, наука, жизнь, система, экономическая категория, современность.

Annotation. The development of human capital in the field of education is considered. Problems of education are becoming the main economic problems of our time and the near future. At the same time, the study of the role of the education sector in society should be based on an analysis of the essential properties of the educational service as a constitutive basis of the education system. Studying the process of production of an educational service as an economic category, from the standpoint of economic theory, dictates the need to analyze the problem from human capital and from the point of view of determining the role and place of this service in the system of reproduction of human capital.

Key words: investment, human capital, education, science, life, system, economic category, modernity.

1. Введение.

В наиболее развитых государствах был поставлен вопрос о перерастании все более расширяющейся доступности высшего образования в его всеобщность. Постепенно мировое сообщество осуществило смену старой парадигмы - «образование на всю жизнь» на новую - «образование на протяжении всей жизни» или «образование через всю жизнь». Утверждая тем самым само ценность образования, его государственную, социальную, личностную значимость. Концепцию развития образования необходимо связывать с экономическим ростом, с национальным богатством страны. Национальное богатство страны - важнейший обобщающий показатель экономических возможностей страны. Помимо накопленных в результате труда материальных благ, а также природных ресурсов, национальное богатство включает в себя накопленный научный, образовательный, культурный потенциал. Для поддержания экономического роста страны

необходимы постоянные меры со стороны государства, общества по подготовке кадров и развитию научно-образовательного потенциала.

Человеческий капитал может быть приобретен путем специальной подготовки или вследствие обучения на производстве. В отличие от капитала в форме материальных активов, человеческий капитал не может быть продан в обществе, где отсутствует рабство; это означает, что он не может быть использован в качестве обеспечения кредитов. За подготовку, необходимую для создания человеческого капитала, надо платить. Общий или профессиональный человеческий капитал, который может быть использован другими работодателями, увеличивает способность работника получать большую зарплату в других организациях, поэтому в целом работодатель неохотно осуществляют этот вид подготовки.

Следовательно, издержки по созданию человеческого капитала ложатся в основном на самих людей, их семьи, благотворительные учреждения или государство.

2. Методология.

В исследовании использовались логика, принципы историчности, индукции и дедукции, системный и сравнительный подходы.

3. Анализ и результаты.

Теория человеческого капитала разрабатывается и развивается более двух столетий. Но только в начале 1990-х годов произошло «признание инструментальной ценности человека и производительного характера инвестиций в человека». К этому времени сформировалось представление о человеке как объекте «наиболее эффективных вложений» и субъекте, преобразующем их «в совокупность знаний, умений с целью их последующей реализации». Данный факт обусловил появление понятия «человеческий капитал».

Термин «капитал» - одна из самых сложно интерпретируемых экономических категорий. В «Современном экономическом словаре» приведена следующая трактовка: «Капитал /от лат. Capitalis – главный/ в широком смысле - это все, что способно приносить доход, или ресурсы, созданные людьми для производства товаров и услуг.

Термин «человеческий капитал» впервые появился в работах нобелевского лауреата по экономике Теодора Шульца, который заявлял, что улучшение благосостояния бедных людей зависит не от земли, техники или их усилий, а скорее от знаний, и назвал этот качественный аспект экономики «человеческим капиталом». В одной из своих работ он написал, что «Все человеческие ресурсы и способности являются или врожденными, или приобретенными. Каждый человек рождается с индивидуальным комплексом генов, определяющим его врожденный человеческий потенциал. Приобретенные человеком ценные качества, которые могут быть усилены соответствующими вложениями, мы называем человеческим капиталом».

Базовая теоретическая модель была разработана другим нобелевским лауреатом Г. Беккером в книге «Человеческий капитал» (1964 г.), которая стала основой для всех последующих исследований в данной области.

Существует множество формулировок понятия «человеческий капитал». Более того, следует согласиться с мнением, что «в научной литературе не сложилось единого мнения о том, что есть человеческий капитал и какова его структура, какие элементы объективно должны включаться в состав человеческого капитала, как они соотносятся и взаимодействуют друг с другом, какое взаимное влияние оказывают.

Некоторые авторы рассматривают человеческий капитал как составную часть интеллектуального капитала.

Часто под человеческий капитал понимают «сформированный в результате инвестиций запас знаний, умений, навыков и мотиваций, отражающих совокупность физических, интеллектуальных и психологических качеств и способностей личности».

Существует мнение, что человеческий капитал – это «сформированный путем инвестирования, накопленный, капитализированный запас персональных качеств, реализация которых приводит к получению как экономического, так и внеэкономического дохода в производственной и непроизводственной жизнедеятельности человека».

Есть точечное видение человеческого капитала, согласно которой под человеческий капитал понимаются средства, которые вложены в человека для развития его потенциала. Но бесспорно, что одинаковые объемы средств, вложенные в двух людей, на выходе не дадут равный потенциал, т. е. коэффициент полезного использования вложенных средств индивидуальны.

В литературе встречаются формулировки, несколько искажающие сущность рассматриваемого понятия. Так, по мнению отдельных экономистов, человеческий капитал «складывается из природных способностей отдельного человека и может быть увеличен в процессе образования, профессиональной подготовки, приобретения опыта работы». Представляется, что здесь речь идет о формировании человеческого потенциала, поскольку человеческий капитал – это вложения в развитие человека.

В Послании (2018) Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису (2018 г. 28 декабря) сказал: «Мы должны дать достойное образование нашему молодому поколению, стимулировать его интерес к науке и знаниям. Необходимо развивать систему дошкольного образования, укреплять материально-техническую базу учреждений среднего и высшего образования, кардинально повысить качество научного и учебного процессов». Воспитание и образование начинаются с колыбели, как говорит наш народ. Ведь только просвещение дает гармоничное развитие личности и обществу. Поэтому государственная политика в сфере образования должна основываться на его непрерывности на протяжении всей жизни человека, начиная с детского сада.

Не вызывает сомнения тот факт, что чем выше качество и доступность высшего образования для населения страны, тем более квалифицированные специалисты осуществляют экономическую деятельность в ее пределах и тем эффективнее развивается само государство. Следовательно, функционирование системы высшего образования является важнейшим направлением социально-экономического развития стран. Система образования формирует новое поколение людей, которые будут составлять национальный человеческий капитал в скором времени. Важная роль в этом процессе отводится именно высшему образованию, так как оно влияет на уровень квалификации специалистов, которые призваны решать в будущем стратегические вопросы социально-экономического развития. Финансирование высшего образования представляет собой инвестиции в человеческий капитал страны. Острой проблемой во многих странах остается вопрос о финансировании высшего образования. В современных условиях источники финансирования высшего образования делятся на государственные и частные (коммерческие). Пропорции в распределении этих источников складываются по-разному и оптимальное соотношение еще не определено. И каждая страна решает эту проблему по-своему.

В развитых странах большое внимание уделяется инвестированию в полный цикл образования, то есть выделяются средства на обучение ребенка с трехлетнего возраста до 22 лет. Такие инвестиции в будущее окупаются в 15-17-кратном размере. У нас в стране – пока лишь в 4-кратном. Следовательно, мы должны усилить внимание к человеческому капиталу, задействовать все возможности для реализации потенциала нашей молодежи.

В 2019 году мы доведем охват детей дошкольным образованием с 34 процентов в настоящее время до 44 процентов, что станет важным шагом на этом пути.

Предстоит работа по совершенствованию системы общего среднего образования на основе современных требований, в том числе надо организовать частные школы, широко использовать в этом возможности государственно-частного партнерства.

Нам нужно усилить меры по обеспечению равного доступа к высшему образованию для всех. В недавнем прошлом в Узбекистане уровень охвата выпускников средних и средних специальных учебных заведений высшим образованием составлял всего 9-10 процентов. Благодаря принятым в последние два года мерам этот показатель превысил 15 процентов. Однако этого недостаточно. Ведь в развитых странах он составляет 60-70 процентов. Поэтому доведение данного показателя до 20 процентов в 2019 году и последовательный рост в дальнейшем – актуальная задача. В Республики Узбекистан важно повысить престиж вузов, увеличить количество негосударственных образовательных учреждений, привлечь в сферу квалифицированные кадры и усилить конкуренцию. У студентов бакалавриата появится еще больше возможностей для продолжения обучения за рубежом. Чем больше в нашем обществе специалистов с высшим образованием и высокой квалификацией, тем быстрее оно будет развиваться. В высшем учебном заведении даются определенные профессиональные знания и навыки, возможность их применения на практике и получения первоначального представления о рынке труда в виде производственной практики. Также ВУЗ обеспечивает образовательные кредиты, котирующиеся на рынке труда и подтвержденные репутацией и именем вуза: дипломы бакалавра, специалиста, магистра и свидетельства о получении научных степеней. Но наиболее важной его функцией является развитие общего культурного капитала, закладывающего универсальную основу для дальнейшей профессиональной деятельности и последующего развития. На макроуровне высокообразованная рабочая сила представляет собой человеческий потенциал страны.

Сегодня образование становится главным фактором успеха компании на рынке, экономического роста страны и увеличения ее научно-технического потенциала. В наше время преимущества в конкурентной борьбе уже не определяются ни размерами страны, ни богатыми природными ресурсами, ни мощностью финансового капитала. Теперь все решает уровень образования и объем накопленных обществом знаний (Добрынин, Дятлов и др. 1999).

В многочисленных теориях образование рассматривалось как фактор повышения эффективности труда и технического прогресса. Ему отводилась второстепенная, вспомогательная роль. Только признание определяющей роли образования в развитии общества и человека явилось теоретической предпосылкой возникновения важнейшей составной части концепции образования в свете человеческого развития – теории человеческого капитала, которая дала возможность оценить образование как надежный, дающий высокие дивиденды, капитал. Теория человеческого капитала – это принципиально новый взгляд на социальную функцию образования. Согласно наиболее распространенному определению человеческий капитал – это сформированный в результате

инвестиций и накопленный человеком определенный запас здоровья, знаний, навыков, способностей, мотиваций, которые содействуют росту производительности труда и эффективности производства и тем самым влияют на рост заработков данного человека. Принято считать, что в своем современном виде теория человеческого капитала была впервые системно изложена в трудах двух американских экономистов, представителей «чикагской школы» Т.Шульца и Г.Беккера. Так, Т. Шульц в 1960–1961 гг. опубликовал статьи «Формирование капитала образования» и «Инвестиции в человеческий капитал», в которых были сформулированы основополагающие принципы новой теории (Schultz, 1960). Беккер (2003) в 1964 г. издал фундаментальный труд «Человеческий капитал: теоретический и эмпирический анализ». В дальнейшем оба ученых были удостоены за свои работы Нобелевской премии. Теория человеческого капитала в 60-е годы впервые поставила вопрос об общей экономической отдаче образования. Авторы теории разработали ряд методик математических расчетов, устанавливающих зависимость между образованием и экономическим ростом.

Как показывает практика современной системы образования и опыт внедрения Национальной программы подготовки кадров, идейное формирование молодежи сталкивается с рядом проблем и недостатков в организации управления качеством образовательно-воспитательного процесса, которые требуют практического разрешения. Именно этот показатель является базовым в идейном формировании личности и включает диалектическое единство: качества знаний, качество методов организации познавательной деятельности и контроля за ее результатами, качества образованности как итогового показателя успешного позиционирования молодого человека в обществе. Отсюда - внимание к проблемам идейного формирования личности, решение которых предполагает *комплексный подход*, включающий в себя: модернизацию образовательной системы, последовательное осуществление целевых принципов и установок Национальной программы подготовки кадров на гуманизацию и гуманитаризацию образования, разработку стратегии модернизации, главным стержнем которой является максимальное использование позитивных национальных традиций, национального опыта и нравственных ценностей.

Решения этой проблемы связано, прежде всего с модернизационными процессами, как объективными условиями духовного формирования (включая институциональные процессы); инновационные педтехнологии, или иначе – индивида и процессы, в которые он объективно включен, а также соответствующие способы их взаимодействия - методологии.

Следовательно, в настоящее время ориентация на духовное формирования учащейся молодежи приобретает особую значимость. С другой стороны, развитие модернизационных процессов духовно-образовательной сферы настоятельно требует глубокого анализа достижений и дальнейших перспектив совершенствования работы по формированию новой личности. Логически связующим звеном этих сторон единого идейно-политического процесса является разработка адекватных методологий, позволяющих комплексно исследовать избранную проблему.

Мы должны констатировать, что огромный резерв формирования культуры мышления и идейно-теоретического мировоззрения кроется в организации аудиторной и самостоятельной работы студентов, в комплексном подходе к формируемым качествам, в координации и корреляции обучающих целей, в зависимости от дисциплины и тематики идеологического содержания, в пропорциональном распределении знаний. С учётом индивидуальных характеристик студентов и их возможностей, в формировании системного

мышления, которое следует рассматривать как целевую установку профессиональной и гуманитарной подготовки студентов, большую роль играет методы категоризации и кластеризации.

Если первый метод создает предпосылки профессиональной компетенции, углубляет понимание универсальной зависимости системы понятий, отражающих реальную универсальность социальных событий, то метод кластеризации дает представление о комплексном подходе к анализируемым фактам и феноменам реальной жизни, о взаимообусловленности и взаимосвязанности социально-экономических, политических и культурных реформ в обществе.

В результате использования этих методов дается представление о системном изучении любых сложноорганизованных социальных явлений. При этом, если гуманитарный подход формирует адекватную самооценку молодого человека, что позволит ему реализовать свои потенциальные способности с полным осознанием требуемых условий их применения, то гносеологический подход формирует направленность установок, мотивации в познавательной и практической деятельности, эмоциональную готовность восприятия и перцептивные (осознанные) способности индивида. В итоге этих видов дидактического и учебного воздействия формируются духовные социально-нравственные идеалы и этические нормы, жизненные цели и понимание потенциальных условий будущей профессиональной деятельности, эрудиция и оперативное мышление, т.е. все те качества, которые характеризуют интеллигенцию, как духовный потенциал общества.

Международное сообщество, исходя из понимания значимости и места образования в современном многополярном мире, разработало ряд стратегических программ и наметило пути решения проблем, призванных обеспечить должную роль образования в человеческом развитии.

В апреле 2000 года на Всемирном форуме по образованию в Дакаре определил следующих целей дальнейшего продвижения стратегии «Образование для всех» (ОДВ):

- расширение и совершенствование комплексных мер по уходу за малолетними детьми и их воспитанию, особенно в отношении наиболее уязвимых и обездоленных детей;
- обеспечение к 2015 году всем детям, особенно девчеловечек, капиталам, детям из неблагополучной среды и из этнических меньшинств, свободного доступа к бесплатному и обязательному высококачественному начальному образованию;
- обеспечение удовлетворения образовательных потребностей всех молодых людей и взрослых на основе равного доступа к соответствующим программам обучения и приобретения жизненных навыков;
- повышение к 2015 г. на 50% уровня грамотности взрослых, особенно женщин, и предоставление всем равного доступа к базовому и непрерывному образованию;
- повышение качества образования во всех его аспектах и обеспечение хорошей успеваемости для всех, с тем, чтобы каждый мог достигать признанных и поддающихся оценке результатов обучения, особенно в грамотности, счета и важнейших жизненных навыков.

О сложности и многогранности понятия человеческий капитал свидетельствует тот факт, что в настоящее время существует множество его определений, которые можно объединить в две группы. Первая группа определений отражает понимание человеческого капитала в узком смысле как совокупность знаний, умений, навыков, способностей индивидуумов, приобретенных в процессе получения общего образования, профессиональной подготовки и практического опыта, которая позволяет принимать активное участие в общественном производстве. Например, Хейне (1992) под человеческим капиталом понимает

знания и умения, которые люди приобретают посредством образования, профессиональной подготовки или практического опыта и которые позволяют им представлять другим людям ценные производительные услуги. Исследователь П.Бурдые в понятие человеческого капитала включает только общие и специальные знания; приобретенные способности, навыки и опыт, а также умение их применить в нужный момент и в нужном месте (Нуреев, 2009).

Для второй группы определений характерен расширительный подход к понятию человеческого капитала. Его сторонники выделяют среди характеристик человеческого капитала не только имеющиеся у человека знания, навыки и способности, но также мотивацию, ценности и энергию, которые способствуют росту производительности труда и приносят доход. Например, такой подход к человеческому капиталу отличает взгляды Нуреева и Фукуямы(2008). Многие зарубежные и отечественные исследователи различают два аспекта в понятии человеческого капитала. С одной стороны, человеческий капитал является запасом, так как человеческие способности, знания, навыки, дарования и опыт имеют свойство накапливаться. С другой стороны, человеческий капитал выступает как поток доходов, так как вложения в человеческий капитал обеспечивают более высокие заработки на протяжении всей жизни человека.

Основным экономическим аргументом в пользу продолжения обучения является ожидание роста будущей производительной способности и заработной платы. При прочих равных условиях, более образованный работник обладает большим человеческим капиталом, и следовательно, получает большую заработную плату. Модель человеческого капитала показывает, что максимизация совокупной полезности, получаемой в течение жизни, достигается при условии, что индивидум осуществляет наибольшие инвестиции в молодости. В условиях конечного срока жизни более поздние инвестиции не способны приносить доход в течение того же времени, что и более ранние, и поэтому обычно общий выигрыш от них оказывается меньше (Беккер, 2003).

Сравнение динамики финансирования и численности студентов дает возможность определить позитивные и негативные тенденции в развитии высшего образования. Одновременный рост и государственного финансирования, и численности студентов наблюдался в 14 странах в период 2008-2023 гг. При этом в шести странах (Австрия, Норвегия, Швеция, Польша, Люксембург, Швейцария) рост финансирования опережал рост численности студентов, а в пяти странах (Турция, Германия, Дания, Нидерланды, Португалия) вследствие демографических процессов был медленнее, чем рост численности студентов. Существенное сокращение государственного финансирования и рост численности студентов отмечены в Хорватии, Ирландии, что негативно может отразиться на качестве образования. В Хорватии сокращение бюджетного финансирования высшего образования осуществляется на фоне сокращения ВВП. Необходимо отметить, что темпы роста инвестиций в высшее образование опережают темпы экономического роста в Германии, Люксембурге, Норвегии, Польше, Португалии, Турции, Австрии, Дании. Темпы экономического роста превышают темпы роста инвестиций в высшее образование во Франции, Нидерландах, Швеции. Сокращение финансирования высшего образования на фоне экономического роста выявлено в Чешской Республике, Финляндии, Венгрии, Италии, Латвии, Литве, Сербии, Словении, Словакии, Великобритании. Более сильное сокращение финансирования высшего образования, чем сокращение ВВП, Греция, Кипр, Испания.

Анализ показал, что система финансирования высшего образования в развитых странах существенно отличается. В большинстве европейских стран в структуре финансирования университетов значительную долю занимает государственное

финансирование, однако в США, Великобритании, Южной Корее и Японии преобладающим является финансирование частное. Вместе с тем большинство стран тратят не более 1,5 % ВВП на поддержку системы высшего образования. Большинство членов ОЭСР, так же как и Узбекистан, поддерживают высшее образование с помощью государственного финансирования, однако в будущем частное финансирование будет расширяться в связи с переходом на новые форматы обучения.

4. Заключение.

В заключении можно сказать, главной характеристикой экономического процесса развития общества является непосредственная зависимость от появления нового знания, выступающего источником инноваций. Процессы появления нового знания и передачи уже существующего тесно связаны с развитием образования, а следовательно, с накоплением человеческого капитала. Это позволяет рассматривать его в качестве доминантного фактора экономического развития общества в период становления экономики, основанной на знаниях. Инвестиции в человеческий капитал дают его обладателю, как правило, в будущем более высокий доход.

Литература:

Schultz T. (1960) Capital Formation by Education // Journal of Political Economy. - Vol. 68. - №6. - P. 571-583.

Беккер Г.С. (2003) Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории / Пер. с англ.: сост., науч. ред. Р.И Капелюшников. - Москва: ГУ ВШЭ.

Беккер Г.С. (2003) Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории / Пер. с англ.: сост., науч. ред. Р.И Капелюшников. - Москва: ГУ ВШЭ.

Добрынин А.И., Дятлов С.А., Цыренова Е.Д. (1999) Человеческий капитал в транзитивной экономике: формирование, оценка, эффективность использования. - СПб.: Наука.

Нуреев Р.М. (2008) Экономика развития: модели становления рыночной экономики: учебник. - Москва: Норма.

Нуреев Р.М. (2009) Россия: особенности институционального развития. - Москва: Норма.

Послание (2018). Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису (2018 г. 28 декабря). - Народное слова, 2018 г., 29 декабря.

Хейне П. (1992) Экономический образ мышления: пер с англ. - Москва: Дело.

АУДИТНИНГ ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАРИ АСОСИДА МУҲИМЛИК КЎРСАТКИЧИНИ АНИҚЛАШ УСЛУБИЁТИ

*и.ф.н, доц., Муйдинов Э.Дж.
Тошкент молия институту*

Аннотация: Ушбу мақолада “муҳимлик” кўрсаткичига таъриф берилади, уни аудиторлик текширувини режалаштириш, ўтказиш ва аудит натижалари асосида аудитор хулосасини шакллантириш жараёнларига таъсири кўриб чиқилади.

Калит сўзлар: аудитнинг халқаро стандартлари, муҳимлик, муҳимлик даражаси, хато, фирибгарлик, дедуктив ва индуктив ёндашув, фаолиятнинг узлуксизлиги, аудитор хулосаси.

Аннотация: В данной статье дано понятие показателю «существенность» и рассмотрено его влияние на процессы планирования, проведения аудита и формирования аудиторского мнения по результатам аудита.

Ключевые слова: международные стандарты аудита, существенность, уровень существенности, ошибка, мошенничество, дедуктивно-индуктивный подход, непрерывность деятельности, аудиторское заключение.

Abstract: In this article, the concept of the indicator "materiality" is given and its influence on the processes of planning, conducting an audit and forming an audit opinion on the results of the audit is considered.

Keywords: international auditing standards, materiality, materiality level, error, fraud, deductive-inductive approach, going concern, audit report.

1. Кириш.

“Муҳимлик” кўрсаткичларини аниқлаш, унинг даражасини баҳолаш ва олинган натижаларни аудитор хулосасига таъсирини ўрганиш халқаро аудит назарияси ва амалиётида аҳамиятли масалалардан бири бўлиб ҳисобланади.

Мазкур йўналиш, “Мустақил аудиторнинг умумий мақсадлари ва аудитни Аудитнинг Халқаро Стандартларига мувофиқ ўтказиш” номли 200-сонли Аудитнинг Халқаро Стандарти (АХС) ва “Аудитни режалаштириш ва бажаришда муҳимлик” деб номланган 320-сонли АХС да батафсил ёритилган.

Бошқа яна бир қатор АХСларида ҳам бу масалага эътибор қаратилган ҳолатдар жуда кўп учрайди. “Аудит жараёнида аниқланган бузиб кўрсатишларни баҳолаш” номли 450-сонли АХСда эса аниқланган бузиб кўрсатишларнинг аудитга ва тузатилмаган бузиб кўрсатишларни (агар улар мавжуд бўлса) молиявий ҳисоботга таъсирини баҳолашда муҳимлик мезонини қўллаш тартиби баён этилган.

Мазкур масалага муносабат билдирилган АХСларда улар асосида аудиторлик текширувларини ўтказиётган аудиторнинг умумий мақсадлари қуйидагилардан иборат эканлигини таъкидланади:

■ аудит ўтказиладиган молиявий ҳисобот умуман олганда фирибгарлик ёки хато туфайли юзага келган муҳим бузиб кўрсатишлардан холи эканлигига оқилона ишонч ҳосил қилиш;

аудиторлик текширувини режалаштириш ва уни амалга оширишда муҳимлик концепциясини тегишли равишда қўллаш;

■ аудиторлик текширувига тортилган молиявий ҳисоботда аниқланган бузиб кўрсатишларни аудиторнинг хулосасига ва тузатилмаган бузиб кўрсатишларни (агар улар мавжуд бўлса) молиявий ҳисоботга таъсирини баҳолаш.

2. Адабиётлар шарҳи.

Халқаро аудит назариясига оид чоп қилинган китобларнинг аксариятида - "Муҳимлик" (жиддийлик, моддийлик) иборасига молиявий ҳисоботни бузиб кўрсатишнинг энг юқори қийматини англатиб, ундан бошлаб ана шу ҳисоботнинг малакали фойдаланувчиси унинг асосида тўғри хулосалар чиқариш ва тўғри иқтисодий қарорлар қабул қилишга қодир бўлмай қолади, деб таъриф берилган. Мазкур масалани ўрганиш молиявий ҳисоботдаги бузиб кўрсатишлар ҳисоб ходимлари томонидан йўл қўйилган "хато" ёки яқка тарзда, аксарият ҳолларда уюшган гуруҳ таркибида амалга оширилган "фирибгарлик" таъсирида юзага келишини кўрсатди.

"Хато" ибораси молиявий ҳисоботларда учрайдиган ва махсус тарзда амалга оширилмаган нотўғри ёзувлар ва ҳолатларни тавсифлаш учун ишлатилади. Масалан, бузиб кўрсатишларга сабаб бўлувчи хатолар қуйидаги жараёнларда юзага келиши мумкин:

а) молиявий ҳисоботларни тайёрлаш учун асос бўлган маълумотларни йиғиш ёки уларга ишлов беришдаги хатоликлар (ноаниқликлар);

б) бирон-бир сумма ёки очиб бериладиган маълумотнинг тушиб қолдирилиши;

в) фактлар тушириб қолдирилиши ёки нотўғри талқин қилиниши натижасида бажарилган ҳисоблаб чиқилган баҳонинг нотўғрилиги; ва

г) тадбиркорлик субъекти раҳбариятининг аудитор асосли эмас деб ҳисоблаётган ҳисоблаб чиқилган баҳолар ёки аудитор мувофиқ эмас деб топган ҳисоб сиёсатининг танланиши ва қўлланиши хусусидаги мулоҳазалари.

"Муҳимлик" масаласи аудит назарияси билан шуғулланувчи қўплаб олимларнинг илмий ижодларида ўз аксини топган. Жумладан, профессор М.М.Тўлаходжаеванинг (1998) таърифига кўра, "Ҳисоботларда фойдаланувчиларни қарорлар қабул қилишда чалғитиши мумкин бўлган, оқибатда бефойда молиявий сарф-харажатлар, нобудгарчиликка ва зарарларга олиб келадиган хато ва тушиб қолдиришлар жиддий, муҳим (моддий) ҳисобланади".

Р.Д.Дўсмурадовнинг (2003) таъкидлашича, "Жиддийлик тушунчаси аудитор томонидан йўл қўйилиши мумкин бўлган хатонинг хажмини ва ўтказиладиган аудиторлик текширувининг қўламини аниқлаш ҳамда тузиладиган аудиторлик хулосасини белгилаш (ижобий ёки салбий) учун бирламчи ва асос бўлувчи манба ҳисобланади".

Аудит назарияси ривожига беҳисоб ҳисса қўшган Америкалик олим Р.Монтгомери (1997) эса, муҳимлик ҳақидаги мулоҳазалар аудитни режалаштириш ва унинг натижаларини баҳолашга таъсир қилади, молиявий ҳисоботнинг тўғри тақдим етилганлигини аниқлашда ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаб кетган.

Муҳимлик кўрсаткичининг чегараси бўйича профессор Дж. Робертсон (1993) фикр билдирган ва унинг ёзишича аксарият аудиторлар 5-10 фоиз оралиғидаги хатоликларни аҳамиятга молик бўлмаган, муҳим бўлмаган хатоликлар деб қарайдилар. 10 фоиздан юқори бўлган хатоликлар эса муҳим хатоликлар қаторига киритилади. Аудит амалиётида муҳим бўлмаган четга чиқишларнинг даражасини белгилашда қуйидаги кўрсаткич ва миқдорлардан фойдаланишлари мумкинлиги тавсия этилган¹.

- йиллик соф фойдадан- 5% гача;
- соф тушумдан- 2% гача;
- молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисобот валютасидан- 2% гача
- хусусий капитал қийматидан- 10% гача;
- ялпи харажатлар суммасидан – 2% гача.

Муҳимлик кўрсаткичига таъсир кўрсатувчи яна бир омил бўлган “Фирибгарлик” тушунчаси бўлиб, бу иборага таъриф “Молиявий ҳисоботлар аудитини ўтказиш пайтида аудиторнинг фирибгарликка нисбатан вазифалари” деб номланган АХС 240 да келтирилган². Унга кўра, фирибгарлик – раҳбарият, бошқарув юклатилган шахслар, ходимлар ёки учинчи шахслар орасидан битта ёки бир нечта шахслар томонидан алдаш йўли билан асоссиз ва ноқонуний манфаат кўриш мақсадида билиб туриб қилинадиган ҳаракатдир.

Ўзбекистон Республикасининг ҳаракатдаги қонунларига кўра хўжалик юритиш ва мулкчилик шаклидан қатъий назар корхоналарда бухгалтерия ҳисобини тўғри юритиш ва тақдим қилинаётган ҳисоботларнинг ҳаққонийлигини таъминлаш учун унинг раҳбари жавобгардир. “Хато” ва “Фирибгарлик” ходисалари натижасида молиявий ҳисоботга муҳим бузиб кўрсатишларни тушиб қолишини олдини олиш мақсадида корхона раҳбарияти самарали ички назорат тизимини ташкил қилиши зарур (Қонун, 2016).

Ички назорат бухгалтерия ҳисобини юритишда, молиявий ва бошқа ҳисоботларни тузишда хўжалик муомалаларини амалга оширишнинг қонунийлигини, иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлигини, активларнинг бут сақланишини таъминлаш, талон-торож қилиш ҳоллари ва хатоликларнинг олдини олиш ҳамда аниқлаш мақсадида бухгалтерия ҳисоби субъектининг раҳбари томонидан қабул қилинган ҳисоб сиёсати асосида ташкил этилган чора-тадбирлар тизимидир. Ички назорат тизимини тўғри ташкил қилинганлиги, унинг кенг қамровлилиги, унга билимли ва малакали мутахассислар жалб этилганлиги, уни назоратнинг замонавий техник воситалари билан таъминланганлиги, ҳамда тизим ишини қанчалик самарали йўлга қўйилганлиги корхона фаолияти мобайнида юз бераётган хато ва фирибгарликларни ўз вақтида аниқлаб, кейинчалик бундай ҳолатларга йўл қўймаслик чораларини ишлаб чиқиш имконини беради. Лекин, аудит амалиёти шуни кўрсатадики, ички назорат тизими қанчалик самарали ишламасин, барибир, хато ва фирибгарликлар таъсирида молиявий ҳисоботга бузилган маълумотларни тушиб қолиш эҳтимоли сақланиб қолади.

3. Тадқиқод методологияси.

Мақолани тайёрлаш жараёнида илмий тадқиқоднинг маълумотларни йиғиш, уларни ўлчаш, таҳлил қилиш усуллари қўлланилди, дедуктив усулдан фойдаланиб молиявий ҳисоботнинг йирик моддалари бўйича муҳимлик даражаси ҳисоблаб

¹ https://gaap.ru/articles/metodicheskie_rekomendatsii_opredelenie_urovnya_sushchestvennosti

² АХС 240 “Молиявий ҳисоботлар аудитини ўтказиш пайтида аудиторнинг фирибгарликка нисбатан вазифалари”, 11-банд

чиқилди. Бунда аудит бозорида 20 йилдан ортиқ даврда фаолият кўрсатаётган ва аудит жараёнида 5 йилдан буён халқаро стандартларни қўллаб келаётган “Profi Audit” аудиторлик ташкилоти ва бошқа маълумотларидан фойдаланилди

4. Таҳлил ва натижалар.

Халқаро аудит амалиёти аудитор текширувни бошлашдан аввал мижоз корхона ички назорат тизимининг ҳолатига баҳо бериши ва бу орқали текширув учун тақдим этилган маълумотларга ишонч билдириш даражасини аниқлаш учун тегишли аудиторлик тартиб-таомилларни белгилаши лозимлигини тақазо этади. 320-сонли АХС нинг 4 бандига кўра, аудитор томонидан муҳимлик даражасини белгилаш профессионал мулоҳаза масаласи ҳисобланади ва молиявий ҳисоботлардан фойдаланувчиларнинг молиявий ахборотга бўлган эҳтиёжларини аудитор қандай тушунишига боғлиқ бўлади. Ушбу контекстда аудитор фойдаланувчилар хусусида қуйидагиларни тахмин қилиши учун асослар мавжуд:

а) улар бизнес, иқтисодий фаолият ва бухгалтерия ҳисоби соҳасида билимга эга, шунингдек молиявий ҳисоботда тақдим этилган ахборотни оқилона даражада қунт билан ўрганишга тайёр;

б) улар молиявий ҳисобот муҳимлик даражасидан келиб чиқиб тайёрлангани, тақдим этилгани ва аудит қилинаётганини тушунади;

в) улар ҳисоблаб чиқилган баҳолардан фойдаланиш, мулоҳаза юритиш ва бўлғуси воқеаларни кўриб чиқишга асосланган суммаларнинг баҳоланиши ноаниқ эканини тан олади;

г) молиявий ҳисоботларда ифодаланган ахборотлар асосида оқилона иқтисодий қарорлар қабул қилади.

Аудит амалиётида муҳимлик чегараси молиявий ҳисоботда тузатилмаган ва аниқланмаган бузиб кўрсатишлар йиғиндиси молиявий ҳисобот учун муҳимлик даражасидан ошиши эҳтимолини қабул қилинадиган даражагача пасайтириш мақсадида белгиланади. Юқорида таъкидланганидек муҳимлик концепцияси аудитор томонидан аудитни режалаштиришда, уни амалга оширишда ва якунлаш жараёнида, яъни аниқланган бузиб кўрсатишларни аудиторлик ҳулосасига ҳамда тузатилмаган бузиб кўрсатишларни (агар улар

мавжуд бўлса) молиявий ҳисоботларга таъсирини баҳолашда қўлланилади.

Аудитни режалаштириш аудит келишуви учун аудит умумий стратегиясини белгилаш ва аудит режасини ишлаб чиқишни назарда тутати. Демак, аудитор маълум тадбиркорлик субъекти молиявий ҳисоботини ўтказилиши кутилаётган аудиторлик текширувининг умумий стратегиясини белгилаётганда ва аудиторлик текшируви режаси тузаётганда, мазкур молиявий ҳисобот учун муҳимлик даражасини белгилаши лозим.

Аудит амалиётида муҳимлик даражасини ҳам сифат, ҳам юқорида келтириб ўтганимиздек миқдор кўринишида баҳолаш мумкин. Аниқланган камчиликларни сифат кўринишида баҳолашда ушбу четга чиқиш қонунчилик бўйича мазкур хўжалик муомалаларини бухгалтерия ҳисобида акс эттиришдан қанчалик даражада фарқ қилиши, яъни бу ҳолат қонунбузарлик ва молиявий ҳисоботнинг ҳаққонийлигига таъсири нуқтаи назаридан “муҳим” ёки “муҳим бўлмаган” ходиса сифатида текширувга тортилади. Масалан, муҳимлик даражасини сифат кўринишида баҳолаш аудит жараёнида аниқланиши мумкин бўлган қуйидаги ҳолатларга нисбатан қўлланиши мумкин:

■ ҳисоб сиёсатини мавжуд эмаслиги ёки унда акс эттирилган ҳолатларни ҳақиқатга мос келмаслиги;

■ қонунчилик ва Молиявий Ҳисоботнинг Халқаро Стандартлари (МҲХС) талабларига мос тарзда очиб беришларни амалга оширилмаганлиги;

■ фаолиятни узлуксизлиги тўғрисидаги фараздан фойдаланишга асослигини тасдиқловчи баҳолашни амалга оширилмаганлиги ёки бундай баҳолашларни ишончилилик даражасини пастлиги вхк.

Муҳимлик даражаси миқдор кўринишида баҳоланганда эса 320-АХС нинг 2-бандида баён қилинганидек, бузиб кўрсатишлар, шу жумладан тушириб қолдиришлар, агар улар ўз-ўзича ёки бошқа бузиб кўрсатишлар билан бирликда, оқилона мўлжалларга кўра, фойдаланувчиларнинг молиявий ҳисобот асосида қабул қилинган иқтисодий қарорларига таъсир кўрсатиши даражаси ўрганилади.

Аудитор муҳимликнинг оқилона даражасини аниқлаб олишда аудит ўтказилиши кутилаётган мижоз корхона молиявий ҳисоботининг аҳамиятли кўрсаткичларини ўзи учун ажратиб олиши лозим. Бунда у аудит назариясида етарлича ёритилган ва амалиётда қўлланиб келаётган қуйидаги усуллардан фойдаланиши мумкин

1-жавдал.

Муҳимлик даражасини ҳисоблаш учун аҳамиятли кўрсаткичларни ажратиб олишда қўлланиладиган усуллар

Ўта эътиборли модда усули	Барқарор кўрсаткичлар усули	Асосий массив усули	Таваккалчиликка мойил кўрсаткичлар усули	Оқибати муҳим кўрсаткичлар усули
---------------------------------	-----------------------------------	------------------------	---	---

1. Ўта эътиборли модда усули молиявий ҳисоботнинг фойдаланувчилари биринчи навбатда эътибор беришлари мумкин бўлган кўрсаткичларни танлаб олишга асосланган. Масалан, акциядорлик жамияларида “Бир акцияга тўғри келувчи фойда” кўрсаткичи.

2. Барқарор кўрсаткичлар усулида асосан ҳисобот даврида ўта сезиларли ўзгаришларга мойил бўлмайдиган кўрсаткичлар танлаб олинади. Масалан, акциядорлик капитали, молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисоботнинг якуний қиймати, узоқ муддатли активлар.

3. Асосий массив усулида кўрсаткичларни танлашда уларнинг молиявий ҳисоботлар умумий қийматидаги улуши эътиборга олинади. Яъни бу усулда, улуши катта бўлган кўрсаткичлар аҳамиятли ҳисобланади.

4. Таваккалчиликка мойил кўрсаткичлар усулида бошқа кўрсаткичларга нисбатан хатоликка йўл қўйилиши юқори бўлган ҳисобот моддалари танлаб олинади.

5. Оқибати муҳим кўрсаткичлар усулида хатолик ва четга чиқишларнинг мавжудлиги қонунбузарлик билан боғлиқ муҳим оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган кўрсаткичлар эътиборга олинади.

Халқаро аудит амалиётида уларни комбинациялашган ҳолда қўллаш тартиби кенг тарқалган. 320-сонли АХСнинг А4 бандига кўра, тадбиркорлик субъектининг шароитларига қараб, мақбул деб эътироф этилиши мумкин бўлган кўрсаткичларга мисол тариқасида ҳисоботларда акс эттирилган даромад тоифалари, хусусан солиқ солингунга қадар бўлган фойда, асосий фаолиятдан жами даромад, ялпи фойда ва жами харажатлар, жами капитал ёки активларнинг соф қийматини келтириш мумкин.

АҚШ профессорлари Аренс Э.А, Лоббек Дж.К (2001) аудит амалиётида "муҳимлик" тушунчасидан фойдаланишни бешта босқичга ажратиш маъқул деб ҳисоблайдилар:

1. Муҳимликнинг дастлабки умумий қийматини аниқлаш;
2. Муҳимликнинг дастлабки умумий қийматини ҳисобот моддалари ўртасида тақсимлаш;
3. Молиявий ҳисоботнинг алоҳида моддалар бўйича муҳимлик даражасининг ҳақиқий қийматини аниқлаш;
4. Молиявий ҳисобот бўйича муҳимлик даражасининг умумий ҳақиқий қийматини аниқлаш;
5. Муҳимликнинг ҳақиқий қийматини унинг дастлабки қиймати билан солиштириш.

Биринчи босқич. Муҳимликнинг дастлабки умумий қийматини аниқлаш

Бу босқичда аудитор йўл қўйилиши мумкин бўлган хатоликларни минимал (энг паст) ва максимал (энг юқори) чегараларини аниқлайди. Минимал чегарадан пастда жойлашган хатоликлар муҳим бўлмаган хатоликлар ҳисобланади ва аудитор уларни ўрганиш учун катта эътибор ажратиши шарт эмас деб ҳисобланади. Максимал чегарадан юқорида жойлашган хатоликлар эса муҳим хатоликлар ҳисобланади ва улар молиявий ҳисоботни тўғрилигига салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлганлиги учун аудитор томонидан мукамал тарзда ўрганиб чиқиши лозим бўлади.

Танланган мўлжалга нисбатан қўлланиладиган фоизни белгилаш аудитордан профессионал мулоҳаза чиқаришни назарда тутлади.

Тармоқлар бўйича муҳимлик даражасини аниқлаш учун қабул қилинадиган кўрсаткичлар ва уларнинг фоиз даражалари турлича бўлиши мумкин. Масалан,

◆ нефть-газ саноати корхоналари учун юқоридаги кўрсаткичларга қўшилиши ёки бирортасининг ўрнига киритилиши мумкин бўлган модда - асосий воситаларнинг қиймати;

◆ юк транспорти ташкилотлари учун – ташилган юклар хажми;

◆ савдо корхоналари учун - товарлар айланмаси;

◆ инвестиция ташкилотлари учун – солиққа тортилгунга қадар фойда вхк.

Муҳимлик даражаси икки хил ёндашув асосида ҳисоблаб чиқиши мумкин: дедуктив ва индуктив.

Дедуктив ёндашувда аввал аудиторлик текширувига тортилган молиявий ҳисобот бўйича умумий муҳимлик даражаси аниқланади ва сўнгра бу қиймат молиявий ҳисоботнинг аҳамиятга молик моддалари ўртасида тақсимлаб чиқилади.

Индуктив ёндашувда аввал молиявий ҳисоботнинг аҳамиятга молик моддалари бўйича муҳимлик даражалари аниқланиб, сўнгра уларнинг йиғиндиси сифатида молиявий ҳисобот бўйича умумий муҳимлик даражаси топилади.

Профессор Дж.Робертсоннинг (1993) фикрича назарий жиҳатдан муҳимлик даражасига баҳо беришда дедуктив усул маъқулроқдир.

Муҳимлик даражаси ҳар бир мижоз учун унинг аввалги аудиторлик текширувлари натижалари, бизнесининг хусусиятлари, ишбилармон доираларда унга нисбатан бўлган ишонч даражаси ва бошқа яна бир қатор омилларни ҳисобга олган ҳолда алоҳида ҳисоблаб чиқилади ва бу ҳолат аудиторнинг тегишли ишчи хужжати билан расмийлаштирилади.

Муҳимлик даражасини дедуктив усулда ҳисоблашга оид мисол келтирамиз.

2-жадвал.

Дедуктив ёндашув асосида муҳимлик даражасини аниқлаш бўйича ҳисоб-китоблар

Базавий кўрсаткичларнинг номи	Базавий кўрсаткичнинг миқдори, минг сўм	Тахмин қилинаётган муҳимлик даражаси, %	Муҳимлик даражасини аниқлаш учун қабул қилинувчи миқдор, минг сўм	Улуши, %
Соф тушум	7 800 500	0,50%	39 003	18
Йиллик соф фойда	960 300	4,00%	38 412	17
Ялпи харажатлар	6 840 200	0,50%	34 201	16
Молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисобот валютаси	12 657 890	0,50%	63 289	29
Хусусий капитал	4 369 752	1,00%	43 698	20
Жами	32 628 642	x	218 602	100

1-вариант. Бу ҳолатда барча базавий кўрсаткичлар учун ягона муҳимлик даражаси 1-жадвалнинг 3- сатрида акс эттирилган сумма- 34 201 минг сўм деб олинади ва ундан амалиётда фойдаланишни қулайлаштириш мақсадида кўп (35000 минг сўм) ёки кам томонга (34000 минг сўм) яхлитлаб олиш мумкин. Бунда:

- кўп томонга яхлитлаш $(35\,000 - 34\,201)/34\,201 \cdot 100\% = 2,34\%$
- кам томонга яхлитлаш $(34\,201 - 34\,000)/34\,201 \cdot 100\% = 0,59\%$

Аудит амалиётида оғиш даражаси 20% гача бўлса амал маъқул деб ҳисобланади, ундан ортса, аудитор томонидан ҳисоб-китобларни тартибга солувчи қўшимча тадбирларни амалга ошириш талаб қилинади. Кўриб турганимиздек четга оғиш фоизлари иккала ҳолатда ҳам катта эмас. Шунинг учун танлаб олинган сумма (34 000 минг сўм) ни барча базавий кўрсаткичлар учун умумий муҳимлик даражаси сифатида қабул қилинади. Бу ҳолатда, жами молиявий ҳисобот учун муҳимлик даражаси эса $(34\,000 \text{ минг сўм} \cdot 5) / 170\,000 \text{ минг сўм}$ даражасида белгиланади. Мазкур сумма Молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисобот умумий қийматини $(170\,000 / 12\,657\,890 \cdot 100) = 1,34\%$ ни ташкил қилади ва кўрсаткич аудит амалиётида тавсия этиладиган даража (5-10%) дан кам бўлиб аудиторлик ташкилотини қониқтиради.

2-вариант. Бу ҳолатда

а) 1-жадвалнинг 4 устунидаги маълумотлар асосида муҳимликнинг ўртача даражасини ҳисоблаб чиқамиз

$$(39\,003 + 38\,412 + 34\,201 + 63\,289 + 43\,698) / 5 = 43\,721 \text{ минг сўм}$$

б) муҳимликнинг ўртача даражасидан кўп ёки кам томонга катта фарқ қилувчи кўрсаткичларнинг қийматлари тўпلامдан чиқариб юборилади. Бизнинг мисолда бу суммалар 63289 минг сўм ва 34 201 сўм.

в) қолган қийматлар асосида муҳимликнинг янги ўртача миқдори аниқланади $(39\,003 + 38\,412 + 43\,698) / 5 = 40\,371 \text{ минг сўм}$

г) фойдаланишда қулай бўлиши учун кам томонга яхлитлаб оламиз.

Шунда бизнинг мисол маълумотларига кўра барча базавий кўрсаткичлар учун умумий муҳимлик даражаси 40 000 минг сўмга тенг бўлади ва жами молиявий ҳисобот учун муҳимлик даражаси $(40\,000 \text{ минг сўм} \cdot 5) / 200\,000 \text{ минг сўм}$ ни ташкил қилади. Мазкур сумма Молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисобот умумий қийматини $($

200 000/ 12 657 890* 100) 1,58 % ни ташкил қилади ва кўрсаткич аудит амалиётида тавсия этиладиган даража (5-10%) дан кам бўлиб аудиторлик ташкилотини қониқтиради.

Муҳимлик даражасини базавий кўрсаткичларнинг ўртача қиймати бўйича аниқлаш услугиётининг бир қатор афзалликлари мавжуд. Жумладан:

- базавий кўрсаткичларни ўзгартириш, баъзиларини олиб ташлаш ёки янгиларини киритиш;
- базавий кўрсаткичлар улушнани ўзининг билим ва амалий иш тажрибасидан келиб чиқиб ўзгартириш;
- яхлитлаш тартибини ўзгартириш;
- ўтган йилги ҳисобот кўрсаткичларини эътиборга олиш ва уларни ўзгариш суръатини ҳисобга олиш;
- ҳисобот шакллари ва базавий кўрсаткичларнинг алоҳида моддалари бўйича турлича муҳимлик даражаларини қўллаш;
- муҳимлик даражасини ҳисоблаш жадвали ва унинг даражасини ҳисоблашнинг ўзига хос услугиётини ишлаб чиқиш.

Иккинчи босқич. Муҳимликнинг дастлабки умумий даражасини ҳисобот моддалари ўртасида тақсимлаш.

Бу босқичда аудитор муҳимликнинг дастлабки умумий даражасини ҳисобот моддалари ўртасида тақсимлаб чиқади. Бу амални бажаришни Хусусий капитал кўрсаткичи бўйича аниқланган муҳимликнинг дастлабки даражаси (34 000 минг сўм)ни унинг алоҳида моддалари ўртасида тақсимлаш орқали тушунтириб ўтамиз.

3-жадвал.

Ялпи харажатлар кўрсаткичи бўйича аниқланган муҳимликнинг дастлабки қийматини унинг моддалари ўртасида тақсимлаш тартиби

Ялпи харажатлар моддаларининг номи	Суммаси, минг сўм	Улуши, %	Муҳимлик қийматини тақсимооти, минг сўм
Сотилган маҳсулот таннархи	3 470 448	50,74	17 250
Сотиш харажатлари	580 000	8,48	2 883
Маъмурият харажатлари	360 950	5,28	1 794
Бошқа операцион харажатлар	1 308 802	19,13	6 506
Молиявий харажатлар	1 120 200	16,37	5 567
Жами	6 840 200	100,00%	34 000

Худди шундай тарзда молиявий ҳисоботнинг бошқа кўрсаткичлари бўйича ҳисобланган ягона муҳимлик қийматини уларни ташкил қилувчи унсурлари ўртасида тақсимланиб чиқилади. Мана шундай маълумотларга асосланиб аудитор текширувга тортилиши кутилаётган молиявий ҳисоботнинг заиф жойлари тўғрисида дастлабки маълумотга эга бўлади ва бу ҳолатларни аудит текшируви режасини тузишда эътиборга олади.

Учинчи босқич. Молиявий ҳисоботнинг алоҳида моддалар бўйича муҳимлик даражасининг ҳақиқий қийматини аниқлаш

Бу босқичда аудитор молиявий ҳисоботда қатнашаётган ҳар бир модда бўйича ҳақиқатда йўл қўйилган хатоликлар суммаси (X) ни ҳисоблаб топади.

Агар, ҳақиқий хатолик суммаси танланмадан фойдаланган ҳолда аниқланган бўлса, мазкур модда бўйича ҳақиқатда аниқланган хатолик суммаси (A), тестга тортилган ҳужжатлардаги сумма қиймати (B) га тақсимланиб, шу модда бўйича тўпламнинг умумий суммаси (C) га кўпайтирилади.

$$X = (A/B) * C$$

Мисол: Аудиторлик текшируви жараёнида Хусусий капиталнинг “Захира капитали” моддаси бўйича қуйидаги маълумотлар олинди.

A = 10 824 минг сўм

B = 1 757 860 минг сўм

C = 2 510 536 минг сўм

Ечим: $X = (A/B) * C = (10\,824 / 1\,757\,860) * 2\,510\,536 = 15\,459$ минг сўм

Бундан чиқдики, муҳимлик даражасини аниқлаш учун қабул қилинган “Ялпи харажатлар” кўрсаткичининг “Сотилган маҳсулот таннари” моддаси бўйича хатоликнинг танланма кузатиш натижасида олинган ҳақиқий суммаси 15 459 минг сўмни ташкил қилади. Бу эса дастлаб режалаштирилган даража (17 250 минг сўм) дан 1 791 минг сўм пастдир.

Шу тариқа молиявий ҳисобот бўйича муҳимликнинг дастлабки даражасини аниқлаш учун қабул қилинган бошқа кўрсаткичлар ва уларнинг моддалари бўйича бузиб кўрсатишларнинг ҳақиқий қийматлари аниқлаб чиқилади.

Ушбу ҳисоб-китобларни “Ялпи харажатлар” кўрсаткичининг бошқа моддалари бўйича ўтказганимизда улар бўйича аудиторлик текшируви натижаларига кўра хатоликларнинг ҳақиқий суммаси қуйидагиларни ташкил этди деб фараз қилайлик.

Сотиш харажатлари - 2 010 минг сўм

Маъмурият харажатлари - 2 112 минг сўм

Бошқа операцион харажатлар - 8 325 минг сўм

Молиявий харажатлар - 5 488 минг сўм

4-босқич. Молиявий ҳисобот бўйича муҳимлик даражасининг умумий ҳақиқий қийматини аниқлаш.

Бу босқичда жами молиявий ҳисобот бўйича муҳимлик даражасининг умумий ҳақиқий даражасини ҳисоблаб чиқамиз. Мазкур сумма

$15\,459 + 2\,010 + 2\,112 + 8\,325 + 5\,488 = 33\,394$ минг сўмга тенг

Бу эса муҳимликнинг аниқланган дастлабки даражасидан 606 минг сўм (34 000 – 33 394) паст демакдир

5-босқич. Муҳимликнинг ҳақиқий даражасини унинг дастлабки қиймати билан солиштириш.

Бу босқичда аудиторлик текшируви натижаларига кўра базавий кўрсаткичларининг барча моддалари бўйича танланма кузатиш асосида ҳақиқатда аниқланган хатоликлар суммалари уларнинг дастлабки қийматлари билан солиштириб чиқилади ва тегишли ишчи ҳужжати тузилади. Бу жараёни “Ялпи харажатлар” базавий кўрсаткичи моддалари бўйича амалга ошириш орқали тушунтириб ўтамиз.

4-жадвал.

Ялпи харажатлар базавий кўрсаткичи бўйича ҳақиқатда аниқланган муҳимлик даражасини унинг дастлабки даражаси билан солиштириш

Ялпи харажатлар моддаларининг номи	Дастлабки муҳимлик даражаси, минг сўм	Ҳақиқий муҳимлик даражаси, минг сўм	Фарқ суммаси, минг сўм
Сотилган маҳсулот таннари	17 250	15 459	- 1 791
Сотиш харажатлари	2 883	2 010	- 873
Маъмурият харажатлари	1 794	2 112	318
Бошқа операцион харажатлар	6 506	8 325	1 819
Молиявий харажатлар	5 567	5 488	- 79
Жами	34 000	33 394	- 606

4-жадвал маълумотларидан кўриб турганимиздек, аудит натижаларига кўра ўрганилаётган кўрсаткичнинг моддалари бўйича ҳам камайиш, ҳам кўпайиш томонга фарқ юзага келган.

Бу ҳолатда ҳақиқатда аниқланган бузиб кўрсатишларга аудиторнинг муносабати масаласи "Аудит жараёнида аниқланган бузиб кўрсатишларни баҳолаш" номли 400-сонли АХСнинг 6-бандида баён қилинган. Унга кўра:

Аудитор аудит умумий стратегияси ва аудит режасини қайта кўриш зарурлиги ёки зарур эмаслигини аниқлаши лозим, башарти:

а) аниқланган бузиб кўрсатишлар хусусияти ва уларнинг юзага келиши сабаблари аудит ўтказиш жараёнида йиғилган бузиб кўрсатишлар билан жамулжам ҳолда муҳим бўлиши мумкин бўлган бошқа бузиб кўрсатишлар ҳам мавжуд бўлиши мумкинлигига ишора қилса; ёки

б) аудит ўтказиш жараёнида йиғилган бузиб кўрсатишлар йиғиндиси АХС 320 га мувофиқ белгиланган муҳимлик даражасига етган бўлса.

Аудит жараёнида амалда эришиладиган молиявий натижалар давр охирида кутилаётган, аввалбошдан молиявий ҳисобот учун муҳимлик даражасини аниқлаш мақсадида фойдаланилган молиявий натижалардан жиддий фарқ қилиши эҳтимоли анча катта эканлиги аниқланган бўлса, аудитор дастлабки муҳимлик даражасини қайта кўриб чиқади. Бу эса аудит умумий стратегияси ва аудит режасини қайта кўриб чиқишга олиб келиши мумкин. Ушбу ҳолатда, тегишли аудиторлик ишчи хужжатини тузиб қўйиш лозим бўлади. Чунки, 320-сонли АХС нинг 14-моддасида "Аудиторлик хужжатлари" деб номланган 230-сонли АХСга таянган ҳолда муҳимлик билан боғлиқ қайси ҳолатларда тегишли аудиторлик хужжатларини тузиш лозимлиги таъкидлаб ўтилган. Жумладан:

Аудитор аудиторлик хужжатларига қуйидаги суммаларни, шунингдек мазкур суммаларни аниқлашда кўриб чиқилган омилларни киритиши лозим:³

а) молиявий ҳисобот учун муҳимлик даражаси ;

б) зарур ҳолда, муомалалар, счётлар қолдиқлари ёки очиб бериладиган маълумотнинг айрим туркумлари учун муҳимлик даражаси ёки даражалари;

в) муҳимлик чегараси ; ва

г) аудитни бажаришга қараб (а)-(в) бандларини ҳар қандай тарзда қайта кўриш.

Аудитор аудит ўтказиш жараёнида йиғилган барча бузиб кўрсатишлар тўғрисида тадбиркорлик субъекти раҳбариятини ўз вақтида хабардор қилиши лозим.⁴ Шу билан бирга корхона раҳбариятига аниқланган ҳолатлар юзасидан йўлланган тақдимномада аудитор тадбиркорлик субъекти раҳбариятидан бундай бузиб кўрсатишларни тузатишни ва тузатишлар киритиб бўлингач, тузатилган ва сабабини кўрсатган ҳолда тузатиш киритилмаган муҳим кўрсаткичларнинг ҳар бири тўғрисида аудиторга ёзма хабар беришни сўраши лозим.

Айрим ҳолларда тадбиркорлик субъекти раҳбарияти ва, зарур ҳолда, бошқарув юклатилган шахслар баъзи бир тузатилмаган бузиб кўрсатишлар бузиб кўрсатишлар эмас, деб ҳисоблашлари мумкин. Шу сабабли улар ўз ёзма баёноти таърифига қуйидаги сўзларни қўшиб қўйишлари мумкин: "Биз аудиторнинг молиявий ҳисоботнинг "... моддаларида акс эттирилган суммалар бузиб кўрсатишлар ҳисобланади деган фикрига қўшилмаймиз, чунки [сабаблар тавсифи]".

2. АХС 230, "Аудиторлик хужжатлари", 8–11 ва А6 бандлар

4. АХС 260 "Бошқарув юклатилган шахслар билан ахборот алмашинуви", 7-банд

Бироқ, бундай билдиришни олганлик аудиторни тузатилмаган бузиб кўрсатишлар таъсири тўғрисида хулосани таърифлаш заруриятдан озод этмайди⁵.

Агар тадбиркорлик субъекти раҳбарияти аудитор хабар қилган барча ёки айрим бузиб кўрсатишларни тузатишдан бош тортса, аудитор тадбиркорлик субъекти раҳбарияти бузиб кўрсатишларни тузатмаётгани сабабларини аниқлаши зарур ва молиявий ҳисоботларда муҳим бузиб кўрсатишлар бор-йўқлигига баҳо бераётганда ҳамда дастлабки белгиланган таваккалчилик даражасини қайта кўриб чиқаётганда бу ҳолатни эътиборга олиши лозим.

5. Хулоса.

Кўриб турганимиздек, муҳимлик даражаси билан аудит таваккалчилиги ўртасида бевосита боғлиқлик мавжуд экан. Лекин, бу боғлиқлик тескари мазмунга эга. Яъни, муҳимлик даражаси қанча юқори бўлса аудит таваккалчилиги шунча паст бўлади ва аксинча муҳимлик даражаси пастлаб борган сари аудит таваккалчилиги даражаси кўтарилиб боради. Демак, агар аудитор аудиторлик текшируви жараёнида аниқланган бузиб кўрсатишлар муҳимликнинг дастлабки даражасини пасайтириш томонга қайта кўриб чиқишни талаб этади деган фикрга келса, бу ҳолат аудит таваккалчилигининг дастлаб белгиланган даражасини қайта кўриб чиқиши лозимлигини англатади. Бу ҳолатда халқаро аудит амалиёти аудиторлик таваккалчилиги даражасини пасайтиришнинг икки усулидан биридан ёки иложи бўлса иккаласидан фойдаланишни тавсия этади.

Биринчи усулга кўра қўшимча аудиторлик таомилларини ўтказиш орқали назорат воситалари таваккалчилиги даражасини ва моҳияти бўйича ўтказилиши режалаштирилган тестларни туси, муддати ва хажмини ўзгартириш орқали эса аниқлай олмаслик таваккалчилиги даражасини пасайтиришни таъминлаши керак.

Иккинчи усулга кўра аудиторлик хулосаси берилгунга қадар тадбиркорлик субъекти раҳбариятидан аниқланган муҳим бузиб кўрсатишларни бартараф қилиш ва молиявий ҳисоботларни қайта топширилишига эришиш лозим.

Ва ниҳоят, муҳимлик даражаси бевосита аудиторлик текшируви якунига кўра аудит ўтказилган корхонага тақдим қилинадиган аудитор хулосасига таъсир кўрсатади. Шунинг учун аудиторлик текшируви натижаларига кўра хулосани шакллантириш жараёнида аудиторга мазкур боғлиқликни олишлик тавсия этилади.

Бу боғлиқликни қуйидаги чизмада кўриш мумкин.

5-жавдал

Муҳимлик даражаси ва аудитор хулосаси ўртасидаги боғлиқлик

Муҳимлик даражаси	Фойдаланувчи томонидан қарор қабул қилиш учун аҳамиятлилиги	Хулоса шакли
Муҳим эмас	Ноаниқлик қарор қабул қилишга таъсир кўрсатмайди	Ижобий хулоса
Айрим моддалар бўйича муҳим	Ноаниқлик фойдаланувчининг қарорига таъсир кўрсатади, фақат ушбу ноаниқ ахборот қабул қилинаётган қарор хусусиятига боғлиқ бўлса. Умуман эса молиявий ҳисобот ҳаққоний маълумотларни акс эттиради деб қаралади	Изоҳ билан
Аксарият моддалар бўйича муҳим	Ноаниқлик ушбу молиявий ҳисобот асосида фойдаланувчи томонидан қабул қилинаётган қарорларнинг катта қисмига таъсир кўрсатади	Салбий
	Аудит кўламини чеклаш натижасида етарли аудиторлик далиллари йиғишни имкони бўлмаганлиги	Хулоса беришдан воз кечиш

⁵ АХС 450 “Аудит жараёнида аниқланган бузиб кўрсатишларни баҳолаш”, А24-банд

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, АХСлари асосида аудитни режалаштириш жараёнида муҳимликнинг дастлабки даражасини белгилаш ва аудит жараёнида унга зарурий тузатишларни киритиш ҳамда унинг якунида муҳимликнинг аниқланган ҳақиқий даражасини баҳолаш натижаларига кўра мижозга аудиторлик хулосасини тақдим қилиш молиявий ҳисоботнинг фойдаланувчилари ва аудиторлик ташкилотининг манфаатларини мувофиқлаштириш имконини беради.

Адабиётлар:

Аренс Э.А, Лоббек Дж.К. (2001) Аудит, Учебник. - М.: Финансы и статистика.

Дўсмуродов Р.Д. (2003) Аудит асослари, “Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. Тошкент.

Ковалёва А.М. — Оценка уровня существенности согласно международным стандартам аудита // Финансы и управление. – 2017. – № 4

Монтгомери Р. (1997) Аудит Монтгомери. Москва, издательство ЮНИТИ, стр 144

Робертсон Дж. (1993) Аудит, Перевод с английского – М.: Контакт.

Тулахўджоева М.М. (1998) Ўзбекистон Республикасида молиявий назорат тизими. Т.Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси.

Қонун (2016) “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Қонуни. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 15-сон

ХУДУДИЙ ВА ТАРМОҚ ТУЗИЛМАЛАРИГА ЭГА МИНТАҚАВИЙ ИҚТИСОДИЁТЛАРНИНГ СТРАТЕГИК РЕЖАЛАРИНИ ИШЛАБ ЧИҚИШГА УСЛУБИЙ ЁНДАШУВЛАР

Мустафаев Б.Р.

*«Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришнинг
илмий асослари ва муаммолари» илмий-тадқиқот маркази*

Аннотация. Ушбу илмий мақола анъанавий стратегик режалаштириш амалиёти ва ҳудудий ва тармоқ тузилмалари билан минтақавий иқтисодиётларнинг ўзига хос талаблари ўртасидаги тафовутни бартараф этишга қаратилган. Ушбу тадқиқот натижалари минтақавий ривожланиш ва стратегик режалаштириш билан шуғулланувчи тадқиқотчилар ва амалиётчиларга қимматли тушунчалар беради ҳамда уларга минтақавий иқтисодиётни умумий яхшилаш учун асосли қарорлар қабул қилиш имконини беради.

Калит сўзлар: стратегик режалаштириш, минтақа, ҳудуд, интеграция, атроф-муҳит, барқарорлик.

Аннотация. Данная научная статья направлена на устранение разрыва между традиционной практикой стратегического планирования и региональной и отраслевой структурами и специфическими потребностями региональных экономик. Результаты этого исследования дают ценную информацию исследователям и практикам, занимающимся региональным развитием и стратегическим планированием, и позволяют им принимать обоснованные решения для общего улучшения региональной экономики.

Ключевые слова: стратегическое планирование, регион, территория, интеграция, окружающая среда, стабильность.

Abstract. This scientific article is aimed at eliminating the gap between traditional strategic planning practice and regional and sectoral structures and specific requirements of regional economies. The results of this study provide valuable insights to researchers and practitioners involved in regional development and strategic planning and enable them to make informed decisions for the overall improvement of the regional economy.

Key words: strategic planning, region, territory, integration, environment, stability.

1. Кириш.

Минтақавий иқтисодиётда стратегик режаларни ишлаб чиқиш узоқ муддатли ўсиш, барқарорлик ва рақобатбардошликни таъминлаш учун муҳим вазифадир. Бироқ минтақанинг ҳудудий ва тармоқ тузилиши билан боғлиқ муаммолар стратегик режалаштириш жараёнларининг самарадорлигига сезиларли таъсир кўрсатиши мумкин.

Минтақавий иқтисодиёт одатда мамлакат ёки каттароқ географик ҳудуднинг умумий иқтисодий ривожланишида ҳал қилувчи роль ўйнайди. Бироқ бу ҳудудлар кўпинча ҳажми, аҳолиси, ресурслари, тармоқлари ва иқтисодий фаолияти жиҳатидан сезиларли даражада фарқланади. Минтақавий иқтисодиётнинг хилма-хил хусусиятлари уларнинг ўсиши ва ривожланиши учун ноёб муаммолар ва имкониятлар яратади. Бундан ташқари, ушбу ҳудудлардаги хўжалик юритувчи субъектларнинг ўзаро боғлиқлиги иқтисодий динамикага янада таъсир қилувчи тармоқ тузилмасини ташкил қилади.

Минтақавий иқтисоднинг ҳудудий тузилиши деганда иқтисодий фаолиятнинг минтақа ичидаги турли ҳудудлар бўйича географик тақсимланиши тушунилади. Бу тақсимот турли иқтисодий кластерларга ва ривожланиш даражасидаги номуносибликка олиб келиши мумкин. Масалан, шаҳар марказлари саноат ва хизмат кўрсатиш марказлари бўлиши мумкин, қишлоқ жойлари эса асосан қишлоқ хўжалиги ва анъанавий амалиётларга таяниши мумкин.

Бошқа томондан, минтақавий иқтисодиётларнинг тармоқ тузилмаси турли хил иқтисодий субъектлар, жумладан, тармоқлар, корхоналар, муассасалар ва манфаатдор томонлар ўртасидаги муносабатлар ва ўзаро таъсирлар тармоғини англатади. Ушбу тармоқ минтақа бўйлаб ресурслар, билим ва инновациялар оқимини осонлаштиради. Кучли ва самарали тармоқлар иқтисодий самарадорликни ошириши, рақобатбардошликни ошириши ва ҳамкорликдаги саъй-ҳаракатларни рағбатлантириши мумкин.

Стратегик режалаштириш минтақавий иқтисодиётлар учун барқарор ривожланиш йўлини белгилаш, муаммоларни ҳал қилиш ва имкониятлардан фойдаланиш учун зарурдир. Бироқ анъанавий стратегик режалаштириш методологиялари ҳудудий ва тармоқ тузилмаларининг ўзига хос хусусиятларини тўлиқ ҳисобга олмаслиги мумкин. Инклюзивлик, мослашувчанлик ва жойлашувга асосланган ривожланиш стратегиялари режалаштириш жараёнига бирлаштирилиши керак бўлган ҳал қилувчи элементлардир.

2. Адабиётлар шарҳи.

Минтақавий ва тармоқ тузилмаларининг мураккаблигини инобатга олган ҳолда, стратегик режалаштиришга ҳар томонлама ва контекстли ёндашувни қабул қилиш жуда муҳимдир. Турли ҳудудий бирликлар ичидаги ноёб кучли, заиф томонлар, имкониятлар ва таҳдидларни ҳисобга олган ҳолда ва минтақанинг иқтисодий субъектларининг ўзаро боғлиқлигидан фойдаланган ҳолда, стратегик режалаштирувчилар мувозанатли ва инклюзив ўсишни қўллаб-қувватловчи мослаштирилган тадбирларни ишлаб чиқишлари мумкин.

Ҳудудий ва тармоқ тузилишининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда стратегик режаларни ишлаб чиқиш бўйича олиб борилган тадқиқотлар жуда кўп эмас. Аммо унга яқин мавзуларда тадқиқотлар олиб борилганлини алоҳида таъкидлаш лозим.

П.Котлер ва К.Келлер (2006) каби муаллифлар стратегик режалаштиришни ташкилотнинг ёки минтақанинг мақсадлари, қobiliятлари ва ресурслари ўзгарувчан имкониятлар ўртасида барқарор уйғунликни яратиш ва қўллаб-қувватлаш жараёни сифатида белгилайдилар.

В.Осасио ва Ж.Жосеп (2008) стратегик режалаштиришни аниқ мақсадларни белгилаш ва ушбу мақсадларга эришиш учун келажак ва тизимли ҳаракат йўналишини танлаш жараёни сифатида белгилайди.

Х.Минтзберг (1998) стратегик режалаштириш ва стратегик фикрлаш ўртасидаги муҳим фарқларни таъкидлайди. Стратегик режалаштириш таҳлил,

стратегик фикрлаш эса синтезни англатади. Бинобарин, стратегик фикрлаш стратегик режани ишлаб чиқишнинг асосий шартидир.

П.Дойл (2000) стратегик режалаштириш сиёсатчилар ва менежерларга ўзгариш жараёнини осонлаштиришга ёрдам берадиган жараён эканлигини таъкидлайди.

Минтақавий иқтисодий характеристикалар бўйича адабиётлар ҳудудий ва тармоқ тузилмаларига эга бўлган минтақавий иқтисодиётларнинг ривожланиши ва ўсишига таъсир қилувчи турли омиллар ҳақида қимматли фикрларни беради. Тадқиқотчилар ушбу ҳудудларнинг иқтисодий қиёфасини белгилайдиган турли жиҳатларни кўриб чиқдилар, уларнинг ноёб муаммолари ва имкониятларини чуқурроқ тушунишга ёрдам бердилар.

Ушбу соҳадаги тадқиқотнинг асосий йўналишларидан бири минтақанинг турли ҳудудий бирликлари ичидаги иқтисодий номутаносибликларни аниқлаш ва таҳлил қилишдир. Тадқиқотлар фазовий тафовутлар мавжудлигини таъкидлади, бу ерда маълум ҳудудларнинг бошқаларга нисбатан иқтисодий ривожланиш ва фаровонлик даражаси юқори. Ушбу номутаносибликка географик жойлашув, табиий ресурсларнинг мавжудлиги, инфратузилма ва тарихий ривожланиш каби омиллар таъсир қилиши мумкин. Мутахассислар ва режалаштирувчилар стратегик режаларни ишлаб чиқишда ушбу номутаносибликларни ҳисобга олишлари, иқтисодий ўсиш ва ривожланишнинг кенг қамровли иқтисодиёт доирасидаги барча ҳудудларни қамраб олишини таъминлаши керак.

Минтақавий иқтисодий хусусиятларнинг яна бир муҳим жиҳати иқтисодий кластерлар ва ихтисослашувларнинг мавжудлигидир. Ҳудудлар малакали ишчи кучидан фойдаланиш, технологик ютуқлар ёки тарихий афзалликлар каби омиллар туфайли кўпинча муайян соҳаларда ёки иқтисодий тармоқларда кучли томонларини намоён этади. Ушбу кластерларни тушуниш стратегик режалаштириш учун жуда муҳимдир, чунки у ҳар бир минтақанинг рақобатбардош афзалликларини ва инновациялар ва иқтисодий ўсишни таъминлаш учун турли кластерлар ўртасидаги ҳамкорлик потенциалини аниқлашга ёрдам беради.

Иқтисодий кластерлардан ташқари, тадқиқотчилар минтақавий иқтисодиётни шакллантиришда асосий иқтисодий омилларнинг ролини ўрганишди. Бу драйверларга йирик саноат, тадқиқот ва инновация институтлари, транспорт марказлари ва таълим марказлари каби омиллар кириши мумкин. Ушбу драйверларнинг мавжудлиги ва ишлаши минтақанинг умумий иқтисодий кўрсаткичларига ва инвестицияларни жалб қилиш ва ўсишни рағбатлантириш қобилиятига сезиларли таъсир кўрсатиши мумкин.

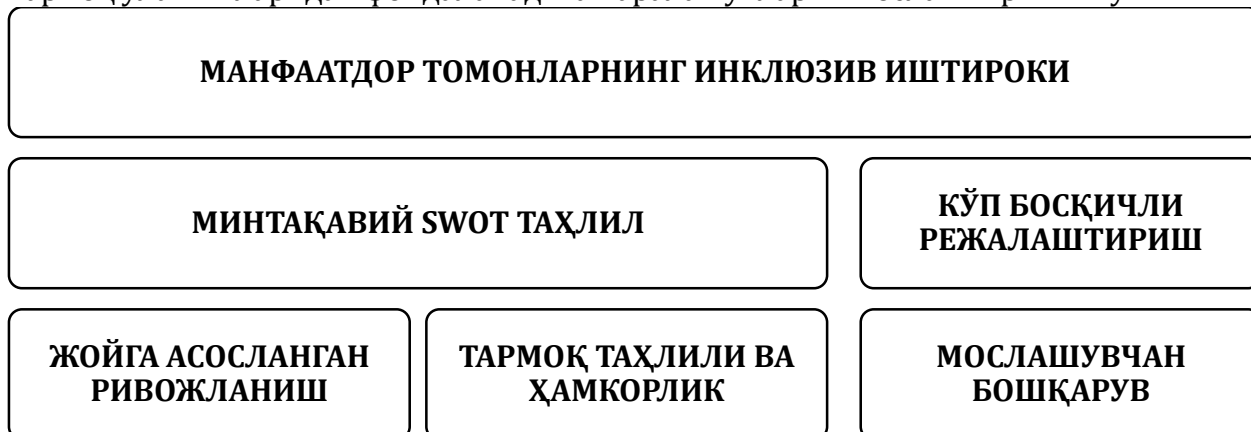
Бундан ташқари, тадқиқотлар минтақавий иқтисодиётларнинг демографик хусусиятларини ҳисобга олиш муҳимлигини таъкидлади. Аҳолининг тақсимланиши, ёш таркиби, таълим даражаси ва ишчи кучининг малакаси меҳнат бозори ва минтақадаги инсон капиталининг ривожланишига таъсир қилувчи муҳим омиллардир. Минтақанинг демографик таркибини тушуниш меҳнат бозоридаги номутаносибликларни бартараф этиш ва барқарор иқтисодий ўсишни рағбатлантириш учун самарали сиёсатни ишлаб чиқиш учун жуда муҳимдир.

3. Таҳлил ва натижалар.

Минтақавий иқтисодий характеристикалар бўйича олиб борилган тадқиқотларда иқтисодий манзарасини шакллантиришда бошқарув институтларининг роли ҳам таъкидланган. Самарали бошқарув тузилмалари, шаффоф сиёсат ва қўллаб-қувватловчи институтлар бизнеснинг ривожланиши, инвестицияларни жалб этиши ва иқтисодий ўсишни таъминлаш учун қулай муҳит яратиши мумкин. Бошқа томондан, заиф бошқарув ва етарли даражада

институционал қўллаб-қувватланмаслиги иқтисодий ривожланишга тўсқинлик қилиши ва бизнес ва тадбиркорлар учун тўсиқлар яратиши мумкин.

Умуман олганда, минтақавий иқтисодий хусусиятлар бўйича адабиётлар ҳудудий ва тармоқ тузилмаларига эга бўлган минтақавий иқтисодиётларнинг мураккаблиги учун асос бўлиб хизмат қилади. Стратегик режалаштириш жараёнида ушбу хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда, мутахассислар ва режалаштирувчилар минтақанинг кучли томонларини ўз ичига олган, заиф томонларини бартараф этадиган ва инклюзив ва барқарор иқтисодий ривожланишни рағбатлантириш учун тармоқ уланишларидан фойдаланадиган аралашувларни мослаштириши мумкин.

1-расм. Стратегик режалаштиришнинг услубий ёндашувлари¹.

1-расмда стратегик режалаштиришнинг услубий ёндашувлари келтирилган бўлиб, уларнинг ҳар бири тадқиқот доирасида муҳим аҳамиятга эгадир. Стратегик режалаштириш жараёнлари минтақадаги турли секторлар ва географик жойлашувлардан манфаатдор томонларнинг фаол иштирокини ўз ичига олиши керак. Инклюзив иштирок барча гуруҳларнинг эҳтиёжлари ва интилишларини ҳисобга олишни таъминлайди, бу эса янада кенгроқ ва вакиллик стратегик режага олиб келади. Ушбу ёндашув манфаатдор томонлар ўртасида эгалик ва ҳамкорликни ривожлантиради ва режани муваффақиятли амалга ошириш эҳтимолини оширади.

Минтақавий иқтисодиётнинг ҳудудий ва тармоқ тузилишига мослаштирилган кучли, заиф томонлар, имкониятлар ва таҳдидлар (SWOT) таҳлили стратегик режалаштиришдаги муҳим қадамдир. Муайян ҳудудий бирликлар доирасидаги кучли ва заиф томонларни аниқлаш ва минтақавий тармоқдаги имкониятлар ва таҳдидларни баҳолаш мавжуд афзалликлардан фойдаланадиган ва юзага келиши мумкин бўлган муаммоларни юмшатишга қаратилган мақсадли стратегияларни ишлаб чиқиш имконини беради.

Минтақадаги хилма-хилликни ҳисобга олган ҳолда, кўп босқичли режалаштириш зарур бўлиши мумкин. Ушбу ёндашув субминтақавий ёки маҳаллий стратегик режаларга мос келадиган кенг минтақавий стратегик режани ишлаб чиқишни ўз ичига олади. Ҳар бир босқич ўзига хос хусусиятлар ва устуворликларни ҳал қилиши мумкин, бу эса ривожланишга янада мослашувчан ёндашувни тарғиб қилади.

Жойга асосланган ривожланиш минтақадаги турли ҳудудий бирликларнинг ўзига хос фазилатлари ва активларини таъкидлайди. Ушбу фарқларни тан олган ҳолда, стратегик режалаштирувчилар маҳаллий иқтисодий кучли томонларни рағбатлантирадиган ва барқарор ривожланишни рағбатлантирадиган аралашувларни мослаштириши мумкин. Бундай ёндашув минтақанинг барча

¹ Муаллиф ишланмаси

қисмларида самарали бўлмаслиги мумкин бўлган ягона стратегиядан қочишга ёрдам беради.

Минтақавий иқтисодиётнинг тармоқ тузилишини ҳисобга олган ҳолда, асосий тугунлар ва уланишларни аниқлаш учун тармоқ таҳлилини ўтказиш жуда муҳимдир. Ушбу алоқаларни тушуниш режалаштирувчиларга ресурслар, билим ва инновацияларнинг самарали оқимини осонлаштириб, муҳим ўйинчилар ва тармоқлар ўртасидаги ҳамкорликни ривожлантиришга имкон беради.

Худудий ва тармоқ тузилмаларига эга ҳудудлар учун стратегик режалар мослашувчан бошқарув тамойилларини қамраб олиши керак. Бу эса, иқтисодий қиёфасининг ривожланиши билан мослашувчан ва ўзгаришларга очиқ бўлишни англатади. Тараққиётни мунтазам равишда кузатиб бориш, фикр-мулоҳазаларни йиғиш ва натижаларни баҳолаш онгли қарорлар қабул қилиш ва стратегияларни ўзгарувчан шароитларга мослаштириш учун жуда муҳимдир.

Худудий ва тармоқ тузилмаларига эга бўлган минтақавий иқтисодиётлар учун стратегик режаларни ишлаб чиқиш турли хил омилларни пухта ўйлаб кўришни талаб қилади. Юқорида айтиб ўтилган методологиялар инклюзивликни, мослаштирилган таҳлилни, ҳамкорликни ва ушбу минтақаларнинг ўзига хос хусусиятларини қондириш учун мослашишни таъкидлайди. Ушбу ёндашувларни қўллаш орқали минтақавий иқтисод ўзларининг кучли томонларини ишга солишлари, муаммоларини ҳал этишлари ва янада барқарор ва фаровон келажак сари ҳаракат қилишлари мумкин. Стратегик режалаштириш самарали амалга оширилса, бутун минтақа бўйлаб инклюзив ўсиш ва иқтисодий барқарорликка йўл очиши мумкин.

Минтақавий иқтисодда тармоқ таҳлили - бу муайян географик ҳудуд доирасида турли иқтисодий субъектлар, масалан, тармоқлар, корхоналар, муассасалар ва манфаатдор томонлар ўртасидаги муносабатлар ва ўзаро муносабатларни ўрганадиган услубий ёндашув. Ушбу таҳлилий услуб иқтисодий тармоқларнинг тузилиши ва динамикаси ҳақида тушунча беради, тадқиқотчиларга минтақада ахборот, ресурслар ва инновациялар оқимини яхшироқ тушунишга ёрдам беради. Тармоқ уланишлари, кучли ва заиф томонларини ўрганиш орқали стратегик режалаштирувчилар иқтисодий ривожланиш ва ҳамкорликни рағбатлантириш учун янада самарали ва мақсадли сиёсатни ишлаб чиқиши мумкин.

Минтақавий иқтисодиётда тармоқ таҳлилининг асосий тушунчалари:

а) *Тугунлар* - минтақавий иқтисодиётнинг алоҳида хўжалик субъектларини ифодалайди. Буларга корхоналар, саноат корхоналари, илмий-тадқиқот муассасалари, давлат идоралари ва бошқа тегишли манфаатдор томонлар кириши мумкин.

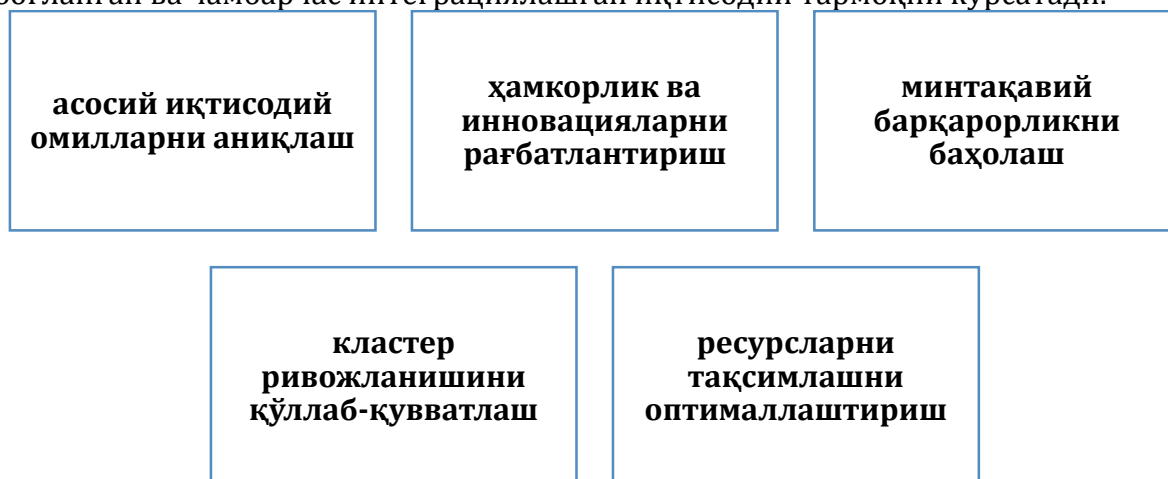
б) *Уланишлар* сифатида ҳам танилган қирралар тармоқдаги тугунлар орасидаги муносабатларни ифодалайди. Бу алоқалар савдо муносабатлари, билим алмашинуви, молиявий операциялар ёки ҳамкорликдаги лойиҳалар каби турли хил бўлиши мумкин.

с) *Даража марказлашуви* тармоқ ичидаги тугунга эга бўлган уланишлар сонини ўлчайди. Юқори даражадаги марказлаштирилган тугунлар иқтисодий тармоқ ичида марказий ва таъсирчанроқ ҳисобланади.

д) *Ўрта марказлик* тугуннинг бошқа тугунлар ўртасида кўприк ёки воситачи сифатида ҳаракат қилиш даражасини баҳолайди. Юқори даражадаги марказлаштирилган тугунлар тармоқнинг турли қисмлари ўртасида ресурслар ва маълумотлар оқимини осонлаштиришда муҳим роль ўйнайди.

е) *Кластерлаш коэффициенти* маълум бир тугуннинг қўшни тугунлари орасидаги ўзаро боғлиқлик даражасини ўлчайди. Юқори кластерлаш тармоқ ичида бир-бирига маҳкам боғланган гуруҳлар ёки кластерлар мавжудлигини кўрсатади.

f) *Тармоқ зичлиги* тармоқдаги умумий мумкин бўлган уланишлар сонига ҳақиқий уланишлар нисбатини билдиради. Тармоқнинг юқори зичлиги яхши боғланган ва чамбарчас интеграциялашган иқтисодий тармоқни кўрсатади.

2-расм. Минтақавий иқтисодиётларда тармоқ таҳлилининг қўлланилиши².

Минтақавий иқтисодиётда тармоқ таҳлилининг қўлланилиши бўйича тадқиқотимизни давом эттирамиз (2-расм). Хусусан, тармоқни таҳлил қилиш минтақадаги иқтисодий омил сифатида ҳаракат қиладиган энг таъсирли тугунлар ёки тармоқларни аниқлашга ёрдам беради. Ушбу асосий омилларни тушуниш умумий иқтисодиётга сезиларли таъсир кўрсатадиган тармоқларни қўллаб-қувватлаш ва ривожлантиришга эътибор қаратиш имконини беради.

Корхоналар, муассасалар ва тадқиқот марказлари ўртасидаги ҳамкорлик алоқаларини таҳлил қилиш орқали тармоқ таҳлили инновациялар ва билим алмашиш учун қулай муҳитни яратиши мумкин. Ҳамкорликдаги потенциал бўшлиқларни ёки тўсиқларни аниқлаш мутахассисларга ҳамкорлик ва тадқиқот ҳамкорликларини кучайтириш учун мақсадли тадбирларни ишлаб чиқиш имконини беради.

Минтақавий барқарорликни баҳолаш тармоқнинг уланиши ва ортиқчалигини ўрганиш минтақанинг ташқи зарбаларга чидамлилигини баҳолашга ёрдам беради. Муқобил уланишларга эга мустаҳкам тармоқ узилишларга бардош бера олади ва тезроқ тикланади.

Тармоқ таҳлили минтақадаги тегишли тармоқлар кластерларини аниқлашга ёрдам беради. Ушбу билим кластерларни мустаҳкамлаш, уларнинг рақобатбардошлигини ошириш ва кейинги ихтисослашувни рағбатлантириш учун мақсадли ёрдам кўрсатишга имкон беради.

Меҳнат, капитал ва билим каби ресурслар оқимини тушуниш ресурсларни тақсимлашни оптималлаштириш ва минтақанинг турли қисмларида тенг ривожланишни таъминлаш имконини беради.

Тармоқ таҳлили минтақавий иқтисоднинг мураккаблиklarини тушуниш учун кучли воситадир. Иқтисодий субъектлар ўртасидаги муносабатлар ва ўзаро таъсирларни ўрганиш орқали ушбу ёндашув минтақавий тармоқнинг заиф томонларини бартараф этишда унинг кучли томонларини ишлатадиган далилларга асосланган стратегик режаларни ишлаб чиқишда ёрдам беради. Мутахассислар тармоқ таҳлилидан ҳамкорлик, инновациялар ва барқарорликни ривожлантириш, натижада минтақада барқарор иқтисодий ўсиш ва ривожланишни таъминлаш учун фойдаланиши мумкин.

² Муаллиф ишланмаси

Шу ўринда яна бир масалани ҳал қилиш керакки, яъни стратегик режалаштириш - бу ташкилотлар ва ҳукуматлар узоқ муддатли мақсадларни белгилаш, ресурсларни тақсимлаш ва керакли натижаларга эришиш учун зарур бўлган ҳаракатларни аниқлаш учун ўз зиммаларига оладиган муҳим жараёндир. Бироқ стратегик режалаштиришнинг қийинчиликлари йўқ эмас ва бу тўсиқлар режалаштириш жараёнининг самарадорлигига ва стратегик ташаббусларни муваффақиятли амалга оширишга тўсқинлик қилиши мумкин.

Марказий Осиёда жойлашган Ўзбекистон ўзининг улкан географик ўлчами, турли иқтисодий фаолият турлари ва ўзига хос маданий ҳудудлари туфайли турли минтақавий ва тармоқ тузилмаларини намойиш этади. Ушбу ўзига хос хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда самарали стратегик режаларни ишлаб чиқиш мувозанатли иқтисодий ўсишни, минтақавий ривожланишни ва ҳўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги ҳамкорликни рағбатлантириш учун жуда муҳимдир.

Ўзбекистонда стратегик режалаштириш жараёни турли манфаатдор томонлар, жумладан, давлат органлари, маҳаллий ҳамжамият, бизнес, илмий доиралар ва фуқаролик жамияти ташкилотларининг фаол иштирокини ўз ичига олиши керак. Ушбу манфаатдор томонларни жалб қилиш стратегик режада минтақавий ва тармоққа хос ташвишлар ва интилишлар ҳисобга олинишини таъминлайди.

Ўзбекистоннинг ўзига хос минтақавий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, ривожланишнинг жойлашувга асосланган ёндашуви муҳим аҳамиятга эга. Ҳукумат муайян ҳудудий бирликларнинг кучли ва заиф томонларини тан олишлари ва ҳар бир минтақанинг ноёб иқтисодий салоҳиятига мос келадиган стратегияларни ишлаб чиқишлари керак. Масалан, Фарғона водийсидаги қишлоқ ҳўжалигига бой ҳудудлар қишлоқ ҳўжалигини модернизация қилишга, Тошкентдаги шаҳар марказларида эса билимга асосланган саноатни ривожлантиришга эътибор қаратиш мумкин.

Ўзбекистон минтақавий иқтисодиётининг тармоқ таҳлилини ўтказиш ҳўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги асосий тугунлар, кластерлар ва алоқаларни очиб бериши мумкин. Ушбу тармоқларни тушуниш орқали ўзаро боғланган ҳудудлар ва тармоқлар ўртасида ҳамкорлик ва ресурслар оқимини ривожлантириши мумкин. Масалан, ҳудудлар ўртасидаги савдо йўлакларини аниқлаш инфратузилмани мақсадли ривожлантиришга, бу ҳудудлар ўртасида савдо ва инвестицияларни осонлаштиришга олиб келиши мумкин.

Ўзбекистондаги ноаниқ ва динамик муҳит бошқарувга мослашувчан ёндашувни талаб қилади. Стратегик режалар мослашувчан ва янги иқтисодий муаммолар ва имкониятлар юзага келганда қайта кўриб чиқиш учун очиқ бўлиши керак. Режанинг бажарилишини мунтазам мониторинг қилиш ва баҳолаш зарур тузатишларни аниқлаш ва вақт ўтиши билан унинг долзарблигини таъминлаш учун муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Ипак йўли иқтисодий коридори ташаббуси интеграциялашган ва замонавий транспорт-логистика тармоғини ривожлантириш орқали Ўзбекистоннинг Осиё ва Европа ўртасидаги чорраҳа сифатидаги стратегик жойлашувидан фойдаланишга қаратилган. Стратегик режа турли манфаатдор томонларни, жумладан, Ипак йўли бўйлаб қўшни давлатларни иқтисодий ҳамкорлик ва алоқаларни ривожлантириш учун жалб қилишни ўз ичига олади.

Ипак йўли иқтисодий коридори бўйлаб «Тошкент-Хўжанд» ва «Тошкент-Самарқанд» йўлаклари каби муҳим иқтисодий кластерларда инфратузилма инвестицияларига устувор аҳамият бериш учун жойларга асосланган ривожланиш стратегиялари қўлланилди. Ушбу мақсадли инвестициялар ушбу ҳудудларда савдо-иқтисодий фаолликни оширишга қаратилган.

Тармоқ таҳлили Ўзбекистон ичидаги муҳим транспорт тугунлари, логистика марказлари ва савдо йўллари аниқлаш учун қўлланилди ва шу орқали ресурслар тақсимои оптималлаштирилди ва минтақавий алоқани кучайтирилди. Бундан ташқари, мослашувчан бошқарув тамойиллари Ипак йўли иқтисодий коридори ташаббусининг Ипак йўли бўйлаб ўзгарувчан геосиёсий ва иқтисодий динамикага жавоб беришини таъминлайди.

Минтақавий ва тармоқ тузилмасининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда стратегик режаларни ишлаб чиқиш Ўзбекистонда барқарор ривожланиш ва иқтисодий фаровонликка кўмаклашиш учун жуда муҳимдир. Манфаатдор томонларни жалб қилиш, жойларга асосланган ривожланиш, тармоқ таҳлили ва мослашувчан бошқарувни қўллаш орқали сиёсатчилар минтақавий номутаносибликларни бартараф этиш, ўзаро боғлиқликдан фойдаланиш ва бутун мамлакат бўйлаб инклюзив ўсишга ёрдам берадиган кенг қамровли ва самарали стратегик режаларни ишлаб чиқишлари мумкин. “Ўзбекистон Ипак йўли иқтисодий коридори”нинг амалий тадқиқотлари минтақавий иқтисодий ҳамкорлик ва алоқаларни ривожлантиришда ушбу услубий ёндашувларнинг амалий қўлланилишини кўрсатади.

Тадқиқот доирасидаги ўрганишлар асосидаги аниқланган мавжуд муаммолар:

🚦 **Минтақавий номутаносибликлар.** Ўзбекистонда сезиларли минтақавий тафовут мавжуд, айрим ҳудудлар бошқаларга қараганда ривожланган ва фаровонроқ. Ушбу номутаносиблик умумий иқтисодий ўсишга тўсқинлик қилиши ва мамлакатнинг турли қисмлари ўртасида ижтимоий ва иқтисодий тенгсизликларни келтириб чиқариши мумкин.

🚦 **Чекланган уланиш.** Ўзбекистон инфратузилма ва уланишни яхшилашга ҳаракат қилган бўлсада, мамлакат бўйлаб силлиқ транспорт ва логистикани таъминлашда ҳали ҳам муаммолар мавжуд. Нотўғри транспорт тармоқлари товарлар ва хизматлар ҳаракатига тўсқинлик қилиши, минтақалар ўртасидаги савдо-иқтисодий интеграцияни чеклаши мумкин.

🚦 **Ҳамкорликнинг тўғри ташкил этилмаганлиги.** Турли ҳудудлар ва ҳўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги ҳамкорлик ва мувофиқлаштириш парчаланиши мумкин, бу эса билим алмашиш, ресурсларни бирлаштириш ва қўшма лойиҳаларни амалга ошириш имкониятларини ўтказиб юборишга олиб келади. Парчаланган ҳамкорлик минтақавий иқтисодий ўсиш учун зарур бўлган синергия ва жамоавий ҳаракатлар ривожланишига тўсқинлик қилиши мумкин.

🚦 **Маълумотлар ва тадқиқотларнинг етарли эмаслиги:** Ўзбекистонда стратегик режалаштириш мақсадлари учун тўлиқ ва долзарб маълумотларнинг мавжудлиги муаммо бўлиб қолмоқда. Ишончли маълумотларнинг етишмаслиги далилларга асосланган қарорлар қабул қилишга тўсқинлик қилиши ва яхши маълумотга эга стратегик режаларни шакллантиришга тўсқинлик қилиши мумкин.

Ушбу муаммоларнинг ечимлар сифатида қуйидаги таклифларни тавсия қилишимиз мумкин:

❖ **Марказлаштирилмаган режалаштириш.** Марказлаштирилмаган режалаштириш ёндашувини амалга ошириш маҳаллий ҳокимият ва жамоаларга минтақага хос эҳтиёж ва имкониятларни аниқлаш ва ҳал қилиш имконини беради. Маҳаллийлаштирилган режалаштириш ҳар бир минтақанинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда мослаштирилган тадбирларни амалга ошириш имконини беради.

❖ **Интеграциялашган транспорт инфратузилмаси.** Автомобиль йўллари, темир йўллар ва логистика марказлари каби интеграциялашган транспорт инфратузилмасига сармоя киритиш алоқани кучайтириши ва минтақалар ўртасида товарлар ва хизматларнинг ҳаракатланишини осонлаштириши, шунингдек,

яхшиланган алоқа Ўзбекистон бўйлаб савдо-иқтисодий ҳамкорликни ривожлантириши мумкин.

❖ **Ҳамкорлик платформалари.** Минтақавий иқтисодий кенгашлар ёки форумлар каби ҳамкорлик платформаларини яратиш умумий муаммолар ва имкониятларни муҳокама қилиш учун турли минтақалардан манфаатдор томонларни бирлаштириши мумкин. Ушбу платформалар тармоқни ўрнатиш, билим алмашиш ва минтақавий ривожланиш учун қўшма ташаббусларни ривожлантириши мумкин.

❖ **Маълумот тўплаш ва тадқиқот ташаббуслари.** Маълумотлар тўплаш ва тадқиқот салоҳиятини яхшилаш ташаббуслари далилларга асосланган стратегик режалаштириш учун муҳимдир. Илмий муассасалар ва тадқиқот ташкилотлари билан ҳамкорлик қилиш ишончли маълумотлар ва тадқиқот тушунчаларини яратишга ёрдам беради.

Ушбу кундаги соҳанинг ривожланишини таъминлайдиган истиқболлари ҳам борки, улар:

1. Инклюзив ривожланиш. Стратегик режалаштириш инклюзив ривожланишни рағбатлантиришга, барча ҳудудлар ва ижтимоий гуруҳларнинг иқтисодий ўсишдан наф кўришини таъминлашга қаратилиши керак. Ушбу ёндашув маргиналлашган жамоаларнинг эҳтиёжларини қондириш ва ижтимоий ва экологик барқарорликни ҳисобга олишни ўз ичига олади.

2. Савдо ва инвестицияларни рағбатлантириш. Ўзбекистоннинг Ипак йўли бўйлаб асосий транзит маркази сифатида стратегик жойлашувидан фойдаланиш савдо ва инвестицияларни кенгайтириш имкониятларини тақдим этади. Стратегик режалар савдони осонлаштириш, хорижий инвестицияларни жалб қилиш ва минтақавий иқтисодий ҳамкорликни ривожлантиришни рағбатлантирадиган ташаббусларга устувор аҳамият бериши керак.

3. Инновациялар ва билим алмашиш. Ҳудудлар ўртасида инновациялар ва билим алмашишни рағбатлантириш ихтисослашган саноат ва технология кластерларини ривожлантиришга олиб келиши мумкин. Энг илғор тажриба алмашишга кўмаклашиш орқали Ўзбекистон инновациялар ва тадбиркорлик маданиятини ривожлантириши мумкин.

4. Яшил ва барқарор ривожланиш. Стратегик режалаштиришда экологик барқарорликни ҳисобга олиш Ўзбекистоннинг узоқ муддатли фаровонлиги учун жуда муҳим. Қайта тикланадиган энергия лойиҳалари ва барқарор қишлоқ хўжалиги амалиётлари каби яшил ташаббусларни бирлаштириш ҳам иқтисодий ўсишни, ҳам атроф-муҳитни муҳофаза қилишни қўллаб-қувватлаши мумкин.

4. Хулоса.

Тадқиқотимиз доирасида якуний хулоса сифатида шуни таъкидлаш мумкинки, Ўзбекистон стратегик режалаштириш жараёнида минтақавий номутаносиблик, алоқадорлик, ҳамкорлик ва маълумотлар мавжудлиги билан боғлиқ турли муаммоларга дуч келмоқда. Марказлаштирилмаган режалаштиришни амалга ошириш, транспорт инфратузилмасини яхшилаш, ҳамкорликни ривожлантириш ва маълумотлар йиғишни кучайтириш ушбу муаммоларни ҳал қилиши мумкин.

Шунингдек, Ўзбекистон инклюзив, савдога йўналтирилган ва барқарор ёндашувни қўллаш орқали ўзининг тўлиқ иқтисодий салоҳиятини очиб бериши, мувозанатли минтақавий ривожланишга кўмаклашиши ва ўзаро ўсиш ва фаровонлик йўлида ҳамкорликдаги шерикликни ривожлантириши мумкин. Минтақавий ва тармоқ тузилмаларининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда стратегик режалаштириш Ўзбекистонни янада мустаҳкам ва фаровон келажак сари йўналтириш учун зарур.

Адабиётлар:

Doyle, P. (2000). Value Based Marketing. Chichester: Wiley and Sons.

Kotler P., Keller K., (2006). Marketing- Management (12th edition). USA: Prentice-Hall.

Mintzberg, H., Ahlstrand, B. and Lampel, J. (1998). Strategy safari. New York: Free Press.

Ocasio, W. and Joseph, J. (2008). Rise and Fall - or Transformation? Long Range Planning, 41(3), pp.248-272

САНОАТ КОРХОНАЛАРИДА ИНВЕСТИЦИОН САЛОҲИЯТИНИ ОШИРИШНИНГ ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР ТАЖРИБАСИ

PhD, доцент Муҳитдинова К.А.

И.Каримов номидаги Тошкент давлат техника университети

Аннотация. Ушбу илмий мақолада АҚШ ҳамда Хитойда саноат тармоқлари ва корхоналари инвестицион салоҳиятини ошириш тажрибаси ўрганилган. Тадиқот натижаларига мувофиқ, Ўзбекистонда ушбу мамлакатларнинг саноат корхоналари инвестицион жозибadorлигини ошириш тажрибасини тадбиқ этиш имкониятлари таклиф этилган.

Калим сўзлар: потенциал, инвестицион салоҳият, инвестицион жозибadorлик, тўғридан-тўғри молиявий рағбатлантириш, саноат корхоналари, давлат-хусусий шериклиги.

Аннотация. В данной научной статье рассматривается опыт повышения инвестиционного потенциала промышленных отраслей и предприятий США и Китая. По результатам исследования предложены возможности применения опыта повышения инвестиционной привлекательности промышленных предприятий этих стран в Узбекистане.

Ключевые слова: потенциал, инвестиционный потенциал, инвестиционная привлекательность, прямое материальное стимулирование, промышленные предприятия, государственно-частное партнерство.

Abstract. This scientific article examines the experience of increasing the investment potential of industrial sectors and enterprises in the USA and China. According to the results of the research, the possibilities of applying the experience of increasing the investment attractiveness of the industrial enterprises of these countries in Uzbekistan are offered.

Keywords: potential, investment potential, investment attractiveness, direct financial incentives, industrial enterprises, public-private partnership.

1. Кириш.

Сўнгги йилларда Ўзбекистоннинг жаҳон иқтисодий ҳамжамиятидаги ўрни мустаҳкамланиб, халқаро ташкилотлар билан алоқалари ривожланиб ва рейтинглардаги позицияси ошиб бораётган бир даврда саноат корхоналарини ривожлантириш ва уларнинг инвестицион жозибadorлигини ошириш мамлакат ишлаб чиқариш ҳамда савдо фаолиятининг ривожланишида муҳим аҳамият касб этиб бормоқда. Жумладан, кейинги 5 йил давомида “Бизнес юритиш” рейтингида Ўзбекистон жаҳоннинг 190 мамлакати орасида 2012 йилдаги 166-ўриндан 2017 йилда 74-ўринга кўтарилиб, бизнес юритиш учун энг қулай ишбилармонлик муҳитини яратиш кўрсаткичи бўйича ислохотчи мамлакатларнинг биринчи

ўнталигидан жой олди. Ўзбекистон 2022 йилгача Жаҳон банки ва Халқаро молия корпорациясининг “Бизнес юритиш” ҳисоботидаги жаҳон мамлакатларининг биринчи йигирматалиги даражасига мос келадиган энг қулай шарт-шароитларни яратишга интилоқда (Туляков, 2019). Албатта, бундай кўрсаткичлар мамлакатларнинг саноат тармоқлари жозибадорлигига ижобий таъсир кўрсатади.

Аммо Ўзбекистоннинг саноат тармоқ ва корхоналари инвестицион салоҳиятини оширишда унинг халқаро рейтинглардаги ўрнининг юқорилаб бориши етарли эмас. Балки хорижий мамлакатларнинг ушбу йўналишдаги тажриба ва амалиётини тадқиқ этиш муҳим аҳамият касб этади. Шу мақсадда муаллиф томонидан саноат корхоналарида инвестицион салоҳиятини оширишнинг хорижий мамлакатлар тажрибаси тадқиқ этилди. Тадқиқот объекти сифатида АҚШ ҳамда Хитой тажрибаси танланди.

2. Адабиётлар шарҳи.

А.Н.Азрилян томонидан таҳрир қилинган йирик иқтисодий луғатда “потенциал” атамаси ҳар қандай соҳадаги имкониятлар йиғиндиси ёки корхона эга бўлган маъно сифатида талқин қилинган. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, иқтисодчилар “инвестиция салоҳияти”га қуйидаги таърифни беришади - “улардан фойдаланишда синергик самарага эришишга имкон берадиган маълум бир тартибли инвестиция ресурслари тўплами” (Т.Н.Седаш, А.В.Бирюков, 2013).

В.В.Бочаров ва Н.А.Абйқаевнинг (2012) позициясини кўриб чиқиладиган бўлса, улар инвестиция талабининг тузилишини кўриб чиқиб, аниқ талаб ва потенциал талабни тўғри ажратиб турадилар ва шу асосда улардан иккинчиси хўжалик юритувчи субъектнинг нияти бўлмаганда юзага келади, деган хулосага келишади. уни жамғариш мақсадида йўналтириш учун мавжуд даромад. Буни расмий деб атаган ҳолда, улар унга инвестиция салоҳиятининг таърифини беради.

Муаллифлар инвестиция талабининг биринчи турини инвестиция фаолияти субъектларининг инвестиция бозоридаги ниятларини капитал таклифи кўринишида ўзига хос тарзда амалга ошириш сифатида тушунтирадилар. Бироқ, даромадни инвестиция потенциали билан аниқлаш тўғри эмас, чунки жамғариш ва шахсий истеъмол ўртасида ҳар доим қарама-қаршилик мавжуд ва фақат реал жамғармалар потенциал инвестиция ресурслари бўлиши мумкин.

Тумусов минтақанинг инвестиция салоҳиятини шакллантириш ва амалга оширишни таҳлил қилишнинг ўзига хос усуллари таклиф қилди. “Инвестиция потенциали” деганда тадқиқотчи инвестиция бозорида потенциал инвестиция талаби кўринишида тақдим этилган тўпланган капиталнинг бир қисмини ташкил этувчи инвестиция ресурслари йиғиндисини тушунади, улар реал инвестиция талабига айланиши мумкин ва қобилиятига эга (Л.А.Ахмедова, У.Б.Булатова, 2016).

В.Д.Андрьянов (2020) инвестиция салоҳиятини ишлаб чиқилган ёки ишлаб чиқилаётган инвестиция лойиҳаларининг мавжудлиги деб тушунади.

В.Ю.Катасоновнинг фикрича, минтақанинг инвестицион салоҳияти - бу ҳудудда мавжуд бўлган хўжалик юритувчи субъектнинг олдинги фаолияти давомида тўпланган ва инвестиция фаолиятини амалга ошириш учун ишлатилиши мумкин бўлган барча ресурсларнинг максимал мумкин бўлган миқдори мавжудлигидир (Г.Марченко, О.Мачульская, 2014).

Р.А.Фатхутдиновнинг (1998) келтиришича, инвестициялар капитални сақлаш ва кўпайтириш манбаи бўлиб, инвестицион потенциалнинг ривожланиши фонд бозорининг тараққиётига боғлиқдир.

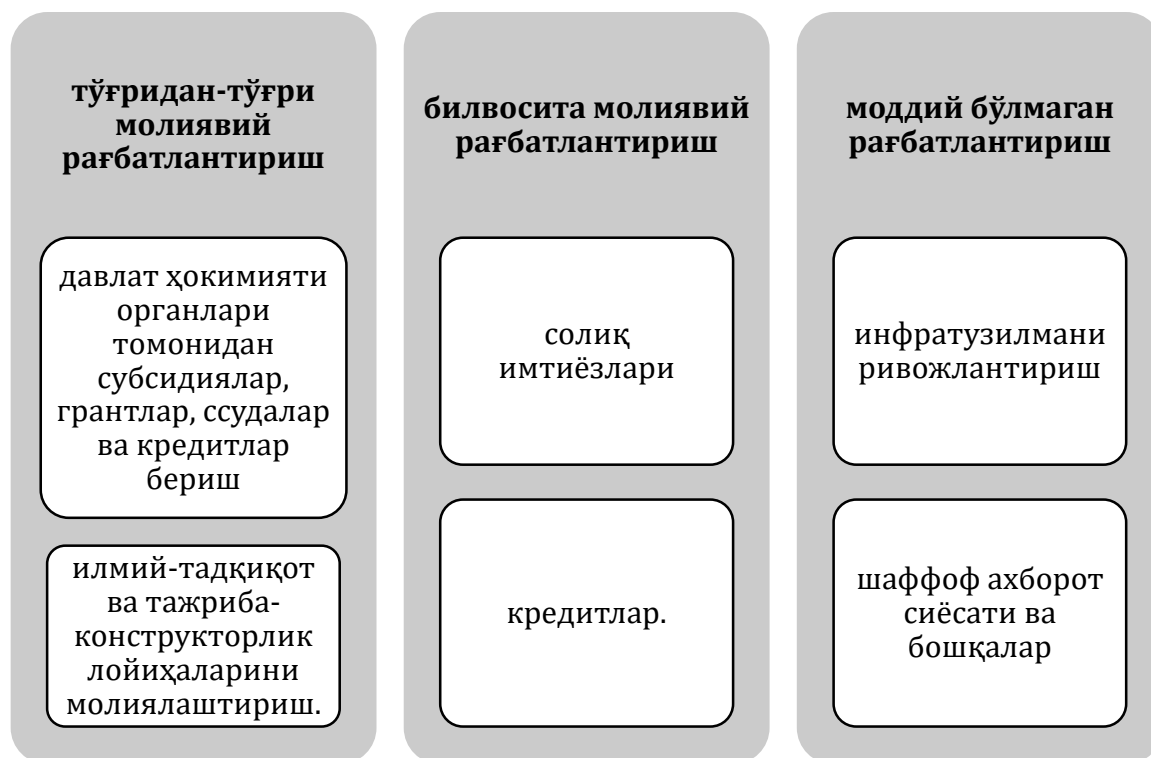
У.Ф.Шарпнинг (2009) таъкидлашича, инвестиция ўзида ер, асбоб-ускуна ва заводларни бирлаштиради.

3. Таҳлил ва натижалар.

Саноат корхоналарида инвестицион салоҳиятини оширишнинг хорижий мамлакатлар тажрибасини таҳлил қилинар экан, АҚШ ва Хитойнинг ушбу йўналишдаги тажрибаси мақбул экани аниқланди. Бунга асосий сабаб АҚШнинг худди Ўзбекистон сингари саноат ривожланишида минтақавий хилма-хиддиги бўлса, Хитойда эса саноат салоҳиятининг инвестициялар ҳисобидан муттасил ошиб бораётганлигидир.

АҚШ иқтисодиёти рақобатбардошлигининг юқори даражасига асосан илмий фаолиятга инвестицияларни рағбатлантириш ва янги технологияларни ишлаб чиқиш барча даражадаги ҳукуматнинг асосий функцияларидан бири бўлганлиги сабабли эришилди. Шу билан бирга, давлат илмий-тадқиқот харажатларининг ярмини ўз зиммасига олади ва барча фундаментал тадқиқотларнинг ярмидан кўпини молиялаштиради. Қолган маблағлар хусусий корпорациялар, университетлар ва хорижий инвесторлар томонидан тақдим этилади (Л.А.Ахмедова, У.Б.Булатова, 2016).

Бунинг сабаби шундаки, алоҳида давлатлар ва умуман мамлакатнинг сармоявий салоҳиятини ривожлантириш ҳар доим барча даражадаги ҳукуматлар фаолиятининг асосий йўналишларидан бири сифатида белгиланган. Жумладан, АҚШда минтақаларнинг инвестиция салоҳиятини ривожлантириш учун турли даражадаги ҳукуматларда қўлланиладиган барча усулларни уч гуруҳга бўлиш мумкин (1-расм).

1-расм. АҚШда саноат корхоналарининг инвестиция салоҳиятини ривожлантириш учун қўлланиладиган усуллар¹

Шуни таъкидлаш керакки, амалда маълум усулларнинг комбинацияси қўлланилади, уларнинг табиати ва нисбати маҳаллий ўзига хосликларга боғлиқ. Давлат органлари таклиф этилаётган инвестиция лойиҳалари қийматига қараб турли инвесторлар учун дифференциал шарт-шароитлар яратади. Одатда, иқтисодиётнинг давлат аҳамиятига молик тармоқларини ривожлантиришни

¹ Муаллиф ишланмаси.

назарда тутувчи инвестиция лойиҳалари ушбу тоифага киритилмаган тармоқларда амалга оширилаётган бошқа лойиҳаларга нисбатан имтиёзлироқ инвестиция режимидан фойдаланади. Устувор соҳаларга рақобатбардош, шунингдек, ривожланиши минтақа иқтисодиёти учун энг катта самара бериши мумкин бўлган тармоқлар киради.

Шунингдек, фаолияти экспорт ёки импорт ўрнини босувчи корхоналарни ташкил этиш ва ривожлантиришга инвестицияларни жалб этишни назарда тутувчи лойиҳаларга ҳам алоҳида имтиёзлар берилади.

Тадбиркорлик тузилмаларининг инвестиция фаолиятига таъсир кўрсатишнинг энг муҳим воситаларига қуйидагилар киради:

- ишлаб чиқариш, ижтимоий ва техник инфратузилмани давлат органлари ҳисобидан ривожлантириш;

- махсус жиҳозланган саноат парклари, технополислар, фан ва технологиялар парклари ва бошқаларни ташкил этиш.

АҚШда давлат-хусусий шериклик (ДХШ) механизми асосан ишлаб чиқилган бўлиб, унинг ижобий таъсири қуйидагилар орқали намоён бўлади:

- бир томондан, реал ва молия секторлари хўжалик юритувчи ташкилотларнинг, иккинчи томондан, фан ва тадқиқот институтларининг интеграциялашуви асосида янги иқтисодиётнинг таркибий элементларини яратиш;

- давлат ва хусусий инвесторларнинг молиявий ресурсларини бирлаштириш ва уларни ҳудудларнинг инновацион таркибий қисмини ривожлантиришга йўналтириш. Масалан, университетлар, федерал идоралар ва лабораториялар, давлат ва ҳудудий ҳокимият органлари, саноатнинг хусусий сектори, молия-кредит муассасалари ўртасидаги ҳамкорлик қуйидаги шаклларда кенг қўлланилади:

- илмий-тадқиқот ва ишланмалар соҳасида давлат-хусусий ҳамкорлик шартномалари;

- инновацион ва технологик ҳамкорлик. Шундай қилиб, ҳукуматнинг барча даражаларида яхши мувофиқлаштирилган сиёсат АҚШда қулай сармоявий муҳитни яратишга ёрдам беради. Ушбу ёндашув ушбу мамлакатни инвесторларнинг турли гуруҳлари учун энг жозибадор давлатлардан бирига айлантирди.

Хитой учун хорижий капитал миллий иқтисодиётни ривожлантиришда муҳим рол ўйнайди, чунки хорижий компаниялар мамлакатга янги технологияларни импорт қиладилар. Шунинг учун ҳам давлат томонидан қўллаб-қувватланаётган барча чора-тадбирлар хорижий капитални жалб қилишни рағбатлантиришга қаратилган.

Хорижий капиталнинг Хитойга кириб келишига ёрдам берадиган бошқа - объектив омиллар ҳам мавжуд. Улар орасида қуйидагиларни таъкидлаш керак:

- ички бозорнинг катта сиғими;

- катта ресурслар;

- меҳнатнинг арзонлиги;

- қулай валюта курслари;

- қулай тариф ставкалари;

- сиёсий барқарорлик.

Қўшма корхоналарга бериладиган имтиёзлар одатда қуйидагиларни ўз ичига олади:

- ўз фаолиятини бошлаганидан кейин 5 йил давомида даромад солиғидан озод қилиш;

- хом ашё ва ишлаб чиқариш воситаларини божсиз олиб кириш ҳуқуқи;

- фойда, фоиз ва дивидендларни хорижга эркин экспорт қилиш ҳуқуқи.

Миллийлаштирилган тақдирда ХХР капитални экспорт қилувчи давлат олдида моддий жавобгарликни ўз зиммасига олади, бу эса толовни дарҳол тўлаш ва уни чет элга ўтказишда намоён бўлади.

Хорижий капитал оқимлари асосан қуйидагиларга жамланган:

- саноат маҳсулотларини қайта ишлаш ва йиғишда;
- капитални кўп талаб қилувчи тармоқларда;
- юқори технологияларда;
- савдо соҳасида;
- хизмат кўрсатиш соҳасида ва инфратузилмада.

1980-йилларнинг бошларида Хитойда биринчи махсус иқтисодий зоналар ташкил этилди, улар либерал солиқ режими ва янги бизнесни бошлаш учун маъмурий тўсиқларнинг сезиларли даражада камайиши билан ажралиб туради. Хитой ҳукумати “экспорт тармоқлари” деб аталмиш соҳага ҳам сармоя киритган. Булар иқтисодиётнинг устувор тармоқлари (айниқса, енгил саноат ва электроника) бўлиб, заводларни модернизация қилиш ва хом ашё сотиб олиш учун субсидиялар олди. Дастурнинг мақсади Хитой экспорт товарларининг сифати ва миқдорини оширишдан иборат. Чет элликлар томонидан 25% дан ортиқ назорат остида бўлган “тармоқлар” да компанияларга махсус имтиёзлар ва Хитой Марказий банкидан кредит олиш имконияти тақдим этилди. Ҳозирда бундай компаниялар Хитой экспорт товарларининг 80% дан ортигини ишлаб чиқаради.

Хитойда (шунингдек, АҚШда) хорижий инвесторларни мамлакатдаги сармоявий имкониятлар ва потенциал ҳамкорлар билан алоқалар ҳақида хабардор қилишнинг аниқ тизими мавжуд.

Ҳозирги вақтда ХХР хорижий капиталга нисбатан мослашувчан сиёсат олиб боришга интилоқда. Бу рағбатлантириш ва чеклаш чораларининг комбинациясида намоён бўлади ва маъмурий назорат капиталнинг ҳудудий ва тармоқ тақсимотига таъсир қилиш учун иқтисодий дастаклар ва рағбатлантириш воситаларидан фаол фойдаланишга зид келмайди. Натижада хорижий капитал мамлакат иқтисодий фаровонлигининг муҳим узоқ муддатли омилига айланди. Ривожланган мамлакатларда ҳудудларнинг инвестицион жозибадорлигини ошириш учун кластер стратегиялари кўп йиллар давомида фаол қўлланилмоқда.

4. Хулоса.

Ўзбекистонда хорижий капитал иштирокидаги корхоналар сони 2018 йилнинг мос даврига нисбатан 2023 йилнинг май ойида 2,3 барабар кўпайди.

Хусусан, 2018 йилда 5 минг 978 та, 2019 йилда 8 минг 536 та, 2020 йилда 10 минг 930 та, 2021 йилда 12 минг 487 та ва 2022 йилда 13 минг 877 та хорижий сармоялар иштирокида корхоналар рўйхатга олинган²[7].

Албатта, бундай кўрсаткич мамлакатнинг ҳамда мамлакат саноат корхоналарининг инвестицион салоҳияти ортиб бораётганидан далолат беради. Шу билан бирга АҚШ ҳамда Хитойнинг саноат корхоналари инвестицион салоҳиятини ошириш тажрибасининг қуйидаги жиҳатларини мамлакатда қўллаш ҳам фойдали бўлиши мумкин:

- Саноат инфратузилмасини ривожлантириш. Электр таъминоти, корхоналарни рўйхатдан ўтказиш ва уларни тугатиш тизимини, инвестицион лойиҳаларни расмийлаштириш тизимини босқичма-босқич такомиллаштириб бориш;

- Хорижий инвестиция иштирокидаги корхоналарга хом ашё ва ишлаб чиқариш воситаларини божсиз олиб кириш ҳуқуқини бериш;

- Инвестиция ҳажми млн доллардан ошган саноат корхоналарига 1-5%ли имтиёзли экспорт кредитларини бериш тизимини йўлга қўйиш ва бошқалар.

² <https://invest.gov.uz/uz/mediacenter/news/how-many-enterprises-with-foreign-capital-are-there-in-uzbekistan/>

Адабиётлар:

Абыкаев Н.А., Бочаров В.В. (2012). Региональное управление. Зарубежный опыт. М., С. 71

Андрианов В.Д. (2020) Мировые системные дисбалансы: дисбаланс между объёмом мирового ВВП и размером глобального долга // Общество и экономика. – Выпуск 12 С. 9-36. URL: <https://oie.jes.su/s020736760012971-7-1/>. DOI: 10.31857/S020736760012971-7

Ахмедова Л.А., Булатова У.Б. (2016) Зарубежный опыт привлечения иностранных инвестиций и возможности его использования // Вестник Дагестанского государственного университета. Серия 3: Общественные науки. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zarubezhnyy-opyt-privlecheniya-inostrannyh-investitsiy-i-vozmozhnosti-ego-ispolzovaniya> (дата обращения: 21.05.2023).

Ахмедова Л.А., Булатова У.Б. (2016) Зарубежный опыт привлечения иностранных инвестиций и возможности его использования // Вестник Дагестанского государственного университета. Серия 3: Общественные науки. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zarubezhnyy-opyt-privlecheniya-inostrannyh-investitsiy-i-vozmozhnosti-ego-ispolzovaniya> (дата обращения: 21.05.2023).

Марченко Г., Мачульская О. (2014). Исследование инвестиционного климата регионов России: проблемы и результаты. // Вопросы экономики - № 9 - с. 69-79.

Седаш Т.Н., Бирюков А.В. (2013). Использование зарубежного опыта для повышения конкурентоспособности и инвестиционной привлекательности российских регионов // Финансы и кредит. №38 (566). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-zarubezhnogo-opyta-dlya-povysheniya-konkurentosposobnosti-i-investitsionnoy-privlekatelnosti-rossiyskih-regionov> (дата обращения: 21.05.2023).

Фатхутдинов Р.А. (1998) Разработка управленческого решения / Р. А. Фатхутдинов // 2-е изд., доп. – М.: Интел-Синтез. — 272 с.

Шарп У.Ф. (2009) Инвестиции. / У. Ф. Шарп, Г. Александер, Ж. Д. Бейли – М.: ИНФРА-М., – 1027 с

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ХУФИЁНА ИҚТИСОДИЁТ УЛУШINI ҚИСҚАРТИРИШДА РАҚАМЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ ЎРНИ

Набиев Ф.Н.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Солиқ қўмитаси

Аннотация. Мазкур мақолада хуфиёна иқтисодиёт улушини қисқартиришда рақамли технологияларнинг муҳимлиги тадқиқ этилган. Шунингдек, хуфиёна иқтисодиётни келтириб чиқарувчи омилар, унинг оқибатлари ҳамда мамлакатимиздаги хуфиёна иқтисодиёт улушининг ўсиш тенденциялари таҳлил қилинган. Бундан ташқари мавзуга доир хорижий ва маҳаллий иқтисодчи олимлар қарашлари ҳамда илғор хорижий мамлакатлар тажрибалари ўрганилган. Шу билан биргаликда, олиб борилган тадқиқот натижасида хуфиёна иқтисодиёт улушининг ошиб бориши мамлакат иқтисодий хавфсизлигига таҳдид сифатида баҳоланиши таҳлиллар орқали ёритилган. Юқорида қайд этилган ҳолатлардан келиб чиқиб, мамлакатда хуфиёна иқтисодиёт улушини қисқартириш юзасидан таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: хуфиёна иқтисодиёт, иқтисодий хавфсизлик, рақамли технологиялар, солиқ юки, коррупция, бюрократик тўсиқлар, давлат (нодавлат) ташкилотлари интеграцияси, рақамлаштириш, хавф, таҳдид, индикаторлар, маҳсулот ва хизматларга идентификацион кодларни бириктириш тизими, нақдсиз ҳисоб-китоб тизими, сунъий онг.

Аннотация. Данная статья посвящена цифровым технологиям как инструменту снижения доли теневой экономики. А также анализируются факторы, вызывающие теневую экономику, ее последствия и тенденции роста в нашей стране. Кроме этого, были изучены зарубежные и отечественные парадигмы и опыт передовых зарубежных стран. При этом области, которым следует уделить основное внимание, определяются на основе точных анализов и проверенных научных подходов. Также, разработаны предложения по снижению доли теневой экономики за счет поэтапного внедрения данных направлений.

Ключевые слова: теневая экономика, экономическая безопасность, цифровые технологии, налоговое бремя, коррупция, бюрократические барьеры, интеграция государственных (негосударственных) организаций в борьбе с теневой экономикой, цифровизация, угроза, индикаторы, система присвоения идентификационных кодов товарам и услугам, система безналичных расчетов, искусственный интеллект.

Annotation. This article is devoted to digital technologies as a tool for reducing the share of the shadow economy. It also analyzes the factors causing the shadow economy, its consequences and growth trends in our country. In addition, foreign and domestic paradigms and the experience of advanced foreign countries were studied. At the same time, the areas that should be given the main attention are determined on the basis of accurate analyses and

proven scientific approaches. Also, proposals have been developed to reduce the share of the shadow economy through the phased implementation of these areas.

Keywords: *shadow economy, economic security, digital technologies, tax burden, corruption, bureaucratic barriers, integration of state (non-state) organizations in the fight against the shadow economy, digitalization, threat, indicators, system of assigning identification codes to goods and services, cashless payments system, artificial intelligence.*

1. Кириш.

Бугунги кунда хуфиёна иқтисодиёт жаҳон ҳамжамияти олдидаги энг долзарб муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти баёнотида кўра, хуфиёна иқтисодиёт улушининг тартибсиз равишда ошиб бориши, дунё мамлакатлари иқтисодий хавфсизлигига таҳдид солиши билан чекланиб қолмасдан, балки халқаро терроризм, одам савдоси, нарко-бизнес ҳамда жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришни ўз ичига қамраб олган трансмиллий уюшган жиноятчиликка трансформацияланиши орқали бутун инсоният учун хавф туғдириши мумкинлиги таъкидланган (Конвенция, 2000).

Бундан ташқари, Халқаро валюта жамғармасининг 2020 йилги ҳисоботида, жаҳон иқтисодиётининг учдан бир қисми хуфиёналигича қолаётганлиги, ушбу мамлакатларнинг мавжудлигига бевосита таҳдид сифатида баҳоланган. Шунингдек, хуфиёна иқтисодиётни келтириб чиқарувчи салбий омиллар сифатида солиқ юкининг юқорилиги, иқтисодиётнинг етарли даражада рақамлаштирилмаганлиги, тадбиркорлик фаолиятидаги бюрократик тўсиқлар ҳамда давлат ташкилотларидаги коррупция келтирилган бўлса, жамғарма томонидан МДҲ давлатларига таклиф сифатида энг самарали механизм сифатида иқтисодиётда рақамли технологияларни тизимли равишда жорий қилиш зарурлиги келтирилган.

Шу билан биргаликда, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев томонидан 2023 йил 18 августда куни тадбиркорлар билан ўтказилган очиқ мулоқотда мамлакатда хуфиёна иқтисодиёт улушининг юқори эканлиги, келгусида унинг улушини қисқартириш бўйича тизимли чоралар кўрилиши кераклиги таъкидланган¹.

Сўнгги йилларда, ҳукуматимиз томонидан хуфиёна иқтисодиётни қисқартириш бўйича солиқ юкининг камайтирилиши, тадбиркорлик фаолиятидаги бюрократик тўсиқларнинг бартараф этилиши ҳамда коррупциянинг олдини олиниши каби бир қатор тизимли ислохотлар олиб борилаётганлигига қарамасдан, хуфиёна иқтисодиёт улуши йилдан-йилга ортиб бормоқда.

Мазкур салбий тенденцияларни олдини олиш авваламбор, илғор рақамли технологияларни жорий этган ҳолда институционал асос ўртасидаги ҳамкорликни назарда тутувчи комплекс ислохотларни амалга ошириш энг долзарб вазифалардан бири бўлиб қолмоқда.

2. Адабиётлар шарҳи.

АҚШлик иқтисодчи олимлар Доминик Энсте ва Фридрих Шнайдерлар хуфиёна иқтисодиётни норасмий ёки параллель иқтисодиёт деб атаб, унинг расмий иқтисодиёт билан ўзаро ҳамжиҳатликда мавжуд бўлишини таъкидлаган (Schneider, Enste, 2002).

Шунингдек, Степичева (2007), Гудийлар (2020) хуфиёна иқтисодиётни – муайян шароитларда, ўз иқтисодий фаолиятини яшириш қулай бўлган вазият сифатида таърифлаб, унинг 5 та омили (табiiй, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий,

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимиз тадбиркорлари билан очиқ мулоқот шаклида ўтказилган учрашувдаги нутқи. Электрон ресурс: "https://president.uz/uz/lists/view/6561"

ижтимоий)ни санаб ўтишган. Канадалик тадқиқотчи олимлар Марк ва Кларклар (2016) хуфиёна иқтисодий фаолият мамлакат статистик кўрсаткичларида акс эттирилмаслиги натижасида, ҳукумат томонидан миллий иқтисодиётни янада такомиллаштириш бўйича қўлланиладиган механизмларининг самарадорлигига таъсир кўрсатишини таъкидлаб ўтишган.

Рус олимлари Агарков (2008) ва Дергачевлар (2019) хуфиёна иқтисодиётни келтириб чиқарувчи омилларини шартли равишда тўрт (молиявий-иқтисодий, ҳуқуқий, маъмурий ҳамда ижтимоий-сиёсий) гуруҳга ажратганлар.

Шу билан биргаликда, Иқтисодий фанлар профессори Юнусова (2016) томонидан хуфиёна иқтисодиёт, мураккаб ижтимоий-иқтисодий ҳодиса сифатида баҳоланиб, унинг қуйидаги 4 та асосий сабаблари келтириб ўтилган:

- солиқ юкининг юқорилиги ҳамда бизнес юритишдаги қийинчиликлар;
- тартибга солувчи ҳуқуқий тизимнинг номукамаллиги;
- жамиятнинг даромадлар бўйича юқори даражадаги табақаланиши;
- қонун билан алоҳида бир гуруҳ меҳнатидаги чекловлар (Юнусова, 2016).

Бундан ташқари, Халқаро валюта жамғармаси Стратегия, сиёсат ва таҳлил департаменти директори Мартин Мюлайзен (2018) рақамли технологияларга хуфиёна иқтисодиётга чек қўйишнинг ягона воситаси сифатида баҳо берган.

Иқтисодчи олим, Россия Федерацияси давлат арбоби Руслан Долженконинг (2020) таъкидлашича, хуфиёна иқтисодиёт улушини қисқартириш фақатгина барча даражадаги меҳнат жараёнларини тўлиқ рақамлаштириш орқали амалга оширилиши мумкин.

Алоҳида қайд этиш лозимки, хуфиёна иқтисодиётга қарши ноъананавий усулларни қўллаш энг самарали воситалардан бири эканлиги тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Солиқ қўмитаси раиси Кудбиев (2020) томонидан таъкидланган. Жумладан, рақамли технологияларни (электрон-ҳисобвақарлар) кенг жорий қилиш, тадбиркорлик субъектларини тўлиқ онлайн-назорат касса машиналарига ўтказиш, акциз тўланадиган товарларни маркировкадан ўтказишнинг замонавий усулларини жорий қилиш;

- рискларни бошқариш модулларидан фойдаланишни кенгайтириш ва барча даражадаги юқори хавfli операцияларни автоматик равишда аниқлаш дастурини бизнеснинг барча модулларига интеграция қилиш;

- иқтисодиётда нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ҳажмини ошириш;
- банк хизматларининг оммавийлигини ошириш.

3. Таҳлил ва натижалар.

Таъкидлаш жоизки, хуфиёна иқтисодиётни қисқартириш бўйича ҳукумат томонидан сўнгги 14 йил ичида бир қатор ислохотлар олиб борилган. Хусусан, солиқлар сони 18 тадан 9 тага туширилган, солиқ ставкалари: жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи - 22 фоиздан 12 фоизга, юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи 35 фоиздан - 15 фоизга, қўшилган қиймат солиғи - 24 фоиздан - 12 фоизга пасайтирилган.

Бундан ташқари, бизнесни рақамлаштириш индекси бўйича 190 давлат ичида 112-ўриндан - 43-ўринга, Халқаро коррупция индексига кўра, 180 та давлат ичида 172-ўриндан - 126-ўринга, бизнесни юритиш индекси бўйича 190 та давлат ичида 147-ўриндан - 69-ўринга кўтарилган. Бироқ, мазкур кўрсаткичларга қарамасдан хуфиёна иқтисодиёт улуши тартибсиз равишда 38 фоиздан 62 фоизга ўсган (1-жадвал).

1-жадвал

**Хуфиёна иқтисодийётни қисқартириш бўйича амалга оширилган
ислохотларнинг таҳлили**

Т/Р	Ислохот қилинган соҳалар	2009	2012	2017	2022
1.	Солиқлар сони ²	18	15	13	9
Солиқ ставкалари:					
2.	Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи	22%	22%	21%	12%
3.	Фойда солиғи	35%	30%	20%	15%
4.	ҚҚС	24%	20%	20%	12%
5.	Бизнесни рақамлаштириш Жаҳон банкининг “GovTech Maturity Index” ³ (190та давлат ичида - ўрин)	112	-	80	43
6.	Коррупция даражаси “Transparency International” (180та давлат ичида - ўрин) ⁴	172	170	157	126
7.	Бизнесни юритишдаги бюрократик тўсиқлар “Doing business” ⁵ (190та давлат ичида - ўрин)	-	147	76	69 (2021)
8.	ЯИМга нисбатан хуфиёна иқтисодийёт улуши	-	38% ⁶	50% ⁷	62% ⁸

Бундан ташқари, Халқаро валюта жамғармасининг 2021 йилги ҳисоботида, ривожланаётган мамлакатларда ЯИМга нисбатан хуфиёна иқтисодийёт улуши 30-39 фоизни ташкил этиши белгиланган. Жаҳон банкининг маълумотларига кўра Ўзбекистон Республикасида 2021 йилда хуфиёна иқтисодийёт улуши 58,5 фоизни ташкил этган.⁹ Шунингдек, Стратегик ислохотлар агентлиги матбуот-котиби М.Хасанованинг Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлигидаги расмий баёнотида Ўзбекистон Республикасида 2022 йилда хуфиёна иқтисодийёт улуши 48-62 фоизни ташкил қилганлиги таъкидланган. Мазкур кўрсаткичлар хуфиёна иқтисодийёт бўйича инқироз ҳолати индикаторларида инқироз ҳолатининг 3 даражаси (инқироз)дан ошганлиги (2-жадвал), Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий хавфсизлигига бевосита таҳдид сифатида баҳоланмоқда.

² Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси маълумотлари.

³ Халқаро валюта жамғармасининг 2010, 2018 ҳамда 2023-йиллардаги ҳисоботи <https://www.worldbank.org/en/programs/govtech/gtmi>.

⁴ Халқаро коррупцияни ҳисобга олиш индекси “Transparency International” маълумотлари.

⁵ Халқаро валюта жамғармасининг 2010, 2018 ҳамда 2023-йиллардаги ҳисоботи <https://archive.doingbusiness.org/en/doingbusiness>.

⁶ Халқаро валюта жамғармасининг маълумотларига асосланган ҳолда Стэмфорд халқаро университети эксперти А.Маганинг ҳисоботи. Интернет ресурс: <https://1economic.ru/lib/110099>.

⁷ Иқтисодийёт вазири биринчи ўринбосари М.Мирзаевнинг 2018 йил 11 январдаги Халқаро-пресс клубда берган расмий баёноти маълумотлари.

⁸ Стратегик ислохотлар агентлиги директори Матбуот-котиби М.Хасанованинг АОКАда 2023 йил 1 февралдаги ҳисоботи расмий баёноти маълумотлари.

⁹ International Monetary Fund. Annual Report: Build Forward Better. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/ar/2021/eng/downloads/imf-annual-report-2021-ru.pdf>.

2-жадвал

Ўзбекистон Республикасида хуфиёна иқтисодиёт кўрсаткичларининг
индикаторлари

Т/Р	Индикатор номи	Меъёр	ИО 1	ИО 2	ИО3	И 1	И 2	И 3	Амалда
1.	ЯИМга нисбатан хуфиёна иқтисодиёт улуши (%)	15	20	25	30	40	45	50	62
2.	Давлат (нодавлат) ташкилотлари ўртасидаги интеграция кўрсаткичи (%)	60	55	50	45	40	35	30	30

Маълумотлар таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, ҳукумат томонидан хуфиёна иқтисодиётни қисқартириш бўйича кенг ислохотлар олиб борилганлигига қарамасдан, унинг улуши йилдан-йилга тартибсиз равишда ўсиб борган. Мазкур муаммони келтириб чиқарувчи бир қатор омиллар мавжуд.

Хусусан, хуфиёна иқтисодиёт бўйича ягона институционал асоснинг мавжуд эмаслиги ҳамда давлат ташкилотлари ўртасидаги иқтисодий кўрсаткичларни умумлаштириш, таҳлил қилиш ҳамда рискларни аниқлаш ва бартараф этиш комплексининг мавжуд эмаслиги.

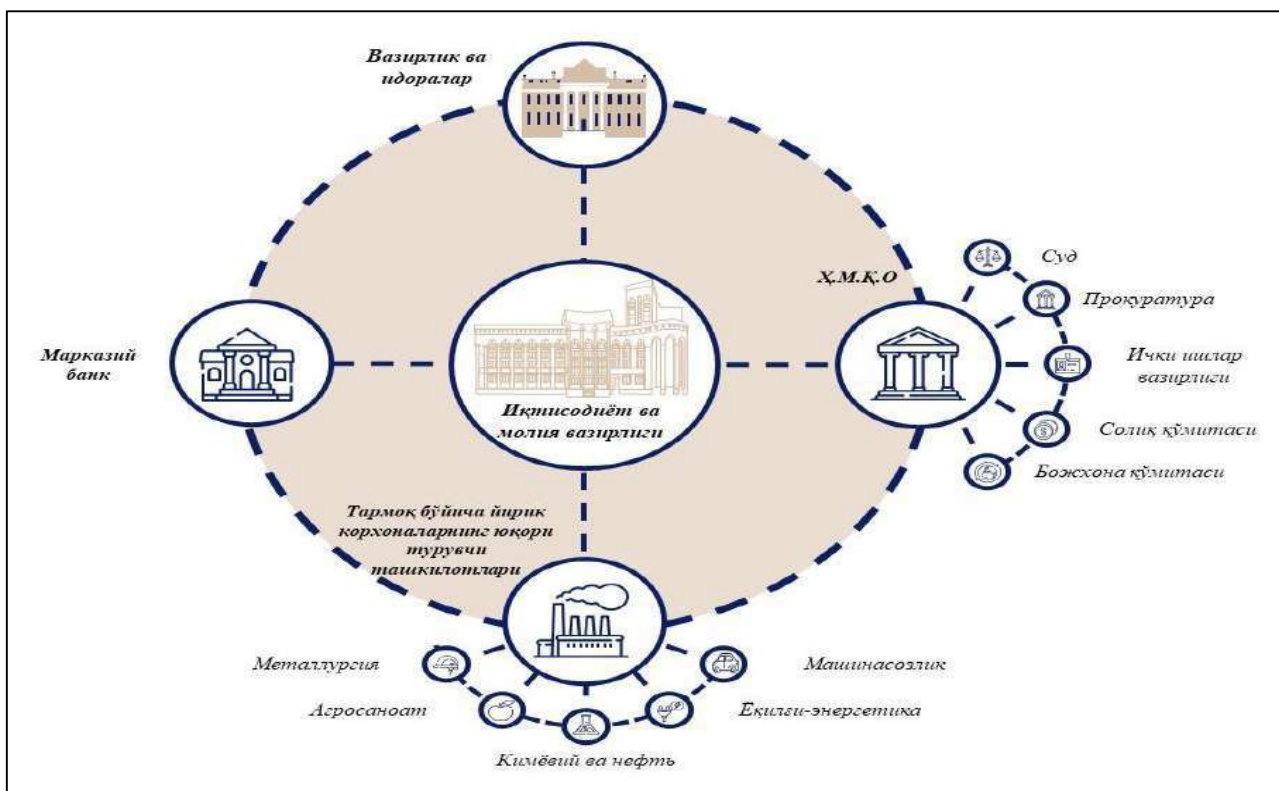
Бундан ташқари, товар (хизмат)лар ҳаракатларини реал вақт режимида кузатиш имкониятига эга бўлган тизимнинг йўлга қўйилмаганлиги ҳамда ҳукумат томонидан иқтисодиётни рақамли трансформация қилишда хусусий шерикчиликни қўллаб қувватлашни назарда тутувчи стартапларнинг жорий қилинмаганлиги.

Шунингдек, хуфиёна иқтисодиётни қисқартириш бўйича вазирлик, идора ва ташкилотларнинг ҳамкорликдаги мақсадли кўрсаткичларининг ишлаб чиқилмаётганлиги.

4. Хулоса.

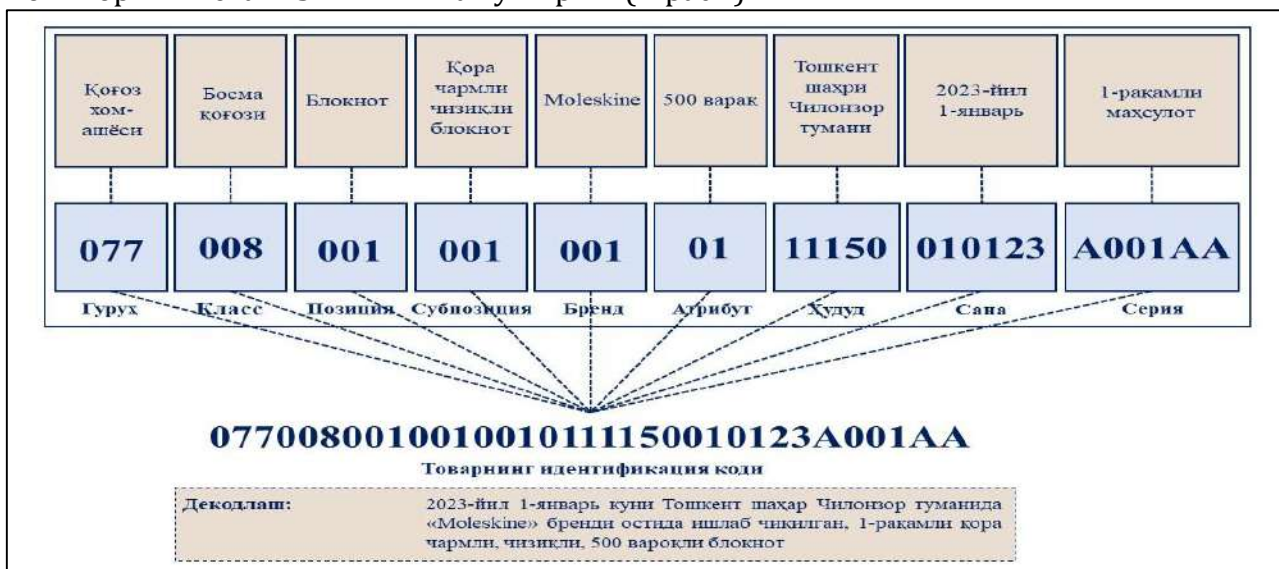
Таъкидлаш жоизки, илғор мамлакатлар тажрибаси ва хуфиёна иқтисодиётга қарши курашиш бўйича кўп йиллик ислохотларнинг таҳлили, бугунги кунда хуфиёна иқтисодиётга қарши курашишда анъанавий воситалардан (солиқ юкини камайтириш, тадбиркорлик фаолиятидаги бюрократик тўсиқларни бартараф, коррупция даражасини пасайтириш ва аҳоли ҳуқуқий-маданиятини ошириш) воз кечган ҳолда ноананавий усулларни қўллашни талаб этмоқда. Мазкур ноананавий усуллар сифатида қуйидагиларни таклиф этишимиз мумкин:

1. Сингапур ҳамда Россия Федерацияси тажрибаларидан келиб чиқиб, Иқтисодиёт ва молия вазирлиги базасида “Big Data” технологияси асосида маълумотларни реал вақт режимида қайта ишлаш, таҳлил қилиш ҳамда кузатиш имкониятига эга платформани ишга тушириш. Мазкур платформа асосида, Марказий банк, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, вазирлик ва идоралар шунингдек, иқтисодиётдаги тармоқ корхоналарининг маълумотлар баъзаларини интеграция қилиш (1-расм).

1-расм. Иқтисодиёт ва молия вазирлиги базасида “Big Data” технологияси модели¹⁰

2. Корея Республикасининг тажрибаси асосида, Солиқ қўмитасининг МХИК платформаси доирасида товар ва хизматларнинг ишлаб чиқаришдан – истеъмолгача қадар бўлган ҳаракатини реал вақт режимида кузатиш имкониятига эга бўлган мониторинг механизмини ишга тушириш (2-расм).

2-расм. Товар ва хизматларнинг ишлаб чиқаришдан истеъмолгача қадар бўлган ҳаракатини реал вақт режимида кузатиш имкониятига эга мониторинг модели¹¹

¹⁰ Муаллиф томонидан тайёрланган.

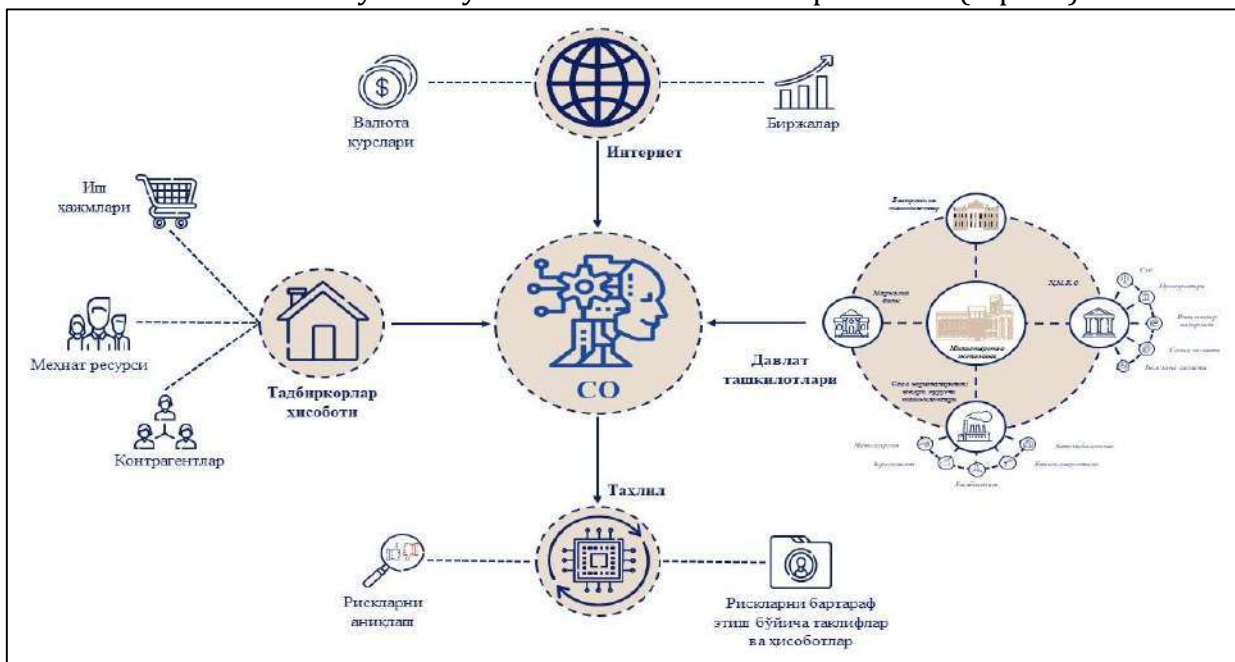
¹¹ Муаллиф томонидан тайёрланган.

3. Эстония тажрибаси асосида хуфиёна иқтисодиётни қисқартириш мақсадида, **босқичма-босқич нақд пулсиз ҳисоб китобга ўтиш**. Хусусан, нақд пулсиз ҳисоб-китоб ҳажмидан келиб чиқиб, платформа фойдаланувчиларига “CASHBACK” кўринишида имтиёз ва енгилликларни тақдим этиш.

4. Сингапур тажрибасидан келиб чиқиб, хуфиёна иқтисодиётга сабаб бўлаётган айрим жараёнларни **давлат дастурлари доирасида қўллаб қувватлаш орқали рақамлаштириш** (Йўловчиларни шахсий автотранспортда ташиш фаолиятини мисолида 3-расм).

3-расм- Йўловчиларни ташиш бўйича миллий электрон платформа¹²

5. Сингапур ҳамда Корея Республикаси тажрибаси мисолида иқтисодиётни узлуксиз таҳлил қилиш, ундаги хавф-хатарларни аниқлаш ва ўз вақтида бартараф этиш имкониятига эга бўлган сунъий онг тизимини жорий этиш (4-расм).

4-расм. Иқтисодий таъсирнинг узлуксиз таҳлил қилиш, хавф-хатарларни аниқлаш ва бартараф этишга қодир сунъий онг тизими модели¹³

¹² Муаллиф томонидан тайёрланган.

¹³ Муаллиф томонидан тайёрланган.

Юқорида келтирилган таклифларни реализация қилиш орқали, хуфиёна иқтисодиётни улуши камида 70 фоизга бартараф этиш мумкин¹⁴. Хусусан, мазкур жараёнларни рақамлаштириш орқали иқтисодиётнинг барча соҳалари инсон омилидан холис соҳага айлантирилади. Бундан ташқари, коррупция, маҳаллийчилик шунингдек, миллий ўзлигимизга сингган бир қатор қадриятлар ҳам бартараф этилади.

Адабиётлар:

Mark D. (2016) Wenner and Dillon Clarke "Shadow Economies and Data Quality: Consequences for Economic Planning and Management" Canada.

Martin Muhleisen (2018) "The long and short of the digital revolution". International monetary fund.

Schneider F., Enste D. (2002) "Hiding in the shadows the growth of the underground economy". International Monetary Fund March.

Долженко Р. (2020) "Цифровизация против теневой экономики" Урал.

Агарков Г. (2008) "Минимизация негативного воздействия теневой экономики на социально-экономическое развитие региона". Екатеринбург.

Гудий Ю.С. (2020) "Понятие, виды и влияние теневой экономики" экономический интернет-журнал. Москва.

Дергачев Н.В. (2019) "Administrative Consulting. Volume 4. Issue 2(8)" "Основные причины возникновения теневой экономики в России" РАНХиГС. Москва.

Кудбиев Ш. (2020) "Противодействуя «теневой» экономике" интервью журналу "Экономическое обозрение". Ташкент.

Конвенция (2000) БМТ Бош Ассамблеясининг 2000 йил 15 ноябрдаги 55/25-сонли резолюциясига асосан қабул қилинган "Трансмиллий уюшган жиноятчиликка қарши курашиш" Конвенцияси.

Международный валютный фонд (2018) «Скрываясь в тени, рост подпольной экономики» Вашингтон, Округ Колумбия.

Степичева О. (2007) "О сущности и содержании категории "теневая" экономика" "Гуманитарные науки". № 8. С. 58–65.

Юнусова П. (2016) "Сущность теневой экономики в современных условиях" Институт социально-экономических исследований. Россия.

¹⁴ Латвия давлат даромадлари хизмати директори Йева Яунземинг 2021 йил 15 декабрдаги ҳисоботи.

ДАВЛАТЛАР ВАЛЮТА СИЁСАТЛАРИНИНГ ХАЛҚАРО САВДО ОПЕРАЦИЯЛАРИГА ТАЪСИРИ

Норбаева М.А.

Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси

Аннотация: Илмий мақолада дунё иқтисодиётидаги ўзгаришлар ва унинг давлатлар экспорти ва импортига таъсири таҳлил қилинган. Шунингдек, охири чорак аср давомида давлатларнинг валюта сиёсатларига ташқи савдо операцияларининг таъсири ва аксинча давлатлар экспорти ва импортидаги ўзгаришларнинг уларнинг валюта сиёсатларига таъсири кўрилган. Хусуса, таҳлил учун, ривожланган давлатлардан Еврохудуд давлатлари, АҚШ, Япония ва Канада давлатлари олинган бўлса, охири йилларда ҳам иқтисодий ҳам сиёсий кучга эга бўлиб бораётган давлатлар ташкилотларидан BRICS давлатлари ҳам олинган. Таҳлил якунида Ўзбекистоннинг асосий ҳамкор давлатлари ҳам алоҳида ўрганилган.

Калит сўзлар: экспорт, валюта сиёсати, импорт, валюта курси.

Аннотация: В научной статье анализируются изменения в мировой экономике и их влияние на экспорт и импорт стран. Также в течение последней четверти века наблюдалось влияние внешнеторговых операций на валютную политику стран, и наоборот, влияние изменений в экспорте и импорте стран на их валютную политику. В частности, из числа развитых стран для анализа были взяты страны еврозоны, США, Япония и Канада, а также страны БРИКС из организаций стран, получивших экономическую и политическую мощь в последние годы. В конце анализа основные страны-партнеры Узбекистана также были изучены отдельно.

Ключевые слова: экспорт, валютная политика, импорт, валютный курс.

Abstract: The scientific article analyzes the changes in the world economy and its impact on the export and import of countries. Also, during the last quarter of a century, the influence of foreign trade operations on the foreign exchange policies of the countries, and vice versa, the influence of the changes in the export and import of the countries on their foreign exchange policies were seen. In particular, for the analysis, the countries of the Eurozone, the USA, Japan and Canada were taken from the developed countries, while the BRICS countries were taken from the organizations of countries that have gained economic and political power in recent years. At the end of the analysis, the main partner countries of Uzbekistan were also studied separately.

Key words: export, foreign exchange policy, import, exchange rate.

1. Кириш.

Валюта сиёсати ҳар бир давлат иқтисодиётининг муҳим элементларидан биридир. Валюта сиёсати иқтисодий барқарорликни таъминлашда ўрни беқиёсдир.

Давлатлар валюта сиёсати орқали иқтисодиётидаги турли нобарқарорликларнинг олдини олади. Валюта сиёсати бу давлат томонидан мамлакат ички ва халқаро валюта муносабатларида давлат мақсадларига мувофиқ олиб бориладиган валюта муносабатлари ва пул муомаласи соҳасидаги ҳуқуқий, ташкилий ва иқтисодий чора-тадбирлар мажмуидир.

Валюта сиёсати валюта тизимлари асосида шаклланади. Валюта тизимлари маҳаллий, минтақавий ва халқаро валюта тизимларидан ташкил топади. Ушбу валюта тизимлари бир-бири билан узвий боғлиқдир.

Ҳар бир мустақил давлатлар ўзларининг ички валюта сиёсатини белгилаб олади ва унга масъул муассасалар аниқланади. Ушбу валюта сиёсатини маҳаллий валюта сиёсати деб атасак бўлади. Маҳаллий валюта сиёсати давлатлар вужудга келиши ва унда пулларнинг пайдо бўлиши билан бошланган десак хато қилмаган бўламиз. Маҳаллий валюта сиёсатини бу давлатларда пул муомаласини тартибга солишда, ҳамда давлатларнинг ўз иқтисодиётлари устидан назоратни ўрнатишда муҳим аҳамият касб эталди. Шу мақсаддан келиб чиқиб, узоқ ва яқин тарихда янги давлатлар пайдо бўлиши ўша давлатларда янгидан мустақил валюта сиёсатларининг пайдо бўлишларига олиб келган.

Пуллар ўзининг эволюцияси давомида кўплаб жараёнларни бошидан ўтказди. Ўн олтинчи асрнинг охири ва ўн еттинчи асрнинг бошларида товар-пул муносабатларининг ривожланиши, халқаро ва маҳаллий валюта бозорларининг вужудга келиши натижасида пул муомаласини давлат томонидан тартибга солишнинг зарурияти вужудга келди ва бунинг натижасида ҳар бир мамлакат ўз пул тизимини ишлаб чиқа бошлади.

2. Адабиётлар шарҳи.

S.Fanelli ва L.Straub (2020) каби иқтисодчилар кичик очиқ иқтисодиёт мисолида валюта сиёсатига таъсир қилувчи омилларни таҳлил қилишган. Хусусан, улар томонидан иккита асосий таркибий қисмдан иборат, яъни маҳаллий ва ташқи облигациялар бозорларининг қисман сегментацияси, ҳамда капитал оқимларига жавобан реал валюта курсини ҳаддан ташқари ўзгарувчан қиладиган ташқи молиявий ресурсларнинг таъсирини ўрганишган. Облигацияларнинг қисман сегментация шуни англатадики, Марказий банк облигациялар бозорларида интервенцияни амалга ошириш орқали валюта курсига ҳамда маҳаллий ва чет ел облигациялари рентабеллиги ўртасидаги фарқларга таъсир қилиши мумкин. Бундай чоралар Марказий банк томонидан ташқи молиявий ресурсларининг ички қимматли қоғозлар бозорига таъсирини юмшатиш мумкин, аммо ушбу операция харажатлари юқори бўлиб, чет эл инвесторлари учун фойдани олиб чиқиб кетиш каби харажатларни ҳам келтириб чиқаради. Улар томонидан ушбу вазиятни ҳал қиладиган оптимал валюта сиёсатини аналитик равишда тавсифланади. Хусусан, оптимал валюта сиёсати ташқи омилларга суянган ҳолда, валюта курсини барқарорлаштиради. Ушбу сиёсат иқтисодиётга силлиқ тарқалишни ўз ичига олади, аммо валюта курсларининг катта частотада тебранишига имкон беради. Шунингдек, ушбу сиёсат узоқ муддатда иқтисодиётни барқарорлаштиришга қаратилган бўлиб, хатто ташқи шоклар йўқолгандан кейин ҳам қисман интервенция ўтказилади. Бизнинг фикримизча, юқоридаги валюта сиёсати самарадорлиги ички ва ташқи инвесторлар томонидан Марказий банк қарорларига ишончни талаб қилади, чунки Марказий банклар мажбуриятсиз интервенцияни амалга оширмайди. Ушбу иқтисодчилар томонидан амалга оширилган моделида кўп мамлакатли кенгайтмасидан фойдаланган ҳолда кенг тарқалган интервенциянинг глобал оқибатларига ойдинлик киритган. Уларнинг моделларидан шуни кўриш мумкинки, давлатлар валюта захираларини ортиқча тўплаш орқали тўплашга ҳаракат

қиладилар ва бу эса аҳоли фаровонликни пасайтиради ва жаҳон фойз ставкаларининг самарасиз пасайишига олиб келган.

R.Chang (2018) Марказий банк томонидан интервенция ва бу орқали валюта курсига таъсири таҳлил қилинган. Унинг фикрича, стерилизация қилинган валюта интервенцияси иқтисодий субъектларга тегишли активларнинг валюта таркибини ўзгартириш орқали самарали бўлиши мумкин. Иқтисодчи муқобил канални таклиф қилади, яъни стерилланган интервенция реал таъсир кўрсатиши мумкин, чунки у марказий банкнинг молиявий воситачиларга нисбатан соф кредит позициясини ўзгартиради ва шу билан ташқи қарз лимитларига таъсир қилади. Ушбу таҳлил натижаси вақти-вақти билан мажбурий гаров чекловлари остида маҳаллий банклар билан очиқ иқтисодиёт модели контекстида ишлаб чиқилган. Интервенция, агар у чекловлар боғланганда содир бўлса, ҳақиқий таъсирга эга бўлади. Бундай пайтларда расмий заҳираларни стерилизация қилинган ҳолда сотиш марказий банкнинг ички банклар олдидаги қарзини камайтириш орқали чекловларни юмшатади ва маҳаллий иқтисодий агентларга кредит таклифини ошириш учун ресурсларни кўпайтиради. Иқтисодчи томонидан олиб борилган таҳлиллар Марказий банкнинг интервенция сиёсати, расмий заҳираларни тўплаши ва пул-кредит сиёсати ўртасидаги ўзаро таъсир учун бир қанча эътиборга молик натижаларни тақдим қилган.

F.Marcel (2012) томонидан олиб борилган эмпирик таҳлили шуни кўрсатдики, валюта сиёсатининг мақсади ва ички иқтисодиётнинг ҳаддан ташқари қизиқ кетиши билан боғлиқ хавотирлар сўнгги ўн йил ичида капитал назоратини (қайта) жорий этиш ва давом эттириш учун иккита асосий сабаб бўлган. Капитал назорати валюта курсларини сезиларли даражада кам баҳолаган мамлакатларда кучли ишлаши кўрсатилган. Иқтисодчининг фикрича, капитал оқимини назорат қилиш бир томондан молия бозорининг ўзгарувчанлиги ёки ўзгарувчан капитал оқимлари ҳақидаги рискларни камайтиришга қаратилган бўлса, иккинчи томондан эса капитал оқимини назорат қилиш орқали юқори кредит ўсиши, инфляциянинг ўсиши ва ишлаб чиқариш ўзгариш частотасининг кенгайиши каби рискларни келтириб чиқарувчи иқтисодиётнинг ҳаддан ташқари қизиқ кетишининг ҳам олдини олади. Таҳлиллар шуни кўрсатганки, капитал назорати юқори бўлган ва назоратни фаол амалга ошираётган мамлакатлар, одатда, қатъий валюта курси режимлари, инфляцияни таргетлаш каби пул-кредит сиёсатини режимини қўлламаган ва саёз молиявий бозорларга эга бўлган мамлакатлар ҳисобланган. Ушбу таҳлиллар шуни кўрсатдики, давлатлар мустақил макроиқтисодий ва пруденциал сиёсатлар ва капитал оқимларини тартибга солишнинг самарали механизмлари йўқлигини қоплаш учун ҳеч бўлмаганда қисман капитал назоратини қўллашган.

3. Тадқиқот методологияси.

Илмий тадқиқотни амалга оширишда индукция, дедукция, синтез каби усуллардан фойдаланилган. Шунингдек, валюта сиёсатининг давлатлар ташқи савдоларига таъсирини таҳлил қилишда Жаҳон банки, Халқаро валюта фонди ҳамда Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва Статистика қўмитасининг расмий статистик маълумотларидан фойдаланилди.

4. Таҳлил ва натижалар.

Давлатлар ўртасида халқаро алоқалар жадаллик билан ривожланиш асосан XIX асрнинг ўрталаридан бошланди. Аммо ўша даврда олтин танга стандарти амал қилган ва бу вазиятда давлатлар алоҳида валюта сиёсатини юритишга ҳожат қолмаган. Иккинчи жаҳон уриши давридан кейин давлатлар ўртасида фиксирланган валюта курсини таъминлаш катта муаммага айланди. Ушбу алмашинув курси

режимига яқин бўлган курс ўрнатиш мақсадида боғланган курс режимини амалиётга киритди. Ўша даврдаги янги валюта тизимига кирган давлатлар боғланган алмашинув курсини олиб боришга мажбур бўлсаларда аммо давлатлар ўзларининг экспортлари рақобатбардошлигини таъминлаш мақсадида доимий девальвация амалга ошириб турган.

1-расм. Бутун жаҳон давлатлари экспортининг ЯИМга нисбати (фоизда)¹

Бреттон Вудс валюта тизимининг айрим элементларининг сақланиб қолган бўлсада, 1971 йилда ушбу тизимининг бекор бўлиши давлатлар олдига сузиб юрувчи алмашинув курсидан бошқа вариантни қўймади. Шунга кўра аксарият ушбу валюта тизимидаги давлатлар сузиб юрувчи алмашинув курсларига ўтишди. Таҳлил натижаларига кўра, айнан сузиб юрувчи алмашинув курсидаги валюта сиёсати давлатлар ўртасида савдо алоқаларини кескин ривожлантириб юборди. Хусусан, 1970 йилда барча давлатлар экспортларининг ЯИМга нисбати 12,8 фоизни ташкил этган бўлса, 1980 йилга келиб 20 фоиздан ҳам ошган. Бу билан айтишимиз мумкинки, давлатлар очиқ иқтисодиёт режимини белгилашдан бошқа чора қолмаган. Яъни давлатлар ЯИМларини ошириш учун ички талаб етарли бўлмай қолган.

Таҳлилларни давомида давлатлар экспортларининг ЯИМга нисбати 1980 – 2008 йиллар давомида доим ошиб борган. Хусусан, 2000 йилда ушбу кўрсаткич 23,6 фоизга етган бўлса, 2008 йилга келиб эса 31 фоизга етган. 2008 йилдаги иқтисодий инқироз, ҳамда 2014 йилда ва 2020 йиллардаги турли локал ва халқаро иқтисодий инқирозлар бу кўрсаткични тебранишини таъминлади.

Давлатларнинг экспортлари ҳажмининг ошиши ўз навбатида уларнинг импортлари ҳажмининг ошишига ҳам олиб келади. Чунки маълум бир давлат экспортининг ошиши унинг миллий даромадларини оширади ва бу эса уларнинг импортларини ҳам оширади.

¹ <https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.ZS>

2-расм. Бутун жаҳон давлатлари импортнинг ЯИМга нисбати (фоизда)²

Таҳлил натижаларига кўра, 1970 йилда барча давлатлар импортларининг ЯИМга нисбати 12,8 фоизни ташкил этган бўлса, 1980 йилга келиб 20,8 фоизни ташкил қилган. 1980 йиллардаги АҚШ долларининг инқироzi давлатларнинг халқаро савдоларига салбий таъсир кўрсатган. хусусан, 1980-1990 йилларда уларнинг импорти ва экспорти ҳажмлари қисқарган. Аммо 1990 йилларда ривожланган давлатлар иқтисодиётининг кучли ривожланиши уларнинг халваро савдо операцияларига ҳам ижобий таъсир кўрсатган.

Таҳлилимизнинг давомида кўришимиз мумкинки, 2008 йилга келиб импорт ҳажми ЯИМнинг 30,4 фоизига етган. Аммо давлатлар иқтисодиётлари бир маромда ривожланмайди, аксинча маълум бир циклда давом этади. Хусусан, 2008-2022 йилларда ушбу кўрсаткич кескин тебранишда бўлган.

3-расм. Евроҳудуд экспортнинг ЯИМга нисбати (фоизда)³

Охирги чорак асрда давлатлар ишлаб чиқаришларини ошириш мақсадида турли валюта сиёсатларини қўллаб келишмоқда. Валюта сиёсатларининг бош

² <https://data.worldbank.org/indicator/NE.IMP.GNFS.ZS>

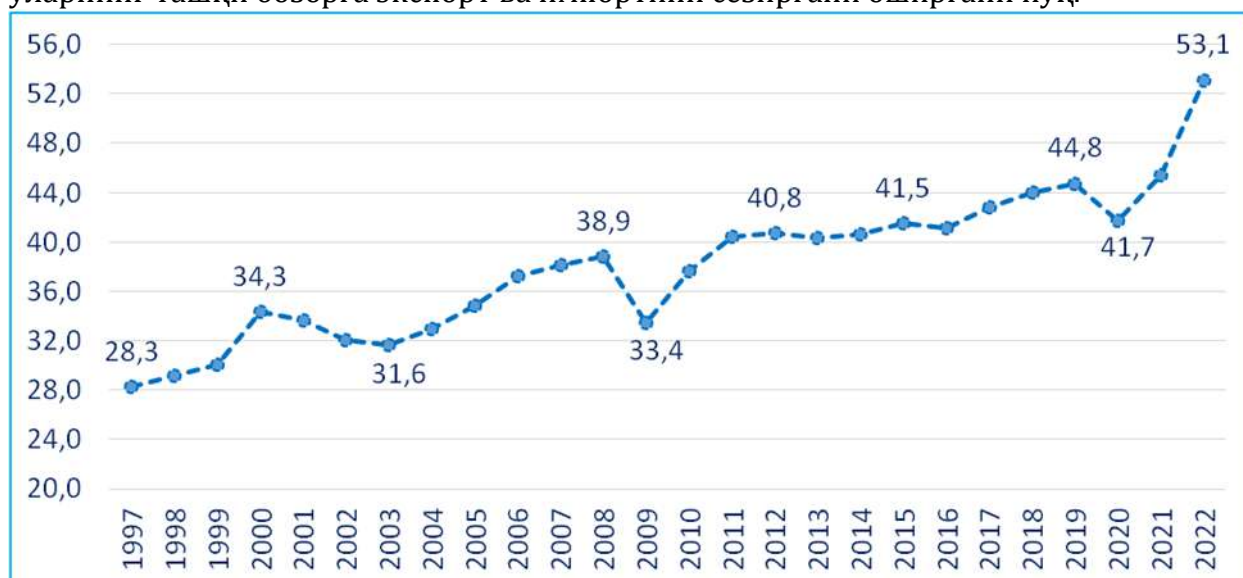
³ <https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.ZS>

мақсади давлат экспортини ошириш орқали, яъни ташқи иқтисодиётдаги талаб орқали миллий даромадларини ошириш ҳисобланади. Шундан келиб чиққан ҳолда, айрим давлатлар бирлашган ҳолда умумий валюта сиёсатлари ёки тизимларини ташкил қилишмоқда. Бунга мисол сифатида 1998 йилда кучга кирган Еврохудуд минтақавий валюта тизимидир. Ушбу валюта тизимининг асосий сифатида 1978 йилда ташкил топган Европа валюта бирлигидир (ЕКУ). Ушбу валюта тизими ташкил топгунга қадар еврохудуд давлатлари экспорт ва импортининг ҳажми 30 фоиздан ошмаган бўлса, янги валюта тизимидан кейинги даврда бу кўрсаткич кескин ошган.

Таҳлил натижаларига кўра, Еврохудуд давлатлари экспортининг жами ЯИМга нисбати 1997 йилда 29,6 фоизни ташкил этган бўлса, 2000 йилда 35,1 фоизга, ҳамда ипотека инқирозига қадар бу кўрсаткич 40,0 фоизга етган. 2008 йилдан кейинги даврда турли инқирозлар уларнинг экспорти салмоғини пасайтириб юборди. Аммо 2015 йилга келиб бу кўрстакич 46,0 фоизни ҳамда 2022 йилга келиб эса 54,7 фоизни ташкил қилди.

Еврохудуд импортларининг ЯИМга нисбати экспорт кўрсаткич каби ягона валюта тизимига ўтгандан кейин кескин ошган. хусусан, Еврохудуд давлатлари импортининг жами ЯИМга нисбати 1997 йилда 28,3 фоизни ташкил этган бўлса, 2000 йилда 34,3 фоизга, ҳамда ипотека инқирозига қадар бу кўрсаткич 38,9 фоизга етган. 2008 йилдан кейинги даврда турли инқирозлар уларнинг экспорти салмоғини пасайтириб юборди. Аммо 2015 йилга келиб бу кўрстакич 44,8 фоизни ҳамда 2022 йилга келиб эса 53,1 фоизни ташкил қилди.

Еврохудуд давлатлари экспорт ва импортларининг бу каби катта ошиши авваломбор уларнинг ягона валюта тизими кирганлигидир. Ягона валюта тизими ташқи савдога тўсқинлик қиладиган турли божхона масалалари, банк орқали валютани конвертация қилиш ёки валюта курсининг кутилмаган ўзгаришлари каби муаммоларни бартараф этиб берган. Шунингдек, Еврохудуд давлатлар экспорти ва импортларининг ошиши асосан ўзаро бир-бири билан савдо операциялари натижаси ҳисобланади. Яъни улар томонидан ягона валюта тизимини ташкил қилиш уларнинг ташқи бозорга экспорт ва импорти сезиргани оширгани йўқ.

4-расм. Еврохудуд импортининг ЯИМга нисбати (фоизда)⁴

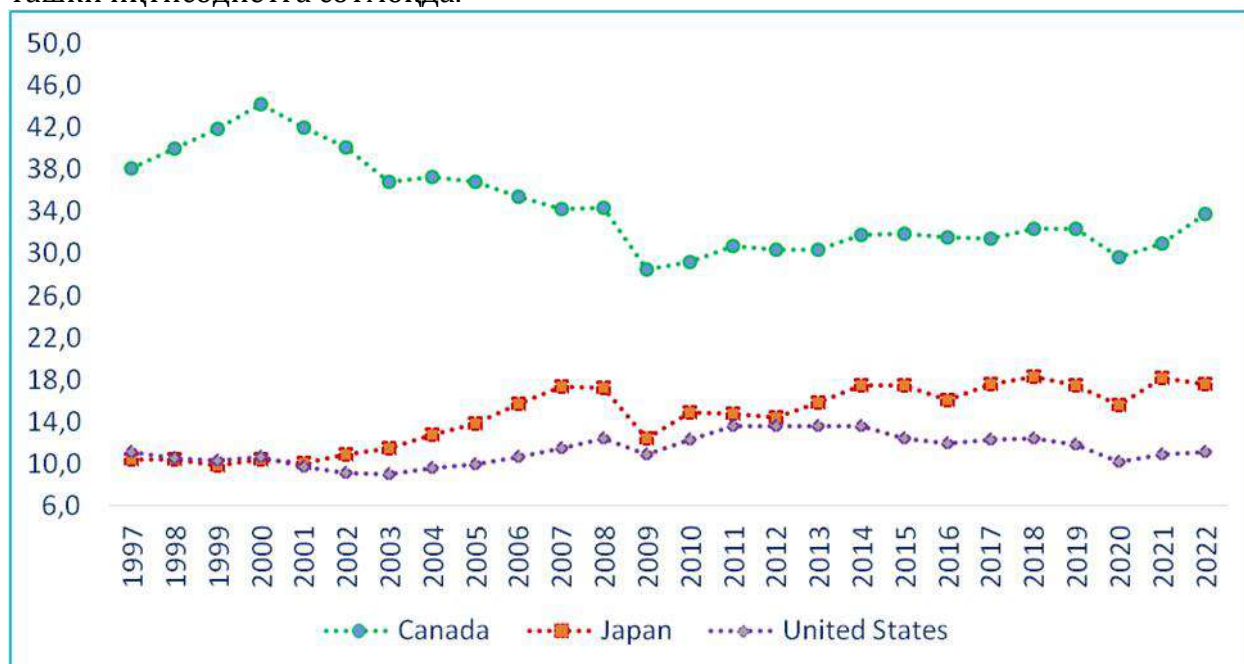
Давлатлар валюта сиёсатлари уларнинг халқаро савдо операцияларига таъсир қилиш билан бир вақтда айнан халқаро савдо операциялари ушбу давлатлар валюта

⁴ <https://data.worldbank.org/indicator/NE.IMP.GNFS.ZS>

сийёсати шакллари ҳама белгилайди. Шундан келиб чиққан ҳолда, айрим ривожланган давлатлар халқаро савдо операциялар ҳажмини таҳлил қилиб кўрамиз.

Таҳлил натижаларига кўра, ривожланган давлатлардан АҚШ халқаро савдо операциялар ҳажми қолган ривожланган давлатларга қараганда ЯИМга нисбатан салмоғи анча пастдир. Хусусан, 1997 йилда АҚШ экспортининг ЯИМга нисбати 11 фоизи ташкил қилган бўлса, 2022 йилга келиб бу кўрсаткич 12 фоиз атрофида бўлмоқда ва сезиларли ўзгариш кузатилмади.

Таҳлилни яна бир ривожланган давлат, яъни Япония мисолида ҳам олиб борганмиз. Япония давлати экспортининг ЯИМга нисбати 1997 йилда 10 фоизни ташкил қилган бўлса, 2008 ва 2020 йиллардаги иқтисодий нобарқарорлик натижасида кескин тебранишни инобатга олмаганда 2022 йилгача катта ўзгариш бўлсаган. Хусусан, 2022 йилга келиб Япония ишлаб чиқаришининг 14 фоизини ташки иқтисодиётга сотмоқда.

5-расм. Айрим ривожланган давлатлар экспортининг ЯИМга нисбати (фоизда)⁵

Таҳлилда фойдаланган кейинги давлат Канада давлати бўлиб, унинг ташқи савдо операциялари ҳажми АҚШ ва Япония давлатларидан кескин фарқ қилади. Таҳлил натижаларига кўра, 1997 йилда Канада давлати ишлаб чиқарилган маҳсулотининг 38 фоизини ташқи дунё давлатларига сотган бўлса, 2000 йилда бу кўрсаткич 45 фоизга етган. Аммо кейинги йилларда, яъни 2000-2008 йилдан бошқа давлатлардан фарқли равишда Канада давлатининг экспорт ҳажмининг ЯИМга нисбати пасайиб борган ва 2008 йилда 30 фоиздан ҳам пастга тушган. Кейинги йилларда Канада экспортининг ЯИМдаги салоҳи кескин ўзгармаган ва 2022 йилгача 30-34 фоиз атрофида сақланган.

Юқоридаги давлатлар импортининг ЯИМга нисбатини таҳлил қилганда ҳам кескин ўзгаришлар кузатилмади. Хусусан, АҚШ импортининг ҳажми ҳам қолган давлатлардан унчалик юқори эмас. Хусусан, 1997 йилда АҚШ импортининг ЯИМга нисбатан салмоғи 12 фоизни ташкил қилган бўлса, 2022 йилда бу кўрсаткич 14 фоиз атрофида бўлган ва бунда ҳам кескин тебраниш кузатилмаган.

Япония давлатининг импорти ҳажмининг ЯИМга нисбати 1997 йилда 10 фоиз атрофида бўлган бўлса, кейинги йилларда ушбу кўрсаткич доим ошиб борган ва 2022 йилга келиб Япония импортининг ЯИМга нисбати 18 фоизга етган.

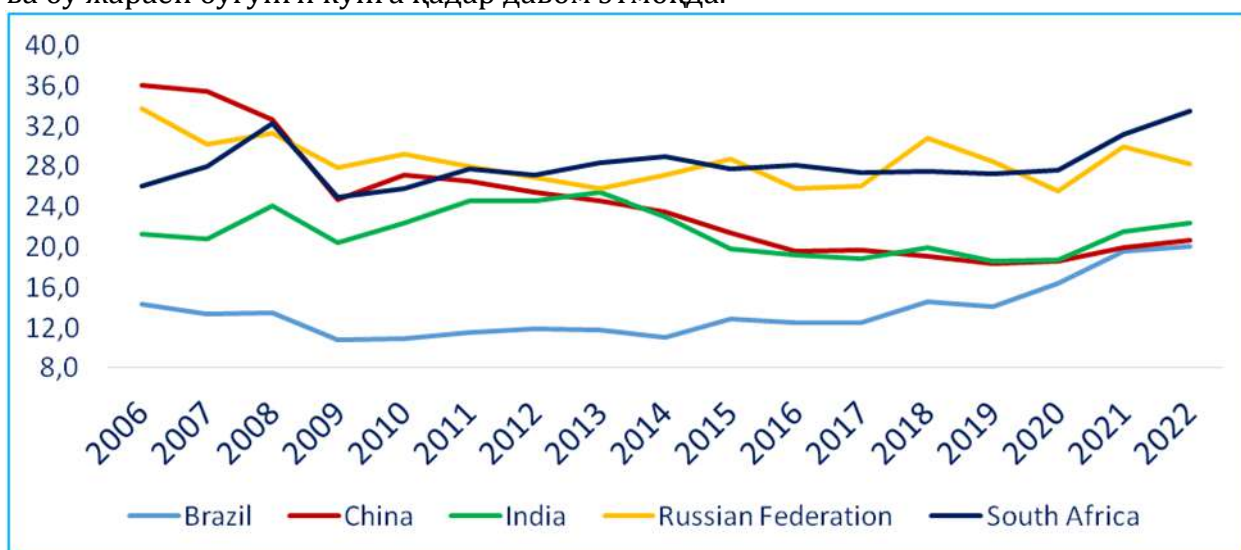
⁵ <https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.ZS>

6-расм. Айрим ривожланган давлатлар импортининг ЯИМга нисбати (фоизда)⁶

Ушбу учта давлат ташқи савдо операциялари ҳажмининг ўзгаришидан хулоса қилишимиз мумкинки, ривожланган давлатларда ички ялпи талабнинг юқори бўлиши ишлаб чиқараётган маҳсулотларининг ички бозорда сотилишини таъминламоқда. Шунингдек, ушбу давлатларда маҳсулотлар нархи қолган давлатлардан юқорилиги тадбиркорларининг экспортга эҳтиёжини пасайтирмоқда. Бу вазиятнинг қулайлик томонлари талайгина. Хусусан, ушбу давлатлар ташқи иқтисодий вазиятларга, ёки турли санкцияларга бардош бера олади, яъни ташқи иқтисодий вазиятларга унчалик боғлиқ эмас. Шунингдек, бу каби давлатларда валюта сиёсатини белгилашда сузиб юрувчи алмашинув курсини жорий этиш қийинчилик туғдирмайди.

Таҳлилдаги Канада давлати эса аҳоли сони камлиги (30 млн. киши атрофида) ишлаб чиқарилган товарларга ички талабни етарлича юқорилигини таъминлай олмайди. Шунинг учун ҳам ушбу давлатнинг экспорти юқоридир. Шунингдек, Канада давлати Марказий банки Бреттон Вудс валюта тизими даврида ҳам яширин интервенция ўтказиб турган, бу орқали валюта курсини девальвация қилиб борган ва бу жараён бугунги кунга қадар давом этмоқда.

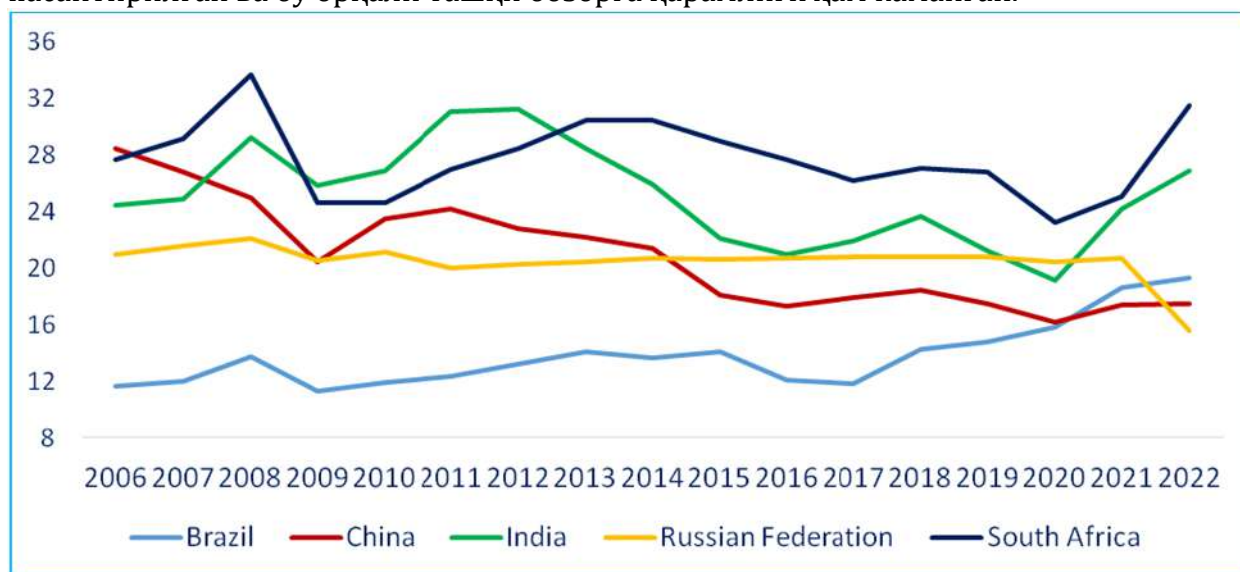
7-расм. BRICS давлатлар экспортининг ЯИМга нисбати (фоизда)⁷

⁶ <https://data.worldbank.org/indicator/NE.IMP.GNFS.ZS>

Охирги йилларда ривожланиш даражаси ва дунё иқтисодиётида муҳим ўринга эга бўлиб бораётган давлатлар иқтисодиётлари бирикмаси сифатида BRICS ташкилотини олишимиз мумкин. Ушбу ташкилот 2006 йилда ташкил топган бўлиб, ўша даврда иқтисодиёти тез суръатлар билан ўсаятган давлатлар иқтисодиётини бир-бирига яқинлаштириш ва иқтисодий потенциалидан янада унумли фойдаланиш мақсадида қилинган.

Ушбу ташкилот таркибида Хитой давлат энг ривожланган давлат бўлиб, ушбу давлат экспортининг юқорилигидан доим азият чекиб келган. Яъни Хитой давлатида ички талабнинг пастлиги ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни ташқи бозорга сотиш ва бу орқали ташқи иқтисодиётга боғлиқ бўлиб қолиши мустақил валюта сиёсатини юритишга тўсқинлик қилаётган эди. Бунга жавобан Хитой Халқ банки (Марказий банки) валюта курсини доим эътиборда сақлаган ва бу орқали эркин бозор тамойилларига қарши боришга мажбур бўлган.

Агар Хитой давлати ички талабни ошириш орқали ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларини ички бозорда сотишга харкат қилса ташқи инвестициянинг келишига тўсқинлик қилиб қоларди. Деман, Хитой ҳукумати олдида турган муҳим масалалардан бири бу ички талабни ошириш орқали экспортни камайтириш ва ташқи инвестиция келиши ўртасидаги балансни таъминлаш ҳисобланади. Таҳлил натижаларига кўра, юқоридаги балансни Хитой ҳукумати қандайдир маънода таъминламоқда. Яъни 2006 йилда Хитой давлати экспортини ЯИМга нисбати 36 фоизни ташкил этган бўлса, 2022 йилга келиб эса бу кўрсаткич 20 фоизгача пасайтирилган ва бу орқали ташқи бозорга қарамлиги ҳам камайган.

8-расм. BRICS давлатлар импортнинг ЯИМга нисбати (фоизда)⁸

Кўрилаётган даврда BRICS ташкилотига аъзо давлатлардан Бразилия ва Жанубий Африка давлатлари экспортнинг ЯИМга нисбати ошиб борган бўлса, Хиндистон ва Россияда экспорт ҳажмининг ЯИМга нисбати ўзгаришсиз қолган. Хусусан, Бразилия ва Жанубий Африка давлатлари экспортнинг ЯИМга нисбати 2006 йилда мос равишда 15 фоиз ва 26 фоизни ташкил этган бўлса, 2022 йилда бу кўрсаткич 20 фоиз ва 34 фоизга кўтарилган. Шунингдек, кўрилаётган даврда Хиндистон давлатида экспортнинг ЯИМга нисбати 20-24 фоиз атрофида сақланган бўлса, Россия давлатида экспортнинг ЯИМга нисбати 34 фоиздан 28 фоизга тушган.

BRICS давлатлари импортлари ҳажмининг ЯИМга нисбатан ўзгариши ҳам экспорти каби йўналишда бўлган. Хусусан, Хитой давлатининг импорти ҳажмининг

⁷ <https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.ZS>

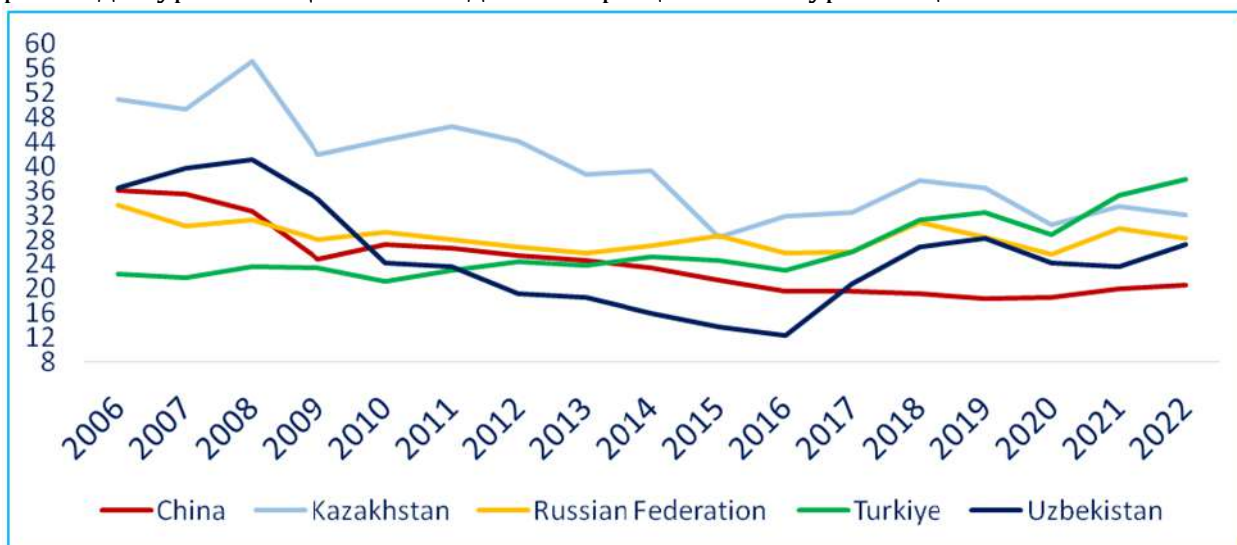
⁸ <https://data.worldbank.org/indicator/NE.IMP.GNFS.ZS>

ЯИМга нисбати 2006 йилда 28,5 фоизни ташкил қилган бўлса, 2022 йилга келиб 17 фоизгача пасайган. Шунингдек, Россия ва Хиндистон давлатлари импортининг ЯИМга нисбати 2006 йилда мос равишда 21 ва 24 фоизларни ташкил этган бўлса, 2022 йилга келиб эса Россия импортининг салмоғи пасайган ва 15 фоизни ташкил этган, аммо Хиндистон импорти 26 фоизгача кўтарилган. Бразилия ва Жанубий Африка давлатлари импортларининг салмоғи эса кўрилатган даврда сезиларли ошган.

Бундан хулоса қилишимиз мумкинки, Хитой давлати иқтисодиётини диверсификация ва технологик янгилаш ҳисобига хориждан хом-ашё ёки технология импортини камайтирган. Россия ҳукумати 2014 йилдан бошлаб турли санкциялардан қолганлигини сабабли ички иқтисодиётда импорт ўрнини қоплашга йўналитирилган сиёсат олиб борилган ва бунинг натижасида импорт товарларининг салмоғи пасайган.

Хиндистон, Бразилия ва Жанубий Африка давлатлари эса бугунги кундаги халқаро иқтисодиётда ва сиёсатдаги турли зиддиятлардан унумли фойдаланиш мақсадида бозорга қараганда арзонроқ сотилаётган Россия товарларини импорт қилиш натижасида импортининг салмоғи ошиб бормоқда. Бу вазият асосан 2021-2022 йилларда кузатилган.

Ўзбекистон Республикаси валюта сиёсатини самарали олиб бориш учун халқаро савдо операцияларида унинг асосий ҳамкор давлатлари экспорти ва импортини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир. Юқорида ушбу ҳамкор давлатлардан Хитой ва Россия давлатлари халқаро савдоларини таҳлил қилдик, ва ушбу давлатлар биз учун асосий ҳамкор давлатлардир. Қуйида уларга қўшимча равишда Туркия ва Қозоғистон давлатлари ҳолатини кўриб чиқамиз.

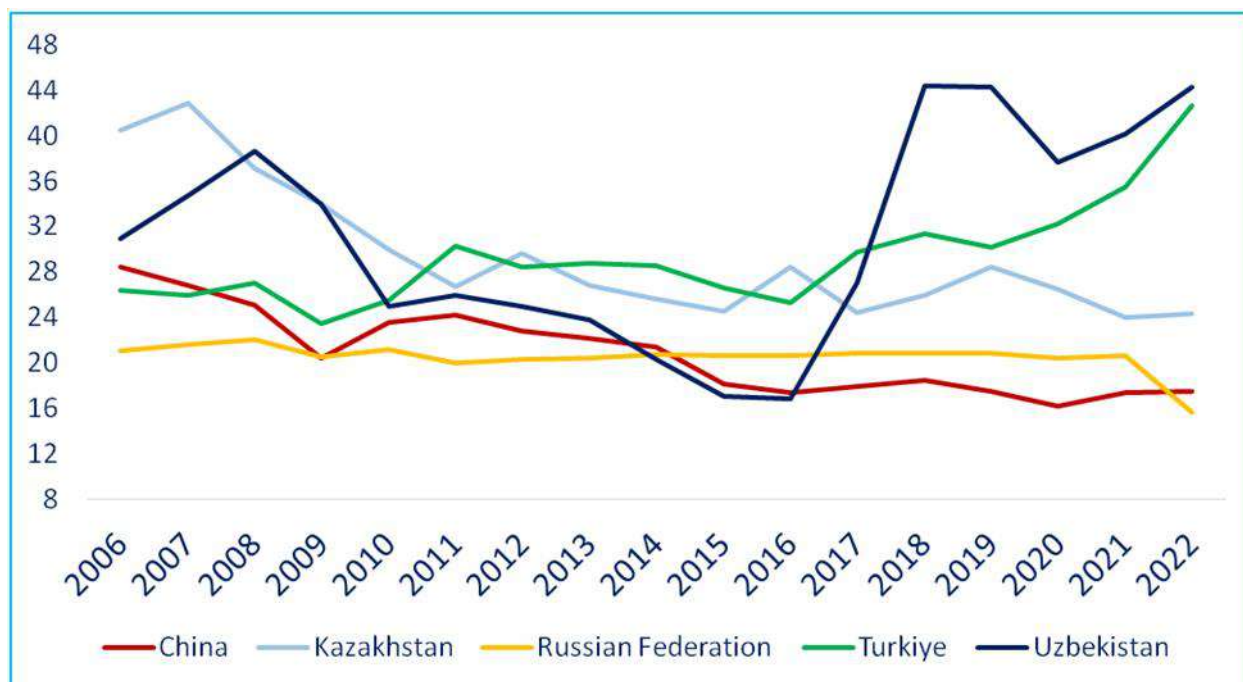

9-расм. Асосий ҳамкор давлатларимиз экспортининг ЯИМга нисбати (фоизда)⁹

Таҳлил натижаларига кўра, Туркия давлати 2006 йилда ялпи ички маҳсулотининг 23 фоизини хорижга сотган бўлса, 2022 йилга келиб эса 38 фоизини хорижга сотмоқда. Таҳлилда кўрилган Қозоғистон давлати экспорти эса, аксинча, 2006 йилдаги 51 фоиздан 2022 йилда 34 фоизгача пасайган.

Бу таҳлилдан кўришимиз мумкин, бу ўз навбатида Туркия давлати товарларининг хорижда рақобатбардошлигини ошириши бўлса, иккинчи томондан Туркия давлатининг ташқи иқтисодиётга қарамлиги ошган. Аксинча Қозоғистон давлатида эса ички талабнинг ошиши кузатилган.

⁹ <https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.ZS>

10-расм. Асосий ҳамкор давлатларимиз импортининг ЯИМга нисбати (фоизда)¹⁰

Асосий ҳамкор давлатларимиз импорти ҳажмининг ўзгаришига назар солсак, унда Туркия давлати импортининг ЯИМга нисбати 2006 йилда 27 фоизни ташкил қилган бўлса, 2022 йилга келиб эса кескин ошган ва 43 фоизни ташкил қилган. Таҳлилда кўрилган Қозоғистон давлати импорти эса, аксинча, 2006 йилдаги 40 фоиздан 2022 йилда 26 фоизгача пасайган.

5. Хулоса.

Хулоса сифатида айтишимиз мумкинки, давлатлар ўрнатган валюта сиёсати уларнинг ташқи савдоларига таъсири қилиши билан бир қаторда айнан ташқи савдо ҳажми ҳам уларнинг валюта сиёсатлари элементларига ҳам таъсир кўрсатади. Хусусан, АҚШ, Япония ёки таҳлилда кўрилган Евроҳудуд давлатларида ички талабнинг юқорилиги уларнинг ташқи иқтисодиётга боғлиқлигини пасайтирмоқда. Бу уларга валюта сиёсати элементи ҳисобланган валюта курсини режимини сузиб юривчи курс шаклида белгилаш учун қийинчилк туғдиргани йўқ. Яъни ушбу давлатлар Марказий банклари валюта курсини коррективировка қилиб туриш каби вазифаларни бажариши шарт эмас.

Таҳлил кўрилган бошқа давлатлар, яъни ривожланаётган давлатларда эса вазият бошқачадир. Хусусан, Хитой, Хиндистон, Россия ва Ўзбекистон каби давлатлар эса гарчи валюта курсларини сузиб юривчи курс режимига ўтказган билан улар Марказий банклари валюта курсларини экспортни рағбатлантиришга йўналтирилган курсга коррективировка қилишга мажбурдирлар. Чунки, бу каби давлатларда ички талабнинг пастлиги туфайли ишлаб чиқарилаётган товар ва кўрсатилаётган хизматларни ташқи бозорга сотиш ва бу орқали ЯИМни ошириш муҳим йўналиш ҳисобланади.

Адабиётлар:

Chang, R. (2018). *Foreign exchange intervention redux* (No. w24463). National Bureau of Economic Research.

¹⁰ <https://data.worldbank.org/indicator/NE.IMP.GNFS.ZS>

Fanelli, S., & Straub, L. (2020). *A theory of foreign exchange interventions* (No. w27872). National Bureau of Economic Research.

Fratzscher, M. (2012). Capital controls and foreign exchange policy.

Jens Eisenschmidt and Frank Smets (2019). Negative Interest Rates: Lessons from the Euro Area. *European Central Bank Working Paper*.

Фармон (2022) Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022- 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сонли.

СОЛИҚ МАЖБУРИЯТЛАРИНИ БАЖАРИШДА СОЛИҚ МАЪМУРИЯТЧИЛИГИНИНГ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ

Очилов А.М.

Тошкент давлат иқтисодиёт университети ҳузуридаги «Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришнинг илмий асослари ва муаммолари» илмий-тадқиқот маркази, Фискал институт

Аннотация. Мақолада солиққа тортиш ва иқтисодий ривожланиш ўртасидаги мураккаб муносабатларни ўрганилди. Хорижий олимларнинг тадқиқотлари асосида солиқ маъмуриятчилигининг солиқ мажбуриятларини бажаришдаги роли ўрганилди. Солиқ маъмуриятчилигининг асосий вазифалари ва мамлакатимиз мисолида амалга ошириш лозим бўлган чора-тадбирлар таъкидланган ҳамда мавзу якунида хулоса ва тавсиялар шакллантирилган.

Калим сўзлар: солиқ мажбуриятлари, солиқлар, йиғимлар, солиқ тўлашдан бўйин товлаш, солиққа тортиш.

Аннотация. В статье исследуется сложная взаимосвязь между налогообложением и экономическим развитием. На основе исследований зарубежных ученых изучена роль налогового администрирования в исполнении налоговых обязательств. На примере нашей страны были выделены основные задачи налогового администрирования и меры, которые необходимо реализовать, а в конце темы были сформированы выводы и рекомендации.

Ключевые слова: налоговые обязательства, налоги, сборы, уклонение от уплаты налогов, налогообложение.

Abstract. The article explores the complex relationship between taxation and economic development. Based on the research of foreign scientists, the role of the tax administration in fulfilling tax obligations was studied. The main tasks of the tax administration and the measures to be implemented in the example of our country were highlighted, and conclusions and recommendations were formed at the end of the topic.

Key words: tax obligations, taxes, levies, tax evasion, taxation.

1. Кириш.

Солиқлар ҳар бир давлатчиликнинг ажралмас пойдевори бўлиб, ҳукуматларнинг давлат хизматлари, инфратузилма ва ижтимоий фаровонлик дастурларини қуриш ва қўллаб-қувватлашда молиявий асос бўлиб хизмат қилади. Солиқлар моҳиятига кура фуқаролар умумий фаровонликни таъминлаш учун тўлайдиган тўловлардир. Фискал сиёсат соҳасида солиққа тортиш тушунчаси янгиликдан йироқ бўлиб, у коммунал эҳтиёжларни молиялаштириш учун турли шаклларда бадаллар киритилган қадимги цивилизацияларга бориб тақалади.

Асосий концепция сақланиб қолсада, замонавий солиққа тортиш тизимларининг мураккабликлари замонавий иқтисодиётлар ва бошқарув тузилмаларининг кўп қиррали хусусиятини акс эттирувчи экспонент равишда ривожланиди.

Ушбу мураккаб солиқ тизимида солиқ маъмуриятчилигининг роли нафақат давлат даромадларини йиғиш, балки жисмоний ва юридик шахсларнинг солиқ мажбуриятларини адолатли ва самарали бажарилишини таъминлаш учун муҳим аҳамиятга эга. Солиқ органларига солиқ тўловчиларни ўз мажбуриятлари тўғрисида ўргатишдан тортиб, солиқ қонунчилигининг бажарилишини таъминлаш ва ундириш жараёнини бошқаришгача бўлган бир қатор вазифалар юкланган. Бироқ солиқ мажбуриятларини бажариш жараёни мураккаб бўлиши мумкин ва уларнинг бажарилишини таъминлаш учун жавобгарлик солиқ маъмуриятчилиги зиммасига тушади. Ушбу маъмуриятчиликнинг самарадорлиги мамлакатнинг молиявий ҳолати, иқтисодий барқарорлиги ва ижтимоий фаровонлигига чуқур таъсир қилади. Бу эса солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириб боришни заруратга айлантиради. Бу заруратга эҳтиёж барча мамлакатлар каби Ўзбекистон учун ҳам муҳим ҳисобланади.

Ўзбекистонда солиқ сиёсатининг ҳар томонлама такомиллаштирилиши бизнес учун янада қулай муҳит яратиш, иқтисодий ўсишни рағбатлантириш ва солиқ тизимини соддалаштириш нуқтаи назаридан ҳам аҳамиятлидир. Бугунги кунда нафақат тадбиркорлик субъектлари, балки мамлакат фуқароларининг умумий фаровонлиги учун ҳам кенг қамровли чора-тадбирлар ишлаб чиқилмоқда. Хусусан, солиқ юкини камайтириш ва солиқ тизимини оптималлаштириш орқали Ўзбекистон иқтисодий ва ривожланиш мақсадларига эришиш йўлида муҳим қадамларни қўймоқда. Бу борадаги саъй-ҳаракатларни самарали амалга ошириш ва ижросини таъминлаш билан бирга, келгусида ижобий натижаларга эришиш мақсад қилинган. Бу эса иқтисодий ўсишни рағбатлантириш, инвестицияларни рағбатлантириш, солиқ тизимининг адолатли ва самарали бўлишини таъминлашда аҳамиятлидир.

2. Адабиётлар шарҳи.

Ушбу тадқиқот доирасида иқтисодчи олимлар, амалиётчилар томонидан кўплаб изланишлар олиб борилган ва ушбу цикл давом этмоқда. Сабаби солиқ мажбуриятлари ижросини таъминлаш солиқ маъмуриятчилигининг асосий вазифаси бўлиб, давр ўтиши билан уларнинг ёндашувлари ҳам ўзгариши ёки шунга зарурат ортиши мумкин, бу эса соҳани доимий равишда такомиллаштириб боришни талаб этади.

Солиқ сиёсати ва солиқ маъмуриятчилиги ҳар бир солиқ тизимини ислоҳ қилишнинг энг муҳим қисмидир. Солиқ тизимини ислоҳ қилишнинг маъмурий жиҳатларини эътиборсиз қолдирмаслик керак (Р.Бирд, 2004).

Солиқ маъмурияти солиқ тўловчиларнинг даромад органлари олдидаги мажбуриятларини бошқариш учун жавобгардир. Унинг асосий солиғи солиқнинг тўғри миқдорини ўз вақтида тўлашни таъминлашдан иборат бўлиб, ҳукуматга товарлар ва хизматларни режалаштирилган тарзда етказиб бериш учун зарур даромадлар билан таъминлайди. Самарали солиқ бошқаруви тизими ҳам ривожланаётган, ҳам ривожланган иқтисодлар учун жуда муҳимдир, чунки даромадларнинг етарли даражада йиғилиши иқтисодий ўсишнинг муҳим омили ҳисобланади. Бутун дунё бўйлаб солиқ маъмуриятларининг тегишли роли мавжуд солиқ қонунчилигига мувофиқ солиқ тушумларини оширишдан иборат (Ж.Мартинез-Вазкуэз ва бошқ. 2022).

Солиқ маъмурияти солиқларни самарали режалаштириш, мажбурий солиқ йиғиш, осон ундириш ва солиқ тушумларини тўғри ҳисобга олиш ва ундан

фойдаланишга эришиш учун ҳар қандай ҳукумат томонидан қўлланиладиган асослар, тартиблар, тамойиллар ва стратегиялар билан боғлиқ (G.N.Ogbonna, 2016).

Солиқ маъмурияти ҳар қандай ҳукумат томонидан самарали солиқ режалаштириш, мажбурий солиқ ундириш, осон ундириш ва олинган даромадларни тўғри ҳисобга олиш ва ундан фойдаланишни таъминлаш учун қўлланиладиган тактика, ғоялар ва стратегияларни англатади (S.Maiga, 2015).

Солиқ қонунлари ва сиёсати солиқ маъмуриятининг солиқ юрисдикциясига таъсир қилувчи янги муаммоларни ҳал қилишда кучини аниқлашга ёрдам беради (A.O.Aliyu ва бошқалар, 2022).

Кўпгина солиқ маъмуриятчилиги тадқиқотлари асосан солиқ маъмуриятининг самарадорлиги, сиёсат оқибатлари ва ягона давлат шароитида ислоҳот бўйича таклифларга қаратилган. Ажабланарлиси шундаки, тадқиқотлар яхши ривожланган ва ривожланаётган давлат бошқарувларига қаратилган (Р.Авастҳи ва бошқалар, 2021), аммо, бу давлатлараро таҳлиллар камдан-кам учрайди, дегани эмас. Масалан, Ван Столк ва Вегрич (2008) солиқ маъмуриятчилиги учун самарадорлик кўрсаткичларини танлашда олти ривожланган иқтисодийнинг ҳаракатлантирувчи кучларини солиштирдилар.

Солиқ маъмуриятчилиги самарадорлигининг ўзига хос чора-тадбирларни ўрганишга катта давлатлараро тадқиқотлар олиб борилди. Мисол учун, Де Мелло (2009) қўшилган қиймат солиғидан қочиш учун ўйин назариясидан фойдаланади. Г.Савис ва бошқалар (2015) Европанинг 13 давлатини солиқдан қочиш самарадорлиги бўйича солиштириш учун маълумотларни ўраб олиш ва регрессия таҳлилидан фойдаланган. Ф.Баннистер ва Р.Сонноллий (2020) самарадорлик кўрсаткичларини баҳолаш учун ижтимоий-иқтисодий ва экологик ўзгарувчиларни ҳисобга олиш учун мустақам тартиб М-шартли моделидан фойдаланган ҳолда Испания маҳаллий солиқ маъмуриятини бошқа контекстда таҳлил қилди.

Шу пайтгача солиқ маъмуриятчилиги самарадорлигини кенг қамровли мамлакатлараро ўрганишга кам эътибор қаратилди. Э.Сривелли (2019) солиқ маъмуриятининг кучини баҳолаш учун асосий воситанинг қизиқарли таклифини тақдим этди; бу ёндашув содда ва самарали. Таққослаш учун Т.Нгуен ва бошқалар (2020) солиқ маъмуриятчилиги самарадорлиги чоралари учун янада мураккаб стокастик ярим параметрик чегара ёндашувини яратди. Шунга қарамай, иккала ёндашув ҳам солиқ маъмуриятининг самарадорлиги билан боғлиқ бўлган самарадорлик кўрсаткичларининг нисбий аҳамияти тўғрисида оқилона (субъектив) мулоҳазани талаб қилади.

Албатта, тақдим этилган адабиётлар таҳлиliga асосланиб, солиқ тўловчиларнинг ўз мажбуриятларини бажаришини таъминлашда солиқ маъмуриятчилигининг самарали йўлга қўйилиши муҳим аҳамиятга эга эканлиги, бу давлат даромадлари ва иқтисодий ўсишда муҳим аҳамиятга эга эканлиги ойдинлашмоқда.

Юқорида адабиётларни кўриб чиқиб, солиқ маъмуриятчилигининг кўп қиррали моҳияти ва унинг солиқ сиёсатини амалга ошириш ва даромадларни йиғишдаги муҳим роли тушунилди. Солиқ маъмуриятчилиги ҳар қандай солиқ тизимини ислоҳ қилишнинг муҳим таркибий қисми ва улар солиқ сиёсатининг муваффақиятли амалга оширилишини таъминлашда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Солиқ маъмуриятчилиги солиқ тушумларини самарали режалаштириш, ундириш ва тўғри фойдаланишга эришиш учун ҳукуматлар томонидан қўлланиладиган тамойиллар, тартиблар, стратегиялар ва тактикаларни ўз ичига олган ҳолда белгиланиши таъкидланмоқда.

3. Таҳлил ва натижалар.

Солиқларни тўлиқ бажариш билан боғлиқ вазиятда солиқ маъмуриятчилигининг роли фуқароларнинг жамият олдидagi мажбуриятларини бажаришлари учун қулайликлар яратиш билан чекланади. Жойи келганда солиқ маъмуриятчилиги полициячи ролини ўйнаши ҳам керак. Баъзан ресурсларнинг етишмаслиги шароитида солиқ тўловчилар учун полициячи ролини ўйнаш орқали солиқ бошқармаси ихтиёрий равишда солиқ қонунчилигига риоя қилишни қўллаб-қувватлаши ва солиқ тўлашдан бўйин товлашга қарши курашиши керак. Солиқларни тўлашдан бўйин товлаш энг кенг тарқалган иқтисодий жиноятлардан бири бўлиб, солиқлар жорий этилгандан бери мавжуд. Жаҳон амалиётидан маълумки, солиқ маъмуриятчилигининг асосий роли солиқ тўловчиларга сифатли хизматлар кўрсатиш ва солиқ қонунчилигининг ихтиёрий бажарилишини рағбатлантириш, шунингдек, қонунбузарликларни аниқлаш ва жазолашдан иборат. Солиқ маъмуриятчилигининг ўз ролидаги муваффақияти солиққа риоя қилишнинг юқори даражаси ва солиқ тўлашдан бўйин товлашнинг паст даражасида намоён бўлади. Чунки ҳукуматларнинг давлат хизматларини кўрсатиши ва фаровонлик дастурларини амалга ошириши йиғиладиган солиқлар билан боғлиқ амалга оширилади.

Шу сабабли солиқ органлари олдида қийин вазифа юклатилган бўлиб, бу ҳукумат ва фуқаро ўртасидаги ихтилофларга сабаб бўлиши керак эмас. Бугунги кунда мамлакатимизда иқтисодий секторни қўллаб-қувватлаш мақсадида “солиқчи-маслаҳатчи” амалиётига кенг урғу берилмоқда. Шу билан бирга давлат бюджетининг даромадлари солиқ тўловлари ва турли йиғимларга асосланганлигини ҳам унутмаслигимиз лозим. Бугунги кунда солиқ маъмуриятчилигининг стратегияси босимни пасайтириш ёки бошқача қилиб айтганда, бир томондан солиқ тўловчиларга солиқ тўлашда ёрдам бериш ва бошқа томондан солиқ тўлашдан бўйин товлашга қарши курашиш стратегиясидан фойдаланиши керак.

Солиқ тўлашдан бўйин товлаш бутун дунё бўйлаб солиқ тизимларида муҳим муаммо бўлиб қолмоқда. Солиқ маъмуриятчилигининг солиқ тўлашдан бўйин товлашга қарши курашдаги роли мураккаб маълумотларни таҳлил қилиш усуллари жорий этиш, бошқа давлат идоралари билан маълумот алмашишни яхшилаш ва бўйин товлаш ҳолатларини аниқлаш ва олдини олиш учун технологиялардан фойдаланишни ўз ичига олади. Солиқ тўлашдан бўйин товлашга қарши кураш бўйича самарали чора-тадбирлар нафақат давлат даромадларини ҳимоя қилиш, балки солиқ тизимининг адолатлилиги ва яхлитлигини таъминлашга қаратилган.

Солиқ тизимини янада такомиллаштириш, иқтисодиётда хуфиёна айланмани қисқартириш ва Ўзбекистон Республикаси солиқ сиёсатини такомиллаштириш концепциясининг асосий йўналишларини амалга ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 10 июлдаги “Солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4389-сон қарорининг қабул қилинди. Ушбу қарор соҳадаги мавжуд муаммоларни бартараф этишга ва солиқ маъмурчилигини такомиллаштиришга қаратилган кенг қамровли чора-тадбирларни ўзида мужассам этган. Чунки бу қарор солиқ концепцияси доирасида амалга оширилган ишларнинг силсилавий давоми бўлиб, унда қўплаб вазифалар белгилаб берилган эди ва аниқланган камчиликларни бартараф этиш асносида ҳамон соҳада ўзгаришлар амалга оширилмоқда.

Бугунги кунда ҳар қандай давлатда фаолият олиб боровчи солиқ маъмуриятчилигининг олдига қуйилган асосий вазифалари 1-расмда шакллантирилган.

1-расм. Солиқ маъмуриятчилигининг асосий вазифалари¹

Солиқ маъмуриятчилигининг асосий вазифаларидан бири солиқ тўловчиларни уларнинг мажбуриятлари тўғрисида хабардор қилишдир. Бунга солиқ қонунлари, муддатлар ва мавжуд имтиёзлар ҳақидаги маълумотларни тарқатиш киради. Аниқ ва қулай ресурсларни тақдим этиш орқали солиқ органлари солиқ тўловчиларга солиқ мажбуриятларини тушуниш ва бажариш имкониятини беради. Ресурслардаги чекловлар ва ихтиёрий риоя қилиш маданиятини ривожлантириш муҳимлигини тан олган ҳолда, солиқ органлари солиқ тўловчиларни ўқитиш ва тушунтириш дастурлари молиялаштирилишини қўллаб-қувватлашлари керак. Ушбу ташаббуслар солиқ тўловчиларнинг ўз мажбуриятларини тушунишлари ва мавжуд имтиёзлардан хабардор бўлишларини таъминлаш орқали риоя қилмаслик ҳолатларини камайтиришга ёрдам беради.

Солиқ маъмуриятчилиги органлари солиқ тўлаш жараёнини соддалаштиришда муҳим роль ўйнайди. Улар кўпинча солиқ тўловчиларга ўз даромадлари ва харажатлари ҳақида тўғри ҳисобот беришлари учун электрон платформалар, солиқларни тайёрлаш дастурларини тақдим этадилар. Ушбу тизимлар нафақат жисмоний шахслар ва юридик шахсларнинг ўз мажбуриятларини бажаришларини осонлаштиради, балки солиқ ҳисоботларини тузишдаги хатоларни ҳам камайтиради.

Солиқларни йиғиш солиқ маъмуриятчилигининг муҳим вазифасидир. Бу даромад солиғи, ресурс солиқлари ва билвосита солиқларни ўз ичига олган турли манбалардан даромадларни самарали йиғишни ўз ичига олади. Солиқ органлари йиғилган маблағларнинг тўғри давлат бюджетига йўналтирилишини таъминлаши шарт.

Солиқ текширувлари ва мажбурий чоралар солиқ адолатлилигини таъминлаш учун муҳим аҳамиятга эга. Солиқ органлари солиқ тўлашдан бўйин товлаш, фирибгарлик ёки қонунларга риоя қилмаслик ҳолатларини аниқлаш учун жавобгардир. Улар солиқ декларациясининг тўғрилигини текшириш учун солиқ текширувларини ўтказадилар ва керак бўлганда жарималар ва суд жараёнлари каби тегишли ижро чораларини кўрадилар. Ноқонунийлик юзага келганда, солиқ маъмуриятчилиги кўпроқ ижро этишга қаратилган ролни ўз зиммасига олиши

¹ Муаллиф томонидан шакллантирилган.

керак. Бу талабларга риоя қилмаслик ҳолатларини аниқлаш, аудит ўтказиш ва керак бўлганда жазо чораларини қўллашни ўз ичига олади. Бироқ, ресурсларнинг чекланганлиги сабабли, солиқ маъмуриятлари кўпинча ишларни бажаришдан бўйин товлаш ёки риоя қилмаслик эҳтимоли юқори бўлганларга қаратилган ишларни биринчи ўринга қўйишлари керак.

Солиқ тўғрисидаги низолар солиқ қонунчилигини турлича талқин қилиш ёки баҳолаш бўйича келишмовчиликлар туфайли юзага келиши мумкин. Солиқ маъмуриятчилигида кўпинча ушбу низоларни апелляция, воситачилик ёки музокаралар орқали ҳал қилиш механизмлари мавжуд. Ушбу йўллар солиқ тўловчиларга солиқларни ҳисоблашда эътироз билдириш учун адолатли имкониятга эга бўлишини таъминлайди.

Глобаллашиб бораётган дунёда солиқ маъмуриятлари халқаро солиқ масалаларида ҳам роль ўйнайди. Улар солиқ тўлашдан бўйин товлашнинг олдини олиш ва трансмиллий корпорациялар фаолият юритаётган ҳар бир юрисдикцияда солиқларнинг адолатли улушини тўлашини таъминлаш учун бошқа мамлакатлар билан ҳамкорлик қилади.

Солиқ органлари молиявий қийинчиликларга дуч келган ёки ўз мажбуриятларини бажаришда қийналаётган солиқ тўловчиларга ёрдам беради. Ушбу қўллаб-қувватлаш тўлов режалари, солиқ таътиллар ва мавжуд солиқ имтиёзлари дастурлари бўйича кўрсатмаларни ўз ичига олиши мумкин.

Солиқ маъмуриятчилиги солиқ тўловчилар ва уларнинг молиявий фаолияти тўғрисида катта ҳажмдаги маълумотларни тўплайди. Улар ушбу маълумотлардан тенденцияларни таҳлил қилиш, мос келмаслик шаклларини аниқлаш ва солиқ сиёсати ва ижро стратегиясини яхшилаш учун фойдаланадилар.

Умуман олганда, солиқ маъмуриятчилигининг солиқ мажбуриятларини бажаришдаги роли кўп қиррали бўлиб, давлат бошқарувининг самарали фаолият юритиши учун зарурдир. Улар солиқ тўловчиларни ўз мажбуриятларини бажаришга қаратилган саъй-ҳаракатларида ўргатади, ёрдам беради, ундиради, ижро этади, низоларни ҳал қилади ва қўллаб-қувватлайди. Охир оқибат, яхши ишлайдиган солиқ маъмуриятчилиги солиқ тушумларининг адолатли ва самарали йиғилишини таъминлайди, бу эса ҳукуматларга бутун жамият учун фойдали бўлган хизматлар ва инфратузилмани тақдим этиш имконини беради.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, ҳар бир солиқ тўловчи ўз солиқ мажбуриятларини бажонидил бажарса, солиқ маъмуриятчилигининг роли тўлиқ солиққа риоя қилишнинг мукамал сценарийсида, албатта, мажбуриятларни бажаришга эмас, балки енгиллаштиришга ўтади. Асосий эътибор солиқ тўловчиларни зарур воситалар, ресурслар билан таъминлаш ва жамият олдидаги бурчларини самарали бажаришлари учун ёрдам беришга қаратилган. Бу юқоридаги солиқ тўловчиларни ўқитиш, солиқ тўлаш жараёнини соддалаштириш ва керак бўлганда ёрдам кўрсатишни ўз ичига олади. Бу ишларнинг ижобий самараси солиқ маъмуриятчилигининг муваффақиятини таъминлашга хизмат қилиши мумкин.

Солиқ маъмуриятчилигининг муваффақияти ҳақиқатда солиққа риоя қилиш даражаси ва солиқ тўлашдан бўйин товлашнинг камайиши билан ўлчаниши керак. Яхши ишлайдиган солиқ маъмуриятчилиги ихтиёрий риоя қилишнинг юқори даражасига эришишга интилиши керак, чунки бу агрессив мажбурлов чораларига бўлган эҳтиёжни камайтиради. Муваффақият ҳукуматнинг солиқларни самарали йиғиш қобилиятида ҳам намоён бўлади. Дарҳақиқат, солиқ маъмуриятчилиги амалдаги ҳукуматнинг муҳим таркибий қисмидир, чунки у давлат ғазнасини зарур бўлган молиявий ресурслар билан таъминлайди. Ихтиёрий риоя қилишни осонлаштириш ва солиқ қонунчилигини амалга ошириш ўртасида тўғри мувозанатни сақлаш нафақат етарли ресурсларни, балки солиқ тўловчиларнинг

хатти-ҳаракатлари ва ривожланаётган иқтисодий шароитни чуқур тушунишни ҳам талаб қиладиган мураккаб вазифадир.

Шубҳасиз, Ўзбекистонда солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш бўйича, юқорида келтирилган маълумотлардан келиб чиққан ҳолда, қуйидаги маслаҳатларга амал қилиш керак:

- ❖ *солиқ тўловчиларни ўқитиш ва хабардорлигини кучайтириш;*
- ❖ *солиқ топшириш жараёнларини соддалаштириш;*
- ❖ *ихтиёрий риоя қилишга устуворлик бериш;*
- ❖ *солиқ тўлашдан бўйин товлашга қарши кураш;*
- ❖ *солиқ сиёсатини мунтазам равишда кўриб чиқиш;*
- ❖ *мамлакатлараро таққослаш ўтказиш;*
- ❖ *ишлаш кўрсаткичларини баҳолаш;*
- ❖ *манфаатдор томонларни жалб қилиш;*
- ❖ *инновацияларни рағбатлантириш;*
- ❖ *фискал жавобгарликни сақлаш.*

Ўзбекистонда солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш кўп қиррали ёндашувни тақозо этади, у мажбуриятларни ихтиёрий бажаришни қўллаб-қувватлаш билан мувозанатни таъминлайди. Манфаатдор томонлар билан ҳамкорликдаги саъй-ҳаракатлар ва илғор жаҳон тажрибасини ўрганиш Ўзбекистонда солиқ маъмуриятчилиги ислохотларининг муваффақиятига ҳисса қўшиши мумкин.

4. Хулоса.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, кўпгина мамлакатларда бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам даромадларнинг самарали ундирилишини таъминлаш, қонунчиликни ихтиёрий бажаришга кўмаклашиш ва солиқ тўлашдан бўйин товлашга қарши курашишда солиқ маъмуриятчилигининг ўрни катта. Солиқ маъмуриятчилигининг муваффақияти ҳукуматнинг давлат хизматларини молиялаштириш, иқтисодий ўсишни таъминлаш ва адолатли солиқ тизимини яратиш қобилиятига бевосита таъсир қилади. Ушбу тадқиқот давомида муҳокама қилинган асосий фикрларни ҳисобга олсак, бир нечта муҳим фикрлар пайдо бўлади:

1. Мажбурлаш ва қўллаб-қувватлашни мувозанатлаш. Ўзбекистон солиқ мажбуриятларини бажариш ва ихтиёрий равишда бажарилишини қўллаб-қувватлаш ўртасида мувозанатни сақлаши керак. Амалга ошириш муҳим бўлсада, солиқ тўловчилар ўз мажбуриятларини бажонидил бажарадиган маданиятни ривожлантириш ҳам бир хил даражада муҳимдир.

2. Солиқ тўловчиларни ўқитиш ва соддалаштириш. Солиқ тўловчилар учун мустаҳкам таълим дастурлари ва соддалаштирилган солиқ декларацияси жараёнлари самарали солиқ маъмуриятчилигининг муҳим таркибий қисмлари ҳисобланади. Ушбу чора-тадбирлар жисмоний шахслар ва корхоналарга солиқ мажбуриятларини тўғри тушуниш ва бажариш имконини беради.

3. Технология ва ресурслардан фойдаланиш. Солиқ маъмуриятчилигининг имкониятларини ошириш учун ресурсларни етарли даражада тақсимлаш ва технологияларни молиялаштириш зарур. Маълумотларни таҳлил қилишнинг илғор усуллари, яхши ўқитилган солиқ ходимлари билан биргаликда солиқ тўлашдан бўйин товлашни самарали аниқлаш ва бартараф этишга ёрдам беради.

4. Сиёсатни доимий кўриб чиқиш. Ўзбекистон солиқ сиёсатининг қонунчиликка риоя қилиш ва иқтисодий ўсишга таъсирини доимий равишда баҳолаши керак. Сиёсатни ўзгартиришдаги мослашувчанлик ривожланаётган иқтисодий шароитлар ва солиқ тўловчиларнинг хатти-ҳаракатларига мослашиш учун жуда муҳимдир.

5. Мамлакатлараро таълим. Кенг қамровли давлатлараро тадқиқотлар орқали илғор халқаро тажрибаларни ўрганиш қимматли тушунчаларни бериши мумкин.

6. Манфаатдор томонларнинг иштироки. Шаффофлик, ҳисобдорлик ва қонунчиликка риоя қилишни рағбатлантириш учун тадбиркорлар, фуқаролик жамияти ташкилотлари ва солиқ тўловчиларнинг ўзлари билан ҳамкорлик қилиш зарур. Манфаатдор томонларни жалб қилиш ва уларнинг муаммоларини ҳал қилиш солиқ маъмуриятчилигига ишонч ва қўллаб-қувватлашни кучайтириши мумкин.

7. Фискал жавобгарлик. Фискал бошқарувни таъминлаш билан бирга солиқ маъмуриятчилигининг самарадорлигига ҳисса қўшиши мумкин.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Ўзбекистонда солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш фискал барқарорликка эришиш ва иқтисодий ривожланиш учун жуда муҳим бўлган доимий йўлдир. Мажбурийликни қўллаб-қувватлаш, технологиялардан фойдаланиш, манфаатдор томонларни жалб қилиш ва солиқ сиёсатини доимий кўриб чиқиш билан уйғунлаштирган мувозанатли ёндашувни амалга ошириш орқали Ўзбекистон солиқ маъмуриятчилиги тизимини яхшилаши, натижада ўз фуқароларига фойда келтириши ва иқтисодий ўсишни рағбатлантириши мумкин. Бу саъй-ҳаракатларнинг муваффақияти нафақат кучли солиқ тизимини, балки бутун мамлакат фаровонлигини оширишга ҳам хизмат қилади.

Адабиётлар:

Aliyu, A.O., Kumai, N.S. and Mustapha, L.O. (2022) A Conceptual Review of Nigerian Tax Administration in Globalisation and Profit Shifting Challenges. *Open Access Library Journal*, 9, 1-10. doi: 10.4236/oalib.1109030

Awasthi R., Nagarajan M., Deininger K.W. (2021) Property taxation in India: is-sues impacting revenue performance and suggestions for reform. *Land Use Pol.*, 110, Article 104539, 10.1016/j.landusepol.2020.104539

Bird, R. (2004). Administrative dimensions of tax reform. *Asia-Pacific Bulletin*, 10, 3–21.

Bannister F., R. Connolly (2020) Administration by algorithm: a risk management framework. *Inf. Polity*, 25 (4), pp. 471-490, 10.3233/ip-200249

Crivelli E. (2019) A basic tool to assess tax administration strength in emerging Europe. *Economics of Transition and Institutional Change*, 27 (2), pp. 425-446, 10.1111/ecot.12204

De Mello L. (2009) Avoiding the value added tax: theory and cross-country evidence. *Publ. Finance Rev.*, 37 (1), pp. 27-46, 10.1177/1091142108316588

Maiga, S. (2015) The Impact of Tax Collection in Achieving Revenue Targets: The Directorate General of Taxes of Mali Case Study. *Theoretical Economics Letters*, 5, 403-409. <https://doi.org/10.4236/tel.2015.53046>

Martinez-Vazquez, J., Sanz-Arcega, E. and Tránchez-Martín, J.M. (2022) Tax Revenue Management and Reform in the Digital Era in Developing and Developed Countries. *International Center for Public Policy Working Paper 22-01* January 2022, Andrew Young School of Policy Studies, Georgia State University, Atlanta, 1-41.

Nguyen T.T., D. Prior, S. Van Hemmen (2020) Stochastic semi-nonparametric frontier approach for tax administration efficiency measure: evidence from a cross-country study. *Econ. Anal. Pol.*, 66, pp. 137-153, 10.1016/j.eap.2020.03.002

Ogbonna, G.N. (2016) Effect of Tax Administration and Revenue on Economic Growth in Nigeria. <https://www.iiste.org>

Savić G., Dragojlović A., Vujošević M., M. Arsić, M. Martić (2015). Impact of the efficiency of the tax administration on tax evasion. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 28 (1), pp. 1138-1148, 10.1080/1331677X.2015.1100838

Van Stolk C., Wegrich K. (2008) Convergence without diffusion? A comparative analysis of the choice of performance indicators in tax administration and social security. *Int. Rev. Adm. Sci.*, 74 (4), pp. 589-614,

ТАЪЛИМ СИФАТИ: КУЧЛИ ИҚТИСОДИЁТНИНГ ТАМАЛ ТОШИ

Расулов А.А.

Тошкент давлат иқтисодиёт университети ҳузуридаги «Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришнинг илмий асослари ва муаммолари» илмий-тадқиқот маркази

Аннотация. Мақолада таълим сифатининг иқтисодиётни ривожлантиришга таъсири бўйича иқтисодчи олимларнинг фикрлари ўрганилган, Ўзбекистонда таълим сифатини ошириш бўйича мавжуд муаммолар ва уларнинг ечимлари таклиф этилиб, мавзу якунида хулоса шакллантирилган.

Калит сўзлар: таълим, таълим сифати, иқтисодиёт, инсон капитали, таълим олиш ҳуқуқи, ҳукумат.

Абстрактный. В статье рассматриваются мнения экономистов о влиянии качества образования на развитие экономики, предлагаются существующие проблемы повышения качества образования в Узбекистане и пути их решения, а в конце темы формулируется вывод. .

Ключевые слова: образование, качество образования, экономика, человеческий капитал, право на образование, государство.

Abstract. The article examines the opinions of economists on the impact of the quality of education on the development of the economy, the existing problems of improving the quality of education in Uzbekistan and their solutions are proposed, and a conclusion is formed at the end of the topic.

Key words: education, quality of education, economy, human capital, right to education, government.

1. Кириш.

Таълим ҳар доим шахснинг ўсиши ва жамият ривожланишида катта таъсирга эга бўлиб, унинг таъсири шахсий ютуқлардан анча узоққа чўзилади; у мамлакат иқтисодиётини шакллантиришда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Мамлакатнинг иқтисодий фаровонлиги таълим тизимининг сифати билан узвий боғлиқдир. Сифатли таълим инновациялар ва технологик тараққиётга ёрдам беради. Маълумотли шахслар кўпроқ тадқиқот ва ишланмалар билан шуғулланишади, бу эса янги маҳсулотлар, хизматлар ва саноатни яратишга олиб келади. Дарҳақиқат, яхши таълим ҳаётни ташкил қилишда ва инсониятга фойда келтирадиган қарорлар қабул қилишда ақлли инсон цивилизациясини таъминлашга қодир (Самруҳаизад & Азаҳан, 2017).

Сифатли таълим ҳам иқтисодий ҳаракатчанликни рағбатлантиришнинг кучли воситасидир. Бу одамларга яхши иш имкониятларидан фойдаланиш учун зарур бўлган кўникма ва билимларни тақдим этиш орқали қашшоқлик циклини бузиши

мумкин. Кўпроқ одамлар сифатли таълим олиш имкониятига эга бўлса, даромадлар тенгсизлиги пасаяди, бу эса янада барқарор ва адолатли иқтисодийётга олиб келади.

Таълим одамларни вазифаларни самарали бажариш учун билим ва воситалар билан жиҳозлайди. Бу ортиб бораётган маҳсулдорлик иқтисодийётнинг барча тармоқларига кириб, маҳсулот ишлаб чиқаришнинг кўпайишига, иқтисодий самарадорликнинг ошишига ва турмуш даражасининг яхшиланишига олиб келди. Яхши маълумотга эга бўлган ишчи кучи табиатан янада самаралироқ бўлади, яъни ишчи кучи эга бўлган билим, кўникма ва қобилиятлар иқтисодий тараққиётнинг ҳаракатлантирувчи кучи ҳисобланади. Таълим тадбиркорлик ва кичик бизнесни ривожлантиришга ёрдам беради. Яхши маълумотга эга бўлган тадбиркорлар бизнесни бошлаш ва юритишдаги қийинчиликларни енгиш учун яхши жиҳозланган. Кичик ва ўрта бизнес корхоналар иш ўринлари яратиш ва иқтисодийётни диверсификация қилишда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, уларнинг муваффақиятида таълим муҳим роль ўйнайди.

Бугунги кунда ўзаро боғлиқлик кучайиб бораётган дунёда таълим халқаро савдонинг асосий ҳаракатлантирувчиси ҳисобланади. Яхши маълумотли ишчи кучига эга мамлакатлар жаҳон бозорларида қатнашиш имкониятига эга. Улар юқори сифатли маҳсулот ва хизматлар ишлаб чиқариши, халқаро стандартларга жавоб бериши ва глобал миқёсда самарали рақобатлаша олади. Таълим тизимлари меҳнат бозорининг ўзгарувчан эҳтиёжларини акс эттириш учун ривожланиши керак. Бу эса тадқиқот ишимизнинг қанчалик долзарблигини кўрсатиб, уни ўрганишга бўлган заруратни ошироқда.

2. Адабиётлар шарҳи.

Тадқиқотлар давомида таълимнинг сифати иқтисодий фаровонликка олиб келиши ва келажак учун муҳим пойдеворлиги борасида кўплаб фикрлар келтирилган. Хусусан, таълим энг муҳим ижтимоий институтлардан биридир. Унинг олдида қийин вазифалар турибди ва кенг тарқалган ривожланишнинг асосий механизмларидан бири сифатида қабул қилинади. Шу сабабли, таълим сифати ва иқтисодий кўрсаткичлар ўртасидаги боғлиқлик ҳар доим энг муҳим аҳамиятга эга. Таълимнинг иқтисодий ўсиш ва барқарор ривожланишга муҳим таъсир кўрсатиши ҳақидаги ишонч кенг тарқалган (E.L.Widarni, 2021).

П.Н.Хесс (2016) инсон капиталининг ривожланиши ва иқтисодий ўсиш ўртасидаги боғлиқлик соғлом иқтисодийёт учун асосий омил эканлигини таъкидлайди. Унинг аҳамияти ҳақида кўп баҳс-мунозаралар мавжуд бўлсада, сиёсатчилар, кўп мамлакатларда ва турли вақтларда, таълимни молиялаштириш тўғрисида қарор қабул қилинганда, таълимга кичик Худонинг фарзанди сифатида қарашади.

Э.А.Ханушек ва Л.Воэссманн (2020) тадқиқотлари юқори сифатли таълимнинг интуитив аҳамиятини тасдиқладилар ва аниқ сиёсат натижаларини тақдим этдилар: таълим сифати қанчалик яхши бўлса, кутилаётган иқтисодий ўсиш шунчалик юқори бўлади. Э.А.Ханушек ва Л.Воэссманн тадқиқотини муҳокамада муҳим овоз сифатида кўриб чиқиш мумкин: нафақат таълим миқдори, балки иқтисодий ўсиш учун муҳим бўлган сифат.

Олдинги кўплаб тадқиқотлар таълим натижалари асосан ЯИМдаги таълим харажатларининг улуши билан боғлиқлигини тасдиқлаганлигини ҳисобга олсак, бу ҳукуматларни таълим соҳасига инвестицияларни кўпайтиришга ундайди (R.J.Barro; J.W.Lee, 2015). Одамлар нафақат ўз фарзандлари учун яхшироқ таълим олишни кутгани учун, балки тасдиқланган даромадлар мавжудлиги сабабли, таълим сифати яхшиланган иқтисодлар тезроқ ўсади (Ł.Goczek ва бошқалар, 2021).

Маълумотли ишчилар улуши ортиб бориши билан мамлакат иқтисодиёти янада самарали бўлади, чунки ўқимишли ишчилар саводхонлик ва танқидий фикрлашни талаб қиладиган вазифаларни самаралироқ бажариши мумкин. Бироқ, юқори даражадаги таълим олиш ҳам қимматга тушади. Таълимдан фойда олиш учун мамлакат коллеж ёки университетларнинг кенг тармоғини таъминлаши шарт эмас; у асосий саводхонлик дастурларини тақдим этиши ва ҳали ҳам иқтисодий яхшиланишларни кўриши мумкин. Аҳолининг катта қисми мактабларда ўқиётган ва битирувчи давлатлар кам маълумотли ишчилари бўлган мамлакатларга қараганда тезроқ иқтисодий ўсишни кўради. Натижада, кўплаб мамлакатлар иқтисодий кўрсаткичларни яхшилаш учун бошланғич ва ўрта таълимни молиялаштиради (Д.Бхаттараи ва бошқ., 2015).

Қабул қилиш коэффиценти таълим харажатларини ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) улуши сифатида ҳисоблашдан кўрсаткич сифатида фарқ қилади, бу ҳар доим ҳам мамлакат аҳолисининг таълим даражаси билан кучли боғлиқ эмас.

ЯИМ давлат учун ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматларни ифодалайди. Шу сабабли, ЯИМнинг юқори қисмини таълимга сарфлаш ҳар доим ҳам мамлакат аҳолисининг билимли бўлишини таъминламайди. Корхоналар учун ходимнинг интеллектуал қобилияти актив сифатида кўриб чиқилиши мумкин. Ушбу актив сотилиши мумкин бўлган маҳсулот ва хизматларни яратиш учун ишлатилиши мумкин. Фирмада қанчалик яхши ўқитилган ишчилар ишласа, бу фирма назарий жиҳатдан шунчалик кўп ишлаб чиқариши мумкин. Иш берувчилар таълимга актив сифатида қарайдиган иқтисодиёт кўпинча билимга асосланган иқтисодиёт деб аталади (С.Грант, 2017).

Иқтисодий ривожланиш ва таълим одамларнинг иқтисодий ривожланиш имкониятларини яратиш қобилиятига қандай олиб келиши билан боғлиқ. Масалан, ўқимишли шахс таълим орқали олган билимларини қуёш энергиясидан ишлайдиган маҳсулотлар, шунингдек, бошқа асбоб-ускуналар ва механизмларни ишлаб чиқишда қўллаши мумкин. Ушбу маҳсулотлар маҳаллий ишлаб чиқарилган маҳсулотларга бўлган талабни ошириши ва бундай мамлакатларнинг ялпи ички маҳсулотини ошириши мумкин. Кучлироқ рақобат муҳитига ва ахборот, билим ва кўникмаларнинг ролини таъкидлайдиган дунёга мослашиш учун илғор иқтисодлар ўзларининг ишчи кучининг умумий сифатини доимий равишда оширишлари кераклиги кенг эътироф этилган (И.Ўзтурк, 2001).

Яхши маълумотли ишчиларга эга бўлган фирма бу ўлчовларда яхшироқ ишлай олиши каби, маълумотли ишчи кучига эга иқтисод ҳам шундай бўлиши мумкин. Кўпроқ кўникмалар бизнес юритишнинг янги усуллари келтириб чиқаради, ишчилар бир-биридан ўрганадилар ва фирмалар ўз технологиялари ва капиталдан фойдаланишни мавжуд ишчи кучининг малакасига мослаштиради. Маълумотли ишчи кучига эга бўлишнинг афзалликлари нафақат бу одамлар ишлаётган ташкилотга, балки ҳаммага ҳам тегишли. Бундан ташқари, фирма ёки умуман иқтисодиёт учун бундай билвосита (ёки тарқалиш) таъсирлар тобора кучайиб бораётган глобал бозорда айниқса муҳим бўлиши мумкин. Иқтисодиётни кўрсатмаларни ўқий оладиган, мураккаб нусха кўчириш машинаси ёки компьютердан фойдалана оладиган ёки амалдаги хатти-ҳаракатлар меъёрларини тушуна оладиган одамлар этишмаслигини тасаввур қилинг. Агар ушбу иқтисодиётдаги битта ташкилот бундай кўникмаларни топса ёки импорт қила олган бўлса ҳам, бошқа ташкилотлар маълум турдаги асбоб-ускуналар ёки бизнеснинг айрим турларига сармоя кирита олмайди, бу инвестицияларни фойдали қилишига ишонч ҳосил қилади (Д.Думсиувиене, 2015).

Бундан ташқари, кўпроқ маълумотли ишчи кучи фуқаролик институтларининг яхши фаолият юритиши ва бизнес секторига ушбу муҳитдан келадиган барча

имтиёзлар билан камроқ жиноятчилик ва соғлом муҳит яратиши мумкин. Келажақдаги ўсиш ва ижтимоий фаровонлик билим талаб қиладиган саноат ва хизматларга боғлиқ бўлади. Бундай ҳолда, кўпроқ иш ўринлари олий маълумотни талаб қилади. Таълим сиёсати билан бошқа сиёсатлар - тадқиқот ва технологик ривожланиш, мамлакатнинг ижтимоий ва иқтисодий ривожланиши ўртасидаги муносабатларни аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Яна бир муҳим масала - бу таълимнинг илмий тадқиқотларга, технологик ривожланишга ва умумий омил унумдорлигининг ўсишига юқори таъсири. Билимлар жамиятининг ривожланиши Европа таълим сиёсатига янгича муносабатда бўлишни талаб қилади (R.K.Puspa, 2021).

Юқорида кўриб чиқилган адабиётлар асосида умумий қилиб айтадиган бўлсак, таълим сифати ва мамлакатнинг иқтисодий фаровонлиги ўртасидаги боғлиқлик инкор этилмайди ва муҳим аҳамиятга эга. Ушбу муҳокамада таъкидланганидек, кўплаб тадқиқотлар иқтисодий ўсиш ва барқарор ривожланишни шакллантиришда таълимнинг муҳим ролини доимий равишда таъкидлайди.

Ялпи ички маҳсулотдаги таълим харажатларининг улуши тегишли кўрсаткич бўлсада, у аҳолининг билимли бўлишини ягона белгилловчи омил эмас. Таълим бойлик сифатида қараладиган билимга асосланган иқтисодиёт одамларга ўз кўникмалари ва билимлари орқали имкониятлар яратиш ва иқтисодий ўсишга ҳисса қўшиш имконини бериш орқали иқтисодий ривожланишга ёрдам беради.

Иқтисодий муваффақиятда билим ва кўникма муҳим аҳамиятга эга бўлган замонавий дунёда яхши маълумотли ишчи кучи нафақат алоҳида фирмалар, балки бутун иқтисодиёт учун қимматли бойлик ҳисобланади. Таълим билимлар жамиятини ривожлантиришга ҳисса қўшади ва унинг таъсири иқтисодий ўсишдан ташқари, яхши ишлайдиган фуқаролик институтларини, жиноятчилик даражасини пасайтиришни ва соғлом муҳитни қамраб олади.

Шу нуқтаи назардан, таълим сиёсати тадқиқот, технологик ривожланиш ва кенгроқ ижтимоий ва иқтисодий сиёсат билан чамбарчас боғлиқ бўлиши керак. Кучли таълим пойдевори билимга асосланган глобал иқтисодиётда мамлакатларнинг фаровонлиги ва рақобатбардошлигини таъминлашнинг калитидир. Шу сабабли, таълим ва иқтисодий кўрсаткичлар ўртасидаги муносабатлар бутун дунё бўйлаб сиёсатчилар ва манфаатдор томонлар учун устувор вазифа бўлиб қолиши керак.

3. Таҳлил ва натижалар.

Бугунги кунда Ўзбекистон ҳукумати томонидан таълим сифатини оширишга қаратилган кўплаб меъёрий ҳужжатлар қабул қилинмоқдаки, ундан кўзланган асосий мақсад жаҳон талабларига мос тартибни жорий этиш. Албатта, таълим сифати мамлакатимиз тараққиётида муҳим аҳамиятга эга. Шундай экан бугунги кунда ушбу масалани янада устуворлаштириб, етарли чора-тадбирлар ишлаб чиқилмаса, келажақда мўлжалланган мақсадларга эришиб бўлмайди. Бугун биз таълим сифатини ошириш бўйича чора-тадбирларни таълимнинг барча шаклларида, хусусан, олий таълим муассасаларида олиб борилаётган ислохотлар мисолида ҳам кўришимиз мумкин.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда олий таълим тизимини ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишлари ва халқаро андозалар асосида янгилаш борасида кенг қўламли ишлар амалга оширилди. Бу ислохотлар турли ҳудудларда янги олий таълим муассасаларини ташкил этиш, замонавий таълим дастурлари ва мутахассисликларини жорий этиш, сиртқи ва кечки таълим бўлимларини кенгайтириш, талабаларни янада кенгроқ қамраб олиш мақсадида

қабул квоталари оширишни ўз ичига олади. Бу ташаббуслар олий таълим сифатини ошириш йўлидаги муҳим қадамдир.

Бироқ, бундай мақтовга сазовор ислохотларга қарамасдан, олий таълим муассасаларида таълим сифатини оширишга бир қатор муаммолар тўсқинлик қилмоқда:

✓ Олий таълим тизимидаги мавжуд ўқитиш усуллари ва билимларни баҳолаш тизимлари ҳозирги замон талабларига мос келмайди. Бугунги ўқувчиларнинг эҳтиёжларини яхшироқ қондириш учун ушбу ёндашувларни модернизация қилиш зарурати мавжуд.

✓ Профессор-ўқитувчиларнинг иш фаолиятини, билимини ва педагогик маҳоратини баҳолашнинг замонавий тизимининг йўқлиги таълимнинг умумий сифатига салбий таъсир кўрсатмоқда. Ўқитишда мукамалликни таъминлаш учун профессор-ўқитувчиларни баҳолашни тартибга солиш ва яхшилаш керак.

✓ Жорий кириш имтиҳонлари саволлари абитуриентларнинг мантиқий фикрлаш қобилиятини самарали баҳолай олмай, иқтидорли шахсларни олий таълим муассасаларига ўқишга қабул қилишга тўсқинлик қилмоқда. Кириш имтиҳонлари жараёнини қайта кўриб чиқиш ва такомиллаштириш муҳим аҳамиятга эга.

✓ Олий таълим муассасаларида ўқув жараёни устидан самарали жамоатчилик назоратининг йўқлиги доимий муаммоларга, жумладан, коррупция ҳолатларига олиб келди. Жамоатчилик назорати механизмларини кучайтириш зарур.

✓ Олий таълим муассасалари мамлакатдаги кенг қамровли ва тизимли ўзгаришларга ҳисса қўшишда ўз ролини тўлиқ ўзлаштирмаган. Уларнинг бу борадаги иштироки ва ташаббуси субоптимал бўлиб қолмоқда.

✓ Олий таълим муассасалари ҳали инновацион ва технологик ғояларни тарқатиш учун самарали алоқа марказлари сифатида ўзини намоён қила олишмади. Профессор-ўқитувчилар, ёш олимлар ва талабалар мавжуд муаммоларни фаол ҳал этишлари, камчиликларни таҳлил қилишлари, уларни ҳал этиш йўллариини таклиф қилишлари мумкин бўлган шароит яратиш зарур.

✓ Олий таълим муассасаларида аҳоли ўртасида тарғибот-тушунтириш ишларини фаол олиб бориш, республикамізда амалга оширилаётган ислохотларнинг моҳияти ва аҳамиятини кенг аҳоли қатламига етказиш зарур. Бунинг учун оммавий ахборот воситалари қимматли канал бўлиб хизмат қилиши мумкин. Бу вазифаларни ҳал этиш нафақат халқаро стандартларга жавоб берадиган, балки мамлакатимизда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ва инновациялар учун катализатор бўлиб хизмат қиладиган олий таълим тизимига эришишда муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 июндаги “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3775-сон Қарори билан Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш бўйича кўплаб устувор вазифалар белгиланган. Шу билан бирга таълим сифатини ошириш масаласи мактабгача таълим, мактаб таълими соҳаларида ҳам кенг татбиқ этиб келинмоқда.

Демак, бизда бугун Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш масаласига кўпроқ устуворлик беришимиз керак. Мамлакатимизда иқтисодиётни кўтарувчи асосий куч сифатида инсон капиталига эътибор қаратишимиз лозим, чунки иқтисодиётни ҳаракатга келтирувчи кучларидан бири меҳнатга лаёқатли ишчи кучи бўлса, бу эса бугунги кун талабидаги мутахассисларни етиштиришга бўлган талабни оширмоқда. Олий малакали мутахассисларни етиштириш борасида Олий таълим муассасалари асосий кадрларни етиштирувчи маскан сифатида намоён бўлмоқда. Хўш, Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш учун нима

ишларни амалга оширишимиз лозим, тўғрироғи, бизда қандай муаммолар бор эканлигини аниқлаштириб олишимиз керак. Ўзбекистон олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш бир қанча муҳим вазифаларни ҳал қилишни тақозо этади. Таълим сифатини ошириш учун мавжуд муаммо ва ечимларни 1-жавдалда акс эттирдик.

1-жавдал.

Ўзбекистон олий таълим муассасаларида таълим сифатини оширишда мавжуд муаммо ва ечимлар¹

Муаммолар	Ечимларига оид таклифлар
кўпгина таълим дастурлари ва курслари ҳозирги саноат эҳтиёжлари ва глобал стандартларга мос келмаслиги;	✚ ўқув дастурларини меҳнат бозори талабларига мос келишини таъминлаш учун мунтазам равишда янгилаб туриш; ✚ зарур кўникма ва билимларни аниқлаш учун ўқув дастурларини ишлаб чиқишда соҳа мутахассислари ва иш берувчиларни жалб қилиш.
педагогик кадрлар сифатининг ўзгарувчанлиги, айрим ўқитувчиларнинг замонавий билим ва педагогик маҳоратга эга эмаслиги;	✚ ўқитувчиларнинг узлуксиз касбий ривожланишига сармоя киритиш, ўқитиш маҳорати ва фан тажрибасини оширувчи ўқув дастурларини таклиф қилиш; ✚ рақобатли компенсация пакетлари орқали юқори малакали ўқитувчиларни жалб қилиш ва ушлаб туриш.
баҳолаш тизимлари ўқувчиларнинг қобилиятларини ёки ишчи кучига тайёрлигини тўғри акс эттирмаслиги;	✚ амалий кўникмалар ва муаммоларни ҳал қилиш қобилиятларига эътибор қаратиладиган компетенцияга асосланган баҳолашга ўтиш; ✚ барқарор баҳолаш мезонларини таъминлаш учун стандартлаштирилган тестларни амалга ошириш.
сифатли олий таълим олишнинг тенгсизлиги, шаҳарлар кўпинча қишлоқ жойларига қараганда яхшироқ таълим ресурсларига эга;	✚ тенг ҳуқуқли фойдаланишни таъминлаш учун етарли даражада таъминланмаган ҳудудлардаги таълим инфратузилмасига сармоя киритиш; ✚ кам таъминланган қатламлардан бўлган талабаларга олий маълумотга интилишларини рағбатлантириш учун стипендиялар ва моддий рағбатлантиришларни таклиф этиш.
самарали сифатни таъминлаш механизмларининг йўқлиги;	✚ таълим муассасалари фаолиятини доимий равишда такомиллаштиришни таъминлаш учун мустақкам аккредитация жараёнлари ва сифат стандартларини жорий этиш; ✚ юқори стандартларни сақлаб қолиш учун таълим дастурлари ва муассасаларини мунтазам равишда ташқи баҳолашни ўтказиш.
ўқув дастурида рақамли саводхонлик ва технология интеграциясига чекланган эътибор;	✚ талабаларни рақамли иқтисодиётга тайёрлаш учун рақамли саводхонлик ва технологияга оид курсларни ўқув режасига интеграциялаш; ✚ талабаларнинг рақамли ресурслар ва технология воситаларидан фойдаланиш имкониятини таъминлаш; ✚ ўқитувчиларни самарали технология интеграцияси усулларида ўргатиш.
чекланган халқаро ҳамкорлик ва энг яхши глобал тажрибаларга таъсир қилиш.	✚ билим алмашинувини ривожлантириш учун университетлар ва муассасалар билан халқаро ҳамкорликни ривожлантириш; ✚ талабалар ва ўқитувчиларни турли нуқтаи назарлар ва тажрибалар билан таништириш учун талабалар ва ўқитувчилар алмашинув дастурларига ёрдам бериш.

Ушбу муаммоларни ҳал этиш ва ечимларни ҳаётга татбиқ этиш Ўзбекистон олий таълим муассасаларида таълим сифатини оширишга хизмат қилади. Бу кўпроқ малакали ва рақобатбардош ишчи кучини яратиш, инновацияларни қўллаб-

¹ Муаллиф томонидан шакллантирилган.

қувватлаш ҳамда мамлакатда иқтисодий ўсиш ва ривожланишни таъминлашга ёрдам беради.

4. Хулоса.

Шубҳасиз, таълим сифати мамлакат иқтисодиёти учун муҳим асос сифатида кенг эътироф этилган. Мутлақ якуний хулосани шакллантиришнинг иложи бўлмасада, таълим сифати ва мамлакатнинг иқтисодий ривожланиши ва фаровонлиги ўртасида кучли боғлиқлик мавжудлиги яхши исботланган.

Таълим одамларни ишчи кучига самарали ҳисса қўшиш учун зарур бўлган билим, кўникма ва қобилиятлар билан жиҳозлайди. Билимли аҳоли мамлакат иқтисодиёти учун қимматли манба ҳисобланади. Таълим одамларга яхши иш ва даромад олиш имкониятини бериш орқали қашшоқлик циклини бузиши мумкин. Бу, ўз навбатида, ижтимоий таъминот тизимларига юкни камайтиради ва иқтисодий барқарорликни оширади.

Ўқимишли одамлар ўз ишларида самаралироқ бўлишади. Улар янги технологияларга мослаша олади ва самарали ишлай олади, бу эса турли соҳаларда ҳосилдорликни оширишга ҳисса қўшади.

Юқори сифатли таълим тизимлари инновациялар ва тадқиқотларни қўллаб-қувватлайди. Улар янги ғоялар, технологиялар ва маҳсулотларни ишлаб чиқаришга қодир бўлган ишчи кучини ишлаб чиқаради, бу эса иқтисодий ўсишга ёрдам беради. Шунингдек, таълим тадбиркорлик ва инновациялар маданиятини ривожлантиради. Тадбиркорлар кўпинча иқтисодий ўсишга, иш ўринлари яратишга ва бойлик яратишга ҳисса қўшадиган корхоналарни яратадилар.

Кучли таълим тизимига эга бўлган давлатлар глобал миқёсда рақобатлашиш учун яхшироқ жойлашадилар. Малакали ва билимли ишчи кучи хорижий сармояни жалб қилиши ва халқаро савдо билан шуғулланиши мумкин. Тез ўзгариб бораётган глобал иқтисодиётда яхши маълумотли ишчи кучи янги саноат ва меҳнат бозорларига кўпроқ мослашади. Ушбу мослашувчанлик иқтисодий барқарорлик учун жуда муҳимдир.

Таълим даромадлар тенгсизлигини камайтириш, ижтимоий ҳаракатчанликни яхшилаш ва инклюзия туйғусини ривожлантириш орқали ижтимоий ҳамжиҳатликни рағбатлантиради. Бу иқтисодий ривожланиш учун зарур бўлган сиёсий барқарорликка олиб келиши мумкин.

Таълимга инвестициялар иқтисодга ижобий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган мактаблар ва технологиялар каби жисмоний ва рақамли инфратузилманинг ривожланишига олиб келиши мумкин. Юқори сифатли таълим тизимининг афзалликлари дарҳол кўринмаслиги мумкин, аммо мамлакатнинг иқтисодий саломатлиги ва барқарорлигига чуқур, узоқ муддатли таъсир кўрсатиши мумкин.

Таълим сифати ҳал қилувчи омил бўлсада, шуни таъкидлаш керакки, у мамлакат иқтисодиётига таъсир этувчи омиллар мажмуасининг бир элементи холос. Ҳукумат сиёсати, инфратузилма, табиий ресурслар ва геосиёсий омиллар каби бошқа омиллар ҳам муҳим роль ўйнайди. Шунга қарамай, таълимга сармоя киритиш иқтисодий ўсишни, рақобатбардошликни ва умумий фаровонликни рағбатлантиришнинг асосий стратегияси бўлиб қолмоқда.

Адабиётлар:

Barro, R.J.; Lee, J.W. (2015) Education Matters. In Global Schooling Gains from the 19th to the 21st Century; Oxford University Press: Oxford, UK, [Google Scholar]

Bhattarai, D., & Shrestha, D. P. (2015). Investment in Education and its Impact on Economy of Nepal. Journal of Advanced Academic Research, 117-128.

Dumciuviene, D. (2015). The Impact of Education Policy to Country Economic Development. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 2427-2436

Goczek, Łukasz, Ewa Witkowska, and Bartosz Witkowski. (2021) "How Does Education Quality Affect Economic Growth?" *Sustainability* 13, no. 11: 6437. <https://doi.org/10.3390/su13116437>

Grant, C. (2017). *The Contribution of Education to Economic Growth*. England: Institute of Development Studies.

Hess, P.N. (2016) *Economic Growth and Sustainable Development*; Routledge: London, UK, [Google Scholar]

Hanushek, E.A.; Woessmann, L. (2020) *The High Cost of Low Educational Performance: The Long-Run Economic Impact of Improving PISA Outcomes*; OECD Publishing: Paris, France, [Google Scholar]

Ilhan Ozturk. The Role of Education in Economic Development: A Theoretical Perspective. February 2001. *SSRN Electronic Journal*. DOI:10.2139/ssrn.1137541

Puspa Raj Kuwar (2021) *Impact of Education on Economy*. January. *Triyuga Academic Journal*. DOI:10.3126/taj.v2i1.45620. LicenseCC BY-SA 4.0

Samruhaizad, S., & Azahan, A. (2017). Pendidikan Sebagai Komponen Kualiti Hidup Masyarakat Pinggir Bandar. *Asian Journal of Environment, History and Heritage*, 1, 267-280.

Widarni, E.L.; Bawono, S. (2021) Human Capital, Technology, and Economic Growth: A Case Study of Indonesia. *J. Asian Financ. Econ. Bus.*, 8, 29–35. [Google Scholar]

БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ МАҚСАДЛАРИДА ИНВЕСТИЦИЯВИЙ КЎЧМАС МУЛК ТАЪРИФИ ВА ТАСНИФИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Рахмонова Ю.

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти

Аннотация. Ушбу мақолада инвестициявий кўчмас мулкка берилган таърифлар тадқиқ этилиб такомиллашган таъриф ишлаб чиқилган. Инвестициявий кўчмас мулкнинг таркибий қисмлари белгилаб берилган. Инвестициявий мулк ва асосий воситаларнинг фарқли жиҳатлари ва бир хил бўлган жиҳатлари очиқ берилган. Инвестициявий кўчмас мулдан олинadиган даромадлар ўрғанилган. Активларни фойдаланиш ҳуқуқи бир ёки бир нечта шартномалар бўйича учинчи шахсларга ижарага берилганда инвестициявий кўчмас мулкни ҳамда қайта баҳоланиш натижасида олинган даромадларни бухгалтерия счёtlарида акс эттириш услубий тартиби ишлаб чиқилган. Шунингдек, инвестициявий кўчмас мулкни бухгалтерия балансида акс эттириш таклиф этилган.

Калит сўзлар: Инвестициявий кўчмас мулк, асосий воситалар, активларни фойдаланиш ҳуқуқи, кўчмас мулк (ер, бино), қайта баҳолаш, молиявий ижара.

Аннотация. В данной статье рассматриваются определения инвестиционной недвижимости и разрабатывается уточненное определение. Определены составляющие инвестиционной недвижимости. Выявлены различия и сходства инвестиционной недвижимости и основных средств. Изучены доходы от инвестиционной недвижимости. При передаче права пользования активами в аренду третьим лицам по одному или нескольким договорам разработан методический порядок отражения инвестиционной недвижимости и доходов от переоценки в бухгалтерском учете. Также предлагается отражать инвестиционную недвижимость в бухгалтерском балансе.

Ключевые слова: Инвестиционная недвижимость, основные средства, право пользования имуществом, недвижимость (земля, здание), переоценка, финансовая аренда.

Abstract. This article examines definitions of investment property and develops a refined definition. The components of investment property are defined. The differences and similarities between investment property and fixed assets are revealed. Income from investment property has been studied. When the right to use assets is leased to third parties under one or more contracts, a methodological procedure has been developed for reflecting investment property and income from revaluation in accounting accounts. It is also proposed to reflect investment property in the accounting balance sheet.

Key words: Investment property, fixed assets, right to use assets, property (land, building), revaluation, financial lease.

1. Кириш.

Бугунги кунда Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари (МҲХС)га жадал ўтилмоқда. Амалиётимизда асосий воситалар, номоддий активлар ёки инвестициялари тушунчалари МҲХСлари жорий қилингунга қадар ҳам амал қилган. Лекин, айрим муҳим тушунчалар, жумладан инвестициявий кўчмас мулк, сотиш учун мўлжалланган узоқ муддатли активлар, шартномавий активлар, солиқ активлари, назорат қилинмайдиган қатнашиш ҳиссаси ва бошқа тушунчалар бизнинг амалиётимиз учун янги бўлган атамалардир. Ушбу тушунчаларни халқаро стандартлар асосида янги талқинда ифода этиш, уларнинг мазмун ва моҳиятини очиқ бериш, тан олиш ва баҳолаш мезонларини белгилаш муҳим аҳамият касб этади.

2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида “Мамлакатда инвестиция муҳитини янада яхшилаш ва унинг жозибadorлигини ошириш, келгуси беш йилда 120 миллиард АҚШ доллари, жумладан 70 миллиард доллар хорижий инвестицияларни жалб этиш чораларини к

ў Президент Мирзиёевнинг (2023) тадбиркорлар билан учрашувида кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш, содда солиқ маъмурчилиги ва бюрократиясиз қулай муҳит шакллантириш, сифатли ва рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришларни қўллаб-қуватлаш, кластер тизими ҳамда стандартларни жорий қилиш масалалари кўтарилди. Бундан кўриниб турибдики, халқаро стандартлар ва берендларни кенг жалб қилиш долзарб масаладир.

м Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 февралдаги 4611-сон “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” қарорида (2020) акциядорлик жамиятлари ва йирик корхоналарда МҲХСларини тўлиқ жорий қилиш кўзда тутилган. Ўрта ва кичик бизнес корхоналари учун 2024 йилдан жорий қилиш кўзда тутилган Молиявий ҳисоботнинг миллий стандартлари (МҲМС) айнан халқаро стандартларга мосланади.

Мамлакатимиз олимлари томонидан МҲХСлари асосида бухгалтерия ҳисобини башкил этиш ва такомиллаштириш масалалари тадқиқ этилмоқда. Лекин, ушбу тадқиқотларда инвестициявий кўчмас мулк ҳисоби масалаларига етарли даражада эътибор қаратилмаган.

г Корхоналарда молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлар асосида инвестициявий мулкка доир ахборотларни акс эттириш ўз навбатида уларнинг инвестицион жозибadorлиги, тақдим этиладиган ахборотларнинг шаффофлиги ҳамда ахборотларнинг ҳаққонийлигини оширишга хизмат қилади. Бу ўз навбатида инвестициявий кўчмас мулк ҳисобини такомиллаштириш борасида тадқиқот ишларини олиб боришни тақозо этади.

а Юқоридагиларни ҳисобга олиб таъкидлашимиз мумкинки, ушбу мақола долзарб мавзуга бағишланган.

1

2. Адабиётлар шарҳи.

Инвестициявий кўчмас мулк деганда нимани тушунасиз? деган савол бўйича анкета сўрови ўтказилганда, кўпчилик тадбиркорлар “инвестициявий мулк - бу инвестиция кўринишида киритилган мулк” деб жавоб қайтарган. Демак, бу шундан далолат берадики, инвестициявий кўчмас мулк тушунчаси ҳали тўлиқ кириб келмаган ва унинг талқини борасида ҳам тадқиқот ишлари салмоғи етарли эмас.

Инглиз тилида “investment property”, рус тилида “инвестиционное имущество”, ўзбек тилида “инвестициявий мулк” деб таржима қилинган. Property деганда мулк эмас кўчмас мулк, яъни ер ва бино тушунилади. Шу боис, “инвестициявий кўчмас мулк” деб таржима қилиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Инвестициявий кўчмас мулк тўғрисида умумқабул қилинган таъриф 40-сон БҲХС “Инвестициявий кўчмас мулк” стандартида (2005) қуйидаги тахрирда келтирилган²: **“Инвестициявий кўчмас мулк** – бу ижара ҳақи ёки капитал қийматининг ўсиши ҳисобидан даромад олиш мақсадида тасарруфида бўлган кучмас мулк (ер ёки бино, ёки бинонинг бир қисми ёки униси ҳам буниси ҳам), бироқ:

(а) ишлаб чиқаришда ёки товарларни жўнатишда ва хизматларни кўрсатишда ёки маъмурий мақсадларда фойдаланилмайдиган; ёки

(б) одатдаги фаолияти давомида сотишга мўлжалланмаган бўлиши керак.”

Ушбу таъриф умумэътироф этилган таъриф бўлиб, инвестициявий кўчмас мулкнинг инвестициялардан фарқи ва унинг асосий тавсифий жиҳатларини тасвирлайди.

СИРА соҳиби Шапунова (2022) инвестициявий кўчмас мулк тўғрисида ўз фикрларини қуйидагича баён қилади. “...яъни Инвестициялар тўғрисидаги Қонунга мутлоқ мувофиқлиги яққол кўринади: бизнес марказининг тезкор ижарага топшириш учун мўлжалланган кўчмас мулки – инвестициядир.

Энди ижара объектини МҲХСлари бўйича молиявий ҳисоботда акс эттириш тўғрисида: инвестициявий мулк – асосий воситалар эмас”. Бизнинг фикримизча, қонунда “ижарага топшириш учун мўлжалланган кўчмас мулк – бу инвестициядир” деб қайд қилингани бу инвестициявий кўчмас мулкка берилган таъриф сифатида эмас, балки инвестицияга берилган тавсиф деб қараш керак. Инвестициявий мулк бу асосий восита эмас, деган фикрга қўшилаемиз, чунки халқаро стандартлар инвестициявий кўчмас мулкни асосий воситалар таркибида акс эттиришни кўзда тутмайди.

Халқаро стандартлар қоидаларидан келиб чиқиб Неъматовнинг (2022) “Активлар – бу ташкилотнинг ўтган ходисалари натижасида юза келган ва назорат қилинадиган ҳамда ундан фойдаланиш корхонага келгусида иқтисодий нафни келтирадиган иқтисодий ресурслардир. Иқтисодий ресурс деганда, иқтисодий нафни яратиш потенциалига эга бўлган мол-мулкка бўлган ҳуқуқнинг баҳоланган суммасига айтилади” деган фикрига қўшилган ҳолда хулоса қилишимиз мумкинки, инвестициявий кўчмас мулк активлар таркибидаги иқтисодий ресурслардир. У иқтисодий ресурсларнинг барча талабларига жавоб беради. Инвестициявий кўчмас мулклар:

ўтган ходисалар натижасида юзага келади;

ундан фойдаланиш ёки тутиб туриш келгусида иқтисодий нафни юзага келтиради;

катта эҳтимол билан ишончли баҳолаш мумкин бўлади.

PwC аудиторлик фирмаси томонидан тайёрланган ўқув қўлланмада³ “Инвестициявий кўчмас мулк – бу ижарадан ёки кўчмас мулкнинг қийматининг ўсишидан даромад олиш мақсадида мулкдорнинг ёки ижарачининг (фойдаланиш ҳуқуқи шаклидаги актив сифатида) тасарруфида бўлган кўчмас мулк (ер, бино, бинонинг бир қисми, ёки униси ҳам буниси ҳам)...” деб таърифлайди. Демак, ушбу таърифда юқоридаги таърифлардан фарқли ўлароқ, “фойдаланиш ҳуқуқи шаклидаги актив сифатида” атамасидан фойдаланиши, инвестициявий кўчмас мулкларнинг маълум жиҳатларини янада чуқурроқ очиқлайди.

² 40-МСФО. Инвестиционное имущество. <http://finotchet.ru/articles/157/>

³ 2020 PwC. Все права защищены. Этот материал подготовлен Академией PwC для экзаменов АССА ДипИФР в 2020 году.1702-с.

Россия Марказий банки томонидан тасдиқланган Низомда (2021) инвестициявий кўчмас мулкка кенгроқ таъриф келтирган: “ушбу Низом мақсадларида инвестициявий кўчмас мулк деганда, мулкдор ёки ижарачи томонидан активдан фойдаланиш ҳуқуқи кўринишида актив сифатида тутиб туриладиган инвестициявий мулк (ер участкаси ёки бино, бинонинг бир қисми, ёки униси ҳам буниси ҳам) тушунилиб, ижара тўловларини олиш (молиявий лизинг шартномалари бўйича тўловлардан ташқари), ёки ушбу ер участкаси ёки бино, бинонинг бир қисми, ёки униси ҳам бунисининг ҳам қийматининг ошиши натижасида даромад олиш кўзда тутилган бўлади ҳамда хизмат кўрсатиш, маъмурий ва бошқарув мақсадларида, хавфсизликни таъминлаш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш мақсадларида, шунингдек санитария-гигиена, техник-эксплуатацион ва бошқа махсус техник нормалар ва талаб учун меҳнат воситаси сифатида фойдаланилмайди, инвестициявий кўчмас мулк сифатида таснифлангандан кейин 12 ой ичида сотиш режалаштирилмайди. Кўрсатилган инвестициявий кўчмас мулк алоҳида асосий воситаларнинг гуруҳини ташкил этади.”

Ушбу таъриф батафсил келтирилган, лекин таъриф жуда узун, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда таърифлар қисқа ва мазмунли бўлиши талаб этилади. Бундан ташқари инвестициявий кўчмас мулк асосий воситаларнинг алоҳида гуруҳини ташкил этади дейилган бандига қўшила олмаймиз, чунки бу талаб халқаро стандартларга жавоб бермайди.

Бошқа муаллифлар жумладан Дружиловская (2022), Мялкиналар (2023) ҳам ўзларининг илмий мақолаларида 40-сон БҲХСда келтирилган таърифни эътироф этишади. Робин Джойс (2017) томонидан 40-сон БҲХСни банкларда қўллаш бўйича ўқув қўлланма яратилган ва рус тилига таржима қилинган. Унда инвестициявий кўчмас мулкни тан олиш, баҳолаш ва ҳисоботларда акс эттириш масалалари ёритилган. Бундан ташқари мамлакатимиз олимларидан Ҳамдамов (2023) инвестициявий кўчмас мулк ҳисобини халқаро стандартларга мувофиқлаштириш борасида тадқиқот ишларини амалга оширган. Авлакулов (2007) инвестицион мулк ҳисобини такомиллаштириш бўйича намзодлик диссертацияларини ёқлаган.

3. Тадқиқот методологияси.

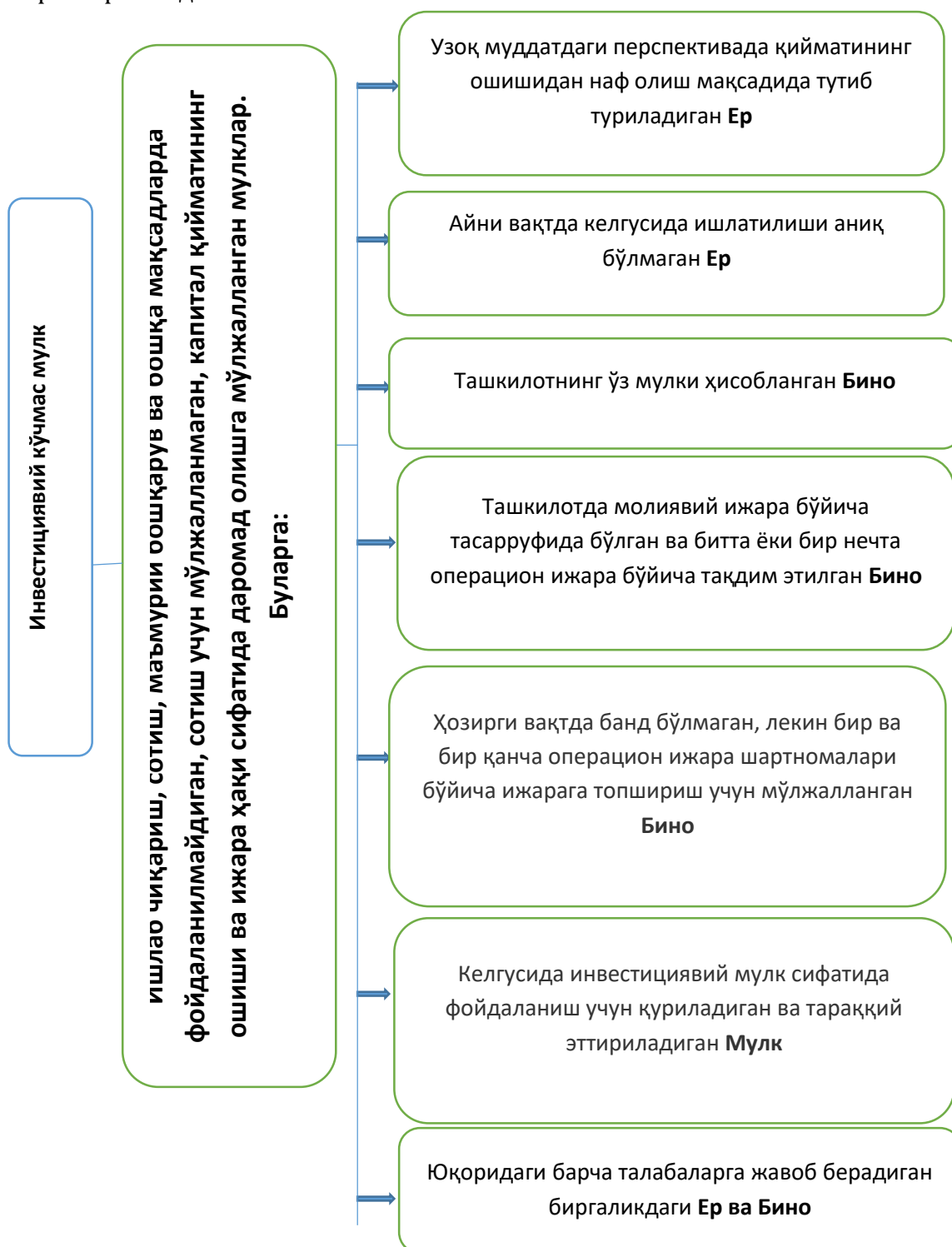
Тадқиқот жараёнида илмий мақолалар ҳамда амалий материаллар таҳлил ва синтез, СВОТ таҳлил, таққослаш ва гуруҳлаш ҳамда бухгалтерия ҳисоби ва иқтисодий таҳлил усулларида фойдаланилиб тадқиқ этилди ҳамда хулоса ва таклифлар ишлаб чиқилди.

4. Таҳлил ва натижалар.

Юқоридаги таърифларни тадқиқ қилиш асосида инвестициявий мулкнинг қуйидагича такомиллашган таърифини таклиф этамиз: **Инвестициявий кўчмас мулк** деганда, ташкилотнинг хусусий мулки ҳамда ижарачи томонидан активдан фойдаланиш ҳуқуқи кўринишида мулк сифатида тутиб туриладиган узоқ муддатли моддий активларининг бир қисми, яъни ер участкаси, бино, бинонинг бир қисми, ёки униси ҳам буниси ҳам бўлиб, уларнинг қийматининг ошиши натижасида даромад олиши ёхуд ижара тўловларини олиш (молиявий лизинг шартномалари бўйича тўловлардан ташқари) кўзда тутилган бўлади, шунингдек одатдаги фаолияти билан боғлиқ жараёнларда, жумладан ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, ишлар бажариш, маъмурий ва бошқарув мақсадларида фойдаланилмайди ҳамда сотиш учун мўлжалланмайди.

Ушбу таъриф олдинги таърифдан бир қанча хусусиятлари билан ажралиб туради. Ушбу таърифда инвестициявий кўчмас мулк деб номланди, унинг узоқ

муддатли моддий актив эканлиги эътироф этилди. Молиявий ижарага олинган кўчмас мулкка оид бўлган активлардан фойдаланиш ҳуқуқи деган тушунча киритилди. Бундан ташқари таърифда инвестициявий кўчмас мулкнинг таркибий қисмлари киритилди. Одатдаги фаолияти билан боғлиқ жараёнлар тушунчаси ва унинг кўлами санаб ўтилди. Инвестициявий активларни тан олишнинг муҳим шартлари киритилди.

1-расм. Ташкилотларда инвестициявий кўчмас мулк таркиби⁴

Инвестициявий кўчмас мулк қуйидагиларни қамраб олади:

⁴ Халқаро стандартлар асосида муаллиф ишланмаси

Одатдаги фаолияти давомида қисқа муддатли перспективада сотиш учун эмас, балки узоқ муддатдаги перспективада қийматининг ошишидан наф олиш мақсадида тутиб туриладиган Ер;

Айни вақтда келгусида ишлатилиши аниқланмаган Ер. Агарда ташкилот мулкдор эгалигидаги кўчмас мулк сифатида ердан фойдаланиш ёки одатдаги фаолияти давомида қисқа муддатли перспективада реализация қилиш учун қарор қабул қилмаган бўлса, у ҳолда ушбу ер капиталнинг ўсиши учун мўлжалланган деб ҳисобланади;

Ташкилотнинг ўз мулки ҳисобланган ёки ташкилотда молиявий ижара бўйича тасарруфида бўлган ва битта ёки бир нечта операцион ижара бўйича тақдим этилган Бино;

Ҳозирги вақтда банд бўлмаган, лекин бир ва бир қанча операцион ижара шартномалари бўйича ижарага топшириш учун мўлжалланган Бино;

Келгусида инвестицион мулк сифатида фойдаланиш учун қуриладиган ва тараққий эттириладиган Мулк.

Инвестициявий кўчмас мулкнинг таркибий қисмларини қуйидаги 1-расмда акс эттирамиз.

Қуйидагилар инвестициявий мулкка кирмайди ва шу боис, ушбу моддалар 40-сон БҲХСдан ташқаридаги моддалар ҳисобланади:

(а) Одатдаги фаолияти давомида сотиш учун мўлжалланган ёки худди шу каби сотиш учун қурилаётган ёки реконструкция бўлаётган кўчмас мулк;

(б) учинчи томон топшириғи бўйича қурилаётган ёки реконструкция қилинаётган кўчмас мулк;

(с) мулкдор тасарруфидаги кўчмас мулк (16-сон БҲМС), шу жумладан, мулкдор тасарруфидаги мулк сифатида келгусида фойдаланиш учун мўлжалланган кўчмас мулк; мулкдор тасарруфидаги мулк сифатида келгусидаги реконструкция ва давомий фойдаланиш учун мўлжалланган кўчмас мулк; корхона ходимлари томонидан эгалланган кўчмас мулк, улар ижара ҳақини бозор ставкасида тўлаши ёки тўламаслигидан қатъий назар; шунингдек, мулкдор тасарруфидаги чиқариш учун мўлжалланган мулк;

(д) молиявий ижара шартномаси бўйича бошқа корхонага ижарага топширилган мулк.

Инвестициявий кўчмас мулкнинг тавсифий жиҳатларини очиб бериш мақсадида унинг асосий воситалар (Кўчмас мулк (ер ва бино), завод ҳамда машина ва асбоб-ускуналар)дан фарқли жиҳатлари тадқиқ қилиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади (1-жадвал).

1-жадвал

Кўчмас мулк (ер, бино), машина ва асбоб-ускуналар (асосий воситалар) ҳамда инвестициявий активларнинг фарқи белгилари ва айнан бир бўлган жиҳатлари⁵

Фарқлаш ва айнан бир бўлган белгилари	Асосий воситалар	Инвестициявий кўчмас мулк
Фарқли белгилари		
Файдаланиши	Ишлаб чиқариш, сотиш, хизмат кўрсатиш ва маъмурий бошқарув мақсадларида фойдаланилади	Ишлаб чиқариш, сотиш, хизмат кўрсатиш ва маъмурий бошқарув мақсадларида фойдаланилмайди
Наф олиниши	Ишлаб чиқариш, сотиш, хизмат кўрсатиш ва маъмурий бошқарув	Инвестициявий мулк ижарадан ва қийматининг ошишидан

⁵ Тадқиқотлар асосида муаллиф ишланмаси

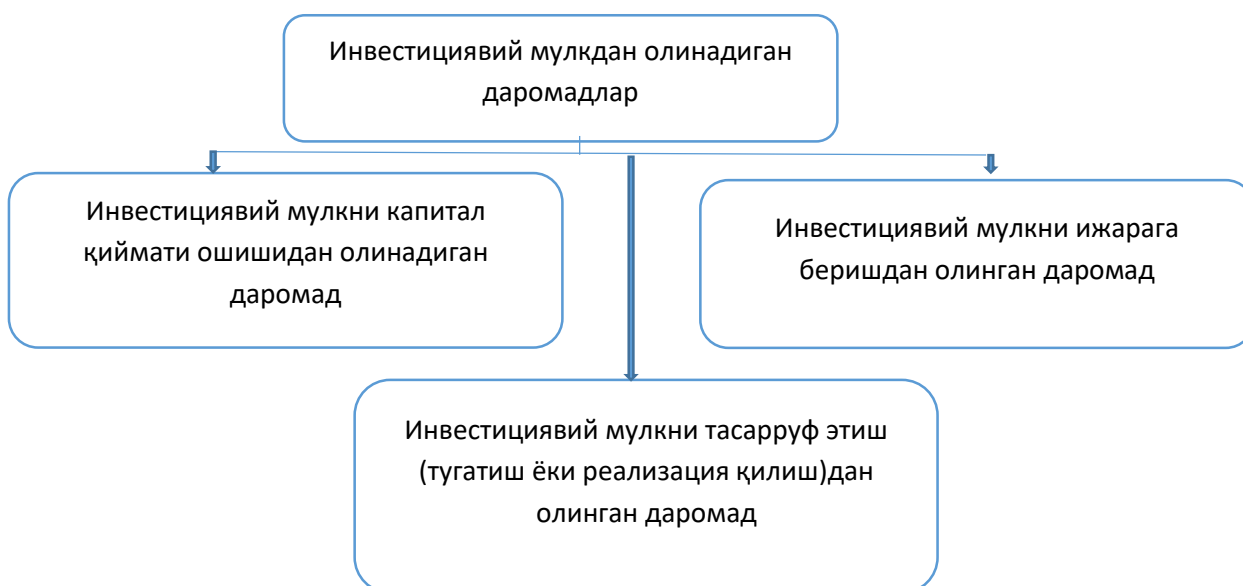
	мақсадларида фойдаланиш натижасида иқтисодий наф олинади	даромад олинади
Пул оқимини юзага келтирадиган бирлик сифатида тавсифи	Айрим асосий воситалар бошқа активларга боғлиқ бўлмаган ҳолда алоҳида ёки биргаликда пул оқимини юзага келтирувчи бирлик бўлиши мумкин	Ҳар бир инвестициявий кўчмас мулк бошқа активларга боғлиқ бўлмаган ҳолда пул оқимини юзага келтирувчи бирлик ҳисобланади
Таркиби бўйича	Асосий воситалар мезонларига жавоб берадиган кўчар ва кўчмас мулклар киради	Фақат кўчмас мулк киради
Синфлари	Ер; Ер ва бино; завод, машина ва асбоб-ускуналар; сув судалари; ҳаво судалари; автотранспорт воситалари, мебель ва териб қўйиладиган муҳандислик асбоб-ускуналари; офис асбоб-ускуналари	Ер, бино, ер ва бино биргаликда
Қайта баҳолаш натижасида қийматнинг ошиши натижасида олинган даромад суммаси	Бошқа умумлашган даромадлар сифатида тан олиниб, капиталнинг асосий воситаларни қайта баҳолаш бўйича резерв қисмида акс эттирилади	Тўғридан-тўғри фойда ва зарарларда тан олинади.
Қайта баҳолаш натижасида қийматнинг камайиши натижасида қўрилган зарар суммаси	Кўчмас мулкни қайта баҳолаш бўйича резерв қисмидаги резервни камайтиришга олиб борилади, етмаган қисми эса фойда ва зарарларда тан олинади	Тўғридан-тўғри фойда ва зарарларда тан олинади.
Қайта баҳолаш даврийлиги	Мунтазам равишда амалга оширилади. Фақат адолатли қиймати билан балансдаги қиймати ўртасида фарқ катта бўлмаслиги керак	Мунтазам равишда ҳар бир ҳисобот даврининг охирида қайта баҳолаш ўтказилади.
Консолидациялаш тартиби	Бош компания ва шўъба компаниялар асосий воситалари жамланади.	Инвестициявий кўчмас мулк бош компанияга ижара берилган ҳолда консолидацияланган молиявий ҳисоботда кўрсатилмайди. Алоҳида молиявий ҳисоботда кўрсатилади.
Ижарага муносабати	Операцион ва молиявий ижарага берилиши мумкин.	Фақат операцион ижара кўзда тутилади. Активдан фойдаланиш ҳуқуқи учинчи томонга бир ёки бир нечта шартномалар бўйича операцион ижарага берилиши мумкин.
Амортизация	Бошланғич таннарх модели ва қайта баҳолаш модели бўйича баҳоланган асосий воситаларга амортизация ҳисобланади	Фақат бошланғич таннархи модели бўйича баҳоланган мулкка нисбатан амортизация амалга оширилади. Қайта баҳолаш модели бўйича амортизация амалга оширилмайди.
Амортизация харажатлари	Ишлаб чиқаришга оид бўлган асосий воситалар амортизация	Амортизация харажатлари бошқа операцион

	харажатлари умумишлаб чиқариш харажатлари, сотиш ва маъмурий бошқарувга оид асосий воситалар амортизация харажатлари операцион харажатларга олиб борилади	харажатларга олиб борилади
Қайта таснифлаш амалга оширилганда	Асосий восита таркибидан инвестициявий кўчмас мулк таркибида ўтказилганда: Инвестициявий кўчмас мулкни қайта баҳолаш модели қўлланилганда даставвал мулк қайта баҳоланади ва натижаси қайта баҳолаш бўйича резервда акс эттирилади; инвестициявий кўчмас мулкни таннархи бўйича ҳисобга олиш модели қўлланилса ўтказилаётган мулк жорий таннархи бўйича ҳисобга олинади ва унга амортизация ҳисоблаш давом эттирилади.	Инвестициявий кўчмас мулк таркибидан асосий мулк таркибига ўтказилганда: қайта баҳолаш модели қўлланилганда даставвал мулк қайта баҳоланади ва қайта баҳолаш натижалари фойда ва зарарларда акс эттирилади; инвестициявий кўчмас мулкни таннархи бўйича ҳисобга олиш модели қўлланилса ўтказилаётган мулк жорий таннархи бўйича ҳисобга олинади ва унга амортизация ҳисоблаш давом эттирилади.
Айнан бир хил бўлган жиҳатлари		
Узоқ муддатлиги ва моддийлиги	Узоқ муддатли моддий актив. Айланмадан ташқари актив	Узоқ муддатли моддий актив. Айланмадан ташқари актив
Тан олиш мезонлари	Бир вақтнинг ўзида қуйидаги мезонларга жавоб беради: таърифига мувофиқ келади; ундан фойдаланиш натижасида иқтисодий наф олинади; таннархи ишончли баҳоланади	Бир вақтнинг ўзида қуйидаги мезонларга жавоб беради: таърифига мувофиқ келади; ижара ва қиймати ошишидан иқтисодий наф олинади; таннархи ишончли баҳоланади
Кўчмас мулкни давомий харажатлари	Кўчмас мулкка хизмат кўрсатиш ва эксплуатация қилиш билан боғлиқ харажатлар давр харажатларига олиб борилади	Инвестициявий кўчмас мулкка хизмат кўрсатиш ва эксплуатация қилиш билан боғлиқ харажатлар давр харажатларига олиб борилади
Баҳолаш моделлари	Иккита модел бўйича ҳисобга олиш: Бошланғич таннархи модели; Қайта баҳолаш модели	Иккита модел бўйича ҳисобга олиш: Бошланғич таннархи модели; Қайта баҳолаш модели
Амортизация	Асосий восита сифати ер амортизацияланмайди	Инвестициявий кўчмас мулк сифа-тида ҳам ер амортизацияланмайди
Амортизация методлари	Чизиқли метод; қолдиқни камайтириш методи; қийматни ишлаб чиқарилган маҳсулот/бажарилган иш/кўрсатилган хизматлар ҳажмига мутоносиб равишда тақсимлаш методи	Чизиқли метод; қолдиқни камай-тириш методи; қийматни ишлаб чиқарилган маҳсулот/бажарилган иш/кўрсатилган хизматлар ҳажмига мутоносиб равишда тақсимлаш методи

Ушбу жадвал асосида хулоса қилиш мумкинки, инвестициявий кўчмас мулк асосий воситалардан фарқли жиҳатлари ва айнан бир хил жиҳатлари мавжуд. Инвестициявий кўчмас мулк ҳам асосий воситалар ҳам узоқ муддатли моддий активлардир. Айланмадан ташқари активдир. Иккаласи ҳам актив кўринишидаги иқтисодий ресурслардир. Улар айнан бир хил мезонлар асосида тан олинади. Ўтган

ходисалар натижасида юзага келади. Кўчмас мулкни эксплуатация қилиш ва жорий таъмирлаш билан боғлиқ давомий харажатлари давр харажатларига олиб борилади. Ички қисмларини алмаштириш, модернизация қилиш билан боғлиқ харажатлар эса кўчмас мулкнинг қийматига капиталлаштирилади. Давомий баҳолаш, жумладан бошланғич таннархи ва қайта баҳолаш моделлари асосида амалга оширилади. Айнан бир хил амортизация методлари қўлланилади. Асосий воситалардан фарқли ўлароқ, инвестициявий кўчмас мулк ишлаб чиқариш, сотиш, хизмат кўрсатиш ва маъмурий бошқарув мақсадларида фойдаланилмайди. Таркиби бўйича фарқ қилади. Асосий воситалар таркибига, кўчмас мулкдан ташқари кўчар мулк, жумладан машина ва асбоб-ускуналар кирса, инвестициявий кўчмас мулк таркиби фақат ер ва бино билан чегараланади. Асосий воситаларда қайта баҳолашдан олинган даромад резерв капиталига олиб борилса, инвестициявий мулкдан олинган даромадлар фойда ва зарарларга олиш борилади.

Инвестициявий мулкнинг энг муҳим хусусияти ундан иккита кўринишдаги даромад олинади. Ташкилот кўчмас мулкдан унинг қиймати келгусида ошиши ҳисобидан ҳамда ташкилотнинг ўз хусусий кўчмас мулки ёки молиявий ижарага олинган кўчмас мулкни активдан фойдаланиш ҳуқуқи сифатида оператив ижарага берилишидан ижара ҳақи сифатида даромад олади. Ушбу даромадларни қуйидаги 2-расмда акс эттиришимиз мумкин бўлади.

2-расм. Инвестициявий мулкдан олинadиган даромадлар⁶

Бизнинг фикримизча, стандарт талабларидан келиб чиқиб ташкилот кўчмас мулкни инвестициявий кўчмас мулк сифатида эътироф этишлари учун қуйидаги ҳолатлар мавжуд бўлиши керак:

Ташкилот ўзининг мулки ҳисобланган кўчмас мулкни операцион жараёнларда (ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, ишлар бажариш, сотиш ёхуд маъмурий бошқарув) фойдаланмасдан ҳамда сотиш учун мўлжалланмасдан уни келгусида капитал қиймати ошади деган мақсадда тутиб туради. Айни вақтда қиймати ошишини кўзда тутмаган бўлса ҳам келгусида ишлатилиши аниқ бўлмаган ер бундан истисно эмас;

Ташкилот бинонинг бир қисмидан фойдаланиб, қолган қисмидан фойдаланмаса ва унинг капитал қийматининг ошишини назарда тутса ҳамда фойдаланилмайдиган қисмини алоҳида идентификациялаш ҳамда баҳолаш

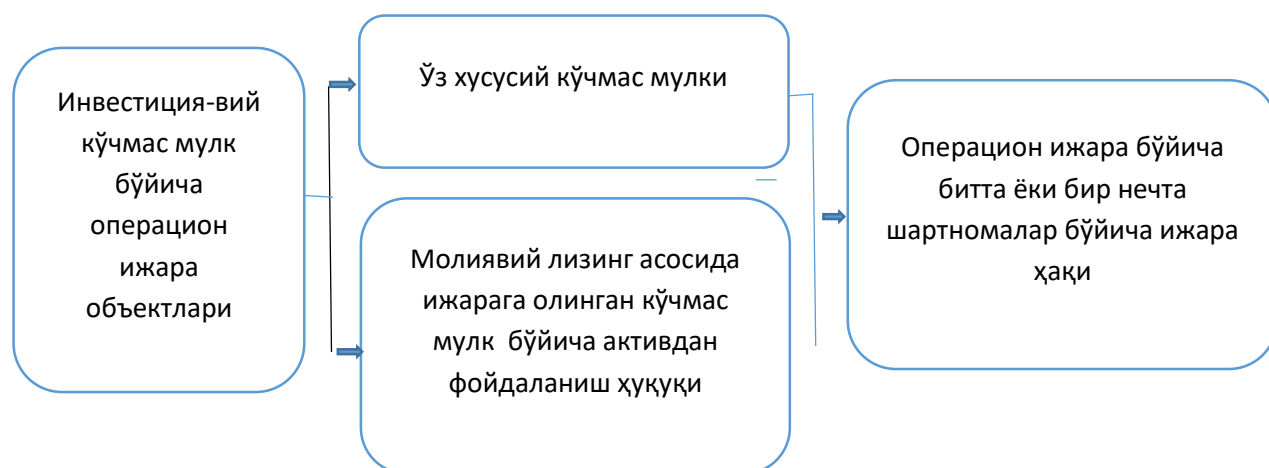
⁶ Тадқиқотлар асосида муаллиф ишланмаси

имконияти бўлса, фойдаланилмаган қисмини инвестициявий мулк сифатида қайд қилиши мумкин;

Ташкилотнинг операцион ижарага берган ўз кўчмас мулки;

Ташкилотнинг молиявий лизингга олган кўчмас мулки бўйича операцион ижарага берган активдан фойдаланиш ҳуқуқи.

Ижарага бериладиган кўчмас мулк моделини қуйидаги 3-чизмада акс эттиришимиз мумкин бўлади.

3-расм. Ташкилотнинг инвестициявий кўчмас мулки бўйича ижара объектлари⁷

Ушбу 3-расмда инвестициявий кўчмас мулк объектларини ижара беришда фақат оператив ижара тушунилиши қайд қилинган. Молиявий лизингга олинган кўчмас мулкда активларни фойдаланиш бўйича ҳуқуқни баҳолаш, тан олиш керак. Активларни фойдаланиш ҳуқуқи бир ёки бир нечта шартномалар бўйича учинчи шахсларга ижарага берилса бу ҳуқуқ инвестициявий мулк сифатида тан олиниши талаб этилади.

Амалиётдаги мисолларда кўриб ўтамиз. “Stainless-Stell Samarkand” МЧЖ корхонаси ишлаб чиқариш биносини 2022 йил январь ойида молиявий ижарага олди. Ушбу активдан фойдаланиш ҳуқуқи 1 850 450 000 сўм деб баҳоланди. Молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисоботда акс эттириладиган ижарага олинган инвестициявий кўчмас мулкнинг ижара мажбуриятлари ҳам ушбу суммага тенг. Объектни 2023 йил 1 январ ҳолатида қайта баҳолаш натижаси унинг қиймати 150 250 000 сўмга ошганлиги аниқланди ва тегишли тартибда ҳуқуқий расмийлаштирилди. Ушбу ҳолатни тегишли бухгалтерия ёзувлари ҳамда инвестициявий мулк адолатли қийматда молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисоботда акс эттириш талаб этилади.

Ижарага олинган мулк бўйича активдан фойдаланиш ҳуқуқи баҳоланган суммасига қуйидагича бухгалтерия ёзуви берамиз:

Ишлаб чиқариш биносидан фойдаланиш ҳуқуқи..... 1 850 450 000 сўм

Узоқ муддатли ижара мажбуриятлари.....1 850 450 000

Асос: “Stainless-Stell Samarkand” МЧЖ корхонаси ишлаб чиқариш биносини молиявий ижарага олди. Ушбу активдан фойдаланиш ҳуқуқи 1 850 450 000 сўм деб баҳоланди.

Ижарага олинган ишлаб чиқариш биноси қайта операцион ижарага берилишига қарор қабул қилинганлиги муносабати билан инвестициявий мулк

⁷ Тадқиқотлар асосида муаллиф ишланмаси.

сифатида тан олинди. Ушбу жараёни қуйидаги бухгалтерия ёзувларида акс эттирамиз:

Инвестициявий кўчмас мулк.....1 850 450 000

Ишлаб чиқариш биносидан фойдаланиш ҳуқуқи..... 1 850 450 000 сўм

Асос: Узоқ муддатли ижарага олинган ишлаб чиқариш биноси операциялар ижарага берилиши муносабати билан инвестициявий кўчмас мулк гуруҳига бошланғич қийматида 1 850 450 000 сўмга ўтказилди.

Ҳисобот даврининг охирида инвестициявий кўчмас мулк қайта баҳоланди. Натижада унинг қиймати ошди. Қийматнинг ошиши натижасида олинган даромад суммасига қуйидагича бухгалтерия ёзувини амалга оширамиз:

Инвестициявий кўчмас мулк.....150 250 000 сўм

Фойда ва зарарлар.....150 250 000

Асос: 2023 йил 1 январ ҳолати бўйича инвестициявий кўчмас мулкнинг қиймати 150 250 000 сўмга оширилди. Натижада, корхона мулк қийматининг ошиши натижасида даромад олди.

Бу жараён ҳисоботда ўз аксини топади:

“Stainless-Stell Samarkand” МЧЖ корхонаси Молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисоботнинг тааллуқли қисми

Узоқ муддатли активлар: Инвестициявий кўчмас мулк.....2 000 700 000

Узоқ муддатли мажбуриятлар: Ижара бўйича мажбуриятлар....1 850 450 000

Ушбу тавсиялар корхоналарнинг бухгалтерия балансида инвестициявий кўчмас мулкка оид ахборотларни акс эттиришга хизмат қилади. Бу эса ўз навбатида молиявий ҳисоботнинг шаффофлиги ва фойдалигини оширади. Хорижий инвесторларга ҳаққоний ва ишончли ахборотларни тақдим қилиш имконияти туғилади.

5. Хулоса.

Ушбу тадқиқотлар асосида қуйидаги хулосаларга эришиш мумкин:

Инвестициявий кўчмас мулк тушунчасига такомиллашган таъриф ишлаб чиқилди. Ушбу таърифда олдинги таърифлардан фарқли ўлароқ, инвестициявий кўчмас мулк узоқ муддали моддий актив эканлиги, молиявий ижара асосида олинган мулклар бўйича активнинг фойдаланиш ҳуқуқи учинчи томонларга бир ёки бир нечта шартномалар бўйича операциялар ижарага берилиши, қийматининг ошиши ва ижара тўловлари кўринишида даромад олиниши ҳамда одатдаги фаолиятида фойдаланилмайдиган ва сотиш учун мўлжалланмаганлиги қайд этилди. Ушбу таъриф инвестициявий кўчмас мулкнинг барча жиҳатларини қамраб олиниши эътироф этилди;

Тадқиқот жараёнида халқаро стандартлар талабларидан келиб чиқиб инвестициявий кўчмас мулкнинг таркибий қисмларини акс эттирувчи чизма таклиф этилди. Унда унинг асосий таркибий қисмлари ер, бино, ер ва бино биргаликда бир қанча кўринишларда намаён бўлиши акс эттирилди, қайсики ушбу таснифлаш молиявий ҳисоботда инвестициявий кўчмас мулк тўғрисида ахборотларни очиқлашда муҳим роль ўйнаши қайд этилди;

Ишда асосий воситалар (кўчмас мулк (ер, бино), завод ва машина ва асбоб-ускуналар) ва инвестициявий кўчмас мулкларнинг фарқли жиҳатлари ва бир хил бўлган жиҳатлари жадвал кўринишида акс эттирилиб берилди. Бу эса бухгалтерларга инвестициявий мулкларни асосий воситалардан фарқли тан олиш, идентификация қилиш, таркибини белгилаш ва ҳисоботларда очиқлашларда қўл келади;

Инвестициявий кўчмас мулкдан олинадиган даромад турлари тавсифланди, активларни фойдаланиш ҳуқуқи бир ёки бир нечта шартномалар бўйича учинчи

шахсларга ижарага берилса инвестициявий кўчмас мулкни ҳамда қайта баҳоланиш натижасида олинган даромадларни бухгалтерия сўётларида акс эттириш услубий тартиби амалий мисолларда кўрсатиб берилди. Шунингдек, инвестициявий кўчмас мулкни бухгалтерия балансида акс эттириш таклиф этилди.

Ушбу тавсияларнинг амалиётда қўлланилиши миллий ҳисоб тизимимизни халқаро амалиётга яқинлаштиришга, амалиёт ходимларини услубий тавсиялар билан таъминлашга, ҳисоботнинг шаффофлиги ва ишончлигини оширишга хизмат қилади.

Адабиётлар:

Авлоқулов А.З. (2007) Иқтисодий эркинлаштириш шароитида инвестицион мулк ҳисоби ва аудитини такомиллаштириш: 08.00.08: Иқтисод фанлари номзоди диссертацияси автореферати. Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси. – Т., -24-б

Дружиловская Т.Ю. (2022) Проблемы гармонизации учета инвестиционной недвижимости в системах российских и международных стандартов // euresearchgate.net/publication/326959155_Problems_of_Harmonizing_Investment_Property_Accounting_According_to_Russian_and_International_Standards/fulltext/5b6ff1d245851546c9fbf573/Problems-of-Harmonizing-Investment-Property-Accounting-According-to-Russian-and-International-Standards.pdf

Мялкина А.Ф. (2023). Международный и Российские аспекты учета инвестиционного имущества // <https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodnye-i-rossiyskie-aspekty-ucheta-investitsionnogo-imuschestva/viewer>

Мирзиёев Ш. (2023) Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2023 йил 18 августда тадбиркорлар билан учрашуви // <https://www.gazeta.uz/oz/2023/08/18/open-talk/>

Неъматов О. (2022). Ўзбекистонда нодавлат нотижорат ташкилотлари активлари ҳисобини халқаро стандартларга мувофиқлаштириш // Экономика и социум Ж. 7-сон. https://www.iupr.ru/_files/ugd/b06fdc_e4e80f8bf22b4fb79e6abb6e856125f1.pdf?index=true

Положение (2021) Банка России от 22.09.2015 N 492-П (ред. от 19.08.2021) "Отраслевой стандарт бухгалтерского учета основных средств, нематериальных активов, инвестиционного имущества, долгосрочных активов, предназначенных для продажи, запасов, средств труда и предметов труда, полученных по договорам отступного, залога, назначение которых не определено, имущества и (или) его годных остатков, полученных в связи с отказом страхователя (выгодоприобретателя) от права собственности на застрахованное имущество, в некредитных финансовых организациях"

Робин Джойс (2017). Учебное пособие по МСФО <http://finotchet.ru/articles/1272/>

Татьяна Шапунова (2022). Инвестициявий мулкка бошқача назар // https://gazeta.norma.uz/publish/doc/text107819_investiciyaviy_mulkka_boshqacha_nazarg

Қарор (2020) Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 февралдаги 4611-сон "Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида" қарори // <https://lex.uz/docs/-4746047>

Ҳамдамов Б.К. (2023). Учет инвестиционной недвижимости в республике Узбекистан и ее гармонизация в МСФО // Ж. Инновация в экономике. Том 69 №1.

АҲОЛИ ДАРОМАДЛАРИНИ СОЛИҚҚА ТОРТИШДА СОЛИҚҚА ТОРТИЛМАЙДИГАН МИНИМУМНИ ЖОРИЙ ЭТИШ МАСАЛАЛАРИ

Рузиев Ғ.У.

Солиқ қўмитаси ҳузуридаги Фискал институти

Аннотация. Мақолада аҳоли даромадларини солиққа тортиш тизимида солиққа тортилмайдиган минимумни жорий этиш масалалари ёритилган ҳамда хорижий мамлакатлар тажрибаси асосида унинг оптимал миқдорини белгилаш бўйича илмий таклиф ва тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: даромад, минимал истеъмол харажатлари, яшаш минимуми, ижтимоий адолат, солиққа тортилмайдиган минимум.

Аннотация. В статье освещены вопросы введения необлагаемого минимума в системе налогообложения доходов населения, а также даны научные предложения и рекомендации по определению его оптимального размера на основе опыта зарубежных стран.

Ключевые слова: доход, минимальные потребительские расходы, прожиточный минимум, социальная справедливость, необлагаемый минимум.

Annotation. The article highlights the issues of introducing a non-taxable minimum in the system of taxation of incomes of the population, as well as scientific proposals and recommendations for determining its optimal size based on the experience of foreign countries.

Keywords: income, minimum consumer spending, living wage, social justice, minimum tax-free income.

1. Кириш.

Жаҳон тажрибасидан маълумки, аҳоли даромадлари иқтисодий ривожланишнинг энг муҳим иқтисодий кўрсаткичи бўлиб, ҳар бир мамлакатда уни йиллар давомида ошириб бориш энг муҳим устувор вазифалардан бири ҳисобланади. Шунга қўра, мамлакатимизда ҳам янги иш ўринлари яратиш, аҳоли даромадларини ошириш ва шу орқали 2026 йил якунига қадар камбағалликни камида 2 бараварга қисқартириш масаласига алоҳида эътибор қаратилгани ҳолда, 2030 йилга бориб аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромадни 4 минг доллардан оширишга эришиш кўзда тутилган. Бу борада солиққа тортиш тизими аҳолининг фаровонлигини умумий тарзда амалга ошириш орқали жамият қуйи қатламларининг аҳоли изчил равишда яхшиланиб боришига кўмаклашмоғи зарур (Фармон, 2021). Чунки, аҳоли тасарруфида қоладиган пул маблағлари миқдори барча фуқароларнинг ҳам энг кам тирикчилик минимумини таъминламай олмайди. Аҳоли даромадларини солиққа тортишнинг мавжуд механизми тасарруфдаги

даромадларнинг яшаш минимумидан паст бўлишидан ҳимоя қилмайди, балки энг кам тирикчилик минимуми доирасидаги даромадлар ҳам солиққа тортилади.

Табиийки, солиқ солинмайдиган энг кам даромад, яъни солиққа тортилмайдиган минимумнинг мавжуд эмаслиги ўткир ижтимоий муаммодир. Жаҳоннинг аксарият давлатларида ҳам жисмоний шахсларнинг даромадларини солиққа тортиш муаммолари орасида энг долзарб муаммолардан бири бу “солиқ солинмайдиган минимум” муаммосидир. Бунинг моҳияти шундан иборатки, фуқароларнинг соғлиғи ва ҳаётини таъминлаш учун зарур бўлган минимал даромад солиққа тортилмаслиги керак. Қолаверса, амалдаги солиқ имтиёзлари тизими ижтимоий тенгликни таъминлашга етарли эмас. Ҳар бир фуқаро, айниқса, унинг ҳаётини таъминлаш масалаларида тенг ҳуқуқларга эга бўлиши керак. Демак, мазкур муаммолар аҳоли даромадларини солиққа тортиш тизимини ислоҳ қилишни, қолаверса, хорижий мамлакатлар ижобий тажрибалари асосида янада такомиллаштиришни талаб этади.

2. Адабиётлар шарҳи.

Даромадларни солиққа тортишда солиққа тортилмайдиган минимумни қўллаш борасида дастлабки фикрларни илгари сурган назариячилардан бири сифатида америкалик иқтисодчи олим М.Фридман (1912-2006) жисмоний шахслар даромадларини солиққа тортишда солиққа тортилмайдиган минимумни белгилаш зарурлигини асослаб берди.

Г.Бухлер (1933) ўз тадқиқотларида солиққа тортилмайдиган минимум ўрганилгани ҳолда, ушбу минимум аҳолининг кун кечиришига етарли бўлиши, солиқлар аҳолининг турмуш тарзи шароитларини ўзгартириш учун эмас, балки даромадларни ошиши учун хизмат қилиши кераклиги таъкидланади.

Ўз даврида француз иқтисодчиси А.Ж.Тюрго (1727-1781) солиқ тўловчининг даромадидан келиб чиқиб солиққа тортилмайдиган минимумни белгилашни таклиф қилган.

Замонавий иқтисодчи олимлар ҳам “солиққа тортилмайдиган минимум” тушунчаси бўйича ўзларининг таърифлари ва фикрларини баён этганлар. Жумладан, Россиялик иқтисодчи олимлар С.Волохов (2012) ҳамда О.Изотова (2015)лар тадқиқотларида даромадларни солиққа тортишда солиққа тортилмайдиган минимум ва айрим чегирмаларни киритиш лозимлигини асослайдилар.

Д.Суляева (2013) ва А.Сбежнев (2010)лар тадқиқот ишларида солиқ имтиёзи, солиқ чегирмаси тушунчалари тадқиқ қилингани ҳолда, мазкур тушунчаларга муаллифлик таърифларини шакллантирган ҳамда солиқ чегирмаларини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш масалалари бўйича ўзларининг таклиф ва мулоҳазаларини келтириб ўтади.

Г.В.Морозова (2016) ва О.В.Дерина (2016)лар ўз тадқиқотларида даромадларни солиққа тортишда солиқ чегирмаларининг ҳисобга олиниши ҳамда бундай чегирмалар стандарт, ижтимоий, мулкӣ, касбий чегирмалар сифатида эътироф этилишини таъкидлайдилар.

О.И.Изотова (2015) ўзининг илмӣ ишларида Россия Федерациясида ҳам жисмоний шахсларнинг даромадларини солиққа тортишда прогрессив шкалани жорий қилиш лозимлигини таъкидлаб, бунда ижтимоий масалалар билан билан бирга солиққа тортилмайдиган минимум ҳам ўз аксини топиши ва айрим чегирмалар бўлиши лозим эканлигини асослайди.

Инглиз иқтисодчиси А. Пигу (1877-1959) неоклассик йўналиш доирасида прогрессив солиққа тортиш ғоясини ишлаб чиқди. У жамиятда даромадларнинг нотекис тақсимланишига, солиқларни адолатли қайта тақсимлаш зарурлигига

эътибор қаратди. А.Пигунинг фикрича, давлат чегарада ижтимоий тенгликни таъминлаши керак, чунки солиқлар нафақат бир хил даромадга, балки яшаш шароитлари ҳам бир хил бўлган солиқ тўловчилар учун тенг бўлиши керак.

Россиянинг етакчи аудит-маслаҳат компанияси “КСК ГРУПП” вакиллари фикрича “солиқ солинмайдиган минимал - бу қонун билан аниқ белгиланган қиймат бўлиб, у пул шаклида ифодаланади ва даромаднинг энг кам миқдорини ёки солиққа тортилмайдиган битим миқдорини аниқлаш имконини беради”¹.

Иқтисодий мавзудаги нашрларда “солиқ солинмайдиган минимал” тушунчасини аниқлашда кўпинча бу солиққа тортилмайдиган минимал даромад эканлиги ёзилади. Солиқ солинмайдиган минимумнинг бундай ғояси унинг мазмунини тўғри акс эттирмайди. Солиқ солинмайдиган минимум нафақат даромадларга, балки бошқа солиқ солиш объектларига ва транспорт, ер ва бошқалар каби солиқлар бўйича солиққа тортиш базаларига нисбатан ҳам пайдо бўлиши мумкин. И.А. Майбуrowsнинг (2014) фикрича, солиққа тортилмайдиган минимал - бу объект ёки солиқ солинадиган базанинг қонуний равишда белгиланган қиймати бўлиб, ундан солиқ ундирилмайди ёки нол ставкаси қўлланилади. Муайян солиқ бўйича солиққа тортилмайдиган минимумнинг қийматини аниқлашга ёндашувлар мамлакатларда тарихий босқич ёки ривожланиш босқичига ва ушбу даврда ҳал қилинган ижтимоий-иқтисодий вазифаларнинг устуворлигига қараб фарқланади.

Кейинги йилларда жисмоний шахсларнинг даромадларини солиққа тортиш борасидаги муаммоларга доир илмий изланишлар олиб борган маҳаллий иқтисодчи олимлардан Ш. Қиёсов (2019), М. Сабиров (2019), А. Агзамов (2019), А. Бозоров (2019), К. Сайидов (2023), Ж.Калимбетов (2023)лар тадқиқотларида ҳам жисмоний шахслардан олинмайдиган даромад солиғи ставкаларини пасайтириш, ижтимоий харажатларни чегириш ҳамда қисман солиққа тортилмайдиган минимумни жорий этиш бўйича таклифлар келтириб ўтилган. Аммо шуни ҳам таъкидлаб ўтишимиз жоизки, мамлакатимизда жисмоний шахслар даромадларини ягона ставкада солиққа тортишга ўтилганидан буён бугунги кунга қадар солиққа тортилмайдиган минимумни жорий этиш билан боғлиқ илмий-амалий муаммолар яхлит ҳолда тадқиқ этилмаган. Шу боис, аҳоли даромадларини солиққа тортишда солиққа тортилмайдиган минимумни жорий этиш, унинг оптимал вариантыни белгилаш билан боғлиқ муаммолар иқтисодий адабиётлар ва изланишларда етарлича тадқиқ этилмаган долзарб масала ҳисобланади.

3. Тадқиқот методологияси.

Тадқиқот жараёнида назарий манбалар, амалий материаллар ва хорижий давлатлар тажрибаларини ўрганиш, таҳлил қилиш, таққослаш, гуруҳлаш, мантикий фикрлаш, илмий мушоҳада, тизимли ёндашув каби усуллардан фойдаланилган.

Даромадларни солиққа тортиш борасида солиққа тортилмайдиган энг кам минимумни қўллаш бўйича хорижий давлатлар амалий маълумотлари ва уларни таҳлиллари амалга оширилиб, илмий хулоса ҳамда амалий таклифлар берилди.

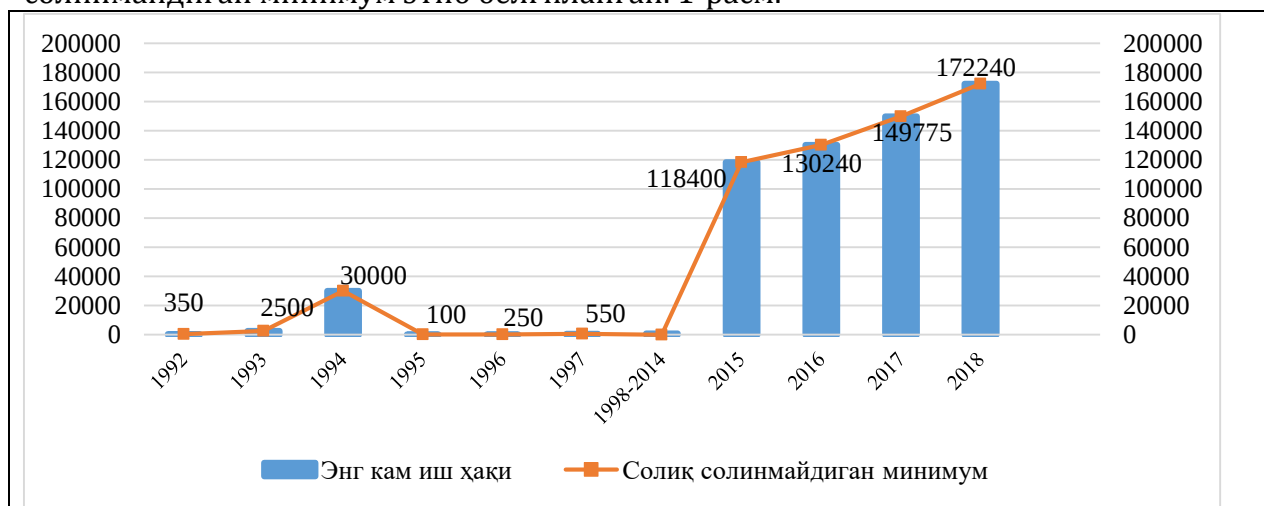
4. Таҳлил ва натижалар.

Муайян давлат томонидан маълум бир солиққа нисбатан солиққа тортилмайдиган минимумдан фойдаланиш солиқ тўловчиларнинг турли қатламлари, биринчи навбатда, жисмоний шахсларнинг турли ижтимоий-демографик гуруҳлари ўртасидаги ижтимоий тенгсизликни юмшатиш (тенглаштириш), конституциянинг тенглик тамойилини ва солиқларнинг ижтимоий ролини янада тўлиқроқ амалга ошириш учун мўлжалланган. Бу амалиёт кўпгина давлатларда аҳолининг даромадларини солиққа тортиш тизимида кенг

¹ <https://kskgroup.ru/press-center/glossary/neoblagaemyy-minimum/>

қўлланилади. Мамлакатимизда ҳам аҳоли даромадларини солиққа тортиш амалиётида маълум бир даврлар оралиғида солиқ солинмайдиган минимум қўлланилган. Жумладан, мамлакатимизда аҳолини даромадларини солиққа тортиш тизими дастлаб “Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, ажнабий фуқаролардан ва фуқаролиги бўлмаган шахслардан олинадиган даромад солиғи тўғрисида”ги Қонун (ҳозирги кунда ўз кучини йўқотган) асосида жорий этилган, бўлиб, мазкур қонунга асосан фуқаролар даромадларининг маълум бир суммагача бўлган қисми солиққа тортилмаган. Ундан ошган қисми эса прогрессив ставкада даромад солиғига тортилган. Масалан 1991 йилда асосий иш жойидан йилига 1920 сўмдан ошмайдиган иш ҳақи ва бошқа турдаги пул мукофоти оладиган, бир корхона, муассаса ва ташкилотда тўлиқ бўлмаган йил мобайнида ишлаганида эса, ҳар бир ишлаган ойи учун 160 сўм оладиган ишчилар, хизматчилар ва бошқа фуқаролардан даромад солиғи ушланмаган. 1992 йил 1 январдан бошлаб энг кам ойлик иш ҳақи, 350 рубль (сўм) қилиб белгиланиши натижасида, асосий иш жойидан йилига 4200 сўмдан ошмайдиган иш ҳақи ва бошқа турдаги пул мукофоти оладиган, бир корхона, муассаса ва ташкилотда тўлиқ бўлмаган йил мобайнида ишлаганида эса, ҳар бир ишлаган ойи учун 350 сўм оладиган ишчилар, хизматчилар ва бошқа фуқаролардан даромад солиғи ушланмайдиган бўлган.

Аҳоли даромадларини солиққа тортишда 1992 йил 2 июлдаги 631-ХII-сонли қонун билан солиқ солинмайдиган минимум тушунчаси киритилган. Шунга кўра йиллик энг кам иш ҳақи (ўша вақтда амалга бўлган 4200 сўм, ойига 350 сўм) солиқ солинмайдиган минимум этиб белгиланган. 1-расм.

1-расм. Ўзбекистон Республикасида аҳоли даромадларини солиққа тортишда солиқ солинмайдиган минимумнинг амал қилиш динамикаси²

Солиққа тортиш амалиётида 1998 йилга қадар солиқ солинмайдиган минимум ҳар ойда энг кам иш ҳақининг бир баравари миқдорида амал қилиб келган. Солиқ тизимидаги ислохотлар борасида 1998 йилдан 2015 йилга қадар солиқ солинмайдиган минимумни қўллашдан амалиётдан воз кечилган. 2015 йилдан бошлаб эса даромадларни прогрессив ставкаларда солиққа тортишда қуйи ставканинг 7,5 фоиздан 8,5 фоизга, юқори ставканинг эса 22 фоиздан 23 фоизга кўтарилиши эвазига аҳоли даромадларининг ҳар ойда энг кам иш ҳақининг бир бараваригача бўлган даромадларига нисбатан 0 фоизлик ставка жорий этилди. 2019 йилга келиб эса аҳоли даромадлари ягона 12 фоизлик ставкада солиққа тортилишига ўтилиши оқибатида прогрессив шкалалар қаторида 0 фоизлик ставкадан ҳам воз кечилди.

² Иқтисодиёт ва молия вазирлиги маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланган

Бугунги кунда солиққа тортишнинг пропорционал тизимида даромад солиғи анча паст бўлиб, бир текис шкала бўйича ундирилади. Текис солиққа тортиш тизими жисмоний шахсларнинг фаолиятини асосан “яширин иқтисодиёт” соҳасидан олиб чиқиш ва бюджет даромадларини кенгайтириш имконини беради. Аммо солиққа тортишнинг пропорционал тизими миллий бойликнинг мамлакат аҳолиси вакиллари ўртасида тенг тақсимланишига ёрдам бермайди ва фуқароларнинг даромадларидаги фарқни юмшата олмайди. Бу тизим аҳолининг қуйи қатламига салбий таъсир таъсири натижасида уларни ночорлаштиради, аксинча юқори қатламнинг даромадлилик даражасига ижобий таъсир қилади. Натижада аҳоли даромадларидаги бундай жиддий фарқ жамиятдаги ижтимоий беқарорлик омили бўлиб, хавфсизликка таҳдид ва иқтисодий ўсишни тормозлаши мумкин. Шунга қўра, вақт ўтиши билан кўплаб давлатлар даромад солиғининг табақалаштирилган, прогрессив шкаласига ўтишни лозим топмоқдалар.

Халқаро тажрибадан ҳам маълум бўлмоқдаки, айрим мамлакатларда аҳоли турли табақалари даромадлари кескин фарқ қилишининг кучлилиги, жисмоний шахслар даромадларини ягона ставкага асосланган солиққа тортиш тизими ижтимоий адолат ва тенгсизликни кучайтиришга олиб келмоқда. Мамлакатимизда ҳам аҳоли даромадларини ягона ставкада солиққа тортиш тизимининг амал қилиши, қолаверса ушбу тизимнинг энг кам истеъмол савати (яшаш минимуми) қийматига яқин солиққа тортилмайдиган минимумга эга эмаслиги кам даромадга эга бўлган аҳоли қатлами турмуш даражасига салбий таъсир қилиши билан биргаликда, даромадлар тенгсизлигининг ортишига сабаб бўлади. Қолаверса, амалдаги солиқ имтиёзлари тизими ижтимоий тенгликни таъминламайди.

Ҳар бир фуқаро, айниқса, унинг ҳаётини таъминлаш масалаларида тенг ҳуқуқларга эга бўлиши керак. Юқорида қайд этилган солиққа тортиш амалиётидаги камчиликлар эса ўз навбатида жисмоний шахсларнинг турли ижтимоий-демографик гуруҳлари ўртасидаги ижтимоий тенгсизликни юмшатиш (тенглаштириш)га хизмат қиладиган конституциявий принцип ва ёндашувларга зид келади. Чунки, янги таҳрирда қабул қилинган конституциямизда давлат ўз фаолиятини инсон фаровонлигини ва жамиятнинг барқарор ривожланишини таъминлаш мақсадида қонунийлик, ижтимоий адолат ва бирдамлик принциплари асосида амалга оширишлиги алоҳида модда билан белгилаб қўйилган (Конституция, 2023). Аслини олганда даромад солиғи фақат бюджет даромадларини оширишга хизмат қилиш билан чегараланмаслиги, балким кенг халқ оммасининг турмуш даражасини, даромад тўлов қобилиятларини оширишга ҳам хизмат қилмоғи лозим. Зеро, даромад солиғи аниқ ижтимоий хусусиятга эга ва реал даромадлар даражасига ва натижада аҳолининг турмуш даражасига катта таъсир кўрсатади. Бу борада француз иқтисодчиси Э.Де.Жиранденнинг назариясига қўра солиқлар ёрдамида солиққа тортишнинг прогрессив шкаласини қўллаш йўли билан жамият аъзолари ўртасидаги мулкӣ тенгсизликка барҳам бериш мумкин. Ҳозирги кунда бу назариянинг давомчилари бўлиб, америкалик иқтисодчилар А.Илерсик, Г.Коул, француз иқтисодчилари М.Клюдо, Ж.Фурастье ҳисобланишади. Уларнинг фикрига қўра давлат солиқлардан ва трансфер тўловларидан фойдаланиш йўли билан жамият миллий даромадини камбағаллар фойдасига қайта тақсимлайди.

Мамлакат тараққиётининг адолатли ижтимоий сиёсат юритиш, инсон капиталини ривожлантириш, қолаверса миллий иқтисодиётни жадвал ривожлантириш борасида ўз олдига қўйган вазифалари солиққа тортилмайдиган минимумни жорий этиш ва прогрессив шкалага ўтиш орқали аҳоли даромадларини солиққа тортиш тизимини ислоҳ қилишни талаб қилади. Зеро, иқтисодчи олим А.Смит томонидан таклиф қилинган, солиқ солинмайдиган минимум асосида соф даромад принципи ётади. Унинг моҳияти шундаки, солиқ даромаднинг солиқ

тўловчи ва оиласининг минимал турмуш даражасини қўллаб-қувватлаш учун зарур бўлган қисмига таъсир қилмаслиги керак. Яъни аҳолининг камида минимал истеъмол харажатлари миқдоридаги даромадлари солиққа тортилмаслиги лозим. Шунга кўра даромадларнинг солиққа тортилмайдиган минимумдан ошган қисми “эркин даромад” сифатида солиққа тортилиши адолатли ва мақсадга мувофиқ бўлади. Чунки, айнан эркин даромад, қайсики, бирламчи эҳтиёжлар қондирилгандан сўнг қолган даромад бўлиб, жисмоний шахснинг ҳақиқий тўлов қобилиятини белгилайди.

Маълумот ўрнида айтиш жоизки, Ўзбекистонда 2022 йил январь ҳолатига аҳолининг минимал истеъмол харажатлари миқдори киши бошига 1 ойга 498 минг сўм деб белгиланди. Жаҳон тажрибасида минимал истеъмол харажатлари кўрсаткичидан **камбағаллик чегараси** сифатида фойдаланиш кенг тарқалган. Қолаверса, мамлакатимиз конституциясида ҳам “Меҳнатга ҳақ тўлашнинг энг кам миқдори инсоннинг муносиб турмуш даражасини таъминлаш зарурати ҳисобга олинган ҳолда белгиланади”-дея алоҳида қайд этиб этилган (Конституция, 2023).

Мамлакатимизда аҳоли даромадлари ва минимал истеъмол харажатлари статистикасини таҳлил қиладиган бўлсак, эътиборга олиш керак бўлган асосий жиҳат, бу даромад солиғига тортилмайдиган минимумнинг доимий миқдори йўқлиги сабабли, ҳар бир олинган сўмдан солиқ ундирилишидир.

1-жадвал

Ўзбекистонда меҳнатга ҳақ тўлашнинг энг кам миқдори, ўртача иш ҳақи, минимал истеъмол харажатлари динамикаси (сўм)³

Кўрсаткичлар	2019	2020	2021	2022
Ўртача МҲТЭКМ*	634 880	675626	766536	879167
ЖШОДС (12%)	76186	81075	91984	105500
Даромад солиғи чегирилган ҳолда ўртача МҲТЭКМ	558694	594551	674552	773667
Ўртача иш ҳақи	2324600	2673300	3214800	3892400
ЖШОДС (12%)	278952	320796	385776	467088
Даромад солиғи чегирилган ҳолда ўртача иш ҳақи	2045648	2352504	2829024	3425312
Минимал истеъмол харажатлари	-	-	440000	498000
Ўртача МҲТЭКМдан даромад солиғи ва минимал истеъмол харажатлари чегирилгандаги фарқи	-	-	234552	275667
Ўртача иш ҳақидан даромад солиғи ва минимал истеъмол харажатлари чегирилгандаги фарқи	-	-	2389024	2927312

Оқибатда меҳнатга ҳақ тўлашнинг энг кам миқдорида доирасида олинadиган даромаднинг ҳам солиққа тортилиши натижасида қоладиган даромад минимал истеъмол харажатларидан унчалик юқори бўлмайди. Натижада ушбу омиллар туфайли ихтиёрий реал даромадларнинг яшаш учун зарур бўлган минимал даражадан пастга тушишидан ҳимоя қилиш механизми мавжуд эмас. Демак, даромадларни солиққа тортиш тизимидаги камчиликлар, солиққа тортишга доир назариялар, фикр ва қарашлар, мамлакатимиз конституциясида ва солиқ қонунчилигида белгиланган принцип ва ёндашувлар, қолаверса мавжуд шароит ва имкониятлар ҳам Ўзбекистон солиққа тортиш амалиётида жисмоний шахслар даромадларини солиққа тортишнинг прогрессив шкалаларига ўтишни, шунингдек

³ Иқтисодиёт ва молия вазирлиги маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланган

солиққа тортилмайдиган минимумни киритишни талаб этади. Бу борада хорижий мамлакатлар тажрибасини ўрганадиган бўлсак, жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи бўйича солиққа тортилмайдиган минимал миқдор қонуний равишда белгиланган ҳолда, қоида тариқасида, ҳам ёш, ҳам ижтимоий гуруҳлар бўйича, шунингдек, тўловчининг оилавий аҳволини ҳисобга олган ҳолда фарқланиши мумкин.

Халқаро солиқ амалиётида солиқ солинмайдиган минимал миқдор икки шаклда тақдим этилиши мумкин:

1) солиққа тортиладиган даромаддан маълум бир қатъий миқдорни чегириб ташлаш (Аргентина, Испания, Финляндия, Франция);

2) солиқ тўловчининг даромадини маълум миқдордан бошлаб солиққа тортиш (бу суммадан паст даромадга (солиқ солинмайдиган минимал), ноль ставка қўлланилади) (Германия).

Солиққа тортилмайдиган минимумнинг қийматини аниқлашга ёндашувлар мамлакатларда⁴ тарихий босқич ёки ривожланиш босқичига ва ушбу даврда ҳал қилинган ижтимоий-иқтисодий вазифаларнинг устуворлигига қараб фарқланади. Айрим хорижий давлатларда жисмоний шахс даромадларининг фақат бир қисми, яъни қонуний чегирмалар ва солиқ имтиёзлари, шу жумладан солиққа тортилмайдиган минимум чегирилгандан кейин унинг ихтиёрида қоладиган даромад солиққа тортилади. Ривожланган мамлакатларда солиқ солинмайдиган энг кам миқдор - бу белгиланган энг кам яшаш даражасининг миқдори. Турли мамлакатларда аҳоли даромадларини солиққа тортиш ёндашувлари ҳар хил бўлиши мумкин, аммо даромад солиғи яшаш минимумидан ошмайдиган миқдордан ундирилмайди. Мисол учун, Буюк Британияда вақт синовидан ўтган барқарор ва ҳаётий тизим мавжуд. Ҳар бир резидент солиққа тортилмайдиган минимумга ҳақли ва ундан солиқ олинмайди. Даромад солиғи бўйича чегирма миқдори ҳар бир молиявий йилда нарх даражасини ҳисобга олган ҳолда кўриб чиқилади. Мазкур давлатда йилига 9000 фунт стерлингга тенг миқдорда даромад солиққа тортилмайди. Даромад солиғи ягона ставка бўйича эмас, балки даромад манбаига қараб ундирилади. Аҳолининг барча қатламлари даромадлари, уларнинг турлари, чегирмалар ва имтиёзларни ҳисобга оладиган солиқ тизими механизмнинг яхши мувофиқлаштирилган ишига Буюк Британияда жисмоний шахсларнинг даромадларига солиқ солиш тажрибаси мисол бўла олади. Ижтимоий адолат нуқтаи назаридан солиққа тортишнинг прогрессив шкаласи энг самарали ҳисобланади: даромад қанча кўп бўлса, унинг катта қисми солиқ шаклида олиб қўйилади. Солиққа тортишнинг прогрессив шкаласидан фойдаланиш текис шкалага қараганда юқорида ставкаларни назарда тутди, лекин бундай шкала билан биргаликда юқорида таъкидлаб ўтилганидек, солиққа тортилмайдиган минимум ҳам мавжуд.

Айрим хорижий давлатларда солиққа тортилмайдиган минимал миқдор одатда яшаш минимумидан ошади. Солиққа тортилмайдиган минимумнинг энг кам миқдори кўпинча энг кам яшаш минимуми асосида ҳисобланади.

Масалан Австрия давлатида йилига 11 000 еврогача олинган даромад солиққа тортилмайди. Аргентинада 10 000 песога (1250 доллар) тенг бўлган сумма солиққа тортилмайди. Америка Қўшма Штатлари (АҚШ)да 65 ёшгача бўлган ёлғиз кишилар (солиқ тўловчилар) учун солиққа тортилмайдиган минимал миқдор йилда 5500 долларни ташкил қилади. Мазкур давлатда декларацияни биргаликда тўлдирувчи турмуш ўртоқлар учун солиққа тортилмайдиган минимал миқдор - 10 000 АҚШ долларини, турмуш ўртоғи бўлмаган, лекин фарзандларини тарбиялаётган ёки онасини боқётган оила бошлиғи учун эса - 7150 долларни ташкил этади. Шунинг

⁴ Алиев Б.Х., Мусаева Х.М. Налоговые системы зарубежных стран: учебник. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2013

билан биргаликда АҚШнинг турли штатларида солиққа тортилмайдиган минимал миқдори ҳар хил бўлиши мумкин.

2-жадвал.

Хорижий давлатларда даромад солиғи ставкалари ва солиққа тортилмайдиган минимум миқдорлари⁵

№	Хорижий давлатлар номи	Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи ставкалари	Солиққа тортилмайдиган минимум миқдорлари
1	Австрия	36-50	11 000 еврогача
2	Аргентина	35	10 000 песогача (1250 доллар)
3	АҚШ	35-39,6	5500-10000 долларгача
4	Буюк Британия	20-45	9000 фунт стерлинггача
5	Бразилия	15-27,5	5300 долларгача
6	Германия	14-45	1 киши учун йилига 9 744 евро ёки эр-хотин учун 18 816 евро.
7	Испания	24-51	22 000 еврогача
8	Литва	23	Ойлик 600-645 евро
9	Сингапур	20	16 000 АҚШ доллари
10	Украина	18	17 грн. Айрим ҳолларда 1342 грн.
11	Францияда	45	5 875 евро миқдоридаги даромади даромад солиғидан озод қилинган (эр-хотин учун 11 750 евро миқдорида).
12	Филлиандия	17-31,7	10 000 еврогача
13	Қозоғистон	10	Ойига 48300 тенге
14	Япония	5-45	97500 иенадан 4796000 иенагача

Бразилия давлатида йилига 5300 АҚШ доллари гача даромад солиққа тортилмайди. Германия давлатида солиққа тортилмайдиган минимум 1 киши учун йилига 9 744 евро ёки биргаликда солиқ тўлайдиган эр-хотин учун 18 816 евро ни ташкил этади. Ушбу давлатда солиққа тортилмайдиган минимал миқдор нархнинг ошиши ва иқтисодиётдаги инфляция жараёнлари туфайли доимий равишда ўзгартирилади. Испания давлатида 22 000 еврогача бўлган даромадлар солиққа тортилмайди. Францияда жисмоний шахснинг йилига 5 875 евро миқдоридаги, эр-хотин учун эса 11 750 евро миқдоридаги даромади солиқдан озод қилинган. Финляндия фуқаролари 10 000 еврогача миқдордаги даромаддан солиқ тўламайди. Литва давлатида мамлакат аҳолисининг меҳнат қобилиятининг турли аражалари учун тегишли солиққа тортилмайдиган даромад миқдори (NPD) ажратилади. Агар меҳнатга лаёқатлилиқ даражаси 0% дан 25% гача бўлса ёки улар пенсия ёшига етган ва юқори даражадаги алоҳида эҳтиёжлар ёки жиддий ногиронлик даражасига эга бўлган шахслар бўлса, NPD 645 евро ни ташкил қилади. Агар меҳнат қобилияти даражаси 30% дан 55% гача бўлса ёки улар пенсия ёшига етган ва ўрта ёки паст махсус эҳтиёжлар даражаси ёки ўртача ёки ўртача ногиронлик даражасига эга бўлган шахслар бўлса, NPD - 600 евро. Литвада меҳнат қобилиятининг фоиз даражасига бўлинишдан ташқари, солиқ имтиёзларини белгилашда жисмоний шахснинг даромадлари миқдorigа эътибор берилади. Ҳажмидан келиб чиқиб,

⁵ <https://visasam.ru/emigration/vybor/nalogi-v-mire.html>

иккита NPD дан қайси бири қўлланилиши аниқланади: ойлик ёки максимал йиллик. Ойлик NPD иш билан боғлиқ даромади энг кам ойлик иш ҳақининг 1 бараваридан ошмайдиган жисмоний шахсга нисбатан қўлланилади. 2021-йилда энг кам ойлик иш ҳақи 607 еврони ташкил этган. Шундай қилиб, амалдаги ойлик NPD 350 еврони ташкил қилади. Йиллик даромади юқори бўлган аҳоли учун максимал йиллик NPD қўлланилади. 2021 йил учун бу 4200 евро. Шундай қилиб, энг кам ойлик иш ҳақи 607 евро бўлса, максимал йиллик NPD 7274 еврони ташкил қилади. Йиллик NPD 369 евро йиллик даромади 6660 евродан ошмайдиган резидентларга тегишли.

Бугунги кунда дунёда энг ривожланган мамлакатлар қаторида тилга олинаётган Сингапур давлатида ноль даражадаги солиқ ставкаси фақат йиллик даромади 16 000 АҚШ долларидадан ошмайдиган фуқароларга нисбатан қўлланилади. Яна бир ривожланган ва солиққа тортиш амалиётида энг юқори прогрессив ставка қўлланиладиган давлатлардан бир бўлган Японияда солиқ чегирмалари (солиққа тортилмайдиган миқдорлар) даромад миқдорида қараб белгиланган (3-жадвал):

3-жадвал

Японияда солиқ чегирмалари

Йиллик даромад миқдори	Солиқ ставкаси	Чегирма миқдори
1949000 иена гача	5%	0 иена
1950000-3299000 иена	10%	97500 иена
3300000-6949000 иена	20%	427500 иена
6950000-8999000 иена	23%	636000 иена
9000000-17999000 иена	33%	1536000 иена
18000000-39999000 иена	40%	2796000 иена
40000000 иена дан юқори	45%	4796000 иена

Бугунги кунда сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан нотинч бўлган, бюджет маблағларининг асосий қисми ҳарбий ҳаракатларга сарф бўлаётган Украинада ҳам 2023 йилда солиққа тортилмайдиган минимал миқдор 17 грн.га тенг. Украинада меҳнатга лаёқатли киши учун яшаш минимуми ойига 2684 грн.ни ташкил қилади.

Марказий Осиёда бизга қўшни бўлган давлатлардан бири бўлган Қозоғистон Республикасида барча учун (имтиёзли алоҳида шахслардан ташқари) ойлик ҳисоб-китоб кўрсаткичи (ОҲК)нинг 14 баравари миқдорида ойлик стандарт чегирма (солиққа тортилмайдиган минимум) ҳар бир календарь ойи учун қўлланилади. Календар йили учун унинг умумий миқдори амалда бўлган ойлик ҳисоб-китоб кўрсаткичининг 168 бараваридан ошмаслиги керак. Маълумот учун 2023 йилда Қозоғистонда ойлик ҳисоб-китоб кўрсаткичи (ОҲК) миқдори 3450 тенге бўлиб, унинг 14 баравари миқдоридаги стандарт чегирма (солиққа тортилмайдиган минимум) 48300 тенге бўлади.

Мусулмон давлатларида бугунги кунга қадар гарчи у солиқ ҳисобланмасада, мусулмонлар учун фарз бўлган ибодат сифатида закот беришда ҳам закот берилмайдиган даромаднинг йиллик энг кам миқдори (85 грамм тиллонинг нархи миқдорида) белгилаб қўйилган. Яъни қачонки, кишилар зарур эҳтиёжидан ташқари бир йил давомида 85 грамм тиллонинг нархига тенг ва ундан ортиқ маблағга ёки ушбу қийматдаги савдо-тижорат молига (масалан 2023 йилда 1 грамм тиллонинг ўртача нархидан келиб чиқиб ҳисоблаганда 35 700 000 сўмга) эга бўлганда жами маблағининг қирқдан бири (2,5 фоизи) ни закот ниятида камбағал ва фақирларга

беради. Натижада закот ҳам аҳоли ўртасида даромадлар тенгсизлигини камайтиришга, кам даромадлиларни молиявий рағбатлантиришга хизмат қилади. Демак, ҳатто закот беришда ҳам ижтимоий адолатни таъминлаш мақсадида закот берилмайдиган даромаднинг йиллик энг кам миқдори белгиланган.

Хорижий давлатлар тажрибаси таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, ушбу мамлакатларнинг аксарияти жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғининг прогрессив шкаласидан фойдаланади ва кўпинча кам таъминланган аҳоли ҳам солиқдан озод қилинади. Шунингдек, прогрессив солиққа тортиш шкаласига эга бўлган мамлакатларнинг катта қисмида солиққа тортилмайдиган минимал даромад жорий этилган. Шундай қилиб, бу чора-тадбирлар кенг аҳоли фаровонлигига хизмат қилади, ижтимоий адолатсизлик ва кескинликни камайтиради.

5. Хулоса.

Аҳоли даромадларини солиққа тортиш тизимини ислоҳ қилиш борасида юқоридагиларга асосланган ҳолда хулоса қиладиган бўлсак, юқори даромадлардан юқори солиқ ундириш орқали давлат шу орқали аҳолининг юқори даромадли гуруҳлари даромадларини кам таъминланганларга қайта тақсимлайди. Ўз навбатида аҳоли даромадларини прогрессив ставкада солиққа тортишга, солиққа тортилмайдиган минимумни жорий этиш ва аҳолининг таълим, тиббий хизматлар, тиббий суғурта, уй қуриш ёки сотиб олиш, коммунал хизматлар билан боғлиқ харажатларини умумий даромаддан чегириб қолиш бўйича ислохотларни амалга ошириш йўли билан ўтилиши мақсадга мувофиқ бўлади. Чунки, даромад солиғи базасидан солиқ имтиёзлари шаклидаги ижтимоий харажатларнинг чегирилиши мамлакат ижтимоий сиёсати самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Бу борада даромад солиғининг ижтимоий функциясини тўлиқ амалга ошириш учун оиланинг умумий даромадини солиқ солиш объекти сифатида ажратиш мантиқан тўғри келади, бу қарамоғида бўлганлар, вояга етмаганлар ва кекса ота-оналарнинг техник харажатларини ҳисобга олишга имкон беради. Даромад солиғидан чегирмаларнинг шаффоф механизмидан фойдаланиш давлат ижтимоий сиёсатининг мақсадли йўналишини ва мақсадлилигини кучайтиради, бу эса солиқ тўловчилар назарида ҳукуматнинг ҳаракатларига ишонч даражасини оширади ва аҳолининг умуминсоний қадриятлардан фойдаланиш имкониятларини кенгайтиради. Солиқларнинг бир қисмини солиқ тўловчиларга сифатли хизмат кўрсатиш кўринишида қайтариш жисмоний шахсларнинг “яширин” фаолиятини (шу жумладан “конверт” усулида иш ҳақи олишни) қисқартириш, бюджет ва уй хўжаликлари даромадларини ошириш, камбағалликни реал камайтириш ва аҳоли турмуш даражасини оширишнинг асосий омили бўлади.

Юқоридаги таҳлиллар, хулосалар ва хорижий мамлакатлар тажрибаларини умумлаштирган ҳолда, Ўзбекистонда аҳоли даромадларини солиққа тортишни ислоҳ қилиш, шу жумладан солиққа тортилмайдиган минимумни жорий этиш борасида қуйидагилар таклиф этилади:

1. Ўзбекистонда аҳоли даромадларни солиққа тортиш тизимини ислоҳ қилишда мамлакатнинг ўзига хос хусусиятлари, жумладан, аҳоли менталитети, даромадларнинг шаклланиш манбалари, ижтимоий қатламларидаги даромадлар тенгсизлиги, оила аъзолари ва даромадлари, ўртача даромад, аҳолининг турмуш даражаси кабиларни ҳисобга олган ҳолда хорижий мамлакатлар тажрибасини қўллаши лозим.

2. Солиқ кодексига жисмоний шахслар даромадларини солиққа тортишда “солиққа тортилмайдиган минимум” (ёки “солиқ солинмайдиган минимум” тушунчасини киритиш, ва уни белгилашда ҳар бир оиланинг йиллик минимал

харажатлар қийматини ҳисобга олиш (маълумотларга кўра 2022 йилда минимал истеъмол харажатлари бир ойда киши бошига 498 минг сўмни ташкил этади⁶), ҳеч бўлмаганда унинг миқдори меҳнатга ҳақ тўлашнинг энг кам миқдорига тенг бўлиши мақсадга мувофиқ бўлади.

3. Солиқ солинмайдиган минимумни жорий этиш ҳисобига икки босқичли прогрессив шкалага солиққа тортиш тартибига ўтиш.

4. Прогрессив солиққа тортиш шкаласини жорий қилишда аҳолининг ўрта қатлами ва яқка тартибдаги тадбиркорларнинг манфаатларини бузмаслик учун унинг градиентини диққат билан ҳисоблаш ҳамда солиқ ставкаларининг самарадорлигини назорат қилиш мақсадида фуқаролар даромадларининг ҳақиқий даражасини мониторинг қилишга катта эътибор қаратилиши керак.

5. Солиқ маъмуриятчилигини янада такомиллаштириш орқали иш ўринларини ва даромадларни солиқдан яшириш (айниқса, юқори даромадли шахслар томонидан) амалиётига қарши курашни янада кучайтириш лозим.

Юқоридагилар билан биргаликда, жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи самарадорлигини ошириш ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашни кенгайтириш мақсадида айрим муҳим харажатларни (тиббий хизматлар (масалан диагностика, стоматология ва бошқа), кам таъминланганлар учун маълум коммунал хизматлар, тўй ва маракалар билан боғлиқ маълум меъёр ва ҳужжатлар билан тасдиқланган харажатларни) чегириб ташлаш механизмини жорий этиш тавсия этилади.

Адабиётлар:

Buehler G. «Taxation and the minimum of subsistence» Source: The American Economic Review, Vol. 23, No. 2 (Jun., 1933), pp. 234-244. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/253>.

Kalimbetov J. Aholi daromadlari tarkibiga jismoniy shaxslar to'laydigan soliqlar stavkalarining ta'sirini modellash (Qoraqalpog'iston Respublikasi misolida) Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref. T.: ТДИУ, 2023. 54 б.

Алиев Б.Х., Мусаева Х.М. Налоговые системы зарубежных стран: учебник. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2013

Агзамов А. Жисмоний шахсларни солиққа тортиш амалиётини такомиллаштириш. И.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс.автореф. – Т. ТДИУ, 2019. 47 б.

Бозоров А. Декларация асосида солиқ солинадиган даромадлар ва уларни солиққа тортини такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (phd) дисс. автореф. – Т.: ТДИУ, 2019. 54 б.

Майбуров И.А. Ю.Б. Иванов. Налоговые льготы. Теория и практика применения. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2014. С.203.

Пигу А. Экономическая теория благосостояния. — М.: Прогресс, 1985. Т.1.

Изотова О. Перспективы реформирования налога на доходы физических лиц как инструмента социальной политики государства. Автореферат дисс. Москва. 2015.

Кашин В.А. О налогообложении доходов граждан // Финансы. 2012. №8. С. 40-44.

Сабиров М. Даромадларни солиққа тортиш механизмини такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс.автореф.– Т.: ТМИ, 2019. 66 б.

⁶ <https://t.me/uzstataxborot/28990>

Свистун С.П., Новиков А.А. Совершенствование налогообложения доходов физических лиц в современной России // Инфраструктурные отрасли экономики: проблемы и перспективы развития. №11. 2015. С. 90-95.

Қиёсов Ш. Жисмоний шахслар даромадларини солиққа тортишни такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дис.автореф. – Т.: ТМИ, 2019. 30 б.

Қонун (2023) Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Янги таҳрирда. 01.05.2023 йилдаги ЎРҚ-837-сонли Ўзбекистон Республикаси Конституциявий Қонуни билан тасдиқланган. <https://lex.uz/docs/6445145/14;42-моддалар>.

Фармон (2022) Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “ 2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги 60-сонли. 85-мақсад.

БЮДЖЕТ ХАРАЖАТЛАРИ САМАРАДОРЛИГИНИ БАҲОЛАШ ВА ОПТИМАЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Саттаров И.А.

Тошкент давлат иқтисодиёт университети ҳузуридаги “Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришнинг илмий асослари ва муаммолари” илмий-тадқиқот маркази

Аннотация. Мақолада бюджет харажатлари самарадорлигини баҳолаш ва оптималлаштириш йўллари бўйича тўхталган, иқтисодчи олимларнинг фикрлари ўрганилиб, тадқиқот сўнггида якуний хулоса шакллантирилган.

Калит сўзлар: бюджет, маблағ, харажат, даромад, самарадорлик, молиялаштириш.

Абстрактный. В статье основное внимание уделяется способам оценки и оптимизации эффективности бюджетных расходов, изучаются мнения экономистов, по итогам исследования формируется окончательный вывод.

Ключевые слова: бюджет, финансирование, затраты, доходы, эффективность, финансирование.

Abstract. The article focuses on ways to evaluate and optimize the effectiveness of budget expenditures, the opinions of economists are studied, and a final conclusion is formed at the end of the research.

Key words: budget, funding, cost, income, efficiency, financing.

1. Кириш.

Бугунги рақобатбардош ва динамик иқтисодий шароитда бюджетларни самарали бошқариш ташкилотлар учун муҳим аҳамиятга эга. Бюджет харажатлари бир қанча асосий макроиқтисодий мақсадларга эга бўлиб, уларнинг сифати бюджетни сарфлаш сиёсатининг самарадорлигини белгилайди. Бюджет харажатлари самарадорлигини баҳолаш ва оптималлаштириш молиявий муваффақият ва мақсадларга эришиш учун жуда муҳимдир. Бюджет харажатларини баҳолаш ва оптималлаштириш корхоналар ва ташкилотларнинг молиявий аҳволи ва муваффақиятида ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Муҳими бюджет харажатларини баҳолаш ва оптималлаштириш самарали молиявий бошқарувнинг муҳим элементлари ҳисобланади. Улар корхона ва ташкилотларга ўз молиялари устидан кўпроқ назоратни таъминлайди, онгли қарорлар қабул қилишни осонлаштиради ва узоқ муддатли молиявий барқарорлик ва муваффақиятга ҳисса қўшади. Бюджетларни доимий равишда баҳолаш ва оптималлаштириш орқали манфаатдор томонлар ўзларининг молиявий кўрсаткичларини оширишлари, мақсадларга эришишлари ва доимий ўзгарувчан иқтисодий муҳитда барқарорликни сақлаб қолишлари мумкин.

2. Адабиётлар шарҳи.

Бу борада кўплаб тадқиқотлар олиб борилган бўлиб, уларни айримлари билан танишиб чиқишни лозим деб топдик. Иқтисодчилар ўртасида ҳукмрон бўлган консенсусга мувофиқ фискал сиёсатнинг асосий макроиқтисодий мақсадлари унинг барқарорлиги, контртцикликлиги, узоқ муддатли иқтисодий ўсишни қўллаб-қувватлаш ва инклюзивликдир (O.Blanchard ва бошқалар, 2010). Шу билан бирга, бюджет харажатлари сиёсатининг ўрни асосий ҳисобланади, чунки макроиқтисодий жараёнларга бевосита таъсир кўрсатадиган бюджет харажатлари ҳажми ва таркибининг ўзгариши.

М.Куреши (2009) томонидан иқтисодиётнинг ҳетеродокс томонида давлат харажатларини тақсимлаш ва унинг бир қанча ривожланиш кўрсаткичларига таъсири тизим-динамик ёндашув орқали кўриб чиқилди.

Халқаро амалиётда бюджет харажатлари самарадорлигини баҳолашнинг энг кенг тарқалган усули бу харажатлар ва фойда таҳлилидир (E.J.Mishan, 1994). Олинган натижаларни пул кўринишида ифодалаш мумкин бўлмаса, фойда-харажат таҳлилидан фойдаланиш мумкин (M.V.Mil'chakov, 2014). Дастур-мақсадли ёндашувда харажатлар-фойда таҳлилидан фойдаланиш мумкин, чунки натижа мақсадли кўрсаткичларнинг чегаравий қийматларига эришиш даражаси билан белгиланиши мумкин.

3. Таҳлил ва натижалар.

Бюджет харажатларини бошқариш пухта режалаштириш, таҳлил қилиш ва мослашишни талаб қилувчи мураккаб ва қийин вазифа бўлиши мумкин. Бюджетни бошқаришда жисмоний шахслар, корхоналар ва ташкилотлар кўпинча бир нечта асосий муаммоларга дуч келади:

1. Ноаниқ иқтисодий шароитлар - инфляция даражаси, фоиз ставкалари ва валюта қийматлари каби ўзгарувчан иқтисодий шароитлар бюджетни режалаштириш ва ижро этишга таъсир қилиши мумкин. Иқтисодий муҳитдаги ноаниқлик харажатлар ва даромадларда кутилмаган ўзгаришларга олиб келиши мумкин, бу эса бюджетга риоя қилишни қийинлаштиради.

2. Бозор динамикасини ўзгартириш - саноат ва бозорлар технологик тараққиёт, истеъмолчиларнинг афзалликлари ва рақобат босими туфайли доимий равишда ривожланмоқда. Бюджет бошқаруви ушбу ўзгарувчан динамикага мослашиши керак, бу эса ресурсларни тақсимлашда мослашувчанликни талаб қилади.

3. Маълумотлар ва тушунчаларнинг етишмаслиги - тўғри ва долзарб молиявий маълумотлар бюджетни самарали бошқариш учун жуда муҳимдир. Бироқ, баъзи шахслар ёки ташкилотлар тегишли молиявий маълумотларни тўплаш ва таҳлил қилиш учун тегишли воситалар ёки жараёнларга эга бўлмаслиги мумкин, бу эса хабардор бўлмаган қарорларга олиб келади.

4. Бюджетлаштириш бўйича экспертиза етарли эмас - бюджетларни самарали яратиш ва бошқариш учун ҳамма ҳам зарур молиявий тажрибага эга эмас. Бюджетлаштириш тамойиллари, прогнозлаш техникаси ва молиявий таҳлилни етарли даражада билмаслик ресурсларни оптимал тақсимлаш ва бюджет қарорларини қабул қилишга олиб келиши мумкин.

5. Ўтган даврдаги маълумотларга ҳаддан ташқари ишониш - бюджетни режалаштиришда фақат тарихий маълумотларга таяниш келажақдаги ўзгаришлар ва ривожланаётган бозор шароитларини ҳисобга олмаслиги мумкин. Бюджетлар долзарб бўлиб қолиши ва келажақдаги муаммоларга жавоб бериши учун истиқболли тушунчаларни ўз ичига олиши керак.

6. Кутилмаган харажатлар ва фавқулодда вазиятлар - эҳтиёткорлик билан режалаштиришга қарамай, кутилмаган харажатлар ва фавқулодда вазиятлар юзага келиши мумкин, бу эса бюджет ажратмаларига таъсир қилади ва молиявий тангликни келтириб чиқаради. Бюджет менежерлари бундай вазиятларни бартараф этиш учун фавқулодда режалар ва захира фондларига эга бўлиши керак.

7. Алоқа ва ҳамкорликнинг етарли эмаслиги - каттароқ ташкилотларда бюджетни бошқариш кўпинча бир нечта манфаатдор томонлар ва бўлимларни ўз ичига олади. Ушбу манфаатдор томонлар ўртасидаги ёмон алоқа ва ҳамкорлик молиявий мақсадларнинг нотўғри тақсимланишига ва ресурсларнинг самарасиз тақсимланишига олиб келиши мумкин.

8. Қисқа муддатли ва узоқ муддатли мақсадларни мувозанатлаш - қисқа муддатли молиявий мақсадлар ва узоқ муддатли стратегик мақсадлар ўртасидаги мувозанатни сақлаш қийин бўлиши мумкин. Қисқа муддатли шошилиқлар ресурсларни муҳим узоқ муддатли инвестициялардан узоқлаштиришга олиб келиши мумкин.

9. Ўзгаришларга қаршилик - бюджетни оптималлаштириш ёки харажатларни камайитириш чораларини қўллаш мавжуд харажатлар схемаларига ўрганиб қолган ходимлар ёки бўлимларнинг қаршилигига дуч келиши мумкин. Қаршилиқни енгиш ва молиявий интизом маданиятини тарбиялаш қийин бўлиши мумкин.

10. Кузатиш ва созлашда муваффақиятсизлик - бюджет доимий мониторинг ва тузатишларни талаб қиладиган динамик воситадир. Ҳақиқий харажатларни сметада белгиланган миқдорларга нисбатан кузатиб бормаслик ва ўз вақтида тузатишлар киритмаслик бюджетдан четга чиқишга ва молиявий мақсадларни ўтказиб юборишга олиб келиши мумкин.

11. Нотўғри прогнозлар - тўғри молиявий прогнозлар самарали бюджетлаштириш учун жуда муҳимдир. Нотўғри прогнозлар, хоҳ ортиқча ёки кам баҳоланган даромадлар ва харажатлар ресурсларни нотўғри тақсимлашга ва бюджетни самарасиз бошқаришга олиб келиши мумкин.

Ушбу муаммоларни ҳал қилиш бюджетни бошқаришда проактив ва маълумотларга асосланган ёндашувни талаб қилади. Молиявий воситалардан фойдаланиш, очиқ мулоқотни ривожлантириш, профессионал тажриба излаш ва ўзгарувчан шароитларга мослашиш бюджет харажатларини муваффақиятли бошқаришнинг муҳим стратегиясидир.

Шунингдек, маблағларнинг қандай тақсимланиши ва сарфланишини тушуниш ва оптималлаштириш кўплаб афзалликларга олиб келиши ва бир қатор муаммоларни ҳал қилиши мумкин. Бюджетни баҳолаш ташкилотларга молиявий ресурслари ва харажатларини аниқ кўриб чиқиш имконини беради. Харажатларни кузатиб бориш орқали улар ҳар қандай мумкин бўлган бюджет оғишлари ёки самарасизлигини аниқлашлари мумкин. Бу назорат ортиқча харажат, қарз тўпланиши ва молиявий беқарорликнинг олдини олишга ёрдам беради.

Стратегик ресурсларни тақсимлашда бюджетни самарали баҳолаш ёрдам беради. Бу даромадни максимал даражада ошириш ва керакли натижаларга эришиш учун молиявий ресурсларни қаерга тақсимлаш кераклигини аниқлашга ёрдам беради. Бу муҳим соҳалар етарли даражада молиялаштирилишини таъминлайди, камроқ муҳим соҳалар эса эҳтиёткорлик билан бошқарилади. Яхши оптималлаштирилган бюджет молиявий ресурсларнинг аниқ мақсад ва вазифаларга йўналтирилишини таъминлайди. Бюджет харажатлари самарадорлигини баҳолаш орқали ташкилотлар ўз мақсадларига эришиш йўлида ёки йўқлигини аниқлашлари мумкин. Ушбу баҳолаш жараёни уларнинг молиявий ҳаракатларини узоқ муддатли истиқболга мослаштиришга ёрдам беради.

Бюджетни оптималлаштириш ташкилот фаолиятини баҳолаш имконини беради. Ҳақиқий харажатларни сметада белгиланган миқдорлар билан таққослаш орқали тараққиётни ўлчаш, муваффақиятларни аниқлаш ва яхшилаш керак бўлган соҳаларни аниқлаш мумкин. Маълумотларга асосланган ушбу ёндашув умумий самарадорликни ошириш учун онгли қарорлар қабул қилишга ёрдам беради. Бюджет харажатларини баҳолаш қарорлар қабул қилиш учун қимматли тушунчаларни беради. Бу инвестициялар киритиш, янги лойиҳаларни бошлаш ёки бизнес стратегияларини ўзгартириш бўладими, бюджет самарадорлигини аниқ тушуниш кўпроқ хабардор ва ишончли танлов қилиш имконини беради.

Бюджетларни оптималлаштириш ресурслар самарадорлигига олиб келади. Кераксиз харажатлар ёки ресурсларни самарасиз тақсимлаш соҳаларини аниқлаш маҳсулот ёки хизматлар сифатига путур етказмасдан харажатларни камайтириш чораларини кўриш имконини беради. Ушбу соддалаштирилган ёндашув самарадорлик ва рентабелликни оширади. Бюджет харажатларини баҳолаш орқали ташкилотлар потенциал молиявий рисклар ва ноаниқликларни аниқлашлари мумкин. Ушбу проактив ёндашув хатарларни юмшатишга ва кутилмаган иқтисодий тебранишлар ёки инқирозларга тайёрланишга ёрдам беради. Корхоналар ва ташкилотлар учун бюджетни тўғри баҳолаш ва оптималлаштириш инвесторлар, миждорлар ва ҳамкорлар каби манфаатдор томонларда ишонч уйғотиши мумкин. Молиявий эҳтиёткорлик ва ресурсларни муваффақиятли бошқаришни намойиш этиш ишончни оширади ва узоқ муддатли ҳамкорликни ривожлантиради.

Оптималлаштирилган бюджетлаштириш узоқ муддатли барқарорликка эътибор қаратиш имконини беради. Қисқа муддатли молиявий даромадларни барқарор амалиётга инвестициялар билан мувозанатлаш барқарор молиявий келажакни таъминлашга ва ижтимоий ва экологик масъулиятга ҳисса қўшишга ёрдам беради.

Янги тузилган бюджетни баҳолаш жараёни ўсиш имкониятларидан фойдаланиш учун ресурсларни қайта йўналтириш мумкин бўлган соҳаларни аниқлаши мумкин. Янги бозорларни кенгайтириш, тадқиқот ва ишланмаларга сармоя киритиш ёки операцияларни кенгайтириш бўладими, бюджетни оптималлаштириш ўсишга йўналтирилган қарорларни қабул қилишни осонлаштиради.

Ушбу тадқиқот ишимизда бюджет харажатларини баҳолаш ва уларнинг таъсирини кучайтириш учун стратегияларни амалга ошириш бўйича амалий қадамларни кўриб чиқамиз.

1-қадам: Аниқ мақсадларни белгиланг ва сарф-харажатларга устувор аҳамият бериш. Бюджетни баҳолашга киришдан олдин, мақсад ва мақсадларни аниқ белгилаш лозим. Харажатлар билан қисқа ва узоқ муддатда нимага эришмоқчи эканлигини аниқлаш. Мақсадларини аниқ, ўлчанадиган, эришиш мумкин, тегишли ва вақт билан боғлиқ мақсадларга ажратиш керак. Ушбу қадам бюджет ташкилотини қарашлари ва миссиясига мос келишини таъминлайди, бу эса харажатлар исталган натижаларга ҳисса қўшаётганлигини баҳолашни осонлаштиради.

Кейинчалик, харажатларни уларнинг аҳамияти ва потенциал таъсирига қараб тартиблаш орқали харажатларни биринчи ўринга қўйиш. Бюджетнинг муҳим қисмини бевосита асосий мақсад ва вазифани қўллаб-қувватлайдиган моддаларга ажратиш лозим.

2-қадам: Харажатларни мунтазам равишда кузатиб бориш ва таҳлил қилиш. Барча бюджет харажатларини мунтазам кузатиб бориш учун мустаҳкам тизимни жорий қилиш даркор. Ҳар бир харажатни қайд қилиш, уларни тегишли равишда таснифлаш ва маълумотларни таҳлил қилиш учун бухгалтерия дастурлари

ёки бошқа молиявий воситалардан фойдаланиш, мунтазам кузатув бюджетдан устун туриш ва режалаштирилган харажатлардан ҳар қандай номувофиқлик ёки оғишларни аниқлаш имконини беради. Шунингдек, таҳлил қилиш харажатлар прогнозлардан ташқари ошиб кетиши мумкин бўлган ҳудудларни ёки маблағлардан самарали фойдаланилмаётган соҳаларни аниқлашга ёрдам беради. Маълумотларга асосланган тушунчалар оқилона қарорлар қабул қилиш учун мустаҳкам пойдевор яратади.

3-қадам: Самарадорлик ва натижаларни ўлчаш. Бюджет харажатларини баҳолашнинг муҳим жиҳатларидан бири бу уларнинг ташкилот фаолияти ва натижаларига таъсирини баҳолашдир. Асосий самарадорлик кўрсаткичлари (KPI) бу мақсад учун қимматли кўрсаткичлардир. Қуйидаги KPIларни кўриб чиқиш керак:

- инвестициялар рентабеллиги - инвестиция самарадорлигини дастлабки харажатлар билан солиштирганда баҳоланади;

- харажат-фойда таҳлили унинг умумий қийматини аниқлаш учун харажатларни унинг келтирадиган фойдалари билан солиштириш орқали амалга оширилади.

- самарадорликнинг асосий коэффициентлари - самарадорлик даражасини тушуниш учун ишлаб чиқарилган бирлик нархи, сотиб олинган ҳар бир мижоз учун харажат ёки тугалланган лойиҳа учун харажатлар каби нисбатларни баҳолаш ва ҳ.о..

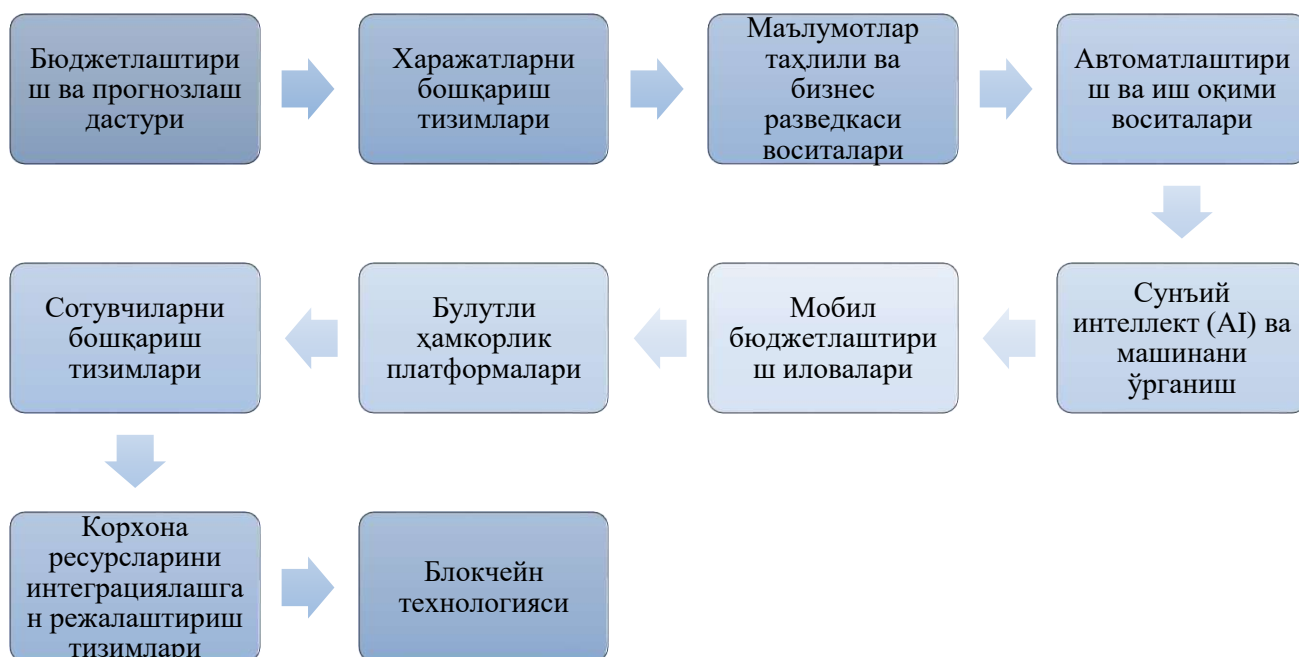
KPIларни мунтазам равишда баҳолаш орқали ишлашга ижобий таъсир кўрсатган ва тузатишларни талаб қилиши мумкин бўлган муваффақиятли харажатларни аниқлаш мумкин.

4-қадам: Харажатларни камайтириш бўйича кўриб чиқиш. Бюджет самарадорлигини оптималлаштириш учун вақти-вақти билан харажатларни қисқартириш бўйича текширувларни ўтказиш, маҳсулотлар ёки хизматлар сифатига путур етказмасдан харажатларни камайтириш мумкин бўлган соҳаларни аниқлаш, муқобил етказиб берувчиларни қидириш, шартномаларни қайта кўриб чиқиш ёки жараёнларни соддалаштирадиган ва харажатларни камайтирадиган технологик ечимларни ўрганиш лозим бўлади.

5-қадам: Манфаатдор томонларнинг иштирокини рағбатлантириш. Манфаатдор томонларни бюджетни баҳолаш жараёнига жалб қилиш қимматли тушунчаларни бериши мумкин. Бюджет харажатлари бўйича уларнинг истиқболларини тушуниш учун бўлим бошлиқлари, лойиҳа менежерлари ёки ходимлар каби тегишли томонлар билан боғланиш, мақсадларга эришишда сарф-харажатлар самарадорлиги тўғрисида фикр-мулоҳазаларини билдиришга ва такомиллаштириш бўйича таклифлар беришга ундаш, уларнинг киритиши инновацион ечимларга ва ташкилотнинг турли соҳаларида бюджет таъсирини чуқурроқ тушунишга олиб келиши мумкин.

6-қадам: Мослашувчанлик ва мослашувчанлик. Бюджетлаштириш жараёнида мослашувчанликни сақлаш керак. Иқтисодий шароитлар ва бизнес муҳити тез ўзгариши мумкин, бу эса ташкилотнинг молиявий режасига тузатишлар киритишни талаб қилади. Мақсадларни мунтазам равишда қайта кўриб чиқиш ва ўзгарувчан устуворликлар ва бозор динамикасини акс эттириш учун бюджет маблағларини ўзгартириш лозим.

Бугунги кунда бюджетни оптималлаштириш технологиясидан фойдаланиш бюджетни бошқариш жараёнларининг самарадорлигини сезиларли даражада ошириши мумкин. Турли молиявий воситалар ва дастурий таъминотнинг интеграцияси ташкилотлар ва шахсларга маълумотларга асосланган қарорлар қабул қилиш, иш жараёнларини соддалаштириш ва молиявий кўрсаткичлари ҳақида чуқурроқ тушунчага эга бўлиш имконини беради (1-расм):

1-расм. Бюджетни оптималлаштириш учун технологиядан фойдаланиш мумкин бўлган баъзи усуллар

Юқорида келтирилган 1-расмда бюджетни оптималлаштириш учун технологиядан фойдаланиш мумкин бўлган баъзи усулларни келтириб утганмиз. Уларни бирма-бир қисқача тарзда мазмунини кўриб чиқадиган бўлсак, афзалликларини тушуниш имкониятига эга бўламиз. Ихтисослашган бюджетлаштириш ва прогнозлаш дастури фойдаланувчиларга батафсил бюджетлар яратиш, харажатларни кузатиш ва келажакдаги молиявий сценарийларни башорат қилиш имконини беради. Ушбу воситалар кўпинча реал вақт режимида янгилашлар, автоматлаштирилган маълумотларни киритиш ва сценарийларни моделлаштириш каби хусусиятларни таклиф қилади, бу эса молиявий натижаларнинг ҳар томонлама кўринишини таъминлайди.

Булутга асосланган харажатларни бошқариш тизимлари харажатларни рўйхатга олиш, таснифлаш ва таҳлил қилиш жараёнини соддалаштиради. Ушбу платформалар транзакцияларни осонроқ кузатиш, қўлда хатоларни камайтириш ва харажатларни яхшироқ назорат қилиш имконини беради.

Маълумотлар таҳлили ва бизнес разведкаси воситалари молиявий маълумотлардаги тенденцияларни аниқлашга ёрдам беради. Ўтган харажатлар фаолиятини таҳлил қилиб, ташкилотлар потенциал харажатларни тежаш соҳаларини аниқлашлари ва ресурсларни тақсимлашни оптималлаштиришлари мумкин.

Автоматлаштириш воситаларидан ҳисоб-фактурани қайта ишлаш, иш ҳақи ва ҳисобот бериш каби бюджетлаштириш билан боғлиқ такрорланадиган вазифаларни соддалаштириш учун фойдаланиш мумкин. Бу нафақат қўл меҳнاتини камайтиради, балки инсон хатолари эҳтимолини ҳам камайтиради.

Сунъий интеллект (AI) ва машинани ўрганиш технологиялари молиявий прогнозлаш, хавфларни таҳлил қилиш ва аномалияларни аниқлашда ёрдам бериши мумкин. Ушбу илғор алгоритмлар бюджетни оптималлаштиришнинг потенциал соҳаларини аниқлаши ва қарор қабул қилиш учун қимматли тушунчаларни бериши мумкин.

Бюджетлаштириш учун мўлжалланган мобил иловалар фойдаланувчиларга йўлда харажатларни кузатиш, бюджет мақсадларини белгилаш ва уларнинг молиявий ҳолати ҳақида реал вақт режимида билдиришномаларни олиш имконини беради. Ушбу иловалар молиявий интизом ва хабардорликни яхшилашга ёрдам беради.

Булутга асосланган ҳамкорлик воситалари бир нечта манфаатдор томонларга реал вақт режимида бюджетга оид маълумотларга кириш ва ҳамкорлик қилиш имконини беради. Бу шаффофликни таъминлайди ва жамоа аъзолари ўртасида самарали мулоқотни осонлаштиради.

Бир нечта сотувчилар билан шуғулланадиган ташкилотлар учун сотувчиларни бошқариш тизимлари маълумотни марказлаштириши, етказиб берувчиларнинг иш фаолиятини кузатиши ва нархларни яхшилаш ва шартлар бўйича музокараларни осонлаштириши мумкин.

Корхона ресурсларини интеграциялашган режалаштириш тизимлари турли бизнес функцияларини, жумладан, молия, харидлар ва инсон ресурсларини ягона платформага бирлаштиради. Бу бюджет бошқарувини соддалаштиради ва молиявий маълумотларни яхлит кўриш имконини беради.

Блокчейн технологияси молиявий шаффофлик ва хавфсизликни ошириши мумкин. У молиявий операцияларни хавфсиз кузатиш ва маблағлар оқимини кузатиш, жавобгарликни таъминлаш ва фирибгарлик хавфини камайтириш учун ишлатилиши мумкин.

Ушбу технологик воситалар ва ечимларни қўллаш орқали ташкилотлар ва шахслар бюджетлаштириш жараёнларини оптималлаштиришлари, асосланган қарорлар қабул қилишлари ва молиявий назорат ва самарадорликни оширишлари мумкин. Бироқ, ташкилотнинг эҳтиёжлари ва мақсадларига мос келадиган тўғри технологияни диққат билан танлаш ва ушбу ечимларни муваффақиятли амалга ошириш жуда муҳимдир.

Бюджет харажатларининг узоқ муддатли таъсири ва барқарорлигини баҳолаш бюджетни самарали бошқаришнинг муҳим жиҳати ҳисобланади. Бугунги молиявий қарорлар келажакдаги натижаларга қандай таъсир қилишини тушуниш корхоналар ва ташкилотларга янада стратегик ва масъулиятли танлов қилиш имконини беради. Узоқ муддатли таъсир ва барқарорликни баҳолаш учун қуйидагиларни қилиш лозим бўлади:

- *узоқ муддатли мақсадларни мувофиқлаштириш;*
- *инвестициялар рентабеллиги таҳлили;*
- *харажат-фойда таҳлили;*
- *барқарор ривожланиш ташаббуслари;*
- *хатарларни баҳолаш;*
- *бозор ва саноатнинг келажакдаги тенденциялари;*
- *ресурсларни тақсимлаш самарадорлиги;*
- *асосий самарадорлик кўрсаткичлари (KPI);*
- *сценарийни моделлаштириш;*
- *доимий баҳолаш ва мослаштириш;*
- *манфаатдор томонларнинг иштироки;*
- *ҳисобдорлик ва ошкоралик.*

Юқоридагиларга асосланиб айтадиган бўлсак, бюджет харажатларининг узоқ муддатли таъсири ва барқарорлигини баҳолаш орқали ташкилотлар молиявий қарорлар уларнинг узоқ муддатли қарашларини қўллаб-қувватлаши, қийинчиликларга чидамлилигини ошириши ва барча манфаатдор томонлар учун доимий қиймат яратиши мумкин.

4. Хулоса.

Хулоса қилиб айтганда, бюджет харажатларини баҳолаш ва оптималлаштириш корхоналар ва ташкилотлар учун муваффақиятли молиявий бошқарувнинг ҳал қилувчи элементлари ҳисобланади. Баҳолаш ва оптималлаштиришнинг самарали усуллари қўллаш орқали турли имтиёзларга эришиш ва бюджетни бошқаришдаги асосий муаммоларни бартараф этиш

мумкин.

Таъсирга асосланган аниқ мақсадли белгилаш ва харажатларнинг устуворлиги бюджетни режалаштириш учун стратегик асос яратади. Харажатларни мунтазам равишда кузатиб бориш ва таҳлил қилиш, шунингдек, тегишли KPI ёрдамида самарадорлик ва натижаларни ўлчаш маълумотларга асосланган қарорлар қабул қилиш имконини беради ва молиявий назоратни кучайтиради.

Вақти-вақти билан харажатларни қисқартириш бўйича таҳлилларни ўтказиш ташкилотларга сифатни йўқотмасдан, ресурслар самарадорлигини оширишда потенциал тежаш соҳаларини аниқлашга ёрдам беради. Баҳолаш жараёнига манфаатдор томонларни жалб қилиш бюджет қарорларининг кенгроқ қарашларга мос келишини ва турли нуқтаи назарлардан қимматли тушунчаларни олишини таъминлайди.

Бюджет тузишда мослашувчанлик ноаниқ иқтисодий шароитлар ва бозор динамикасини ҳал қилиш учун зарурдир. Технологияни қўллаш орқали ташкилотлар бюджет бошқарувини соддалаштириши, яхшироқ тушуниш учун маълумотлар таҳлилидан фойдаланиши ва самарадорликни ошириш учун автоматлаштиришни амалга ошириши мумкин.

Бундан ташқари, бюджет харажатларининг узоқ муддатли таъсири ва барқарорлигини баҳолаш масъулиятли қарорлар қабул қилишга ёрдам беради, келажақдаги мақсадларга мос келади ва потенциал хавфларни камайтиради.

Таъсирга асосланган харажатларни устуворлаштиришнинг аҳамияти ресурсларни тақсимлашни оптималлаштириш, самарадорликни ўлчашни кучайтириш ва стратегик қарорлар қабул қилишни рағбатлантиришдан иборат. Бундай ёндашув ташкилотларга рақобатдош устунликка эришиш, манфаатдор томонларнинг ишончини мустаҳкамлаш ва узоқ муддатли молиявий барқарорликка эришишга ёрдам беради.

Охир оқибат, бюджетни муваффақиятли баҳолаш ва оптималлаштириш учун доимий такомиллаштириш ва фаол ёндашув зарур. Ҳушёр, мослашувчан ва маълумотларга асосланган ҳолда, ташкилотлар молиявий қийинчиликларни енгиб ўтишлари, ўсиш имкониятларидан фойдаланишлари ва ёрқинроқ молиявий келажақ сари ҳаракат қилишлари мумкин. Ушбу тамойилларни қабул қилиш манфаатдор томонларга онгли ва таъсирли молиявий қарорлар қабул қилиш имкониятини беради ва бу уларнинг ҳаракатларида катта муваффақиятларга олиб келади.

Адабиётлар:

Blanchard O., Dell’Ariccia G., Mauro P. (2010). Rethinking Macroeconomic Policy. IMF Staff Position Note, February 12. Available at: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/spn/2010/spn1003.pdf>.

Mishan E.J. Cost Benefit Analysis: An Informal Introduction. 4th edition. New York, Routledge, 1994

Mil'chakov M.V. Uchet neeffektivnykh raskhodov sub"ektiv Rossiiskoi Federatsii pri predostavlenii mezhbyudzhethnykh transfertov iz federal'nogo byudzheta [Considering ineffective expenditures of the regions of the Russian Federation as part of inter-budgetary allocations from the federal budget]. Nauchnoissledovatel'skii finansovyi institut. Finansovyi zhurnal = Financial Research Institute. Financial Journal, 2014, no. 4, pp. 81–93.

Qureshi M. Human development, public expenditure and economic growth: a system dynamics approach Int. J. Soc. Econ., 36 (1/2) (2009), pp. 93-104

ЎЗБЕКИСТОНДА ПРОФЕССИОНАЛ ТАЪЛИМ ХАРАЖАТЛАРИНИ ХАЛҚАРО ТАСНИФЛАГИЧЛАРГА МОСЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Содиқов Н.С.

Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва молия вазирлиги

Аннотация. Мақолада Ўзбекистонда касбий таълим харажатларини халқаро талабларга мослаштириш мамлакат таълим тизими ва жаҳон рақобатбардошлигини ошириш йўлидаги муҳим қадамлиги асосланган. Ушбу кенг қамровли ёндашув турли стратегияларни, жумладан, давлат томонидан молиялаштириш, молиявий ёрдам дастурлари ва халқаро ҳамкорликни ўз ичига олиши бўйича мулоҳазалар қилини, мавзу якунида хулоса шакллантирилган.

Калит сўзлар: таълим, таълим харажатлари, таълим сифати, таснифлагич, профессионал таълим.

Аннотация. В статье оно основано на том, что приведение стоимости профессионального образования в Узбекистане в соответствие с международными требованиями является важным шагом на пути повышения системы образования страны и глобальной конкурентоспособности. В конце темы делается вывод, учитывая, что этот комплексный подход включает в себя различные стратегии, включая государственное финансирование, программы финансовой помощи и международное сотрудничество.

Ключевые слова: образование, затраты на образование, качество образования, классификатор, профессиональное образование.

Abstract. In the article, it is based on the fact that adjusting the costs of professional education in Uzbekistan to international requirements is an important step towards increasing the country's education system and global competitiveness. A conclusion is drawn at the end of the topic, considering that this comprehensive approach includes various strategies, including public funding, financial assistance programs, and international cooperation.

Key words: education, education costs, education quality, classifier, professional education.

1. Кириш.

Таълим мамлакат тараққиётининг муҳим кўрсаткичидир. Ривожланган таълим тизимига эга бўлган давлатлар кўпинча иқтисодий ўсиш ва умумий ижтимоий тараққиётнинг юқори даражасини бошдан кечирадilar. Таълим инсон ривожланишининг ҳал қилувчи омилидир, чунки у шахсларга шахсий ва жамият тараққиёти учун зарур бўлган билим ва кўникмаларни беради. Таълим одамларни ижтимоий ва меҳнат бозорларида муваффақиятга эришиш учун зарур бўлган

кўникмалар билан таъминлайди. Ушбу кўникмалар нафақат академик билимларни, балки амалий кўникмалар ва ижтимоий компетенцияларни ҳам ўз ичига олган кенг доирани ўз ичига олади. Меҳнат бозорида таълим шахсларга касб-хунар эгаллаш ва иқтисодиётга ҳисса қўшиш учун зарур бўлган самарадорликни таъминлайди.

Мисли кўрилмаган глобаллашув даврида касбий таълим динамикаси чуқур ўзгаришларни бошдан кечирди. Таълим уфқлари кенгайган сари, касбий таълим харажатларини стандартлаштириш ва таққослаш зарурати тобора ортиб бормоқда. Касбий таълим ўқиш тўловлари, дарсликлар, махсус жиҳозлар ва яшаш харажатларини ўз ичига олган катта молиявий мажбуриятларни ўз ичига олади. Бу харажатлар талабаларнинг танловига, таълим олиш имкониятига ва тез ривожланаётган жаҳон меҳнат бозорида иштирок этиш қобилиятига бевосита таъсир қилади.

Касб-хунар ва техник ўрта таълим дастурларини муваффақиятли яқунлаш меҳнат бозорига бевосита тааллуқли бўлган малакаларни шаклланишига олиб келади. Умумий ва касб-хунар-техникавий ўрта таълимнинг тузилиши ва ташкил этилиши турли мамлакатларда сезиларли даражада фарқ қилиши мумкин. Натижада, халқаро таълим маълумотларини тўплашда барча мамлакатларда изчил қўлланилиши мумкин бўлган ягона тасниф тизимини яратиш зарур. Ушбу стандартлаштирилган тизим мазмунли таққослаш ва қарама-қаршиликларни осонлаштиради, таълим тизимларини аниқ тушуниш ва баҳолашни таъминлайди, уларнинг киришлари, жараёнлари ва натижаларини ўз ичига олади. Таққослашнинг умумий асосига бўлган ушбу эҳтиёжни қондириш учун Таълимнинг халқаро стандарт таснифи (ISCED) таълим тизимларини тўғри тушуниш ва талқин қилишга ёрдам беради ва шу билан бирга бутун дунё бўйлаб маълумотларнинг солиштирилишини оширади. Бизнинг тадқиқотимиз мақсадидан келиб чиқиб, профессионал таълимни халқаро таснифлагичларга мослаштириш масаласи бугунги кунда долзарб бўлиб, ушбу тадқиқот ишининг ўрганишга бўлган заруратини оширмоқда.

2. Адабиётлар шарҳи.

Ушбу тадқиқот доирасида бевосита профессионал таълим харажатларини халқаро таснифлагичларга мослаштиришга оид ўрганишларни тадқиқ қилишдан олдин, унинг афзаллигига доир айрим адабиётларни кўриб чиқсак. Жамиятни ташкил этувчи шахсларнинг таълим даражаси билан ушбу жамиятнинг ривожланиш ва фаровонлик даражаси ўртасида ижобий боғлиқлик мавжудлиги кўпчилик томонидан эътироф этилган ҳақиқатдир. Шахслар дунёга келган пайдан бошлаб ҳаётларининг турли босқичларида мактабгача таълимдан тортиб олий таълимгача турли даражадаги таълим оладилар. Ўрта таълим бошланғич таълимдан кейинги таълим даражаси бўлиб, дунёнинг деярли барча мамлакатларида ўртача 8 ёки 9 йил давом этади (ЮНЕСКО, 2012). Ўрта таълим ўқувчилар учун пойдевор бўлиб хизмат қилади, уларни кейинги таълим ёки ишчи кучига тайёрлаш учун зарур билим ва кўникмалар билан жиҳозлайди. Таълимнинг ушбу босқичи одатда иккита асосий тоифани ўз ичига олади: умумий ўрта таълим ва ўрта касбий-техник таълим.

Умумий ўрта таълим ўқувчиларни умумий билим, кўникма ва малакаларини ошириш орқали умумий ёки касб-хунар олий таълим дастурларига тайёрлашга қаратилган. Касб-хунар ва техник ўрта таълим шахсларни маълум бир соҳа ёки касб бўйича билим, техник кўникма ва малакалар билан таъминлаш орқали қўшимча ўқитиш заруратисиз бевосита меҳнат бозори ва олий таълимга тайёрлайди (Берк, 2019).

Дунёнинг кўпгина мамлакатларида ёшлар мажбурий таълимнинг охирида ёки маълум бир босқичида муҳим қарор қабул қилишлари керак, бунинг натижалари

уларнинг қолган ҳаётига кучли таъсир қилади. Таълимнинг икки тури ўртасида қарор қабул қилиш натижасида одамлар умумий таълим ёки касбий ва техник таълимни танлайдилар. Умумий таълим барча касбларда (масалан, саводхонлик, ҳисоблаш) умуман фойдали бўлган кўникмаларни яхшилашга қаратилган, лекин шахсларни маълум бир касб ёки касблар гуруҳига тайёрлашни мақсад қилмайди. Шу билан бирга, касбий ва техник таълим маълум бир касблар гуруҳи, маълум бир касб ёки бизнеснинг муайян тури учун кўникмаларни ривожлантиришга қаратилган (CEDEFOP, 2017). Касб-хунар ва техник таълим нафақат битирувчиларга иш топишда устунлик беради, балки иқтисодий мустаҳкамлаш, ишсизликни камайтириш ва ижтимоий инклюзияни оширишга ҳисса қўшади (CEDEFOP & ETF, 2020). OECD мамлакатлари бўйича 2016 йилги маълумотларга кўра, тўлиқ ўрта таълим ўқувчиларининг 56% умумий ўрта таълимга рўйхатдан ўтган, қолган 44% эса касб-хунар ва техник дастурларга рўйхатдан ўтган. Мавжуд таълим турларининг мавжудлиги ва улардан фойдаланиш имконияти ҳамда ўрганилаётган дастурнинг меҳнат бозоридаги қиймати умумий ёки касб-хунар ва ўрта-техникавий ўрта таълим муассасаларига ўқишга киришда ўқувчиларнинг тақсимланишини белгиловчи омиллардан ҳисобланади. Ўз маълумотларини OECD билан баҳам кўрадиган мамлакатларнинг учдан бирида касб-хунар ва техник ўрта таълим муассасаларида ўқиётган ўқувчилар сони умумий ўрта таълим муассасаларида ўқиётган ўқувчилар сонидан кўпдир (OECD, 2020).

OECD мамлакатларидаги барча ўрта таълим турларида касб-хунар ва техник ўрта таълим улуши мамлакатдан мамлакатга катта фарқ қилади. Финляндия, Чехия ва Словенияда барча ўрта таълимдаги касб-хунар ва техник ўрта таълим улуши 70% дан ортиқ; Словакия, Австрия, Нидерландия ва Швейтсарияда 60% дан ортиқ; Жанубий Корея, Чили ва Бразилияда эса 20% дан кам. Ушбу тафовутлар ортидаги асосий сабаблардан баъзилари касбий ва техник таълимни ташкил этиш ва тузилмаси, уларнинг қатнашаётган талабаларга тақдим этаётган имкониятлари, дастур мазмуни ва олий таълимга ўтиш ва ишга жойлашиш имкониятларини ўз ичига олади. Юқорида санаб ўтилган касб-хунар ва техник таълимнинг барча афзалликларига қарамай, умумий таълим дастурларида ўқиётган ўқувчиларнинг улуши (56%) касб-хунар ва техник таълим дастурларида ўқиётган ўқувчилардан юқори. CEDEFOP ва ETF (2020) маълумотларига кўра, оқ халатли менежерлар орасида касбий ва техник таълим битирувчилари камлиги ва ушбу дастурларни тугатган одамлар ҳали ҳам жисмоний фаолликни талаб қиладиган ишларга афзал кўрилаётгани бунинг асосий сабабларидан биридир.

Жуттлер ва бошқаларга кўра (2020), умумий таълимга кўпроқ устунлик беришнинг энг муҳим сабаби шундаки, бу турдаги таълим одамлар орасида яхши тан олинishi ва обрўсига эга, шунингдек, обрў, юқори даромад ва ижтимоий мавқега эга. Худди шундай, ўрта таълимда ўқувчининг мактаб турини танлашда оналарнинг ижтимоий қатлами, ўқувчининг қизиқишлари ва истеъдоди ҳам ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Умумий ёки касб-хунар ва техник ўрта таълим турлари ўртасидаги мувозанат ҳақидаги мунозаралар одатда мактабдан ишга ўтишга қаратилган. Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, улар ўқишни тугатгандан сўнг ишга жойлашишда тақдим этган афзалликларга қараб баҳоланади (Ҳанушек ва бошқ., 2017). Касб-хунар ва техник таълим нафақат технологик ва иқтисодий ривожланишда, балки бандликка ижобий ҳисса қўшиш орқали умуман ишсизликни ва айниқса ёшлар ишсизлигини бартараф этишда муҳим роль ўйнайди (BMZ, 2012). Касб-хунар ва техник ўрта таълим ва умумий ўрта таълим битирувчилари ўртасида бандлик даражасида сезиларли фарқ мавжуд. Eurostat (2020) маълумотларига кўра, ўқишни тугатгандан кейинги дастлабки уч йил ичида умумий ўрта таълим битирувчилари (20–34 ёшлилар) учун

иш билан таъминланиш даражаси 62,8 фоизни ташкил этган бўлса, касб-ҳунар ва техник ўрта таълим муассасалари битирувчилари учун бу кўрсаткич 79,1 фоизни ташкил этади. Шу сабабли, касб-ҳунар ва техник маълумотга эга бўлган шахсларнинг ишга жойлашиш эҳтимоли олмаганларга нисбатан 16,3% кўпроқ.

Адабиётларни ўрганиш якунида хулоса қилиб айтганда, умумий ва касб-ҳунар-техникавий ўрта таълим ўртасидаги мувозанат мураккаб масала бўлиб, турли омиллар, жумладан, жамият тушунчалари, иқтисодий имкониятлар ва индивидуал имтиёзлар таъсир кўрсатади. Охир оқибат, ҳар иккала таълим тури ҳам ўзига хос хусусиятларга эга ва жамиятнинг умумий ривожланиши ва фаровонлигига ҳисса қўшади ва улар ўртасидаги танлов талабаларнинг интилишлари ва эҳтиёжларига, ҳар бир минтақанинг меҳнат бозори динамикасига мос келиши керак. Умуман олганда, профессионал таълимни ривожлантириш барча мамлакатлар учун умумий масалага айланиб бормоқдаки, уни мамлакатимизда истиқболларини ўрганишга талаб бор. Шундай экан, таълимнинг халқаро стандарт таснифини ўрганиш ва мамлакатдаги профессионал таълимни унга мослаштиришга бўлган зурурат ошиб бормоқда.

3. Тадқиқот методологияси.

Мақолда илмий абстракциялаш, индукция-дедукция каби назарий усулларида ва кузатиш каби усуллардан кенг фойдаланилган.

4. Таҳлил ва натижалар.

Таълимнинг халқаро стандарт таснифи (ISCED) 1970 йилларда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича ташкилоти (ЮНЕСКО) томонидан ишлаб чиқилган. 1997 йилда қайта кўриб чиқилган ISCED 2011 йилда ўзининг ҳозирги шаклини олди. Халқаро шартнома маҳсулоти сифатида ISCED таълим даражалари ва соҳалари бўйича таълим дастурлари ва тегишли малакаларни тартибга солиш учун мос ёзувлар ва таққослаш манбаи сифатида ишлайди. Бу ЮНЕСКОга аъзо давлатлар учун таққосланадиган маълумотларни тўплаш, йиғиш ва таҳлил қилиш учун яратилган глобал миқёсда жорий қилинган стандарт тизимдир. ISCED таълим фаолияти ва олинган компетенцияларни дастурларда белгиланган халқаро миқёсда амал қилувчи тоифаларга таснифлаш учун умумий асос сифатида ишлаб чиқилган. Асосий мақсад - ISCEDнинг асосий тушунчалари ва таърифлари халқаро миқёсда амал қилиши ва барча таълим тизимларини қамраб олиши (ЮНЕСКО, 2012).

Таълимнинг халқаро стандарт таснифи (International Standard Classification of Education - ISCED) ва касбга хос аккредитация стандартлари каби халқаро таснифлагичлар бутун дунё бўйлаб таълим дастурларини баҳолаш ва таққослаш учун мос ёзувлар нуқтаси бўлиб хизмат қилади. Улар касбий таълимнинг тузилиши ва мазмунини, шунингдек, тегишли харажатларни шакллантиришда ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Халқаро таснифлагичлар таълим дастурлари, муассасалар ва малакаларни глобал миқёсда таснифлаш ва баҳолаш учун фойдаланиладиган стандартлаштирилган тизимлар ёки йўриқномалардир. Ушбу таснифлагичлар касбий таълим соҳасида ҳал қилувчи роль ўйнайди, дастурни лойиҳалаш, сифатни таъминлаш ва харажатларни аниқлашнинг турли жиҳатларига таъсир қилади. Таълимнинг халқаро стандарт таснифининг асосий жиҳатларини қуйидаги 1-жадвалда келтирганмиз:

1-жадвал

Таълимнинг халқаро стандарт таснифининг асосий жиҳатлари

Кўрсаткич номи	Мазмуни
Таълим дастурларини стандартлаштириш	Халқаро таснифлагичлар таълим дастурларини тавсифлаш учун умумий тил ва тузилмани таъминлайди. Улар дастурларни аниқ соҳалар, даражалар ва турларга ажратади, бу эса чегаралар бўйлаб осон таққослаш ва таниб олиш имконини беради. Тиббий, юридик ёки муҳандислик дастурлари каби касбий таълим учун халқаро таснифлагичлар талаб қилинадиган асосий ўқув дастури ва компетенцияларни аниқлашга ёрдам беради, бу эса талабалар қаерда ўқишидан қатъи назар, изчил таълим даражасини олишини таъминлайди.
Сифат кафолати ва аккредитация	Кўпгина халқаро таснифлагичлар аккредитация ва сифатни таъминлаш жараёнлари билан боғлиқ. Таълим дастурлари белгиланган стандартларга мос келишини баҳолаш учун аккредитация органлари кўпинча ушбу таснифлагичлардан фойдаланадилар. Касбий таълим контекстида халқаро таснифлагичларга риоя қилиш аккредитация олишда ҳал қилувчи омил бўлиши мумкин, бу эса, ўз навбатида, дастурнинг обрўси ва тан олинишига таъсир қилади.
Мобиллик ва таниб олиш	Халқаро таснифлагичлар малакаларни тан олиш учун умумий асосни тақдим этиш орқали талабалар ва мутахассисларнинг ҳаракатчанлигини осонлаштиради. Халқаро стандартларга мувофиқ таснифланган дастурларнинг битирувчилари ўзларининг даражалари ва ваколатлари халқаро миқёсда тан олиниши эҳтимоли кўпроқ. Бу эътироф, айниқса, хорижий мамлакатларда иш қидираётган ёки қўшимча таълим олмоқчи бўлган мутахассислар учун муҳим.
Молиялаштириш ресурсларни тақсимлаш	Ҳукуматлар ва таълим муассасалари кўпинча ресурслар ва маблағларни тақсимлаш учун халқаро таснифлагичлардан фойдаланадилар. Халқаро стандартларга мос келадиган дастурлар молиялаштириш ёки қўллаб-қувватлаш нуқтаи назаридан имтиёзли режимга эга бўлиши мумкин. Аксинча, халқаро классификаторлар глобал стандартларга жавоб бериш учун қўшимча ресурслар ёки такомиллаштириш зарур бўлган соҳаларни аниқлаш учун ҳам ишлатилиши мумкин.
Нархларни аниқлаш ва солиштириш	Халқаро таснифлагичлар касбий таълим харажатларини аниқлашга бир неча йўллар билан таъсир кўрсатиши мумкин. Улар ўқув тўловлари ва бошқа харажатлар тўғрисида қарор қабул қилиш учун муассасаларга ўз дастурларини глобал тенгдошлар билан таққослашда ёрдам беради. Халқаро стандартларга жавоб берадиган дастурни етказиб бериш нархи бошқача бўлиши мумкин ва бу таълим нархига таъсир қилиши мумкин.
Глобал ҳамкорлик таққослаш	Халқаро классификаторларга риоя қилган ҳолда, таълим муассасалари ҳамкорлик, тадқиқот ва таққослашни рағбатлантирадиган глобал тармоқнинг бир қисмига айланади. Бу илғор тажриба алмашиш ва касбий таълим дастурларини доимий такомиллаштиришга олиб келиши мумкин.
Тартибга солиш	Ҳукуматлар кўпинча таълим сиёсати ва тартибга солиш учун асос сифатида халқаро таснифлагичлардан фойдаланадилар. Улар халқаро стандартларни миллий қонунлар ва қоидаларга киритишлари мумкин, бу эса таълим харажатлари қандай белгиланиши ва тартибга солинишига бевосита таъсир қилиши мумкин.

1-жадвалдаги маълумотларга таяниб хулоса қиладиган бўлсак, халқаро таснифлагичлар таълим дастурларини, шу жумладан касбий таълим соҳасидаги дастурларни тоифалаш ва баҳолаш учун асос бўлиб хизмат қилади. Уларнинг роли

таснифлаш ва аккредитациядан ташқарида бўлиб, таълимнинг турли жиҳатларига, жумладан, харажатларни аниқлаш, сифат кафолати ва глобал тан олинишига таъсир қилади. Халқаро таснифлагичлар ва касбий таълим ўртасидаги ўзаро боғлиқликни тушуниш глобал миқёсда таълим сифати, таққосланувчанлиги ва долзарблигини таъминлаш учун жуда муҳимдир.

Ўзбекистонда профессионал таълим тизими яхши йўлга қўйилган, бироқ у жадал ривожланаётган глобал муҳитга мослашишда қийинчиликларга дуч келмоқда. Сабаби мавжуд тизим, биринчи навбатда, анъанавий тармоқларга қаратилган бўлиб, касбий таълим билан боғлиқ харажатлар кўплаб интилувчан талабалар учун тўсиқ сифатида қўрилган.

Ўзбекистонда профессионал таълим харажатларини халқаро таснифларга мослаштириш сифатни яхшилашга олиб келиши мумкин. Профессионал таълим муассасалари глобал стандартларга жавоб бериш учун рағбатлантирилса, уларни ривожлантириш, инфратузилма ва тадқиқотларга сармоя киритилиши истиқболда фойда келтиради.

Харажатларни халқаро меъёрларга мувофиқ равишда тўғрилаш касбий таълимни талабаларнинг кенг доираси учун янада қулайроқ қилиши мумкин. Ўзбекистон жаҳон иқтисодиётида янада рақобатбардош ўйинчи бўлишга интилаётган экан, касбий таълим харажатларини халқаро таснифларга мослаштириш глобал талабларга кўпроқ мос келадиган ишчи кучини етиштиришга ёрдам беради. Бу, ўз навбатида, хорижий сармояларни жалб этиш, инновациялар ва тадбиркорлик учун янада қулай муҳит яратиши мумкин.

Келажакда профессионал таълим харажатларининг халқаро стандартларини қабул қилиш орқали Ўзбекистон халқаро таълим муассасалари билан ҳамкорликни осонлаштириши мумкин. Бунга талабалар ва профессор-ўқитувчилар алмашинуви дастурлари, қўшма тадқиқот лойиҳалари ва жаҳонга машҳур университетлар билан ҳамкорлик қилиш киради.

Таълим харажатлари халқаро стандартларга мос келса, Ўзбекистон хорижлик талабалар учун янада жозибадор манзилга айланади. Бу халқаро талабалар оқимиغا олиб келиши мумкин, бу маданий хилма-хилликка ва таълим муассасалари учун даромад олишига ҳисса қўшиши мумкин.

Касбий таълим харажатларини халқаро таснифларга мослаштириш истиқболлари истиқболли бўлсада, бир қатор муаммолар ва мулоҳазаларни ҳал қилиш керак. Таълим харажатларидаги тузатишлар профессионал таълим муассасалари ва талабалар учун иқтисодий жиҳатдан барқарор бўлишини таъминлаш, сифат ва арзонлик ўртасидаги тўғри мувозанатни сақлаш жуда муҳимдир. Ҳукумат ушбу ўзгаришларни самарали амалга оширишда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Ўтиш жараёни муваффақиятли бўлишини таъминлаш учун у молиялаштириш ва сиёсатни ишлаб чиқиш нуқтаи назаридан ёрдам кўрсатиши керак. Ўзбекистонда профессионал таълим харажатларини халқаро талабларга мос равишда тартибга солиш пухта режалаштириш, ҳамкорлик ва сифатли таълимга интилиш талаб қиладиган мураккаб жараён ҳисобланади. Шу сабабли уни амалга ошириш учун маълум стратегия чораларни ишлаб чиқиш лозим бўлади, хусусан:

1. Кенг қамровли баҳолашни ўтказиш, яъни Ўзбекистондаги мавжуд таълим тизимини ҳар томонлама таҳлил қилиш, таълим сифати, инфратузилма, профессор-ўқитувчилар малакаси ва жорий харажатлар таркибини баҳолаш лозим.

2. Халқаро стандартларга нисбатан кўрсаткич, яъни профессионал таълим харажатларининг халқаро мезонлари ва стандартларини аниқлаш, кучли таълим тизимига эга мамлакатлардаги профессионал таълим муассасаларининг харажатлар тузилмаларини ўрганишни ўз ичига олиши мумкин.

3. Аниқ йўл харитасини ишлаб чиқиш, яъни таълим харажатларини тузатиш учун аниқ ва батафсил йўл харитасини яратиш, халқаро талабларга мувофиқлаштириш учун зарур бўлган аниқ мақсадлар, муддатлар ва қадамларни кўрсатиш керак.

4. Давлат маблағларини кўпайтириш, ҳукумат ўтиш жараёнини қўллаб-қувватлаш учун етарли маблағ ажратиши керак. Бунга таълим муассасаларига субсидияларни кўпайтириш, инфратузилмага сармоя киритиш ва талабаларга молиявий ёрдам кўрсатиш киради.

5. Ўқитиш сифатини ошириш учун профессор-ўқитувчиларни илмий даража олиш, конференцияларда қатнашиш ва тадқиқот ишларида қатнашишга ундаш.

6. Турли хил ижтимоий-иқтисодий муҳитдаги талабалар учун таълимни янада қулайроқ қилиш учун мустаҳкам молиявий ёрдам дастурлари ва стипендия имкониятларини яратиш лозим.

7. Давлат-хусусий шериклик асосида хусусий секторлар билан ҳамкорликни ривожлантириш. Бу соҳага тегишли ўқув дастурларини ишлаб чиқиш ва таълим муассасаларини молиявий қўллаб-қувватлашга олиб келиши мумкин.

Шуни айтиш керакки, Ўзбекистонда профессионал таълим харажатларини халқаро талабларга мослаштириш кўп қиррали иш бўлиб, ҳукумат, таълим муассасалари ва турли манфаатдор томонларнинг келишилган саъй-ҳаракатларини талаб қилади. Сифат, қулайлик ва долзарбликка сармоя киритиб, Ўзбекистон ўзини глобал таълим шароитида рақобатбардош ўйинчи сифатида кўрсатиши мумкин ва натижада ўз иқтисодиёти ва бутун жамият учун фойда келтиради.

5. Хулоса.

Ўзбекистонда касбий таълим харажатларини халқаро таснифларга мослаштириш истиқболлари истиқболли. Ушбу ҳаракат таълим сифатини ошириш, кириш имкониятини ошириш, глобал рақобатбардошликни ошириш, халқаро ҳамкорликни ривожлантириш ва чет эллик талабаларни жалб қилиш салоҳиятига эга. Бироқ, бу имтиёزلарни амалга ошириш учун пухта режалаштириш, давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, тенглик ва фойдаланиш имкониятига содиқлик муҳим аҳамиятга эга. Халқаро стандартларга мослашган ҳолда, Ўзбекистон ўзини Марказий Осиёда сифатли таълим маркази сифатида кўрсатиши ва иқтисодий ривожланиш ва жаҳон миқёсида тан олинishi йўлида муҳим қадамлар қўйishi мумкин.

Адабиётлар:

Berk, Ş. (2019). *Modüler sistemin değerlendirilmesi: Modüler sistem, program değerlendirme, mesleki ve teknik eğitim* (2. Baskı). Pegem Atıf İndeksi, 1-245.

Berk, Ş. (2022). General Education Versus Vocational Education: Vocational Education and Its Future. In: Akgün, B., Alpaydın, Y. (eds) *Education Policies in the 21st Century*. Maarif Global Education Series. Palgrave Macmillan, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-19-1604-5_6

BMZ Strategy Paper. (2012). Vocational education and training in German development policy (Position paper). https://www.bmz.de/en/publications/archiv/type_of_publication/strategies/Strategiepapier326_08_2012.pdf

CEDEFOP. (2017). The changing nature and role of vocational education and training in Europe: Volume 2: Results of a survey among European VET experts (CEDEFOP Research Paper; No. 64). Luxembourg: Publications Office. <http://dx.doi.org/10.2801/548024>

CEDEFOP & ETF. (2020). The importance of being vocational: Challenges and opportunities for VET in the next decade (CEDEFOP and ETF Discussion Paper). <https://doi.org/10.2801/009305>; https://www.etf.europa.eu/sites/default/files/2020-07/importance_of_being_vocational.pdf

Eurostat. (2020). Employment rates of recent graduates statistics explained. <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/pdfscache/44912.pdf>

Hanushek, E. A., Schwerdt, G., Woessmann, L., & Zhang, L. (2017). General education, vocational education, and labor-market outcomes over the lifecycle. *Journal of Human Resources*, 52(1), 48–87. Return to ref 2017 in article

Jüttler, A., Schumann, S., Neuenschwander, M. P., & Hofmann, J. (2020). General or vocational education? The role of vocational interests in educational decisions at the end of compulsory school in Switzerland. *Vocations and Learning*, 14, 1–31.

OECD. (2020). Education at a glance 2020: OECD indicators. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/69096873-en>

UNESCO. (2012). International standard classification of education: ISCED 2011. UNESCO Institute for Statistics. <http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/international-standard-classification-of-education-isced-2011-en.pdf>

ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ СУБЪЕКТЛАРДА МЕҲНАТ САМАРАДОРЛИГИ ЎЗГАРИШИГА ТАЪСИР ҚИЛУВЧИ ОМИЛЛАР

Сувонов Б.Б.

Тошкент давлат иқтисодиёт университети

Аннотация: Меҳнат самарадорлиги хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолияти ва рақобатбардошлигида ҳал қилувчи рол ўйнайди, бу корхоналарни, тармоқларни ва бутун иқтисодиётни қамраб олади. Ушбу мақола хўжалик юритувчи субъектларда меҳнат самарадорлигини ўзгаришига олиб келадиган кўп қиррали омилларни ўрганади.

Калит сўзлар: меҳнат самарадорлиги, иқтисодий субъектлар, технологик ютуқлар, ходимларнинг фаровонлиги, меҳнат унумдорлиги, инсон капитали, ишчи кучи.

Аннотация: Производительность труда играет решающую роль в эффективности работы и конкурентоспособности хозяйствующих субъектов, которая охватывает предприятия, отрасли и всю экономику. В данной статье рассматриваются многогранные факторы, которые приводят к изменению производительности труда в хозяйствующих субъектах.

Ключевые слова: эффективность труда, субъекты хозяйствования, технологические достижения, благосостояние работников, производительность труда, человеческий капитал, рабочая сила.

Abstract: Labor efficiency plays a decisive role in the performance and competitiveness of economic entities, which covers enterprises, industries and the entire economy. This article examines the multifaceted factors that lead to changes in labor efficiency in economic entities.

Key words: labor efficiency, economic entities, technological advances, employee well-being, labor productivity, human capital, workforce.

1. Кириш.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг мураккаб тузилмасида меҳнат самарадорлиги кўрсаткичларига эришиш мураккаб жараён бўлиб, корхоналар, саноат ва бутун иқтисодиётнинг муваффақияти ва барқарорлигини бирлаштиради. Бироқ, меҳнат самарадорлигининг динамик табиати унинг ўсишига туртки берадиган ёки тўсқинлик қиладиган кўплаб омилларга боғлиқ. Ушбу омилларни ва уларнинг мураккаб ўзаро таъсирини тушуниш замонавий бизнес ва сиёсатчилар учун доимо ривожланиб бораётган иқтисодий тизимни бошқаришга интилаётганда жуда муҳимдир.

"Меҳнат самарадорлиги" атамаси хўжалик юритувчи субъектнинг, хоҳ у кичик корхона ёки кўпмиллатли корпорация бўладими, ресурслардан фойдаланишни

минималлаштириш билан бирга ўз меҳнат унумдорлиги ва ишлаб чиқариш ҳажмини оптималлаштириш қобилиятини қамраб олади. Бу рақобатбардошлик, рентабеллик ва умумий иқтисодий ўсишнинг ажралмас таркибий қисмидир. Шунга қарамай, бу самарадорлик статик эмас ва унинг траекториясига кўп сонли ички ва ташқи кучлар таъсир қилади.

Ушбу мақола меҳнат самарадорлигининг кўп қиррали соҳасини ўрганиб, уни шакллантирувчи омилларнинг мураккаб тармоғини очишга қаратилган.

2. Адабиётлар шарҳи.

Технологик тараққиёт меҳнат унумдорлигидаги ўзгаришларнинг муҳим омили ҳисобланади. Автоматлаштириш, сунъий интеллект ва робототехника самарадорликни ошириш потенциалига эга, аммо ишчи кучини сиқиб чиқариши мумкин. Э.Брйнжолфссон ва К.Мкелхеран (2016) каби олимлар ушбу технологияларнинг меҳнат бозорларига таъсирини ўрганиб, ишчи кучининг малакасини ошириш ва мослашиш зарурлигини таъкидладилар.

Аҳолининг қариши ва авлодлар алмашинуви каби ишчи кучи таркибидаги ўзгаришлар меҳнат самарадорлигига таъсир қилади. Н.Блоом ва бошқалар томонидан тадқиқот (2019) қариган ишчи кучининг унумдорлик даражасини сақлаб қолишдаги қийинчиликларга қандай олиб келиши мумкинлигини муҳокама қилади.

Хўжалик юритувчи субъектлардаги маданият ва бошқарув услуги меҳнат самарадорлигига сезиларли таъсир кўрсатади. Ч.Ўреиллй ва Ж.Пфеффер (2000) томонидан олиб борилган тадқиқотлар меҳнат унумдорлигини оширишда ижобий ташкilot маданияти, ходимларни жалб қилиш ва етакчилик амалиётининг муҳимлигини таъкидлайди.

Ҳукумат сиёсати, жумладан, меҳнат қонунлари, солиққа тортиш ва субсидиялар меҳнат самарадорлигини шакллантириши мумкин. А.Бассанини ва Р.Дувал (2006) томонидан олиб борилган тадқиқотлар меҳнат бозори қоидаларининг унумдорликка таъсирини ўрганиб, мослашувчан меҳнат бозорлари самарадорликни ошириши мумкинлигини кўрсатади.

Глобаллашган дунёда иқтисодиётларнинг ўзаро боғлиқлиги меҳнат самарадорлигига таъсир қилиши мумкин. Р.Балдвин (2016) томонидан таҳлил қилинган халқаро савдо шаклларидаги ўзгаришлар иқтисодий субъектларда бандлик ва самарадорликнинг ўзгаришига олиб келиши мумкин.

Таълим ва малака оширишга инвестициялар меҳнат самарадорлигини ошириш учун жуда муҳимдир. Э.Ҳанушек ва Л.Воессманн (2012) томонидан олиб борилган тадқиқотлар таълим сифати ва меҳнат унумдорлиги ўртасида кучли ижобий муносабатлар мавжудлигини кўрсатади.

Иқтисодий цикллار, жумладан, таназзул ва иқтисодий бумлар меҳнат самарадорлигига бевосита таъсир қилади. В.Рамей ва М.Шапиро (2001) каби олимлар меҳнат унумдорлигининг циклик табиатини ва унинг бизнес цикллари билан боғлиқлигини ўрганди.

Технологик ўзлаштириш тезлиги ва даражаси, шу жумладан жараёнларни рақамлаштириш М.Муро ва бошқалар (2019) томонидан ўрганилади. Рақамли технологиялар операцияларни соддалаштириши ва меҳнат самарадорлигини ошириши мумкин, деган хулоса шакллантирилади.

Ходимларнинг фаровонлиги ва иш ва ҳаёт мувозанати меҳнат самарадорлигига таъсир қилувчи омиллар сифатида тобора кўпроқ эътироф этилмоқда. Ж.Греенхаус ва бошқалар томонидан олиб борилган тадқиқот (2003) соғлом иш ва ҳаёт мувозанати қандай қилиб юқори маҳсулдорликка олиб келиши мумкинлигини муҳокама қилади.

Экологик барқарорлик амалиётлари меҳнат самарадорлигига таъсир қилиши мумкин. М.Портер ва Ван Дер Линде (1995) томонидан олиб борилган тадқиқотларда "яшил маҳсулдорлик" тушунчаси ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш амалиётлари самарадорликни оширишга қандай ёрдам бериши мумкинлиги ҳақида тушунча берилган.

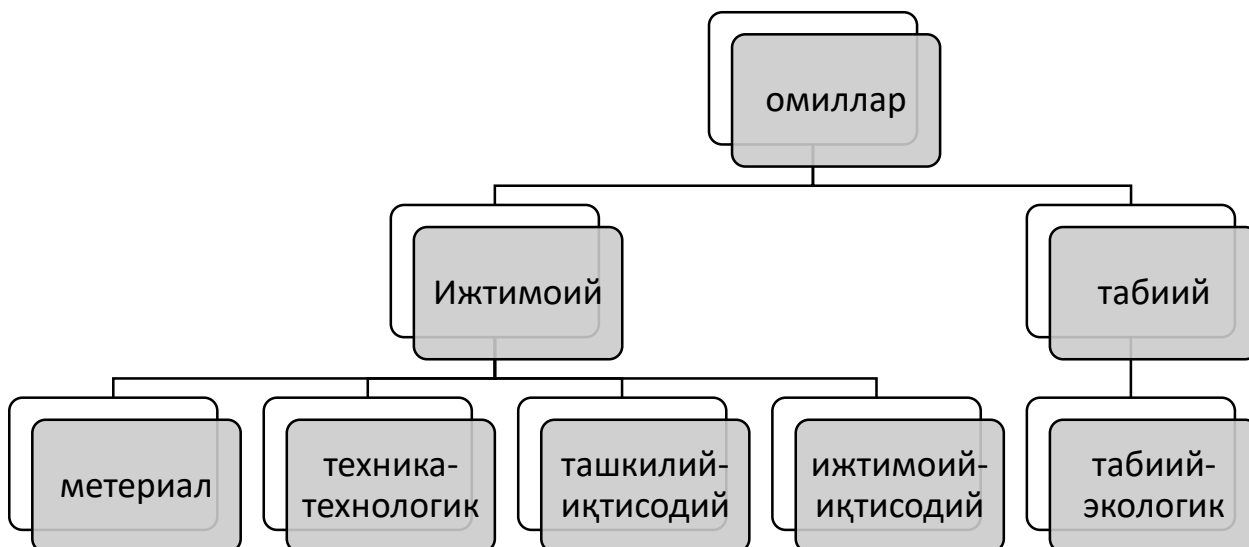
Хулоса қилиб айтганда, адабиётларда хўжалик юритувчи субъектларда меҳнат самарадорлигига таъсир этувчи омилларнинг мураккаб ўзаро таъсири очиб берилган. Бу омиллар алоҳида эмас, лекин тез-тез бир-бири билан ўзаро таъсирланиб, динамик ва ривожланаётган жараённи яратади. Ушбу динамикани тушуниш доимий ўзгарувчан иқтисодий муҳитда меҳнат самарадорлигини оптималлаштиришга интилаётган корхоналар, сиёсатчилар ва тадқиқотчилар учун жуда муҳимдир. Ушбу мақола омилларни ва уларнинг меҳнат самарадорлиги контекстидаги оқибатларини батафсил кўриб чиқади.

3. Таҳлил ва натижалар.

Меҳнат унумдорлигига таъсир қилувчи омиллар таснифининг муаллифлик версияси 1-расмда келтирилган. Ушбу омилларни қуйидагича таснифлаш мумкин:

Унда барча омиллар ижтимоий ва табиийга бўлинади. Табиий омиллар хўжалик юритувчи субъектнинг ўз фаолиятини амалга оширадиган ва у таъсир қила олмайдиган шароитларни ифодалайди. Буларга иқлим шароити, табиий ресурсларнинг мавжудлиги, кон-геологик шароитлар ва бошқалар киради. Ижтимоий омиллар манбаларига кўра қуйидагиларга бўлинади (В.И.Орехов ва бошқалар, 2014):

- 1) инновацион;
- 2) ижтимоий;
- 3) иқтисодий, ҳуқуқий ва тартибга солувчи.

1-расм. Меҳнат унумдорлигига таъсир қилувчи омиллар¹

Инновацион блок моддий-техникавий ва технологик, ташкилий-иқтисодий омиллардан иборат. Техник ва технологик омиллар янада самарали ва прогрессив технология ва янги (такомиллаштирилган) ускуналардан фойдаланиш билан тавсифланади. Буларга қуйидагилар киради:

ускуналарни модернизация қилиш;

¹ расм муаллиф ишланмаси

ишлаб чиқаришни механизациялаш даражасини ошириш (ноу-хауни жорий этиш);

эскирган асбоб-ускуналарни янги, илғор ва самаралироқларига алмаштириш; ишлаб чиқаришни автоматлаштириш (автоматик линиялардан, автоматлаштирилган тизимлардан фойдаланиш);

ишлаб чиқаришни роботлаштириш (Э.Бринжолфссон ва К.Мкелхеран, 2016).

Ушбу омилларнинг меҳнат унумдорлигига таъсири янги асбоб-ускуналар ва машиналарга инвестицияларни талаб қилади. Шунинг учун қуйидаги шартларга риоя қилиш керак: инновация жорий этилгандан кейин маҳсулот бирлигига тўғри келадиган моддийлаштирилган меҳнат миқдори инновация жорий этилгунга қадар мавжуд бўлган ҳажмдан ошмаслиги керак. Инновацион блокнинг моддий омиллари янги турдаги хом ашё, илғор материаллар ва бошқалардан фойдаланиш билан тавсифланади. Уларга, шунингдек, техник ва технологик омилларга таъсири нафақат меҳнат ресурсларини, балки материаллар, хом ашё, асбоб-ускуналар, энергия ва бошқаларни тежаш имконини беради. Ташкилий ва иқтисодий омилларнинг роли прогрессив равишда ортиб бормоқда. иқтисодиётнинг ривожланиши. Бу омиллар ташкилий-иқтисодий, бошқарув-ҳуқуқий муносабатлар тизими, ишлаб чиқаришни ташкил этиш даражаси, меҳнат, бошқарув, мулкый муносабатлар ва бошқалар билан белгиланади. Буларга қуйидагилар киради: ишлаб чиқаришни бошқаришни ташкил этиш, хусусан:

ишлаб чиқаришни бошқариш тизимларини такомиллаштириш;

бошқарув аппарати тузилмасини такомиллаштириш;

ишлаб чиқариш жараёнларини оператив бошқаришни такомиллаштириш;

ишлаб чиқаришни бошқаришнинг автоматлаштирилган тизимлари ва роботларини жорий этиш ва ривожлантириш, шу жумладан улар доирасидаги объектларнинг мумкин бўлган максимал сони.

Меҳнат ташкилотлари, шу жумладан:

- касб ва функцияларни бирлаштириш доирасини кенгайтириш;
- илғор усул ва услублардан фойдаланиш;
- меҳнат харажатларининг техник жиҳатдан асосланган стандартларини қўллаш;

• иш ўринларини ташкил этиш ва уларга хизмат кўрсатишни такомиллаштириш;

• кадрларни касбий танлашни такомиллаштириш, уларни тайёрлаш ва малакасини оширишни такомиллаштириш (А.Бассанини, Р.Дувал, 2006);

• меҳнатни ташкил этишнинг мослашувчан шаклларида фойдаланиш;

• ходимларни фаоллаштириш чоралари;

• меҳнат шароитларини яхшилаш, меҳнат ва дам олиш режимларини рационализация қилиш;

• меҳнатга ҳақ тўлаш тизимида рағбатлантириш компонентини ошириш.

Ишлаб чиқариш ташкилотлари, хусусан:

• ишлаб чиқаришни техник, моддий ва кадрлар тайёрлашни такомиллаштириш;

• асосий ишлаб чиқаришда ишлаб чиқариш бўлинмаларини ташкил этиш ва ускуналарни йўналтиришни такомиллаштириш;

• қўллаб-қувватлаш хизматлари ва объектлари: омбор, транспорт, инструментал, энергетика, маиший ва бошқа турдаги ишлаб чиқариш хизматларини ташкил этишни такомиллаштириш. Ташкилий ва иқтисодий омилларга таъсир қилмасдан, моддий-техникавий ва технологик омилларнинг таъсиридан максимал самарага эришиш мумкин эмас (В.Рамей, М.Шапиро, 2001).

Глобаллашув ва ахборот-коммуникация технологияларининг ривожланишининг замонавий шароитида корхонада меҳнат унумдорлиги ва унинг рақобатбардошлигини оширишда етакчи рол энди нафақат илмий-техника тараққиётига, балки унинг инновацион таркибий қисмига тегишли бўлиб, шунинг учун ҳам корхонада меҳнат унумдорлиги ва рақобатбардошлигини оширишда етакчи рол ўйнайди. ҳам ижтимоий, ҳам тирик меҳнат унумдорлигининг ўсиши инновацион блокнинг элементлари ҳисобланади. Ижтимоий блок шахс ва жамоанинг тадбиркорлик, меҳнат, интеллектуал ва ижтимоий-демографик имкониятларидан фойдаланиш билан боғлиқ. Ушбу блокнинг аҳамияти ишчиларнинг таркиби ва малакаси, ходимларнинг меҳнатга муносабати, меҳнат шароитлари ва меҳнатни ижтимоий ҳимоя қилиш даражаси билан изоҳланади. У ижтимоий-иқтисодий омилларни ва инсоннинг генетик ва антропологик қобилиятига таъсир қилувчи омилларни ўз ичига олади. Ижтимоий-иқтисодий омилларга қуйидагилар киради:

- меҳнатга ҳақ тўлашни яхшилаш;
- тариф ставкасини ошириш;
- ижтимоий таъминот даражаси;
- мотивация тизимини такомиллаштириш ва бошқалар (Э.Н.Кузьбожев, И.Ф.Рябцева, 2013).

Шахснинг генетик ва антропологик хусусиятларига шахснинг физиологик ва ижтимоий-психологик хусусиятларини тавсифловчи омиллар мажмуи киради. Ижтимоий ва психологик омилларга қуйидагилар киради:

- ишчи кучи сифати;
- жамоанинг ижтимоий-демографик таркиби;
- ходимларни тайёрлаш даражаси (малакаси);
- ходимларнинг интизоми;
- ходимларнинг меҳнат фаолияти ва ижодий ташаббуси;
- қиймат йўналишлари тизими;
- ходимларнинг ишга муносабати;
- бўлимда ва умуман корхонада этакчилик услуги ва бошқалар (Р.Балдвин, 2016).

Ижтимоий омилларнинг жонли меҳнат унумдорлигига таъсирини баҳолаш жуда қийин вазифадир, чунки бу эрда турли хил таъсир кўрсатадиган сифат ва миқдорий омиллар жуда кўп. Корхонада меҳнат унумдорлигини ошириш учун энг самарали ходимларни топиш учун жами ҳисоб-китобларда кўрсаткичларнинг ўртача қийматдан оғишлари ҳисобга олинмаганлиги сабабли ҳар бир ходимнинг ишлаб чиқариш ҳажмини ҳисоблаш керак. Бошқа омилларнинг таъсири, масалан, ходимларнинг ўзига хос қобилиятлари (масалан, маълумот, ёш, тажриба, соғлиқ ҳолати ва бошқалар), аммо бу усулларнинг нархига эътибор қаратиш лозим. Иқтисодий, ҳуқуқий ва тартибга солувчи омиллар меҳнат унумдорлигини барча даражаларда ўсиши учун маъмурий, услубий ва моддий шарт-шароитларни яратади.

Кўриб чиқилаётган барча омиллар икки гуруҳга бўлинади, улар якуний маҳсулотнинг ижтимоий нормал фойдалилик даражасини сақлаб қолиш шарти билан моддийлаштирилган ва жонли меҳнат унумдорлигига бевосита миқдорий таъсир кўрсатади. Техник ва технологик омиллар гуруҳи асбоб-ускуналар, технология ва бошқаларнинг ўзгариши шаклида ижтимоий меҳнат унумдорлигига ҳам, жонли меҳнат унумдорлигига ҳам бевосита таъсир қилади, чунки такомиллаштирилган ёки тубдан янги техника ва технологияда ишлаш талаб қилади. юқори малака, маълум тажриба ва қобилиятлар, билим ва кўникмалар. Ҳар икки йўналишда ҳам меҳнат унумдорлигига таъсир қилувчи омилларнинг яна бир гуруҳи ташкилий ва иқтисодийдир. Мужассамланган меҳнат унумдорлигига таъсир

ишлаб чиқаришни ташкил этиш омиллари таъсирида, жонли меҳнатга эса меҳнатни ташкил этиш ва ишлаб чиқаришни бошқариш орқали намоён бўлади.

4. Хулоса.

Юқорида санаб ўтилган омиллар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ: бир омилнинг ўзгариши бошқа омилларнинг ўзгаришига олиб келади, бошқасини мослаштирмасдан маълум бир омилнинг ўзгариши мумкин эмас ёки самарасиз. Ишлаб чиқилган корхона стратегиясини унга "боғлаш" учун меҳнат унумдорлигининг умумий кўрсаткичи қийматига кўп жиҳатдан таъсир қилувчи ўзаро боғлиқ омилларнинг хилма-хиллигида доминант гуруҳни аниқлаш бир хил даражада муҳимдир. Бу корхонани бошқариш механизми ва ташкилий шаклини тўғрилаш имконини беради, бу эса меҳнат унумдорлигини ошириш учун ажратилган ресурсларни сезиларли даражада тежашга ёрдам беради.

Шу муносабат билан, маълум бир корхонада меҳнат унумдорлиги даражасининг ўзгариши сабабларини аниқлашда, ишлаб чиқилган таснифдан унга таъсир қилувчи кўплаб омилларни тизимлаштириш учун фойдаланиш таклиф этилади, чунки индивидуал омиллар уларни жойлаштириш учун ҳар хил харажатлар ва ҳаракатларни талаб қилади. Ўз навбатида, уларнинг ҳар бири якуний кўрсаткич қийматининг ўзгаришига турли хил таъсир даражаси билан белгиланади. Шундай қилиб, ишлаб чиқилган кўп факторли моделга асосланиб, иш берувчи ва ходимларнинг манфаатларини бирлаштиришнинг мотивацион механизмини тўғри ва мақбул шакллантириш, шунингдек, компания самарадорлигини ва унинг рақобатбардошлигини ошириш учун оқилона бошқарув қарорларини қабул қилиш мумкин бўлади.

Адабиётлар:

Andrea Bassanini & Romain Duval, 2006. "Employment Patterns in OECD Countries: Reassessing the Role of Policies and Institutions," OECD Economics Department Working Papers 486, OECD Publishing.

Baldwin, Richard. (2016). "The World Trade Organization and the Future of Multilateralism." *Journal of Economic Perspectives*, 30 (1): 95-116.

Brynjolfsson, Erik & McElheran, Kristina (2016) Data in Action: Data-Driven Decision Making in U.S. Manufacturing. SSRN Electronic Journal. 10.2139/ssrn.2722502.

Bloom, Nicholas, Erik Brynjolfsson, Lucia Foster, Ron Jarmin, Megha Patnaik, Itay Saporta-Eksten, and John Van Reenen. 2019. "What Drives Differences in Management Practices?" *American Economic Review*, 109 (5): 1648-83.

Hanushek, Eric & Woessmann, Ludger. (2009). Do Better Schools Lead to More Growth? Cognitive Skills, Economic Outcomes, and Causation. *Journal of Economic Growth*. 17. 10.1007/s10887-012-9081-x.

Greenhaus, Jeffrey & Collins, Karen & Shaw, Jason. (2003). The relation between work-family balance and Quality of Life. *Journal of Vocational Behavior*. 63. 510-531. 10.1016/S0001-8791(02)00042-8.

Mark Muro, Robert Maxim, and Jacob Whiton (2019). Automation and Artificial Intelligence: How machines are affecting people and places. January 24, <https://www.brookings.edu/articles/automation-and-artificial-intelligence-how-machines-affect-people-and-places/>

O'Reilly, Charles & Pfeffer, Jeffrey. (2000). Hidden Value: How Great Companies Achieve Extraordinary Results with Ordinary People.

Porter, Michael E., and Claas van der Linde. 1995. "Toward a New Conception of the Environment-Competitiveness Relationship." *Journal of Economic Perspectives*, 9 (4): 97-118.

Valerie A. Ramey & Matthew D. Shapiro, (2001). "Displaced Capital: A Study of Aerospace Plant Closings," Journal of Political Economy, University of Chicago Press, vol. 109(5), pages 958-992, October.

Кузьбожев Э.Н., Рябцева И.Ф. (2013) Прогресс и производительность труда: Монография. М.: ИНФРА-М. 174 с.

Орехов В.И., Орехова Т.Р., Карагодина О.В. (2014) Антикризисная модель роста экономики России на основе обеспечения повышения производительности труда: Монография. М.: ИНФРА-М. 111 с.

ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИК ТУШУНЧАСИ ТАЪРИФИ ВА ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Тошназарова Н.С.

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти

Аннотация. Ушбу мақолада иқтисодчи олимларнинг иқтисодий самарадорлик тушунчасига берган таърифлари ўрганилган. Берилган таърифлар мазмун ва моҳиятига кўра учта ёндашувга ажратилган. Хорижлик олимлар ва халқаро стандартлар талаблари ўрганилган. Тадқиқот натижалари асосида иқтисодий самарадорлик тушунчасининг такомиллашган таърифи ишлаб чиқилган. Ушбу таърифда юқори даромад олиш, ресурсларни оптимал тақсимлаш, харажатларни қисқартириш, меҳнат ресурсларидан самарали фойланиш орқали ресурслар ва харажатларнинг пул бирлигига тўғри келадиган фойдани (самарани) меъёрда ва ундан ортиқ бўлишини таъмин этилиши каби муҳим хусусиятлар эътироф этилди.

Калитли сўзлар: иқтисодий самарадорлик, иқтисодий ресурслар, харажатлар, фойдаланилган ресурслар, активлар.

Аннотация. В данной статье рассматриваются определения, данные экономистами понятию экономической эффективности. Данные определения делятся на три подхода по содержанию и сущности. Изучены требования зарубежных ученых и международные стандарты. По результатам исследования разработано уточненное определение понятия экономической эффективности. В этом определении важны такие признаки, как получение высоких доходов, оптимальное распределение ресурсов, снижение издержек, эффективное использование трудовых ресурсов, обеспечение того, чтобы прибыль (эффективность), соответствующая денежной единице ресурсов и затрат, находилась в пределах нормы и превышала которые признаны.

Ключевые слова: экономическая эффективность, экономические ресурсы, затраты, используемые ресурсы, активы.

Abstract. This article examines the definitions given by economists to the concept of economic efficiency. The given definitions are divided into three approaches according to content and essence. The requirements of foreign scientists and international standards have been studied. Based on the results of the research, an improved definition of the concept of economic efficiency was developed. In this definition, important features such as obtaining high income, optimal allocation of resources, reduction of costs, effective use of labor resources, ensuring that the profit (effectiveness) corresponding to the monetary unit of resources and costs are within the norm and more than that are recognized.

Key words: economic efficiency, economic resources, costs, used resources, assets.

1. Кириш.

2022 - 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида (2022) “Иқтисодиётни электр энергияси билан узлуксиз таъминлаш ҳамда «Яшил иқтисодиёт» технологияларини барча соҳаларга фаол жорий этиш, иқтисодиётнинг энергия самарадорлигини 20 фоизга ошириш” вазифасининг қўйилиши иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланишни тақозо этади.

Иқтисодий самарадорлик иқтисодий категориядир. Иқтисодиёт фани ва амалий иқтисодиётнинг асосий мақсади ҳам иқтисодий самарадорликка эришиш ҳисобланади. Иқтисодиёт фани вужудга келгандан буён иқтисодий самарадорлик масалалари ўрганилган. Иқтисодиётнинг глобаллашуви, инновацион иқтисодиёт, рақамли иқтисодиётга ўтиш шароитида ҳамда илғор хорижий тажрибалардан самарали фойдаланиш, халқаро стандартларни жорий қилиш иқтисодий самарадорликни янгича тавсифлашни зарурият қилиб қўймоқда. Аксарият таърифларда иқтисодий самарадорлик олинган натижаларнинг сарфланган ресурслар нисбати билан баҳоланиши эътироф этилган. Иқтисодий самарадорлик тушунчаси кенг қиррали тушунча, уни ягона таъриф билан изоҳлаш ёки маълум бир кўрсаткичлар ва ўлчагичлар билан ифодалаш мураккаб масала. Лекин, бугунги кунда такомиллашган таърифга зарурият мавжуд. Унинг барча хусусиятларини ўзида мужассамлаштирилган таъриф керак. Бунинг учун эса мавжуд таърифларни таҳлил қилиш, уларни гуруҳлаш, улардаги кучли жиҳатлари ва камчиликларини қайд қилиш, хориж тажрибасини ўрганиш ва мукаммаллашган таъриф ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Иқтисодий самарадорлик кўрсаткичи бу кўп қиррали, мураккаб иқтисодий категория бўлиб, бугунги кунда ушбу категориянинг барча томондан яқдиллик билан қабул қилинган ягона таърифи мавжуд эмас. Шу боис, мукаммал таърифни яратишга бўлган тадқиқотлар албатта керак.

2. Адабиётлар шарҳи.

Тадқиқот ишида йирик иқтисодчи олимлар Қ.Х.Абдурахмонов (2004), А.Ўлмасов (2014), А.Ваҳобов (2016), Ш.Ш. Шодмонов (2016), М.Қ.Пардаев (2007) ишлари тадқиқ этилди. Уларнинг иқтисодий самарадорликка берган таърифлари ўрганилди. Бундан ташқари тадқиқот ишида халқаро стандартлар ва хорижий иқтисодчи олимлар, жумладан С.Д. Предыбайло (2015), О.Е. Оборина (2020), Dheeraj Vaidya (2022) ва В. Јовановић ларнинг (2022) қарашлари, берган таърифлари атрофлича таҳлил қилинди. Ушбу олимларнинг иқтисодий самарадорликка берган таърифлари улардаги асосий ғояларга қараб бир қанча ёндашувларга бўлинди. Ушбу таърифларнинг мазмун ва моҳияти таҳлил ва натижалар қисмида келтирилди.

3. Тадқиқот методологияси.

Тадқиқотда илмий абстракция, танқидий ёндашув, таҳлил ва синтез, монографик кузатув, иқтисодий таҳлил, статистика ҳамда бухгалтерия ҳисоби усулларидан фойдаланилди.

4. Таҳлил ва натижалар.

Биз тадқиқотлар жараёнида “иқтисодий самарадорлик” тушунчасига берилган таърифларни ўрганиб, бир қанча ёндашувлар мавжуд эканлигини эътироф этишимиз мумкин.

Биринчи ёндашувдаги олимлар ишлари ва меъёрий ҳужжатларда иқтисодий самарадорлик натижа (самара) ёки олинган фойда билан ўлчанилади, соф фойда қанчалик катта бўлса самарадорлик ҳам шунча катта бўлади деб эътироф этишади. Жумладан:

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида “Самара бу натижа, оқибат, меваси, деб қаралади. Самарадор тушунчаси эса кутилган ёки ундан ортиқ самара берадиган, самарали, сермахсул” (1981) деб тавсифланган.

Ўзбекнефтьгаз иқтисодчи мутахассисларининг корхона фаолиятига берган хулласи бўйича “Иқтисодий самарадорлик деганда бир йил давомида амалга оширилган тадбирлар тизими билан боғлиқ бўлган харажатларни улар натижасида олинган соф фойда билан таққослаш тушунилади. Сарфланган харажатлар эвазига олинган соф фойда қанча кўп бўлса, иқтисодий самарадорлик даражаси ҳам ошган ҳисобланади” (2022) деб таъриф берилган.

А.Абдуғаниев ва бошқалар (2006) “Самарадорлик – у ёки бу тадбирларни амалга ошириш натижасида эришилган ютуқдир. “Иқтисодий самарадорлик” тушунчаси эса самарадорлик тушунчасидан кенгроқ тушунча бўлиб, у ўрганилаётган даврда (кун, ҳафта, ой, чорак, йил ва ҳақозо) амалга оширилган тадбирлар тизими билан боғлиқ бўлган харажатлар ҳамда улар натижасида олинган соф фойда миқдори билан таққосланади” деб баҳолайди.

Б.А.Абдукаримов, М.Қ.Пардаев (2007) томонидан эса: “...самарадорлик - бу содир бўлаётган бирор иқтисодий жараённинг қандай натижа билан якунланганини ифодалайди” деб изоҳ берилади.

Р.Хусанов, Д.Ю.Дадабоев, Т.Ю.Дадабоевларнинг (2003) фикрига кўра, “Самара – қишлоқ хўжалигида ўтказилган у ёки бу тадбирларнинг оқибати, натижасидир. Иқтисодий самарадорлик – ишлаб чиқариш воситаларининг ва жонли меҳнатнинг қўлланилишидан олинган якуний фойдали самарани, жами сармоялардан эришилган натижани кўрсатишидир”

С.А.Абдуҳамидов (2013) туризм самарадорлиги бўйича тадқиқотлар асосида “Туризм соҳасида иқтисодий самарадорлик – бу, туристик хизматлар кўрсатиш натижаси бўлиб, унинг асосий кўрсаткичи фойда ҳисобланади. Бу тушунчани кенгроқ маънода қуйидагича тушунишимиз мумкин: Туризмда иқтисодий самарадорлик – бу туристик хизматлар яратиш билан боғлиқ бўлган харажатлар ва туристларга кўрсатилган хизматлардан олинган натижанинг таққосланишини, яъни қанча сарфлаб нимага эришганини билдиради” деб тавсифлайди.

Ушбу йўналишдаги таърифларнинг ижобий томони шундан иборатки, албатта самара фойда билан тавсифланади, агар фойда бўлмаса самарадорлик ҳам бўлмайди. Бизнинг фикримизча, фақат олинган натижа, яъни фойда самарадорлини белгилловчи ягона омил эмас. Қанча харажат ва ресурсларни жалб қилиб бу натижага эришганимизни баҳолаш муҳим аҳамият касб этади. Баъзан амалиётда, барча ресурслардан максимал фойдаланмаган ҳолда ҳам фойда олиш мумкин, чунки мувофиқлик тамойилига асосан фойда даромадлардан шу даромадларни олиш учун ҳисобланган харажатларни чегириш орқали топилади. Фойданинг ушбу методикада аниқланишидан келиб чиқиб, айтиш мумкинки кам фойда олинган ҳолларда иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланилди, деб баҳолаб бўлмайди.

Иккинчи ёндашувга киритган олимларимиз иқтисодий самарадорликни олинган натижанинг харажатлар (сарфлар) ва ресурсларга нисбати сифатида тавсифлайди. Бу йўналишдаги олимлар кўпчиликни ташкил этади. Уларнинг тавсифларини қуйида келтирамиз:

Қомусда (2023) **“ишлаб чиқариш самарадорлиги – корхона** миқёсида иқтисодий фаолият, иқтисодий дастурлар ва тадбирларнинг фойдали натижалар бериши, олинган иқтисодий самаранинг муайян қийматга эга бўлган ресурсларни қўллаган ҳолда энг юқори ишлаб чиқариш ҳажмига эришишга сабаб бўлган ишлаб чиқариш омиллари, ресурслар сарфларига нисбати билан тавсифланади. Ишлаб чиқариш самарадорлиги корхона фаолиятининг якуний натижасини кўрсатади.”

Қ.Х.Абдурахмонов (2004) томонидан қуйидагича таъриф берилади: “Самарадорлик тушунчаси ниҳоятда кенг тушунчадир, у олинган самаранинг сарфларга нисбатини акс эттиради”

А.Ўлмасов, А.Ваҳобов (2014) “Самарадорлик ресурс сарфлари билан ишлаб чиқаришдан олинган натижанинг таққосланишини билдиради, яъни бу нима сарфлаб нимага эришганлигини кўрсатади.”

Ушбу олимлар “самарадорлик – ресурс сарфлари билан ишлаб чиқаришдан олинган натижани таққослашни билдиради, яъни нима сарфлаб нимага эришилганлигини кўрсатади. Самарадорлик (S) аниқланганда яратилган маҳсулотлар ва хизматлар қиймати (Mq) билан ресурсларнинг сарфи (Rs) таққосланади:”

$$S = \frac{M_q}{R_s}$$

Ш.Ш. Шодмонов ва Б.Э. Мамарахимовларнинг (2016) фикрига кўра, “фойда олиш мақсадидан келиб чиққан ҳолда олинган фойда (F) ишлаб чиқаришга сарфланган ресурс харажатларига (IX) бўлинганлигига тенг”. Яъни:

$$P = F / IX * 100$$

Россиядаги манбаларни таҳлил қилиб кўрадиган бўлсак, Executive.ru (2022) маълумотлари бўйича “иқтисодий самарадорлик – бу натижа бўлиб, қайсики ишлаб чиқаришнинг даромадлилик кўрсаткичларини умумий харажатлар ва фойдаланилган ресурсларга нисбатан таққослаш натижасида олиш мумкин бўлади. Агарда биринчи кўрсаткич иккинчисини ташкил этувчи кўрсаткичлар билан солиштирилганда юқори бўлса, демак мақсадга эришилган, барча эҳтиёжлар қондирилган деб ҳисобланади. Агарда вазият тескарисини бўлса, иқтисодий самарадорлик кузатилмайди ва корхона зарар кўриб ишлаган бўлади.”

С.Д. Предыбайло (2015) “иқтисодий самарадорлик натижавийлик, ресурслардан фойдаланиш даражаси ва харажатларнинг қайтимини англатади, қайсики эришилган натижаларнинг ва фойдаланилган ресурслар ёки ишлаб чиқаришга қилинган харажатлар нисбати сифатида аниқланади, яъни ишлаб чиқариш иқтисодий самарадорлиги нисбий миқдор билан тавсифланади.”

Артем Моисенко (2023) “Иқтисодий самарадорлик – бу кўрсаткич, қайсики иқтисодий натижалар ва харажатлар нисбати сифатида аниқланадиган ҳамда оқибатда ушбу натижани (самара) юзага келтиради. Айтиш мумкинки, иқтисодий самарадорлик бу натижаларнинг харажатларга нисбатига тенг” деб тавсифлайди.

А.И.Бородин (2021) “Иқтисодий самарадорлик – бу ҳўжалик фаолияти натижалари билан жонли ва мужассамлашган (моддийлаштирилган) меҳнат харажатлари, ресурслар ўртасидаги нисбат” деб баҳолайди.

Николина Юлия (2022) “Иқтисодий самарадорлик – бу олинган ишлаб чиқариш натижалари – маҳсулот ва хизматларнинг меҳнат харажатлари ва ишлаб чиқариш воситалари нисбати” деб таъриф беради.

Ушбу йўналишдаги олимларнинг иқтисодий самарадорликка берган таърифларини баҳолашда рус олими О.Е. Обородиннинг (2020) қуйидаги фикрини келтирамиз: “Хорижий ва россиялик муаллифларнинг берган таърифларини солиштириш натижасида хулоса қилиш мумкинки, “иқтисодий самарадорлик” тушунчаси ягона бўлган таърифи мавжуд эмас, бу шуни англатадики, бир томондан иқтисодий самарадорлик категориясининг кўп қирралигини, бошқа томондан эса унинг кўрсаткичларда ва ўлчовларда акс эттиришнинг қийинлиги билан белгиланади. Бироқ, кўпчилик муаллифлар иқтисодий самарадорлик бу охириги

самаранинг ушбу самарани олиш учун сарфланган ресурсларга нисбати эканлигини эътироф этишади”

Келтирилган таърифлар албатта муҳим назарий ва методологик аҳамият касб этади. О.Е.Оборинанинг (2020) фикрига қўшилган ҳолда таъкидлашимиз лозимки, албатта самарадорлик олинган натижанинг сарфланган ресурсларга нисбати билан баҳоланади, меҳнат ресурсларини ҳам инобатга олиниши талаб этилади. Айрим олимларимиз, натижаларнинг харажатларга нисбати сифатида қарайди. Бу фикрлар албатта тўғри. Лекин юқорида таъкидлаганимиздек, натижа бўлсаю, лекин бу натижа мавжуд ресурслар ва сарфларга нисбатан етарли даражада бўлмаса, эришишимиз мумкин бўлган натижалардан паст бўлса, иқтисодий самарадорликка эришдик деб баҳолаш мумкин бўлмай қолади.

Учинчи ёндашувдаги талқинда самарадорлик ресурсларнинг оптимал тақсимоли эканлиги, шу боис самарадорликка комплекс ёндашиб, уни кўрсаткичлар тизими билан ифодалаш ва сўнгра самарадорлик тўғрисида хулоса чиқариш кераклигини таъкидлашади. Масалан, Давлат активларини бошқариш агентлиги (2021) томонидан хориж тажрибасидаги КРІ кўрсаткичлар тизимини жорий қилиш мақсадига “Самарадорликнинг муҳим кўрсаткичлари (СМК) кузатув кенгаши, у мавжуд бўлмаганда эса - юқори бошқарув органи ёки муассис (давлат корхоналари учун) қарори била тасдиқланади ва унда соф тушум, соф фойда, таннархни камайтириш, молиявий барқарорлик, тўлов қобилияти, ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш, экспорт-импорт, маҳаллийлаштириш ва инвестиция дастурлари бажарилиши, энергосамарадорлик ва самарадорликнинг бошқа кўрсаткичлари белгиланади ҳамда ҳар чорак якуни бўйича ҳисоблади” деб тавсиф берилган.

Хорижий манбаларни тадқиқ қилинадиган бўлсак, иқтисодий самарадорликка ресурсларни оптимал тақсимлаш нуқтаи назаридан ёндашади. Масалан, *Investopedia* (2023) сайти маълумотларида қуйидагича таъриф келтирилган: “Иқтисодий самарадорлик деганда ҳар бир ресурс, ҳар бир шахс ёки ҳар бир ташкилотга энг яхши тарзда хизмат кўрсатиш ва исрофгарчиликлар ва самарасизликни минималлаштириш учун оптимал тарзда тақсимланган иқтисодий ҳолат назарда тутилади.”

Бошқа ишончли интернет манбаларида (2023) “Иқтисодий самарадорлик деганда ресурсларни товар ва хизматлар ишлаб чиқаришни максимал даражага етказадиган тарзда тақсимлайдиган тизим тушиналади, қайсики бунда ресурслардан максимал даражада самарали фойдаланилади ҳамда исрофгарчиликлар ва унумсиз фойдаланишларга йўл қўйилмайди.”

Иқтисодчи олим Dheeraj Vaidya (CFA, FRM) (2022) томонидан берилган таърифда ҳам, айнан оптимал тақсимлашга аҳамият қаратади: “Макроиқтисодиётда иқтисодий самарадорлик деганда, ресурсларнинг оптимал тақсимланиши, маҳсулот ва хизматлар ишлаб чиқариш учун минимал харажат ва максимал натижа намаён бўладиган ҳолат тушунилади.” Хориж манбаларида самарадорликнинг бир қанча турлари келтирилган, жумладан тақсимлаш самарадорлиги, динамик самарадорлик, маҳсулот самарадорлиги, ижтимоий таъминот самарадорлиги, техник самарадорлик ва Х-самарадорлик.

В.Јовановић (2022) ўзининг иқтисодий ўсишга бағишлаган мақоласида “Ресурсларни тақсимлашда ишлаб чиқариш имкониятларининг чегаравий ёндашуви иқтисодий самарадорликнинг икки турдаги самарадорликдан иборат бўлишини тақозо этади: тақсимлаш ва техник самарадорлик. Тақсимлаш самарадорлиги максимал маҳсулот ишлаб чиқариш ресурсларини жалб қилишга боғлиқдир, яъни қўшимча ресурсларни жалб қилиш (кириши орқали) йўли билан ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтиришнинг иложи йўқ. Шу боис, самарадорликка барча киришлар

бўйича қўшимча маблағлардан фойда олиш учун маржинал имкониятларни тенглаштириш йўли билан эришилади. Техник самарадорлик эса маълум миқдорда фойдаланиш билан боғлиқ бўлиб, максимал маҳсулот ишлаб чиқариш учун киримларнинг комбинациясига боғлиқ бўлади” деб тавсифлайди.

Бизнинг фикримизча, мамлакатимиз олимлари ҳамда хорижий адабиётларда келтирилган таърифларни тадқиқ қилиш асосида такомиллаштирилган таърифни ишлаб чиқишга зарурят мавжуд. Иқтисодий самарадорлик деганда авваломбор иқтисодий ресурслар самарадорлиги нуқтаи назаридан ёндашиш керак деб ҳисоблаймиз.

Молиявий ҳисоботнинг концептуал асосларда иқтисодий ресурсларга қуйидагича таъриф келтирилган: Иқтисодий ресурс – бу ҳуқуқ бўлиб, қайсики иқтисодий наф яратиш потенциалига эга бўлади (2018). Иқтисодий ресурсларнинг амалда намаён бўлиши корхоналарнинг активлари сифатида амалга ошади. Актив – олдинги ҳодисалар натижасида ташкилот томонидан назорат қилинадиган мавжуд иқтисодий ресурс.

Иқтисодий наф келтириш потенциалига эга бўлиши учун абсалют ишонч талаб этилмасада ушбу ҳуқуқ амал қилиши ва алоҳида ҳолатларда компания учун бошқа барча томонлар кира олиши мумкин бўлган нафдан ошадиган иқтисодий наф ярата олиши талаб этилади. Иқтисодий ресурсларда мужассамлашган активларнинг таркибий қисмларини қуйидаги жадвалда акс эттирамиз (1-жадвал).

1-жадвал

Иқтисодий ресурс кўринишидаги активларнинг таркиби

Активлар таркиби	Оборотдан ташқари ёки оборот активлари
Табиий ресурслар	Оборотдан ташқари актив
Ер, бино ва машина ва асбоб-ускуналар	Оборотдан ташқари актив
Номоддий активлар	Оборотдан ташқари актив
Молиявий активлар	Оборот (жорий) активлар
Инвестициялар	Оборотдан ташқари актив
Биологик активлар	Оборотдан ташқари актив
Захиралар	Оборот (жорий) активлар
Савдо ва бошқа олинадиган счётлар	Оборот (жорий) активлар
Пул маблағлари ва пул эквивалентлари	Оборот (жорий) активлар

Биз учинчи йўналишдаги олимларнинг фикрига қўшилган ҳолда таъкидлашимиз лозимки, албатта иқтисодий самарадорлик иқтисодий ресурслар билан боғлиқ, уларни оптимал тақсимлаш, ресурслар таркибига кирувчи ҳар бир турдаги активлардан самарали фойдаланиш, ортиқча чиқимларга, йўқотишларга, бузилишларга ва бошқа турдаги самарасиз камайишларига йўл қўймасликни англатади.

Юқоридаги таърифларни ўрганиш асосида биз иқтисодий самарадорлик тушунчасига қуйидагича такомиллашган муаллифлик таърифни келтирамиз.

Иқтисодий самарадорлик деганда юқори даромад олиш, иқтисодий ресурсларни оптимал тақсимлаш, маҳсулотлар ишлаб чиқариш, иш бажариш ва хизматлар кўрсатиш харажатларини оптималлаштириш, ортиқча чиқимлар ва йўқатишларни минималлаштиришга эришиш ҳамда ресурслар кирими ва фойдаланилишининг оқилона комбинацияси, шунингдек самарали бошқарувни ташкил этиш, инсон ресурсларидан самарали фойдаланиш орқали сарфланган ресурслар ва харажатларнинг пул бирлига тўғри келадиган натижа (фойда ёки самара)ларни ҳамда самарадорик кўрсаткичлари тизимининг меъёрида ва ундан ортиқ бўлишини таъминлашга айтилади.

Ушбу таъриф бир қанча хусусиятларга эга. **Биринчидан**, таърифда юқори даромадликни таъминлаш эътироф этилган. Бунинг учун эса максимал ишлаб чиқариш ҳажмини ташкил этиш, маҳсулотларни сотиш жараёнини оптимал ташкил этиш, нархларни оптималлаштириш, одатдаги фаолиятдан ташқари даромадлар олишга эътиборни қаратишни англатади. Даромадларнинг максимал кўпайтиришнинг барча имкониятлари йўлга қўйилиши керак. **Иккинчидан**, юқори самарадорликка эришиш учун харажатларни минималлаштириш керак. Стандартдан ортиқча харажатларга йўл қўймаслик керак. Бундан ташқари материалларнинг бузилиши ва бошқа йўқотишларни камайтириш керак. Уларни меъёрида бўлишини таъминлаш лозим. **Учинчидан**, ресурслардан оқилона фойдаланиш тизимини йўлга қўйиш, жумладан мавжуд бинолар, машина ва асбоб-ускуналар ва бошқа активлардан самарали фойдаланиш керак. Икки смена ишни ташкил қилиш мақсадга мувофиқ. Бўш турган бино, станок, машина ва асбоб-ускуна бўлмаслиги керак. **Тўртинчидан**, инсон ресурслари ва интеллектуал мулкдан самарали фойдаланишни йўлга қўйиш орқали юқори меҳнат унумдорлигига эришиш лозим. Меҳнат унумдорлиги – иқтисодий самарадорликни таъминлашнинг бош омилидир. **Бешинчидан**, юқорида санаб ўтилган ресурслар ҳамда харажатлар ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш албатта сарфланган ресурслар ва харажатларлар бирлигига тўғри келадиган фойда суммаси ва самарадорликнинг комплекс кўрсаткичларини меъёрда ва ундан ортиқ бўлишини таъминлашга хизмат қилади.

Ушбу такомиллашган муаллифлик таърифи иқтисодий самарадорликнинг барча жиҳатларини ўзида қамраб олади ва унинг иқтисодий адабиётларга жорий қилиниши уларнинг мазмунини бойитишга, халқаро стандартларга мувофиқлаштиришга хизмат қилади.

5. Хулоса.

Тадқиқотлар асосида қуйидаги хулоса ва таклифлар қилинди:

иқтисодий самарадорликка берилган таърифларни учта ёндашувга ажратилди. Биринчи ёндашув таърафдорлари иқтисодий самарадорликни натижа (самара, фойда) таъминланганлиги билан баҳолайди. Иккинчи ёндашувда эса самарадорлик олинган натижаларнинг ресурслар ва сарфларга нисбати билан баҳоланишини таъкидлашади. Ушбу ёндашувдаги таърифлар салмоқли ҳиссани ташкил этади. Учинчи ёндашувда, иқтисодий самарадорлик бу ресурсларни оптимал тақсимлаш эканлиги, уни битта кўрсаткич билан эмас, балки комплекс кўрсаткичлар тизими билан баҳолаш лозимлигини таъкидлашади;

тадқиқотда иқтисодий ресурсларга таъриф берилди, халқаро стандартларни ўрганиш асосида иқтисодий ресурс иқтисодий наф яратиш потенциалига эга бўлган ҳуқуқ сифатида тавсифланади. Иқтисодий ресурсларда мужассамлашган активларнинг таркибий қисмлари келтирилди;

иқтисодий самарадорликнинг такомиллашган муаллифлик таърифи ишлаб чиқилди. Ушбу таърифда олдинги таърифлардан фарқли равишда унинг юқори даромад олиш, ресурсларни оптимал тақсимлаш, харажатларни қисқартириш, меҳнат ресурсларидан самарали фойланиш орқали ресурслар ва харажатларнинг пул бирлигига тўғри келадиган фойда меъёрида ва ундан ортиқ бўлишлиги эътироф этилди.

Ушбу муаллифлик таърифи иқтисодий адабиётларни такомиллаштиришга хизмат қилади.

Адабиётлар:

Абдуғаниев А., Абдуғаниев А.А. “Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти” Тошкент “Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси” нашриёти 2006 йил, 244-бет.

Абдукаримов Б.А., Пардаев М.Қ. “Корхонанинг иқтисодий салоҳияти таҳлили”. - С., 2007. - 154 б.

Абдуҳамидов С.А. Туризм корхоналарида иқтисодий самарадорликни аниқлаш усуллари. Диссертация. [//http://library.navoiy-univ.tj/files/turizm_korxonalarida_iqtisodiy_samaradorlikni_anqlash_usullari.pdf](http://library.navoiy-univ.tj/files/turizm_korxonalarida_iqtisodiy_samaradorlikni_anqlash_usullari.pdf)

Абдурахмонов Қ.Х. “Меҳнат иқтисодиёти”. - Т.: “Меҳнат”, 2004. - 398 б.

Артем Моисенко Как рассчитать экономическую эффективность внедрения ЕСМ-систем

Бородин А.И. Экономическая эффективность предприятия как фактор его устойчивого развития. Ж. Экономика. <https://www.rshu.ru/university/notes/archive/issue25/uz25-163-171.pdf>

Николина Юлия. Расчет экономической эффективности //Ж. Финансовой директор. <https://www.fd.ru/articles/159436-kak-rasschitat-ekonomicheskuyu-effektivnost-predpriyatiya>

Предыбайло С.Д. ЛЕКЦИИ по дисциплине «Экономика организации (предприятия)» Гомель 2015 <https://core.ac.uk/download/pdf/76000883.pdf> 2 стр.

Оборина, О. Е. Экономическая эффективность: понятие и сущность / О. Е. Оборина. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 23 (313). — С. 427-429. — URL: <https://moluch.ru/archive/313/71251/> (дата обращения: 16.09.2023).

Хусанов Р.А., Дадабоев Т.Ю., Дадабоев Д.Ю. “Агросаноат комплекси иқтисодиёти”. Т.:Ўзбекистон, 2003 й, 27-бет.

Ўлмасов А., Вахобов А. “Иқтисодиёт назарияси” (Дарслик) (тўлдирилган ва қайта ишланган нашри). - Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2014. – 41-43 б. 14.

Шодмонов Ш.Ш., Б.Э.Мамарахимов “Иқтисодиёт назарияси”. Иқтисод-молия 2016 йил. 65-бет.

МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТЛАРНИ ТАЙЁРЛАШ ВА ТАҚДИМ ЭТИШНИНГ ФУНДАМЕНТАЛ МАСАЛАЛАРИ

и.ф.н., Тўлаев У.И., PhD, Болтаев А.С.

Солиқ қўмитаси ҳузуридаги Фискал институт

Аннотация. Мазкур мақолада молиявий ҳисоботларни тайёрлаш ва тақдим этишнинг фундаментал масалалари баён қилинган. Хусусан, тадбиркорлик субъектлари тўғрисидаги ахборотдан манфаатдор бўлган шахслар, уларнинг ахборотга бўлган талаблари ва бу талабларнинг молиявий ҳисоботни тайёрлаш жараёнида қандай қилиб иноватга олиниши тадқиқ қилиб ўрганилган ва хулосалар шакллантирилган.

Калит сўзлар: корхонанинг ҳисоб тизими, молиявий ҳисоб, молиявий ҳисобот, молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари, молиявий ҳисобот фойдаланувчилари, фойдали ахборот, фойдали ахборотнинг сифат тавсифлари.

Аннотация. В данной статье раскрыты фундаментальные проблемы подготовки и представления финансовой отчетности. В частности, в статье изучаются лица, заинтересованные в информации о хозяйствующих субъектах, их потребности в информации и то, как эти требования учитываются в процессе подготовки финансовой отчетности. По итогам исследования сформулированы соответствующие выводы.

Ключевые слова: учетная система предприятия, финансовый учет, финансовая отчетность, международные стандарты финансовой отчетности, пользователи финансовой отчетности, полезная информация, качественные описания полезной информации.

Abstract. This article is devoted to the consideration of fundamental problems of preparing and presenting financial statements. In particular, the article examines those concerned with the information about economic entities, their information needs, and how these requirements are taken into account in the financial reporting process. Relevant conclusions have been developed in reliance upon the research results.

Key words: enterprise accounting system, financial accounting, financial reporting, international financial reporting standards, users of financial reporting, useful information, qualitative descriptions of useful information.

1. Кириш.

Бугунги кунда Ўзбекистон иқтисодиётига хорижий инвестицияларни, шу жумладан тўғридан-тўғри, яъни давлат кафолатисиз киритиладиган инвестицияларни фаол жалб қилиш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айланган. Давлат бу йўналишда қулай инвестицион муҳит яратиш, бизнесни

рўйхатдан ўтказиш ҳамда тугатиш тизимини соддалаштириш, солиқ тизимини такомиллаштириш, инвесторлар учун ишончли ахборот олиш механизмларини шакллантириш йўналишларида фаол ислохотларни олиб бормоқда. Хусусан, бизнес субъектларининг фаолияти тўғрисида барча инвесторларга сифатли ахборот тақдим этиш тизимини яратишга қаратилган молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари (МҲХС)ни (2023) амалиётга жорий этилганини таъкидлаб ўтиш мумкин.

Молиявий ҳисобот халқаро стандартларини Ўзбекистон Республикасида жорий этилишида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 - йил 24 февралдаги ПҚ-4611- сон «Молиявий ҳисобот халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарори муҳим ҳуқуқий асосларни белгилаб берди. Ушбу қарорга биноан акциядорлик жамиятлари, тижорат банклари, суғурта ташкилотлари ва йирик солиқ тўловчилар тоифасига киритилган юридик шахслар 2021 йил 1 январдан бошлаб, МҲХС асосида бухгалтерия ҳисоби юритилишини ташкил этиши ва 2021 йил якунларидан бошлаб молиявий ҳисоботни МҲХС асосида тайёрлаши мажбурий қилиб белгиланди.

Ҳозирги кунда акциядорлик жамиятлари, тижорат банклари, суғурта ташкилотлари ва йирик солиқ тўловчилар тоифасига киритилган юридик шахслар ўзларининг миллий қонунчилик асосида ташкил этилган бухгалтерия ҳисоби тизимини молиявий ҳисобот халқаро стандартларига мувофиқлаштириш бўйича амалий ишларни олиб бормоқдалар. Юқорида санаб ўтилган юридик шахсларнинг бухгалтерия ҳисоби тизимини молиявий ҳисобот халқаро стандартлари асосида қайта ташкил этишда мутахассислар томонидан халқаро стандартлар асосида тайёрланадиган молиявий ҳисобот билан боғлиқ фундаментал масалаларга эътибор бериш ва уларни тўғри талқин қилиш муҳим аҳамиятга эга.

2. Адабиётлар шарҳи.

Албатта, молиявий ҳисоботларни тайёрлаш ва тақдим этишнинг назарий, ташкилий-усулбий жиҳатлари мамлакатимиз ва хорижлик иқтисодчи олимлари томонидан тадқиқ қилиб ўрганилган. Хусусан, хорижлик иқтисодчи олимлар Сигидов, Ясменко ва бошқалар (2022), Гетмана (2022) ва Кондраков (2023) ларнинг илмий ва ўқув-услубий асарларида молиявий ҳисоботнинг умумий методологик асослари, уни шакллантиришда ахборотга бўлган талаблар, молиявий ҳисоботни тузиш, тақдим этиш, эълон қилиш ва ундаги маълумотларни очиб бериш тартиблари норматив-ҳуқуқий асосларга мувофиқ ёритиб берилган. Жумладан, Сигидов, Ясменко ва Оксаничлар (2022) бухгалтерия (молиявий) ҳисоботини тузиш ва тақдим этишнинг асосий қоидалари сифатида қуйидагиларни кўрсатиб ўтишади: 1. Ҳисобот даври принципига риоя қилиш; 2. Ҳисоботни тузиш ва тақдим этишга қуйилган талаблар; 3. Маълумотларнинг тўлиқлиги ва ишончилиги; 4. Маълумотларнинг бетарафлиги; 5. Ҳисобот маълумотларининг таққосланувчанлиги; 6. Молиявий ҳисоботнинг очиқлиги ва ошкоралиги.

Иқтисодчи олим Гетмана (2022) бухгалтерия (молиявий) ҳисоботининг умумий методологик асосларини, уни тузиш тартибининг асосий босқичлари, бухгалтерия баланси ва молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот кўрсаткичларининг мазмуни ва уларни шакллантириш тартиблари бўйича ёндашувларини келтириб ўтади.

Иқтисодчи олим Кондраков (2023) эса, бухгалтерия ҳисоботи тушунчаси, таркиби ва унга қуйиладиган умумий талаблар, бухгалтерия ҳисоботини шакллантиришда ахборотга қуйилган талаблар, уни тузиш тартиби, ошкоралиги ҳамда унда маълумотларни очиб бериш тартиби каби масалаларни тадқиқ қилиб ўрганган.

Шунингдек, мамлакатимиз иқтисодчи олимлари Каримов (2021), Ташназаров (2019), Ризаев (2022), Авлоқулов (2020), Хажимуратов (2020) ва Мамажонов (2022)лар ҳам молиявий ҳисоботларни тайёрлаш ва тақдим этишнинг назарий, ташкилий-усулбий жиҳатларини тадқиқ қилиб ўрганишган. Хусусан, иқтисодчи олим Ташназаров (2019) томонидан иқтисодиётни модернизациялаш шароитида молиявий ҳисоботнинг мақсади ва мазмуни, молиявий ҳисоботнинг ҳозирги ҳолати ҳамда унинг назарий асосларини такомиллаштириш масалалари тадқиқ қилинган.

Иқтисодчи олим Хажимуратов (2020) нинг ёзишича, «МҲХС бўйича молиявий ҳисобот тузишнинг асоси барча стандартлар ва норматив ҳужжатларга амал қилишдир. Ташкилотнинг бозордаги ҳақиқий ҳолатини, унинг барча фаолиятини акс эттирадиган ва хатолар, бузиб кўрсатишлар, нообъектив баҳолардан ҳоли бўлган ҳисобот МҲХС бўйича ишончли ҳисобланади. МҲХС бўйича молиявий ҳисобот тузишда ташкилот активлари жорий қиймат бўйича баҳоланади, бу бизнеснинг ҳақиқий қийматини акс эттиради, ахборот ишончилиги ва объективлиги эса бухгалтернинг профессионал ҳулосасидан келиб чиқиб шакллантирилади».

Иқтисодчи олим Ризаев (2022) таъкидлашича, «Халқаро стандартларга ўтиш ва шу асосида молиявий ҳисоботларни тайёрлаш хорижий компаниялар билан шартномалар тузиш ҳамда инвестиция имкониятларини кенгайтириш имкониятини беради. Бу жараёнларни амалдаги миллий стандартлар билан амалга ошириб бўлмайди ва турли мураккабликларни келтириб чиқаради. Юқорида таъкидланганидек, молиявий ҳисоботларни тузишда биринчи навбатда унинг концептуал масалаларига эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқ бўлади».

Иқтисодчи олим Мамажонов (2022) эса, «Концептуал асос молиявий ҳисобот тайёрлашнинг ҳозирги амалдаги тамойилларини баҳолаш ва уни ривожлантириш учун асос бўлиб хизмат қилади. У фойдаланувчиларга қарор қабул қилиш учун тақдим қилинадиган молиявий ҳисоботда айнан қандай ҳодисалар ҳисобга олиниши, улар қандай баҳоланиши ва ахборот қандай тартибда тақдим қилинишини белгилайдиган назарий асосдир» деб таъкидлайди.

Юқоридаги иқтисодчи олимларнинг илмий-услубий асарлари шарҳи шуни кўрсатадики, улар томонидан молиявий ҳисоботнинг мақсади ва мазмуни, молиявий ҳисоботнинг ҳозирги ҳолати ҳамда унинг назарий асосларини такомиллаштириш масалалари бир-бирига яқин бўлган турлича ёндашувлар келтирилган. Албатта, мазкур иқтисодчи олимларнинг ёндашувларини эътироф этган ҳолда, биз ушбу мақолада тадбиркорлик субъектлари тўғрисидаги ахборотдан манфаатдор бўлган шахслар, уларнинг ахборотга бўлган талаблари ва бу талабларнинг молиявий ҳисоботни тайёрлаш жараёнида қандай қилиб инобатга олиниши тўғрисидаги ёндашувларимизни баён этамиз.

3. Тадқиқот методологияси.

Молиявий ҳисоботларни тайёрлаш ва тақдим этишнинг фундаментал масалаларини тадқиқ қилишда илмий-тадқиқот методологиясининг назарий ва эмпирик тадқиқот методларидан фойдаланилди.

4. Таҳлил ва натижалар.

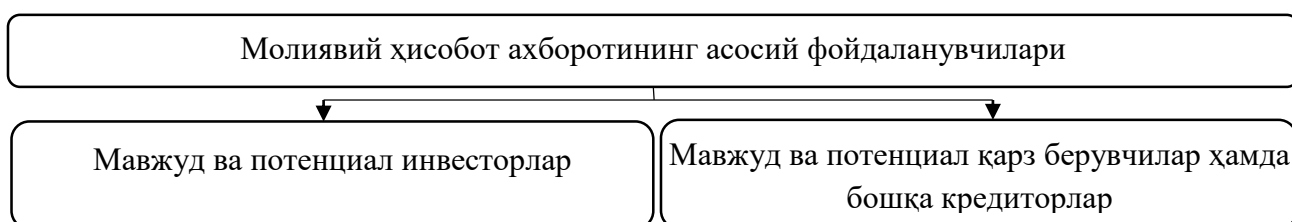
Корхонанинг ҳисоб тизими молия-ҳўжалик фаолиятида содир бўлаётган операцияларни рўйхатга олади, улар билан боғлиқ ахборотларни турлари бўйича гуруҳларга ажратган ҳолда умумлаштиради ва натижада тўпланган ахборотларни фойдаланувчиларга молиявий ҳисобот шаклида тақдим этади. Ҳисоб тизимида қайд этилган ва умумлаштирилган ахборотлар асосида молиявий ҳисоботда корхонанинг молиявий ҳолатини ҳамда фаолият натижаларини ифодаловчи кўрсаткичлар шакллантирилади. Бундай ахборотлар асосида корхонадан манфаатдор бўлган

тарафлар муҳим иқтисодий қарорларни қабул қилади. Шу сабабли, корхоналар томонидан эълон қилинадиган молиявий ҳисобот инвестор ва кредиторларга инвестиция киритиш мумкин бўлган корхоналарни танлай олиши учун зарур бўлган барча муҳим ахборотларни бериши лозим. Бу жараёнда инвестор ва кредиторлар мақбул инвестиция объектини танлашлари учун турли корхоналарнинг молиявий ҳисоботларини таққослаш имконига эга бўлиши керак. Бундай таққосланувчанликни, молиявий ҳисоб юритиш ҳамда молиявий ҳисобот тайёрлашга оид стандартларни жорий қилиш орқали таъминлаш мумкин. Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари (IAS, IFRS) турли давлатларда жойлашган корхоналарнинг молиявий ҳисоботларидаги тафовутларни йўқотиш ва уларнинг таққосланувчанлигини таъминлашга хизмат қилади.

Молиявий ҳисобот очиқ ҳужжат бўлганлиги сабабли унинг ахборотидан кенг доирадаги шахслар фойдаланиши мумкин. Ҳар бир фойдаланувчи молиявий ҳисобот ахбороти асосида ўзининг ёки ўзи вакили бўлган бошқа шахсларнинг манфаатлари доирасида муайян қарорларни қабул қилади. Молиявий ҳисобот ахборотидан кенг доирадаги шахслар фойдаланиши мумкин бўлса ҳам, у асосий фойдаланувчиларнинг ахборотга бўлган эҳтиёжларини имкон қадар қондириш мақсадида тайёрланади. «Молиявий ҳисоботларни тақдим этишнинг концептуал асоси»га кўра, мавжуд ва потенциал инвесторлар, қарз берувчилар ҳамда бошқа кредиторлар молиявий ҳисобот ахборотларининг асосий фойдаланувчилари ҳисобланади (1-расм).

Молиявий ҳисобот айнан унинг асосий фойдаланувчилари учун тайёрланади. Молиявий ҳисоботдан асосий фойдаланувчиларнинг ахборотга бўлган эҳтиёжлари куйидагича:

- *инвесторлар ва потенциал инвесторлар* киритилган ёки киритилиши режалаштирилаётган инвестицияларни фойда келтириш салоҳиятини ҳамда хавфсизлигини баҳолаш мақсадида корхоналарнинг молиявий ҳисоботларини ўрганади. Жумладан, инвесторлар фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисоботда келтирилган ўтган ҳисобот даврларининг фаолият натижаларига қараб келгуси фойда ва зарарларни башорат қилиши мумкин. Шунингдек улар, пул маблағлари ҳаракати тўғрисидаги ҳисоботда келтирилган ахборотлар асосида ўзларининг инвестицион даромадларини пулга айланиш салоҳиятини башорат қилиш имконига эга бўлади. Инвесторлар ва потенциал инвесторлар молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисоботдан фойдаланиб, корхонанинг молиявий барқарорлигини аниқлаш асосида ўз инвестицияларининг хавфсизлигини ҳам баҳолашлари мумкин;

1-расм. Молиявий ҳисобот ахборотининг асосий фойдаланувчилари таснифи¹

- *мавжуд ва потенциал қарз берувчилар ҳамда бошқа кредиторлар* берилган (ёки бериладиган) қарз маблағларининг қайтишини баҳолаш мақсадида молиявий ҳисоботдан фойдаланадилар. Қарз берилган (ёки бериладиган) корхонанинг молиявий барқарорлиги ҳамда тўлов қобилияти кредиторлар учун энг муҳим кўрсаткичлар бўлиб, бу кўрсаткичлар молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисобот ахборотлари ёрдамида аниқланади. Кредиторлар (қарз берувчилар) ҳам моҳиятан

¹ «Молиявий ҳисоботларни тақдим этишнинг концептуал асоси»га мувофиқ муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

инвесторлар ҳисобланади. Кредиторларнинг бошқа инвесторлардан фарқи улар корхонанинг фаолияти билан боғлиқ рискларни ўз зиммасига олмайдилар. Яъни, корхонанинг ўз фаолиятини фойда ёки зарар билан якунаши, қарз маблағлари тикилган лойиҳанинг муваффақиятли бўлиш ёки бўлмаслиги кредиторларнинг даромадларига таъсир ўтказмайди.

Молиявий ҳисобот ахборотидан асосий фойдаланувчилардан бошқалар ҳам қарорлар қабул қилиш жараёнида фойдаланишлари мумкин. Шунинг таъкидлаш керак-ки, молиявий ҳисоботни тайёрлашда бу гуруҳлардаги фойдаланувчиларнинг ахборотга бўлган эҳтиёжларини максимал даражада қондириш мақсад қилинмайди. Шундай бўлсада, улар асосий фойдаланувчилар учун тайёрланган молиявий ҳисоботлардаги ўзлари учун зарур бўлган ахборотлардан фойдаланиши мумкин. Молиявий ҳисоботнинг асосий бўлмаган фойдаланувчиларини қуйида гуруҳларни ажратиб кўрсатиш мумкин (1-жадвал).

1-жадвал

Молиявий ҳисоботнинг асосий бўлмаган фойдаланувчилари²

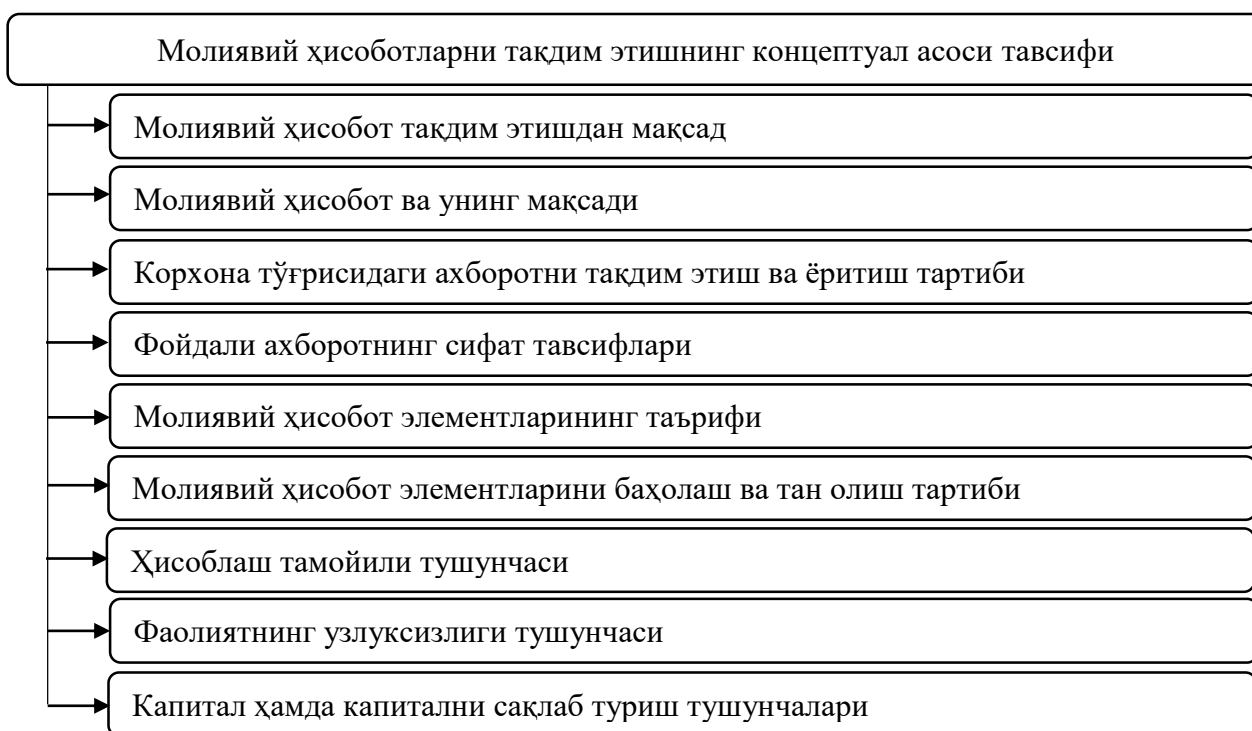
№	Таснифланиши	Ахборотдан фойдаланиш мақсади
1	Ходимлар, ишга киришни режалаштираётган шахслар ҳамда касаба уюшмалари	Ташкил этилган иш ўринларининг хавфсизлиги, меҳнатга муносиб ҳақ тўланиши, ходимларга ваъда қилинаётган кафолат ва рағбатлантиришларни ўрганиш мақсадида корхонанинг молиявий барқарорлиги, тўлов қобилияти, меҳнатга ҳақ тўлаш билан боғлиқ бўлган бошқа муҳим ахборотлар билан танишиш.
2	Давлат органлари	Иқтисодиётни тартибга солишнинг муҳим жиҳатларини ўрганишда солиқлар ва йиғимларнинг тўғри ҳисобланиши ҳамда тўланишини назорат қилишда, давлат томонидан корхоналарга ажратилган маблағларнинг мақсадли ишлатилаётганини баҳолаш. Давлат органлари бу жараёнда молиявий ҳолат тўғрисидаги, фойда ва зарарлар тўғрисидаги, пул маблағлари ҳаракати тўғрисидаги ҳисоботлардан ҳамда молиявий ҳисоботдаги изоҳлар ҳамда ёритишлардан фойдаланишлари мумкин бўлади.
3	Мол етказиб берувчилар ва пудратчилар	Етказиб бериладиган товарлар ёки кўрсатиладиган хизматлар учун ҳақнинг ўз вақтида ҳамда тўлиқ тўланишини баҳолаш. Бунинг учун молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисобот ёрдамида корхонанинг тўлов қобилиятини, пул маблағлари ҳаракати тўғрисидаги ҳисоботдан тўлаш учун эркин пул маблағлари мавжудлигини аниқланиши мумкин.
4	Харидор ва буюртмачилар	Корхона шартномада белгиланган товарларни етказиб бера олиши ва хизматларни кўрсата олишини баҳолаш. Бунда, молиявий ҳисоботдаги корхона фаолияти узлуксизлиги билан боғлиқ ахборотлар, низолар бўйича яратилган резервлар ҳамда ёритишлар муҳим ахборот бўлиб ҳисобланади.
5	Жамоатчилик	Корхонанинг иқтисодиётга, атроф муҳитга ҳамда жамиятга таъсирини баҳолаш. Бу жараёнда янги иш ўринлари, маҳаллий мол етказиб берувчилар билан ҳамкорлик тўғрисидаги ахборотлар муҳим ҳисобланади.

² «Молиявий ҳисоботларни тақдим этишнинг концептуал асоси»га мувофиқ муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

6	Корхона бошқарув ходимлари (менежмент)	Ишончли ахборотга асосланган иқтисодий қарорларни қабул қилиш. Лекин, молиявий ҳисобот ахборотлари уларнинг корхона кундалик фаолиятини бошқариш жараёнида самарали қарорлар қабул қилишлари учун етарли бўлмайди. Шу сабабли, улар учун асосий ахборот манбаси бошқарув ҳисоби тизими ҳисобланади.
7	Рақобатчилар	Рақобат жараёнида тегишли бошқарув қарорларини қабул қилиш. Рақобатчилар корхонанинг молиявий ҳисоботларини синчковлик билан ўрганади. Бироқ, компания рақобатчиларининг ахборотга бўлган эҳтиёжларини қондириш учун молиявий ҳисобот тайёрламайди. Чунки, рақобатчиларнинг ахборотга бўлган эҳтиёжларини имкон қадар қондирадиган ахборотларни тайёрлаш молиявий ҳисоботнинг мақсади ҳисобланмайди.

«Молиявий ҳисоботларни тақдим этишнинг концептуал асос» молиявий ҳисобот халқаро стандартларини ишлаб чиқишнинг ҳамда молиявий ҳисоботларни тайёрлашнинг асосий ғоясини, тамойилларини ва тушунчаларини белгилаб беради.

У қуйидаги 2-расмда берилган кўрсаткичларни ўз ичига олади (2-расм).

2-расм. Молиявий ҳисоботларни тақдим этишнинг концептуал асоси тавсифи³

«Молиявий ҳисоботларни тақдим этишнинг концептуал асоси»га кўра, молиявий ҳисоботларни тақдим этишнинг мақсади унинг асосий фойдаланувчиларига ҳисобот бераётган корхонани ресурслар билан таъминлаш тўғрисида қарор қабул қилишда фойдали бўладиган молиявий ахборотлар билан таъминлашдан иборат. Шу билан бирга, унга мувофиқ молиявий ҳисоботнинг мақсади ҳисобот берувчи корхонанинг активлари, мажбуриятлари, хусусий капитали, даромадлари ва харажатлари тўғрисидаги молиявий ахборотни тақдим этишдан иборат ҳисобланади. Чунки, бундай ахборотлар молиявий ҳисоботдан

³ «Молиявий ҳисоботларни тақдим этишнинг концептуал асоси»га мувофиқ муаллиф томонидан ишлаб чиқилган

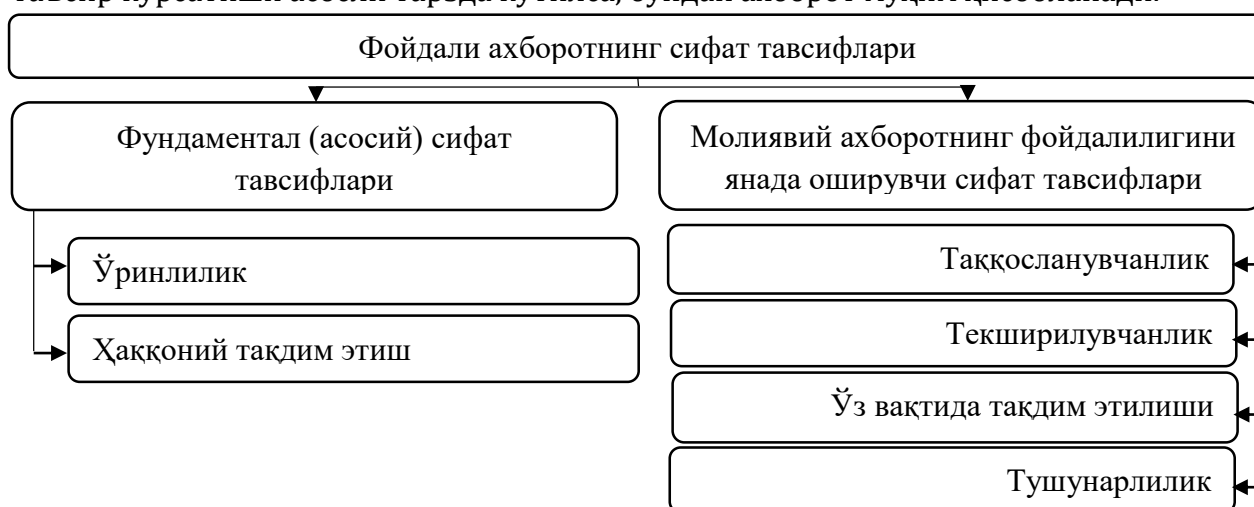
фойдаланувчиларга: корхонанинг келгуси пул тушумларини баҳолаш ва башорат қилишда; корхона раҳбариятининг иқтисодий ресурсларни масъулиятли бошқариш фаолиятини баҳолашда фойдали бўлади.

Шунингдек, ушбу ҳужжатга асосан сифат тавсифлари молиявий ҳисоботда тақдим этиладиган ахборотни бошқалар учун фойдали бўлишини таъминловчи меъзонлардир (3-расм).

Фундаментал сифат тавсифлари ҳам ўз навбатида иккига бўлинади:

✓ **ўринлилик.** Ҳар қандай ахборот ўринли бўлиши учун: ахборотдан фойдаланувчилар томонидан қабул қилинадиган иқтисодий қарорларга таъсир қила олиши ҳамда иқтисодий қарорларга таъсир қилиши учун ўз вақтида тақдим этилиши лозим.

Муҳимлилик тушунчаси ҳам ўринлилик сифат тавсифи доирасида ўрганилади. Муҳимлилик ахборотнинг ўринли бўлишига тўғридан-тўғри таъсир қилади. Агар ахборотни тушириб қолдириш, нотўғри кўрсатиш ёки яшириш фойдаланувчиларнинг молиявий ҳисобот асосида қабул қилинадиган қарорларига таъсир кўрсатиши асосли тарзда кутилса, бундай ахборот муҳим ҳисобланади.

3-расм. Фойдали ахборотнинг сифат тавсифларининг таснифланиши⁴

Молиявий ахборот *прогноз қиймати*га ёки *тасдиқлаш қиймати*га ёхуд ҳар иккисига эга бўлса, у фойдаланувчиларнинг қарорларига аҳамиятли таъсир кўрсатишга қодир бўлади, яъни ўринли ҳисобланади. Агар ахборотдан келгуси натижа ва кўрсаткичларни баҳолаш ҳамда белгилашда асос сифатида фойдаланиш мумкин бўлса, бундай ахборот *прогноз қиймати*га эга деб ҳисобланади. Шунингдек, агар ахборотдан аввал амалга оширилган баҳолашлар ва прогнозларни тасдиқлаш ёки ўзгартириш мақсадида фойдаланиш мумкин бўлса, бундай ахборот *тасдиқлаш қиймати*га эга деб ҳисобланади.

✓ **ҳаққоний тақдим этиш.** Молиявий ҳисоботда иқтисодий ҳодисалар рақамлар орқали акс эттирилади ҳамда сўзлар ёрдамида изоҳланади. Молиявий ахборот фойдали бўлиши учун у нафақат ўринли ахборотни ифодалаши, балки иқтисодий ҳодисаларнинг моҳиятини ҳам ҳаққоний (рўйи-рост) очиб бериши лозим. Кўп ҳолларда иқтисодий ҳодисанинг моҳияти ва унинг ҳуқуқий шакли бир хил бўлади. Шунингдек, айрим ҳолларда улар фарқланиши ҳам мумкин. Агар улар фарқ қилса, фақат ҳуқуқий шакли тўғрисидаги ахборотни молиявий ҳисоботга киритиш иқтисодий ҳодисани рўйи-рост ифодалаш деб ҳисобланмайди. Масалан, корхона ўз активини шартномага асосан сотсада, лекин унинг устидан назоратни сақлаб қолса, бу ҳодиса ҳуқуқий жиҳатдан сотиш операцияси сифатида расмийлаштирилсада,

⁴ «Молиявий ҳисоботларни тақдим этишнинг концептуал асоси»га мувофиқ муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

унинг иқтисодий моҳияти қарз олиш операцияси деб қаралади. Бу ҳолат, молиявий ҳисоботда қарз олиш операцияси сифатида кўрсатилиши керак бўлади.

Юқорида таъкидланганидек, ўринлилик ва ҳаққоний (рўйи-рост) тақдим этиш молиявий ҳисобот ахборотларининг фойдалилигини таъминлайдиган фундаментал сифат тавсифларидир. Молиявий ҳисоботларни тайёрлашда уларга амал қилиниши шарт ҳисобланади. Ўринлилик ва ҳаққоний (рўйи-рост) тақдим этиш талабларига риоя қилган ҳолда тайёрланган молиявий ахборот қарор қабул қилувчилар учун фойдали бўлади деб фараз қилинади. Шу билан бирга, «Молиявий ҳисоботларни тақдим этишнинг концептуал асоси» молиявий ҳисобот ахборотларининг манфаатдор томонлар учун фойдалилигини янада оширувчи сифат талабларини белгилаб берган (2-жадвал).

2-жадвал

Молиявий ахборотнинг фойдалилигини янада оширувчи сифат тавсифлари⁵

№	Таснифланиши	Изоҳ
1	Таққосланувчанлик (қиёсийлик)	Молиявий ахборотнинг таққосланувчанлиги унинг фойдаланувчисига қуйидаги имкониятларнинг мавжуд бўлиши кераклигини англатади: корхонанинг турли даврлар учун тайёрланган молиявий ҳисоботларини бир бирига таққослаб ўрганган ҳолда корхона фаолияти натижалари ҳамда молиявий ҳолатининг даврлар бўйича ўзгариш трендини аниқлаш; турли корхоналарнинг молиявий ҳисоботларини солиштириб ўрганиш асосида муайян корхонанинг молиявий ҳолати ҳамда фаолият натижаларини бошқа корхоналарга нисбатан баҳолаш. Молиявий ҳисобот ахборотлари таққосланувчан бўлиши учун уларни тайёрлаш ва тақдим этиш бўйича қоидалар турли даврларда изчиллик билан қўлланилиши, бу қоидаларда ўзгаришлар бўлганда молиявий ҳисоботнинг изоҳлар бўлимида ўзгаришнинг моҳияти ҳамда молиявий ҳисобот элементларига таъсири очиқ берилиши лозим.
2	Текширилувчанлик	Молиявий ахборотнинг текширилувчан бўлиши унинг иқтисодий ҳодисани ҳаққоний ифода этаётганлигига фойдаланувчиларни ишонтиришга ёрдам беради. Текширилувчан молиявий ахборот уни ўқиш бўйича малакага эга бўлган, бир-биридан мустақил шахсларга шу ахборотни ўрганиш асосида унинг ҳаққоний тақдим этилганлиги юзасидан умумий фикрга келиш имконини беради. Текширилувчанлик бевосита ёки билвосита бўлиши мумкин. Бевосита текширилувчанлик молиявий ҳисоботда акс эттирилган сонли ёки изоҳ кўринишидаги бошқа ахборотни бевосита кузатиш йўли билан текшириш имконияти мавжуд бўлишини англатади. Билвосита текширилувчанлик молиявий ахборотни тайёрлашда қўлланилган модель, формулалар ва бошқа усуллардан фойдаланиб молиявий ҳисоботга киритилган кўрсаткичнинг тўғрилигини текшириш имконияти мавжудлигини билдиради.

⁵«Молиявий ҳисоботларни тақдим этишнинг концептуал асоси»га мувофиқ муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

3	Ўз вақтида тақдим этилиши	Молиявий ахборот ўз вақтида тақдим этилгандагина қарор қабул қилувчи учун фойдали ҳамда аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Ахборот эскирган сари унинг фойдалилиги пасайиб боради. Масалан инвестор корхонага инвестиция киритиш бўйича қарор қабул қилаётганда унга корхонанинг уч йил олдинги молиявий ҳисоботларидан кўра охирги ҳисобот йилига тегишли молиявий ҳисоботлари аҳамиятли ва фойдали бўлади.
4	Тушунарлилик	Тушунарлилик молиявий ахборотнинг тақдим этиш шаклига ҳамда фойдаланувчиларнинг молиявий ахборотни ўқиш ва тушуниш кўникмасига эга бўлишига боғлиқ бўлади. Ҳисобот берувчи шахс молиявий ҳисоботда ахборотларни тушунарли тарзда таснифлаши, акс эттириши ва стандартларда белгиланган ҳолларда тегишли изоҳларни ҳам ҳисоботга киритиши зарур.

5. Хулоса.

Шундай қилиб, молиявий ҳисоботларни тайёрлаш ва тақдим этишнинг фундаментал масалаларини ўрганиш натижасида қуйидаги хулосалар шакллантирилди:

биринчидан, молиявий ҳисоботлар унинг ахбороти асосида қарор қабул қилувчи шахслар учун фойдали бўлиши лозим. Корхоналарнинг яхши ташкиллаштирилган ва сифатли ҳисоб тизими молиявий ҳисоботнинг фойдали бўлишида муҳим роль ўйнайди. Шу сабабли, корхоналар энг аввало ҳисоб тизимини тўғри йўлга қўйиши ҳамда унинг ишлашини доимий равишда танқидий баҳолаб бориши лозим;

иккинчидан, молиявий ҳисобот очиқ ҳужжат бўлиб, унинг ахборотидан кенг доирадаги шахслар фойдаланиши мумкин. Аммо, у асосий фойдаланувчиларнинг ахборотга бўлган эҳтиёжларини имкон қадар қондириш мақсадида тайёрланади. «Молиявий ҳисоботларни тақдим этишнинг концептуал асоси»га кўра, молиявий ҳисоботнинг асосий фойдаланувчилари мавжуд ва потенциал инвесторлар, қарз берувчилар ҳамда бошқа кредиторлар ҳисобланади;

учинчидан, «Молиявий ҳисоботларни тақдим этишнинг концептуал асоси» молиявий ҳисобот халқаро стандартларини ишлаб чиқишнинг ҳамда молиявий ҳисоботларни тайёрлашнинг асосий ғоясини, тамойилларини ва тушунчаларини белгилаб беради. Унга кўра, молиявий ҳисоботларни тақдим этишнинг мақсади, унинг асосий фойдаланувчиларига ҳисобот бераётган корхонани ресурслар билан таъминлаш тўғрисида қарор қабул қилишда, фойдали бўладиган молиявий ахборотлар билан таъминлашдан иборат бўлса, молиявий ҳисоботнинг мақсади ҳисобот берувчи корхонанинг активлари, мажбуриятлари, хусусий капитали, даромадлари ва харажатлари тўғрисидаги молиявий ахборотни тақдим этиш ҳисобланади;

тўртинчидан, «Молиявий ҳисоботларни тақдим этишнинг концептуал асоси» молиявий ҳисобот ахборотининг сифат тавсифларини белгилаб берган бўлиб, улар молиявий ҳисоботда тақдим этиладиган ахборотни бошқалар учун фойдали бўлишини таъминловчи асосий меъзонлар ҳисобланади. Молиявий ҳисобот ахборотининг сифат тавсифлари фундаментал ҳамда молиявий ҳисобот ахборотининг фойдалилигини янада оширувчи меъзонларга ажратилган.

Адабиётлар:

Авлоқулов А.З. (2020) Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари асосида молиявий натижалар тўғрисидаги ахборотларни акс эттириш хусусиятлари. «Рақамли иқтисодиётга ўтиш даврида бухгалтерия ҳисоби ва аудитни халқаро стандартларга мувофиқлаштириш масалалари» мавзусидаги Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари тўплами. – Т.: 2020. — 243 б.

Гетмана В.Г. (2022) Бухгалтерский учет. – Москва: ИНФРА-М, – 467 с.

Каримов А.А., Ибрагимов А.К., Ризаев Н.К., Имамова Н.М. (2021) Халқаро молиявий ҳисобот стандартлари (Дарслик). -Т.: «Ниҳол принт» ОК, - 332 б.

Кондраков Н.П. (2023) Бухгалтерский учет (финансовый и управленческий): учебник. – 5-е изд., перераб. и. доп. – Москва: ИНФРА-М. -429 с.

Мамажонов А.Т. (2022) Молиявий ҳисоботларни тузиш ва тақдим этишнинг концептуал асосларини назарий жиҳатлари. «Халқаро молиявий ҳисобот стандартларига ўтиш ва халқаро тажрибани Ўзбекистонда қўллашнинг долзарб масалалари» мавзусидаги Халқаро илмий-амалий анжуман мақолалар тўплами. Тошкент, ТДИУ, 2022 йил 6 апрель. 204-209 бетлар.

МҲХС (2023) Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандарти (2022) Молиявий ҳисоботларни тақдим этишнинг концептуал асоси. <https://lex.uz/docs/6312360> (20.09.2023.)

Ризаев Н.К. (2022) Молиявий ҳисоботнинг концептуал асослари. «Халқаро молиявий ҳисобот стандартларига ўтиш ва халқаро тажрибани Ўзбекистонда қўллашнинг долзарб масалалари» мавзусидаги Халқаро илмий-амалий анжуман мақолалар тўплами. Тошкент, ТДИУ, 2022 йил 6 апрель. 285-297 бетлар.

Сигидов Ю.И., Ясенко Г.Н., Оксанич Е.А. [и др.] (2022) Бухгалтерская (финансовая) отчетност. – Москва: ИНФРА-М, -6 с.

Ташназаров С.Н. (2019) Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида молиявий ҳисоботнинг назарий ва методологик асосларини такомиллаштириш. И.ф.д. (ДСс) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Т. ТМИ. -14 б.

Хажимуратов Н.Ш. (2020) Молиявий ҳисоботнинг ишончлилигини таъминлаш йўналишлари. – Т.: Экономика и финансы, 3(135). – 76 б.

ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ СУБЪЕКТЛАР ФАОЛИЯТИГА СОЛИҚ ЮКИ ДАРАЖАСИ ТАЪСИРИНИ БАҲОЛАШ УСУЛЛАРИ

Тураев А.А.

Тошкент давлат иқтисодиёт университети

Аннотация. Мақолада солиқ юки ва хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги қўп қиррали муносабатлар ўрганилган. Асосий топилмалар солиқ таъсирининг мураккаблигини, далилларга асосланган сиёсатни ишлаб чиқишнинг аҳамиятини ва глобал тенденцияларнинг солиққа тортишга таъсирини таъкидлайди. Тадқиқот солиққа тортишнинг иқтисодий ривожланишдаги муҳим ролини ва ўзгарувчан солиқ шароитига мослашиш зарурлигини ифодалаб, мавзу сўнгида хулоса шакллантирилган.

Калит сўзлар: солиқ, даромад, солиқ юки, хўжалик юритувчи субъект, солиққа тортиш.

Аннотация. В статье рассматривается многогранная связь между налоговой нагрузкой и субъектами предпринимательской деятельности. Ключевые выводы подчеркивают сложность налоговых последствий, важность разработки политики, основанной на фактических данных, а также влияние глобальных тенденций на налогообложение. В исследовании выражена важная роль налогообложения в экономическом развитии и необходимость адаптации к меняющимся налоговым условиям, а в конце темы был сформулирован вывод.

Ключевые слова: налог, доход, налоговая нагрузка, хозяйствующий субъект, налогообложение.

Abstract. The article examines the multifaceted relationship between the tax burden and business entities. Key findings highlight the complexity of tax impacts, the importance of evidence-based policymaking, and the impact of global trends on taxation. The study expressed the important role of taxation in economic development and the need to adapt to changing tax conditions, and a conclusion was formed at the end of the topic.

Key words: tax, income, tax burden, business entity, taxation.

1. Кириш.

Сўнгги ўн йилликда турли мамлакатларда умумий солиқ юкини камайтиришга қаратилган уларнинг солиқ тизимини кенг қўламли ислоҳ қилиш бўйича сезиларли тенденция юзага келди. Бу ислохотлар бизнес тузилмаларини оптималлаштириш, солиқларни ҳисоблаш ва ундириш усуллари қайта кўриб чиқишга қаратилган. Асосий мақсад иқтисодий ўсишни рағбатлантириш ва янги инвестициялар ва бизнес инновациялари учун янада қулай муҳит яратишдир.

Таъкидлаш жоизки, солиқ ислоҳотининг ушбу тенденциялари ўзгарувчан глобал макроиқтисодий манзара ва жаҳон бозорларининг ўзгарувчанлигига жавобдир. Иқтисодий ўсиш суръатлари нафақат тармоқ ва миллий миқёсда, балки бутун жаҳон иқтисодиётида ҳам секинлашди. Ушбу ҳолат жорий солиққа тортиш кўрсаткичларини оптималлаштириш ва иқтисодий ўсишни қўллаб-қувватловчи чора-тадбирларни амалга ошириш учун қайта кўриб чиқишни талаб қилди.

Турли мамлакатларда солиқ тизимининг ривожланишига тарихий, маданий ва ижтимоий-иқтисодий омилларнинг мураккаб ўзаро таъсири таъсир кўрсатади. Бу омиллар ҳар бир давлатнинг ўзига хос эҳтиёжлари ва хусусиятларига, жумладан, сиёсий тузилмаларга, ижтимоий демографик ва иқтисодий шароитларга мослаштирилган ягона солиқ тизимларини шакллантирди.

Мамлакат ичида солиқ тизимини яратишнинг асосий омили давлатнинг ўзи. Давлатлар солиққа тортишни тартибга солувчи қоидаларни ўрнатадилар, тарихий тажрибалардан келиб чиқиб, уларни миллий муҳитга мослаштирадилар. Вақт ўтиши билан давлатлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни тартибга солувчи халқаро нормалар ва стандартлар ривожланди.

Замонавий шароитда давлатнинг иқтисодиётдаги ролига сезиларли урғу берилади. Бу республика бюджетларидаги солиқ тушумларининг улуши ортиб бораётганида, молиявий тартибга солишни кучайтириш бўйича қонунчилик базаси ислоҳ қилинишида ўз ифодасини топмоқда. Мамлакатнинг ички ишлаб чиқариши ўсиши билан солиқ юки ортиб боради. Бу муносабатлар тасодифий эмас; у жисмоний шахслар ва тадбиркорлик субъектларининг даромадлари юқори бўлганлиги сабабли, улар солиқлар ва тўловлар орқали давлат эҳтиёжлари учун маблағ қўшиш имкониятига эга эканлиги ҳақидаги ғоядан келиб чиқади.

Моҳиятан жамият эволюцияси, иқтисодий тараққиёт ва солиққа тортиш ўзаро боғлиқ тушунчалардир. Жамиятнинг ривожланиши ва иқтисодий ўсиш кўпинча солиқ юкининг ошишига олиб келади, бу эса ўз навбатида кейинги ривожланишга ёрдам беради. Аммо моддий ишлаб чиқаришнинг ўзгарувчан муҳити ва молиявий тизимларнинг эволюцияси вақт ўтиши билан солиққа тортиш шакллари ва усуллари ўзгартиришга олиб келди. Ушбу давом этаётган эволюция солиқ тизимларининг динамик табиатини ва уларнинг алоҳида мамлакатларда ва глобал саҳнада иқтисодий натижаларни шакллантиришдаги муҳим ролини таъкидлайди.

Солиқ тизимларининг шаклланиши мамлакатнинг иқтисодий стратегияси ва унинг иқтисодий тизимининг табиати билан чамбарчас боғлиқдир. Солиқлар нафақат давлат фаолиятини молиялаштиришнинг асосий воситаси, балки фуқароларнинг даромадлари даражасига таъсир қилувчи муҳим омил сифатида ҳам хизмат қилишини тан олиш жуда муҳимдир.

Иқтисодий тизимлар, шу жумладан бозор иқтисодиёти ҳам пасайиш, ҳам ўсиш даврлари билан белгиланадиган циклларга мойил. Ушбу иқтисодий цикллар давомида ҳукуматлар ушбу тебранишларга жавоб беришда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Улар ҳўжалик юритувчи субъектлар зиммасига тушадиган солиқ юкини бартараф этиш, иқтисодий инқирозлар даврида уни камайитириш, ўсиш даврида эса ошириш бўйича тегишли чораларни кўришлари керак.

Шунинг учун солиқлар статик эмас, балки ўзгарувчан иқтисодий манзарага мослашиши керак. Иқтисодий таназзул ёки инқирозлар даврида ҳукуматлар кўпинча бизнес ва жисмоний шахсларнинг юкини енгиллаштириш, иқтисодий тикланишни рағбатлантириш учун солиқ имтиёзларини қўллайди. Аксинча, иқтисодий кенгайиш даврида солиқ сиёсати ўсиб бораётган иқтисодий фаолиятнинг катта қисмини қамраб олиш учун ўзгартирилиши мумкин.

Аслини олганда, солиқ тизимлари нафақат даромадларни йиғиш, балки иқтисодиётни бошқариш ва тартибга солиш воситаларидир. Улар кенгроқ

иқтисодий стратегияга мос келиши ва маълум бир мамлакатдаги доимий ўзгарувчан иқтисодий шароитларга динамик жавоб бериши керак.

2. Адабиётлар шарҳи.

Солиқ юки ва унинг хўжалик юритувчи субъектларга таъсири ҳақидаги тушунчамизни шакллантирадиган назарий тадқиқотларни ўргансак. Турли иқтисодий мактаблар ва назарий асослар солиққа тортишнинг жисмоний шахсларга, корхоналарга ва кенгроқ иқтисодиётга қандай таъсир қилишини тушунишни таклиф қилади. Классик иқтисод, неоклассик иқтисод ва хулқ-атвор иқтисодиёти солиққа тортишнинг иқтисодий субъектларнинг хулқ-атвори ва фаровонлигига қандай таъсир қилиши ҳақида қимматли тушунчаларни таклиф этади. Солиқларни ўзгартиришнинг классик тушунчаси, солиқ тушумларининг эгилувчанлигининг неоклассик моделлари ва хулқ-атворнинг ноаниқликлари солиқлар ва хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги мураккаб муносабатларни тушуниш учун бой асос яратади.

Жаҳонда солиқлар ривожланишининг асосий назарий жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда шуни таъкидлаш керакки, бу масалани ўрганишга бағишланган кўплаб илмий ишлар мавжуд. Ж.Кейнс (2000) давлат бюджети тақчиллиги билан ҳам ажралиб туришини, бу эса иқтисодиётни ривожлантириш учун туртки бўлиши мумкинлигини таъкидлаган. Унинг таъкидлашича, инқироз даврида бюджет тақчиллигини солиқлар ёрдамида тартибга солиш билан шуғулланадиган қатъий фискал сиёсат олиб борилиши керак. Ушбу ёндашув солиқ соҳасида асосий ҳисобланади, аммо уни жаҳон бозорларидаги ўзгарувчанлик шароитида қўллаш мумкин эмас.

Айниқса, В.Танзи (2000) биринчи бўлиб мультипликаторлар концепциясини ишлаб чиқди, унга кўра иқтисодий ривожланишнинг исталган босқичида; давлат ўз маблағларининг маълум қисмини асосий бандликка йўналтириши керак. Бундай ёндашув аҳолининг харид қобилиятини, ишлаб чиқаришнинг ўсишини, маблағларнинг тўпланишини ва иқтисодий ўсишни босқичма-босқич таъминлаши билан изоҳланади. Шуни таъкидлаш керакки, бу ёндашув ва концепция иқтисодиёти суст ривожланган мамлакатларда ҳам замонавий шароитда қўлланилади.

Д.Рикардо (1935) солиқнинг янги турини яратишни ишлаб чиқариш учун янги юк деб ҳисоблаган, бу эса товарларнинг табиий нархининг ошишига олиб келади. Шу билан бирга, солиқ тўловчининг ихтиёрида бўлган мамлакат меҳнатининг бир қисми солиқ тизими ёрдамида давлат қўлига ўтади ва шунинг учун ундан унумли фойдалана олмайди. Бу қисм шундай нисбатларга эга бўлиши мумкинки, ўз жамғармалари орқали давлат капиталини кўпайтирадиганларни рағбатлантириш учун зарур бўлган ортиқча маҳсулот бутунлай йўқолади. Таъкидланишича, ҳеч бир эркин давлатда солиққа тортиш капиталини йилдан-йилга камайтирувчи даражага етмаган. Бу ёндашув иқтисодий адабиётларда фундаментал ҳисобланади, чунки у асосий иқтисодий қонунларга асосланади, лекин молиявий глобаллашув ва ноаниқлик шароитида иқтисодий тартибга солишнинг замонавий хусусиятлари ва ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олмайди, бу эса батафсилроқ ўрганишни талаб қилади.

Солиққа тортиш назариясини ривожлантиришга А.Маршал (1983) катта ҳисса қўшди, у ўзининг илмий тадқиқотларида математик жиҳатдан асослаб берди ва солиқнинг ҳар қандай тури ҳар қандай ишлаб чиқариш омилларига сезиларли таъсир кўрсатишини ва истеъмолчиларга сезиларли ўзгарувчан солиқ юкини келтириб чиқаради, шу билан уни чеклаб қўйишини исботлади. Бу назария шуни исботлайдики, ҳар қандай товарларни истеъмол қилиш жараёнига солиқ солиш уларни ишлаб чиқарувчиларга босим ўтказади, шу билан бирга алоҳида саноатда

ҳам, умуман мамлакатда ҳам иқтисодий ўсишни пасайтиради. Ушбу ёндашув математик усуллардан фойдаланган ҳолда солиқларнинг ўсишининг ишлаб чиқариш ҳажмига салбий таъсирини аниқлайдиган ушбу соҳада асосий ҳисобланади. Таъкидлаш жоизки, ушбу ёндашув солиқ тизимларини ривожлантиришнинг замонавий тенденцияларини ва глобал макроиқтисодий номутаносиблик ва ноаниқлик шароитида бир қатор мамлакатлардаги мавжуд иқтисодий вазиятни ҳисобга олмайди, бу эса уларни янада батафсил ўрганиш ва аниқлашни талаб қилади (Ҳ.Изадхастӣ, 2019).

Иқтисодиётга солиқ юкининг таъсирини ўрганишга янада глобал ёндашув алоҳида таъкидланган (П.Самуэлсон, 2000), бу харажатлар мультипликаторининг макроиқтисодий моделини тавсифлайди, шу билан бирга қўшимча давлат харажатлари ялпи ички кўрсаткичнинг мультипликатор ўсишига олиб келиши мумкинлигини кўрсатади. Ушбу модель қўшимча давлат харидлари харажатлари қўшимча солиққа тортиш манбалари ҳисобидан таъминланиши мумкинлигини назарда тутаяди. Шу билан бирга, солиқларнинг иқтисодиётга таъсири тўғрисидаги аргумент харажатларнинг иқтисодий ўсишни рағбатлантирувчи таъсиридан камроқ аҳамиятга эга, шунинг учун қўшимча солиқ юки ва харажатларнинг умумий таъсири иқтисодий ўсиш нуқтаи назаридан ижобий бўлиб чиқади. Аммо шуни таъкидлаш керакки, ушбу ёндашув замонавий воқеликларга, хусусан, дунёнинг айрим мамлакатларидаги солиқ тизимининг тузилишига мос келади, аммо ундан фойдаланиш глобал эмас ва солиқ юкини оптималлаштириш зарурлигини ҳисобга олмайди.

А.Лаффер (2010) томонидан солиқ юкини доимий равишда камайтириш зарурати кўриб чиқилади. Шу билан бирга, ушбу концепциянинг асосий аргументи солиқ юкининг бундай камайтириш товар ва хизматларга бўлган талабни оширади, бу эса бозорда уларнинг таклифини оширади. Ушбу ёндашув олинган солиқ тўловларининг умумий суммаси ва максимал солиқ ставкаси ўртасидаги боғлиқликни аниқлаш имконини бериб беради. Барча турдаги солиқ тўловлари бўйича оптимал ставка 33,00% даражасида белгиланди. Бироқ, замонавий шароитда ушбу концепция миллий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда алоҳида мамлакатларда қўлланилиши мумкин, аммо глобал миқёсда қўлланилиши мумкин эмас. Шуни таъкидлаш керакки, юқоридагилардан келиб чиқиб, узок йиллар давомида барча тадқиқотлар, тушунчалар ва назариялар турли мамлакатларда солиқ тизимларининг хусусиятларини ўрганишга ва иқтисодий ўсишни таъминлаш мақсадида солиқ юкини камайтиришнинг мақбул вариантларини топишга қаратилган эди.

3. Тадқиқот методологияси.

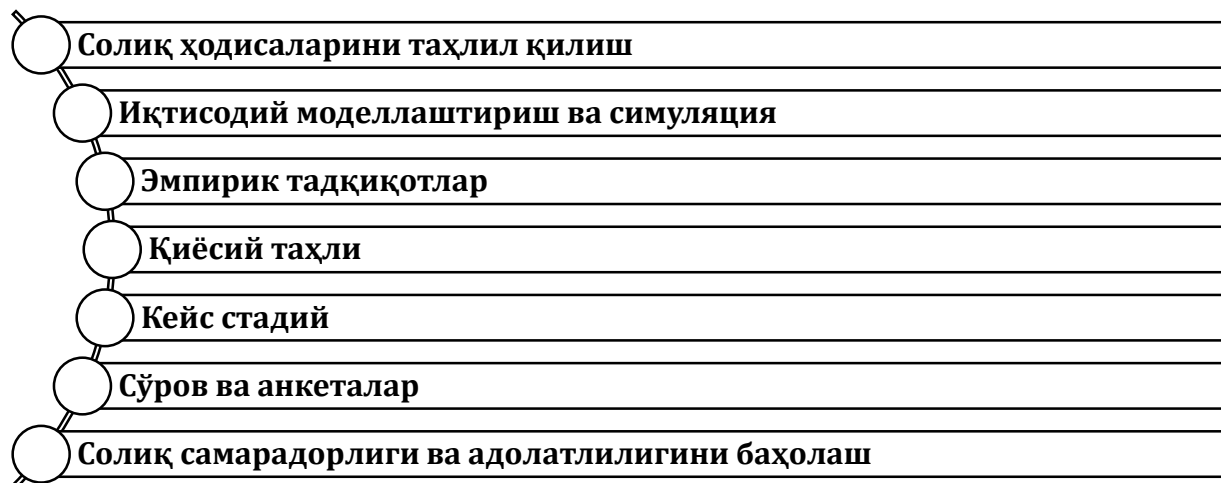
Тадқиқот жараёнида ҳўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятига солиқ юкини таъсир этиши назарий асослари ўрганилди, мавзуга боғлиқ кўплаб илмий манбалар ва тадқиқотлар талқин қилинди, илмий тадқиқотларга таянган ҳолда анализ ва синтез, диалектика, илмий мушоҳада, мантиқий фикрлаш, тизимли ёндашув усулларида кенг фойдаланилган.

4. Таҳлил ва натижалар.

Солиқ юкининг ҳўжалик юритувчи субъектларга таъсирини баҳолаш кўп қиррали иш бўлиб, солиқ ҳодисаларини таҳлил қилиш, иқтисодий моделлаштириш, эмпирик тадқиқотлар ва бошқаларни ўз ичига олади. Ушбу усуллар биргаликда солиққа тортишнинг иқтисодий фаолият ва ривожланишга қандай таъсир қилишини тушунишимизга ёрдам беради. Иқтисодиётлар ривожланиб бораётгани ва солиқ сиёсати ўзгарувчан шароитларга мослашгани сабабли, солиқлар ўз

мақсадларига самарали хизмат қилишини ва хўжалик юритувчи субъектларга салбий таъсирларни минималлаштиришни таъминлаш учун доимий баҳолаш муҳим бўлиб қолмоқда.

Солиққа тортишда мураккаб муносабатларни йўлга қўйиш учун солиқ юкининг хўжалик юритувчи субъектларга таъсирини баҳолашнинг турли усуллари ва ёндашувлари ишлаб чиқилган (1-расм).

1-расм. Солиқ юкининг хўжалик юритувчи субъектларга таъсирини баҳолаш усуллари¹

1. Солиқ ҳодисаларини таҳлил қилиш. Солиқ ҳодисаларини таҳлил қилиш солиққа тортишнинг иқтисодий юки турли манфаатдор томонлар ўртасида қандай тақсимланганлигини тушуниш учун асосий воситадир. Бу солиқ юкини ким кўтараётганини текширишни ўз ичига олади - истеъмолчилар, ишлаб чиқарувчилар ёки иккаласи. Ушбу таҳлил сиёсатчилар ва тадқиқотчиларга солиқ ўзгаришларининг хўжалик юритувчи субъектларга реал таъсирини аниқлашга ёрдам беради.

2. Иқтисодий моделлаштириш ва симуляция. Иқтисодий моделлар ва симуляциялар солиқ юкининг таъсирини баҳолашнинг назарий асосларини беради. Ҳисоблаш мумкин бўлган умумий мувозанат моделлари каби бу моделлар иқтисодчилар ва сиёсатчиларга солиқ сиёсатидаги ўзгаришлар турли иқтисодий ўзгаришларга, жумладан ЯИМ, инвестициялар, бандлик ва даромад тақсимолига қандай таъсир қилишини симуляция қилиш имконини беради.

3. Эмпирик тадқиқотлар солиқ юки ва хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти ўртасидаги муносабатни ўлчаш учун реал маълумотларни таҳлил қилишни ўз ичига олади. Тадқиқотчилар эконометрик усуллардан солиқларнинг тарихий ўзгаришларини ва уларнинг оқибатларини ўрганиш учун фойдаланадилар. Ушбу тадқиқотлар солиқларнинг хулқ-атворга, сармояга ва иқтисодий ўсишга қандай таъсир қилишига оид қимматли тушунчаларни беради.

4. Қиёсий таҳлил солиқ тизимлари ва уларнинг турли мамлакатлар ёки минтақалар бўйича хўжалик юритувчи субъектларга таъсирини таққослашни ўз ичига олади. Солиқ ставкалари, тузилмалари ва рағбатлантиришлардаги ўзгаришларни ўрганиб, тадқиқотчилар энг яхши амалиётлар ва потенциал сиёсатни яхшилашни аниқлашлари мумкин.

5. Кейс стадий. Амалий тадқиқотлар солиқ юкининг таъсирини батафсил тушуниш учун муайян тармоқлар, минтақалар ёки хўжалик юритувчи субъектларга

¹ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

қаратилган. Ушбу чуқур текширувлар солиққа тортиш билан боғлиқ ноёб муаммолар ва имкониятларни очиб бериши мумкин.

6. Сўровлар ва анкеталар тўғридан-тўғри иқтисодий субъектлардан тушунчалар тўплаш учун фойдалидир. Инъикослар, мувофиқлик хатти-ҳаракатлари ва инвестиция қарорлари бўйича маълумотларни тўплаш орқали тадқиқотчилар солиққа тортишнинг амалий таъсири ҳақида кенгроқ тушунчага эга бўлишлари мумкин.

7. Солиқ самарадорлиги ва адолатлилигини баҳолаш солиқ сиёсатининг самарадорлиги ва адолатлилигини баҳолашни ўз ичига олади. Харажат-фойда таҳлили ва капитал кўрсаткичлари каби воситалар солиқ тизимларининг самарадорлигини ва уларнинг даромад тақсимотига таъсирини ўлчашга ёрдам беради.

Солиқ юкининг хўжалик юритувчи субъектларга таъсирини баҳолаш нафақат академик аҳамиятга эга, балки бизнес қарорларини қабул қилиш учун ҳам муҳимдир. Бу бизга солиқ сиёсатини оптималлаштириш солиқларнинг хатти-ҳаракатларига қандай таъсир қилишини тушунтириб, бунинг асосида даромад эҳтиёжларини иқтисодий ўсиш ва тенглик мақсадлари билан мувозанатлаштирадиган солиқ тизимларини ишлаб чиқиш мумкин.

Солиқ юкини баҳолашдан олинган маълумотлар солиққа риоя қилишни яхшилаш, солиқ тўлашдан бўйин товлаш ва даромадларнинг сизиб чиқишини камайтириш бўйича стратегиялар ҳақида маълумот бериши мумкин. Бизнес ва инвесторлар солиқ юкининг ўз фаолиятига, инвестицияларига ва молиявий режалаштиришга таъсирини ҳисобга олган ҳолда кўпроқ маълумотли танлов қилишлари мумкин.

Солиқ юкининг таъсири тенденциялари ва шакллари замонавий дунёда солиққа тортишнинг ривожланаётган динамикасини акс эттиради. Мамлакатлар даромадлар тенгсизлиги, глобаллашув, рақамлаштириш, экологик барқарорлик, иқтисодий ривожланиш ва технологик инновациялар каби муаммолар билан курашар экан, солиқ сиёсати доимий равишда мослаштирилмоқда. Ушбу тенденцияларни тушуниш иқтисодий субъектлар учун оқилона қарорлар қабул қилиш, солиқ муҳотида ҳаракат қилиш ва доимий ўзгарувчан солиқ шароитида молиявий стратегияларини оптималлаштириш учун жуда муҳимдир (1-жавдал).

1-жавдал

Солиққа тортиш ва хўжалик юритувчи субъектларнинг динамик ўзгаришида солиқ юкларининг таъсирлари²

Таъсир тури	Мазмуни
<i>Прогрессив солиққа тортиш ва даромадлар тенгсизлиги</i>	Ушбу ёндашув ижтимоий фаровонлик дастурларини қўллаб-қувватлаш учун бойликни қайта тақсимлаш орқали даромадлар тенгсизлигини бартараф этишга қаратилган. Юқори даромадли шахслар сармоя ва тадбиркорлик учун рағбатларнинг пасайишига дуч келиши мумкин, кам даромадли шахслар эса яхшиланган ижтимоий хизматлардан фойдаланадилар.
<i>Глобаллашув ва солиқ рақобати</i>	Ушбу тенденция корпоратив солиқ ставкаларини пасайтириш, солиқ имтиёзларини жорий этиш ва солиқ шартномаларини тузишга қаратилган солиқ сиёсати олиб келади, буларнинг барчаси иқтисодий фаолликни оширишга қаратилган..
<i>Рақамли иқтисодиёт ва солиқ муаммолари</i>	Рақамли иқтисодиётнинг юксалиши бутун дунё бўйлаб солиқ тизимлари учун жиддий муаммоларни келтириб чиқарди. Электрон тижорат, рақамли хизматлар ва масофавий иш тартиби географик чегараларни лойқалади, бу эса солиқ юрисдикциясини аниқлашни қийинлаштиради. Натижада, солиқ сиёсати рақамли транзакцияларни солиққа тортиш муаммосини ҳал қилиш ва рақамли соҳада фаолият юритувчи хўжалик юритувчи субъектлар

² Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

	тегишли тарзда солиққа тортилишини таъминлашга мослашмоқда.
<i>Экологик солиққа тортиш ва барқарорлик</i>	Сўнгги йилларда барқарорликни таъминлаш учун экологик солиққа эътибор кучаймоқда. Углерод чиқиндилари, ифлосланиш ва ресурсларни истеъмол қилиш учун солиқлар атроф-муҳитнинг ташқи таъсирини ўз ичига олади. Ушбу солиқлар экологик тоза амалиётларни рағбатлантиришга қаратилган бўлсада, улар бизнеснинг харажатлар таркибига таъсир қилиши ва истеъмолчиларнинг хатти-ҳаракатларига таъсир қилиши мумкин.
<i>Солиқ имтиёзлари ва иқтисодий ривожланиш</i>	Ушбу имтиёзларга солиқ таътиллари, инвестицион солиқ имтиёзлари ва айрим фаолият турлари учун солиқ имтиёзлари киради. Бундай рағбатлантиришнинг хўжалик юритувчи субъектларга таъсири уларнинг мувофиқлиги ва фаолият юритаётган секторига қараб фарқ қилади.
<i>Мувофиқлик ва солиққа тортиш технологиялари</i>	Солиқ жараёнларини соддалаштириш ва солиқ тўлашдан бўйин товлашни камайитириш учун автоматлаштирилган тизимлар, маълумотлар таҳлили ва блокчейн технологияси қўлланилмоқда. Хўжалик юритувчи субъектлар солиқ маъмуриятчилигидаги ушбу ўзгаришларга мослашиши керак, бу уларнинг риоя қилиш харажатлари ва хавф профилларига таъсир қилиши мумкин.

5. Хулоса.

Хулоса шуки, тадқиқот давомида биз назарий асосларни, илмий мулоҳазалар ва пайдо бўлган тенденцияларни ўрганиб, ушбу муносабатларнинг турли жиҳатларини кўриб чиқдик. Солиққа тортишнинг хўжалик юритувчи субъектларга таъсири бир хил эмас. у солиқ тури, унинг тузилиши, иқтисодий моҳияти ва иқтисодий агентларнинг хатти-ҳаракати каби омилларга қараб фарқланади. Ушбу мураккабликни тушуниш бизнес учун жуда муҳимдир.

Самарали солиқ сиёсатини ишлаб чиқиш даромад эҳтиёжлари, иқтисодий ўсиш ва адолат ўртасидаги нозик мувозанатни талаб қилади. Тажрибавий хулосаларга ва далилларга асосланган сиёсат ишлаб чиқиш солиқ тизимларини оптималлаштириш учун зарурдир.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, солиқ юкининг хўжалик юритувчи субъектларга таъсирини баҳолаш доимий ишдир. Бу назарий тушунчалар, эмпирик таҳлил ва доимий ўзгарувчан иқтисодий манзарани чуқур англашни ўзида мужассам этган яхлит ёндашувни талаб қилади. Ушбу тадқиқот солиққа тортиш ва иқтисодий ривожланиш ўртасидаги мураккаб ўзаро боғлиқликни муваффақиятли бошқариш учун ҳукуматлар, корхоналар ва жисмоний шахслар томонидан онгли қарорлар қабул қилиш муҳимлигини таъкидлайди. Иқтисодиётлар ривожланишда давом этар экан, солиқ юкининг таъсирини ўрганиш глобал майдонда тадқиқот, чора-тадбирлар ишлаб чиқиш ва стратегик қарорлар қабул қилишнинг муҳим соҳаси бўлиб қолмоқда.

Адабиётлар:

Izadkhasti, H. (2019). Analysis the Effect of Optimal Tax on Return of Housing Capital in the Dynamic Optimization Model: Case Study of Iranian Economy. Journal of Economic Modeling Research, 10(37), 175.

Keynes, J. (2000). General theory of employment, interest and money. Helios, 2022.

Marshall, A. (1983). Principles of Political Economy. Progress, 465.

Laffer, A. (2010). Return to Prosperity. How America Can Regain Its Economic Superpower Status, Threshold Editions, 326

Ricardo, D. (1935) Beginnings of Political Economy and Taxation. Sotsekgiz, 365.

Samuelson, P. (2000). Economics, Laboratory of Basic Knowledge, 268.

Tanzi, V. (2000). Public Spending in the 20th century: a Global Perspective. Cambridge: University Press, 2000, 291.

КОРХОНАЛАРНИНГ МОЛИЯВИЙ АҲВОЛИНИ БАҲОЛАШ АМАЛИЁТИ ВА УНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Шарипова З.Б.

Тошкент Кимё халқаро университети

Аннотация. Ҳозирги кунда корхоналарнинг молиявий ҳолатини аниқлашни тезкор амалга ошириш уларни иқтисодий ночор аҳволга тушмасликларининг олдини олади. Бу эса уларни ўзларининг ресурсларидан фойдаланган ҳолда фаолиятларини кенгайтириш имкониятини беради. Мазкур мақола Ўзбекистонда фаолият олиб боровчи корхоналарнинг молиявий ҳолатини аниқлаш, уларнинг молиявий ҳолатига макроиқтисодий омилларнинг таъсирини кўрсатиш мақсадлари орқали ўрганади.

Калит сўзлар: Банкротлик, корхонанинг молиявий ҳолати, иқтисодий ночорлик.

Аннотация: В настоящее время оперативное проведение определения финансового состояния предприятий не позволяет им попасть в экономически уязвимое положение. Это позволяет им расширять свою деятельность, используя собственные ресурсы. Целью данной статьи является определение финансового состояния предприятий, действующих в Узбекистане, показать влияние макроэкономических факторов на их финансовое состояние.

Ключевые слова: Банкротство, финансовое состояние предприятия, экономическая несостоятельность.

Abstract: Currently, the quick implementation of determining the financial status of enterprises prevents them from falling into an economically vulnerable situation. This allows them to expand their activities using their own resources. This article aims to determine the financial status of enterprises operating in Uzbekistan, to show the impact of macroeconomic factors on their financial status.

Key words: Bankruptcy, financial condition of the enterprise, economic insolvency.

1. Кириш.

Сўнгги йилларда жаҳон иқтисодиётида интеграциялашув даражасининг чуқурлашуви саноат корхоналарининг молиявий аҳволига таъсир этувчи омилларни кенгроқ ўрганишга, рақобат кучайиб бораётган бозор талабларига мос ҳолда ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва самарали бошқаришни заруратга айлантирмоқда. Корхоналарнинг молиявий ҳолатини баҳолаш ва иқтисодий ночорлик белгиларини аниқлаш дастурий таъминоти корхоналарнинг молиявий менежерларига, уларнинг юқори ташкилотларига корхоналарнинг молиявий ҳолатини самарали мониторинг қилишда амалий ёрдам беради. Мазкур мақолада Ўзбекистонда фаолият олиб боровчи корхоналарнинг молиявий ҳолатини аниқлаш,

уларнинг молиявий ҳолатига макроиқтисодий омилларнинг таъсирини кўрсатиш мақсадларига йўналтирилганлиги билан янада долзарб ҳисобланади.

2. Адабиётлар шарҳи.

Глобал миқёсдаги тадқиқотлар орасида, турли ёъналишлар мавжудлигини ва уларнинг ҳаммаси ҳам фақат банкротлик тушунчасига эътибор қаратмаслигини гувоҳи бўлишимиз мукин. Ушбу тадқиқотларнинг аксарият қисми турли хил башорат моделларининг самарадорлигини текширишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Шундай қилиб, техник панел маълумотларидан фойдаланган ҳолда молиявий қийинчиликлар эҳтимолини баҳолаш учун модел ишлаб чиқилди. Ушбу тадқиқотда Г-7 мамлакатларидаги фирмалар танлаб олинган маълумотлардан ҳар бир фирманинг ўзига хос хусусиятини ўз ичига олган молиявий қийинчиликлар эҳтимоли кўрсаткичини олиш учун фойдаланилган. Полша ва Австралия фирмаларининг намунасида фойдаланган, диффуз мослашув усулига асосланган банкротликни башорат қилиш моделини таклиф қилган. Уларнинг натижалари тавсия этилган модел энг муҳим молиявий коэффициентларни аниқлашга имкон беришини тасдиқлайди. Таклиф этилаётган модел, муваффақиятсизликка учраган икки йиллик даврдаги молиявий маълумотлардан фойдаланган ҳолда, мос равишда ўқув ва синов намуналарининг 92,5% ва 92,1% ни тўғри башорат қилишга муваффақ бўлди. Уларнинг хулосалари шуни кўрсатадики, капитализация кам бўлган, қисқа муддатли молиявий қарзларини қоплаш учун этарли ресурслар ишлаб чиқара олмайдиган, паст рентабелликка эга ва ҳажми кичик бўлган Европа саноат фирмалари ҳозирги молиявий инқироз шароитида банкротликдан азият чекишлари мумкин.

Бугунги кунда Ўзбекистонда бозор ислохотларини босқичма-босқич амалга оширишда макроиқтисодий барқарорликни таъминлашнинг пухта ўйланган механизмини яратиш, иқтисодий ўсиш суръатларини сифат жиҳатидан баҳолаш тизимини йўлга қўйиш, ижобий макроиқтисодий кўрсаткичларга эришиш зарур. Давлатнинг фискал механизмини сифат жиҳатидан янги босқичга олиб чиқиш мамлакатимизнинг асосий мақсадларидан биридир. Бизнингча, бу вазифа мамлакатимиз иқтисодий тараққиётида муҳим омил бўлиб хизмат қилади (A.Dimitras ва бош., 1996). Бу бизнесдаги муваффақиятсизлик адабиётининг хар хиллигига, шунингдек, бизнес муваффақиятсизлиги таърифининг ноаниқлигига олиб келади (S.Balcaen, & H.Ooghe, 2006).

Иқтисодий мезонларга кўра, муваффақиятсизлик Алтман ва Хотчикисс (2006) томонидан инвеститсия қилинган капиталнинг реализация қилинган даромадлилик даражаси сифатида талқинқилинади, бу хавфни ҳисобга олган ҳолда эквивалент инвеститсиялар бўйича амалдаги ставкалардан кескин ва доимий равишда паст бўлиши назарда тутилган. Дефолт, том маънода корхона ўз мажбуриятини бажармаганда, айниқса қарзни тўлашда ёки паст даражадаги судга мурожаат қилиса ҳосил бўлади. Кўпроқ корпоратив шартлардан фойдаланган ҳолда, қарздор кредитор билан тузилган шартнома шартларини бузган тақдирда, дефолт юзага келади ва судга даъво қилиш учун асос бўлиши мумкин. Бошқа муаллифлар фирмаларнинг банкротлик хавфини башорат қилишни таъминлайдиган эрта огоҳлантириш сигналларини ўрганадилар. Эрта огоҳлантириш сўзи дастлаб ҳарбий соҳада ишлатилган, аммо ҳозир бу тушунча бошқа баъзи соҳаларда кенг қўлланилади: макроиқтисодиёт, бизнес бошқаруви, атроф-муҳит мониторинги ва бошқа соҳаларда башоратлаш, прогнозлаш атамалари қўлланилади. Шу сабабли, бизнесдаги муваффақиятсизлик ҳақида эрта огоҳлантириш ҳам банкротликни башорат қилиш бўйича тадқиқот соҳасида муҳим атама ҳисобланади.

3. Тадқиқот методологияси.

Ушбу мақолада таҳлилнинг анализ, синтез ва илмий абстракция усуллари қўлланилган бўлиб, тадқиқот натижалари асосида илмий хулосалар шакллантирилган ва таклифлар ишлаб чиқилган.

4. Таҳлил ва натижалар.

Бугунги кунда кузатилаётган пандемия шароитидан кейинги ҳолатда, глобал инқироз хатари жаҳон иқтисодиётига таҳдид солиб келмоқда. Бу жиҳат корхоналарда иқтисодий ночорликка, банкротликка қарши чора-тадбирлар фаоллигини оширишни тақозо этади. Шу мақсадда охириги йилларда мамлакатимизда бир қатор имтиёзлар жорий этилди. 2021-йилда уларнинг жами ҳажми 51 триллион сўмни ташкил қилган. Натижада ўтган йили 170 мингта янги тадбиркорлик субъекти очилган, 500 мингдан зиёд иш ўрни яратилган. Охириги олти йилда биргина солиқ соҳасида 1 минг 400 га яқин имтиёзлар тақдим этилган. Экспортни қўллаб-қувватлашга қаратилган субсидиялар ҳам ўз натижасини бериб, тадбиркорларнинг ташқи бозорга чиқишига мадад бўлмоқда. Биргина ўтган йилда 280 миллиард сўмдан ортиқ шундай субсидиялар ажратилган бўлиб, унинг 220 миллиардга яқини экспорт бўйича транспорт харажатларига йўналтирилган. Натижада 2 минг 800 та корхона илк бор ташқи бозорга чиққан.

Шунингдек, экспортчи корхоналарга халқаро стандартлаш ва сертификациялаш, суғурта ва ҳатто реклама харажатлари қисман қоплаб берилмоқда. Натижада электр техникаси тармоғида берилган ҳар бир сўм субсидия эвазига 870 сўмлик экспорт амалга оширилган. Бу кўрсаткич тўқимачилик соҳасида 555 сўм, қурилиш материаллари соҳасида 273 сўмни ташкил этган. Тадбиркорларга кўмаклашиш учун кредит фоизларини компенсация қилиш ва кредит кафолатлари бериш тизими яратилди. Уларга кредит юкламаларини камайитириш мақсадида Тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш жамғармаси томонидан 6 триллион 100 миллиард сўмлик мажбуриятлар олинган бўлиб, жорий йилнинг ўзида 2 триллион 500 миллиард сўмлик компенсациялар тўлаб берилган.

Корхонада иқтисодий ночорлик (банкротлик) сабабларини иқтисодий баҳоламасдан, у билан курашиш бесамар ҳисобланади. Таҳлилни бошлаш учун биз танланган бизнес гуруҳининг молиявий ҳисоботларидан керакли маълумотларни танлаймиз. Бухгалтерия баланси ва даромадлар тўғрисидаги ҳисоботидан керакли маълумотларни тўплагандан сўнг, биз Эний томонидан ишлаб чиқилган моделни қўллаш орқали молиявий танглик даражасини баҳолашни бошлаймиз, бу 1 ва 2-жадвалда келтирилган.

1-жадвал

Таҳлил учун керакли маълумотлар¹

Корхона	PBT	TOC	TS	CA	CL
Jizzax don mahsulotlari JSC	8385526	16672292	25057818	28916802	19229599
Toshkent shahar dori-darmon JSC	133827	1914621	2048448	23083100	35952795
Foton JSC	8592541	13346043	21938584	16765314	2480132

Э.Эний (2005) ўзининг модел ҳақидаги тушунтиришларида айтганларига кўра, биз жорий активларнинг жорий мажбуриятларга нисбатини солиштириш

¹ www.openinfo.uz

орқали компаниянинг молиявий ҳолатининг дастлабки ҳолатини баҳолашга қодир. Агар у иккига бир ёки ундан юқори бўлса, у ҳолда компания соғлом молиявий ҳолатда. Дастлабки ҳисоб-китобларга кўра, “Жиззах дон маҳсулотлари” АЖ (1,5:1), “Тошкент шаҳар дори-дармон” АЖ (0,64:1) ва “Фотон” АЖ (6,76:1) турли молиявий ҳолатига эга.

2-жадвал

Корхоналарнинг маълумотлари асосидаги ҳисоб китоблар²

Корхона	MUR	OBER	WCR	AWC	RSR	COI	POI
Jizzax don mahsulotlari JSC	0,5029618	0,37796619	6301562,627	9687203	1,537269972	-0,53726997	0,58103607
Toshkent shahar dori-darmon JSC	0,069897384	0,03739151	71590,57863	-12869695	-179,767998	180,7679981	-6,72179768
Foton JSC	0,643826863	0,52916995	7062324,859	14285182	2,022730798	-1,0227308	1,07036835

Энни моделида RSR ва COI шкаласи молиявий танглик ҳолатининг аниқ мезонига эга. 0,01 - 0,25 RSR (ёки 0,99 - 0,75 COI коэффиценти) бўлган компаниялар тўловга қодир эмас ёки молиявий танглик эҳтимоли юқори. 0,26 дан 0,99 гача бўлган RSR коэффиценти (0,74 дан 0,01 COI коэффиценти) молиявий аҳволи ёмон бўлган компания сифатида таснифланади. RSRда 1 ва ундан юқори кўрсаткичлар мутлақ молиявий саломатликни кўрсатади. 2-жадвалдаги ҳисобланган маълумотлардан фойдаланиб, биз танланган корхоналарнинг молиявий соғломлик даражасини аниқлаймиз

Натижалар шуни кўрсатдики, Ўзбекистондаги учта йирик корхонанинг молиявий танглик даражаси ва молиявий инқироз башоратлари соҳага қараб ҳар хил. Ўзбекистондаги “Жиззах дон маҳсулотлари” АЖ пандемиядан кейин давом этаётган инқирозларга қарамай, молиявий инқироз эҳтимоли жуда паст бўлган ҳолда соғлиқни сақлашнинг молиявий ҳолатини сақлаб қолди.

3-жадвал

Танланган компанияларнинг молиявий саломатлиги ва банкротлик эҳтимоли³

Корхона	RSR	COI	Financial health status	Probability of financial crises
Jizzax don mahsulotlari JSC	1,537269972	-0,53726997	Healthy	Very low
Toshkent shahar dori-darmon JSC	-179,767998	180,7679981	Poor financial health	High
Foton JSC	2,022730798	-1,0227308	Healthy	Very low

Ўзбекистонда дори воситаларининг асосий дистрибьютори бўлган “Тошкент шаҳар дори-дармон” АЖ молиявий соғлиғининг пастлиги ва Молиявий инқирозларнинг жуда юқори эҳтимолига эришди. Металлургия саноатидаги Фотон

² Муаллиф ҳисоб китоби натижалари

³ Муаллиф ҳисоб китоби натижалари

ОАЖ молиявий инқироз эҳтимоли паст бўлган яхши ва кучли молиявий соғлиқка эга.

5. Хулоса.

Активларнинг айланма коэффициентлари таҳлил қилинганда коэффициентларнинг ортиши (яъни муомала тезлиги) ва айланма кунларининг қисқариши ижобий динамика деб ҳисобланади. Кредиторлик қарзлари ва капитал айланмаси бўйича аниқ белгиланган ўзаро алоқалар мавжуд эмас. Қандай бўлмасин, тўғри хулоса фақат ушбу ўзгаришларга сабаб бўлган сабабларни кўриб чиққандан кейин мумкин.

Корхоналарнинг иқтисодий ночорлик белгиларини аниқлашда Алтманнинг Z-score ҳамда Энйининг нисбий барқарорлик моделидан фойдаланган ҳолда иқтисодий ночорлик белгиларини аниқлаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Ўзбекистондаги учта йирик корхонанинг молиявий танглик даражаси ва молиявий инқироз башоратлари соҳага қараб ҳар хил. Ўзбекистондаги “Жиззах дон маҳсулотлари” АЖ пандемиядан кейин давом этаётган инқирозларга қарамай, молиявий инқироз эҳтимоли жуда паст бўлган ҳолда соғлиқни сақлашнинг молиявий ҳолатини сақлаб қолди.

Алтманнинг Z-score ҳамда Энйининг нисбий барқарорлик модели натижаларини интеграция қилган ҳолда корхонанинг келгусидаги фаолиятини барқарорлаштириш учун тавсиялар ишлаб чиқиш лозим. Бунда фақатгина манипуляция қилиш имкони бор кўрсаткичлар бўйича тавсиялар берилади.

Адабиётлар:

Altman, E., & Hotchkiss, E. (2006). Corporate financial distress and bankruptcy. Hoboken, N.J.: Wiley. <https://doi.org/10.1002/9781118267806>

Balcaen, S., & Ooghe, H. (2006). 35 years of studies on business failure: An overview of the classic statistical methodologies and their related problems. *The British Accounting Review*, 38(1), 63-93.

Dimitras, A., Zanakis, F., & Zopoudinis, C. (1996). A survey of business failure with an emphasis on failure prediction methods and industrial applications. *European Journal of Operational Research*, 90, 487-513.

Enyi, E. (2005). Applying Relative Solvency to Working Capital Management- The Break-Even Approach. *SSRN Electronic Journal*. DOI: 10.2139/ssrn.744364.

РОЛЬ И МЕСТО ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДИПЛОМАТИИ НА РАЗЛИЧНЫХ УРОВНЯХ МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Эгамбердиева М.О.

Университета мировой экономики и дипломатии

Аннотация. Экономический элемент современной дипломатии во многом обуславливает динамику международных отношений, направление и скорость развития большинства стран. Формирование глобальной экономической системы и экономизация мировой политики, основные факторы которой призваны соблюдать финансово-экономические интересы. Региональные интеграционные и торговые соглашения сегодня наиболее часто используемый инструмент экономической дипломатии, поскольку они позволяют быстрее открывать рынки. А либерализация экономики способствует привлечению политических союзников с общими интересами и продвижению национальных интересов в региональной группировке.

Ключевые слова. Экономическая дипломатия, микроуровень, макроуровень, международная торговля, межблоковые платформы.

Abstract. The economic element of modern diplomacy largely determines the dynamics of international relations, the direction and speed of development of most countries. The formation of a global economic system and the economization of world politics, the main factors of which are designed to respect financial and economic interests. Regional integration and trade agreements are the most commonly used tool of economic diplomacy today because they allow for faster opening of markets. And economic liberalization helps to attract political allies with common interests and promote national interests in the regional grouping.

Keywords: Economic diplomacy, micro level, macro level, international trade, inter-bloc platforms.

1. Введение.

Мировая экономика олицетворяет собой сложный механизм, в котором сотни государств и экономических субъектов взаимодействуют, конкурируют и сотрудничают. В этом мире, насыщенном динамикой и разнообразием интересов, роль экономической дипломатии приобретает все большее значение. Экономическая дипломатия, как стратегический инструмент внешней политики, играет ключевую роль в формировании и регулировании мировых экономических отношений.

Цель данной статьи состоит в анализе и осмыслении роли и места экономической дипломатии на различных уровнях мировой экономики. Мы рассмотрим, как экономическая дипломатия проявляется на глобальном, региональном, национальном уровнях, а также в межфирменных отношениях, исследуя влияние этой дипломатии на экономическую судьбу стран и корпораций.

В современном мире экономическая дипломатия выходит за рамки традиционных договоренностей и торговых соглашений. Она охватывает широкий спектр вопросов, начиная от торговой политики и инвестиционных стратегий и заканчивая устойчивым развитием и охраной окружающей среды. С ростом глобальных вызовов, таких как изменение климата и пандемии, роль экономической дипломатии становится неотъемлемой для разрешения множества мировых проблем.

На основе современных исследований и анализа актуальных тенденций, эта статья предлагает углубленное понимание того, как экономическая дипломатия формирует и изменяет мировую экономическую картину. Мы будем рассматривать глобальные и региональные инициативы, анализировать стратегии национальных государств и рассматривать вклад международных корпораций в процессы экономической дипломатии.

2. Литературный обзор.

Экономическая дипломатия представляет собой важный инструмент современной международной политики, оказывающий значительное влияние на мировую экономику и отношения между странами. В данном литературном обзоре мы рассмотрим ключевые аспекты роли и места экономической дипломатии на различных уровнях мировой экономики, а также основные тенденции и вызовы, с которыми сталкиваются государства и международные организации в этой сфере.

На региональном уровне экономическая дипломатия проявляется через создание региональных экономических интеграционных блоков, таких как Европейский союз, ШОС или ПАСЕС. Исследование М.О.Дмитриевой (2019) позволяет лучше понять динамику и значение таких интеграционных процессов для мировой экономики.

На национальном уровне экономическая дипломатия имеет прямое отражение на национальной политике и мировой торговле. Исследования Портера и Ривкина анализируют взаимосвязь между национальной конкурентоспособностью и стратегиями экономической дипломатии (Т.В.Матвеева и др., 2018).

Экономическая дипломатия также играет ключевую роль в международных бизнес-отношениях. Компании из разных стран активно используют дипломатические контакты для продвижения своих интересов на мировых рынках (Б.Шевченко, 2016).

Среди ключевых вызовов для экономической дипломатии можно выделить изменения в мировой торговле, напряженные торговые отношения между странами, вопросы устойчивого развития и экологические аспекты (Е.Н.Скуратович, 2020).

3. Анализ и результаты.

Сотрудничество на региональном уровне сохранялось и после 2010 года, однако его характер изменился: стали чаще подписываться кросс-региональные соглашения и соглашения между странами с разным развитием экономики (Т.М.Исаченко, 2014), поскольку страны стремились расширять политическое влияние и возник кризис многосторонней договоренности в Доха-раунде. Тогда создавались крупные кросс-региональные и межблоковые платформы, (Рисунок 1.). Такая важная задача экономической дипломатии как достижение стратегических интересов тесно связана с представительством в отраслевых и международных организациях, которые разрабатывают и создают стандарты, а особенно ВТО, создающей правила международной торговли.

Рисунок 1. Крупные кросс-региональные и межблоковые платформы¹

Особенно важным использование инструментов экономической дипломатии является во время рецессий, что можно увидеть по итогам первых трех месяцев 2022 года падение ВВП в США составило 1,6% в годовом исчислении. Это стало полной неожиданностью для экспертов, которые первоначально прогнозировали рост на уровне 1,1%. На экономику повлияли геополитические события, из-за которых и рынки, и финансовые институты оказались в ситуации неопределённости. Масштабные санкции в отношении России притормозили экономическую активность, бурный рост цен на энергоносители усложнил работу промышленности².

Во втором квартале 2022 года падение замедлилось до -0,6% по итогам года. Эксперты заговорили о рецессии в США в 2022 году, однако негативные прогнозы в полной мере не оправдались. К падению привело поведение игроков рынка: сокращались инвестиции и расходы как федерального правительства, так и компаний.

В странах ЕС годовой прирост также не поднимался выше 4%, против 5,2% в 2021 г. (Рисунок 2.) (К.А.Бондаренко, 2023).

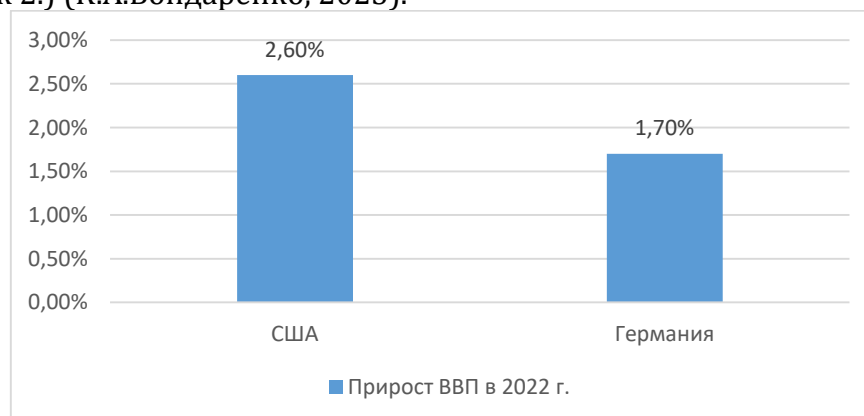

Рисунок 2. – Прирост ВВП в США и ФРГ за 2022 г., %³

Таким образом, определив роль и место «экономической дипломатии» в мировой экономике, важно отметить, что ряд зарубежных и отечественных ученых

¹ Составлено автором.

² <https://bankstoday.net/last-articles/vvp-ssha-2022>

³ Составлено автором.

выделяют такие два уровня экономической дипломатии, как микроэкономический и макроэкономический.

Чтобы лучше понять роль экономической дипломатии на микроуровне и макроуровне, мы предлагаем распределить задачи экономической дипломатии, представленные ранее в рамках изучения работ Б.И.Шевченко (2016) и А.А. Лапина (2019), по этим уровням. Объяснить связь (Рисунок 3)

Микроуровень

- лоббирование и защита интересов отечественного бизнеса на глобальном рынке;
- содействие отечественному бизнесу на уровне политики получить доступ к существующим и потенциальным рынкам и ресурсам.

Макроуровень

- достижение стратегических целей государства на международной арене;
- содействие привлечению в национальную экономику эффективных внешних ресурсов;
- обеспечение условий для развития человеческого потенциала;
- повышение качества и уровня жизни, использование передовых социальных стандартов;
- участие в решении глобальных экономических проблем;
- обеспечение национальной безопасности и соблюдение национальных интересов;

Рисунок 3. Уровни экономической дипломатии⁴

При этом на макроуровне экономическая дипломатия способствует продвижению интересов государства при интеграции национальной экономики в мировое хозяйство и координации взаимодействия экономик, а не отдельных ее субъектов. На микроуровне экономическая дипломатия нацелена на поддержку и продвижение интересов предприятий (действия отдельных акторов).

1. получение привилегий и выгод в международном торгово-экономическом сотрудничестве;

2. привлечение эффективных внешних ресурсов в национальную экономику;

3. нивелирование дискриминации и стремление к равноправию при интеграции в мировое хозяйство;

4. обеспечение выгодных условий интеграции национальной экономики в мировое хозяйство, включая увеличение удельного веса охраны страны в мировой экономике, в особенности через продвижение хозяйственных секторов путем использования новых технологий, что позволит обеспечить эффективное влияние того или иного государства на международные отношения

Рисунок 4. Задачи экономической дипломатии на макроуровне и микроуровне⁵ (А.А.Лапин, 2019).

⁴ Составлено автором.

⁵ Составлено автором.

Таким образом, как было отмечено, в научной литературе общепринятым является разделение на макроуровень (государство) и микроуровень (предприятия). Также мы предлагаем расширить классификацию экономической дипломатии по уровням, используя микроуровень (предприятия), мезоуровень (отрасли), макроуровень (государство) и мегауровень (мировая экономика).

Следует подчеркнуть, что первая классификация скорее исходит из акторов, а вторая предоставляет большую детализацию и в большей мере акцентирует внимание на направлении интеграции.

Рисунок 5. – Уровни экономической дипломатии⁶

Взаимодействие между уровнями можно определить следующим образом более подробно расписать (рисунок 6.):

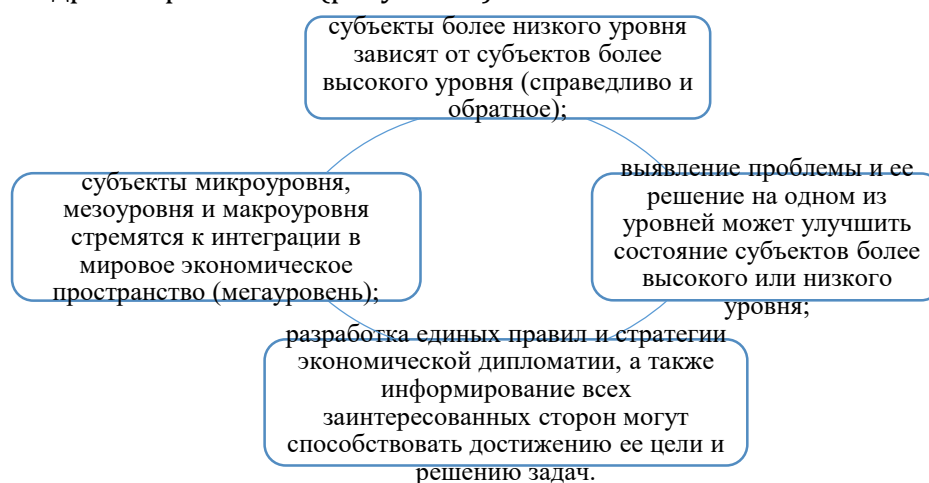

Рисунок 6. Взаимодействие между уровнями экономической дипломатии⁷

4. Выводы.

Подводя итоги вышесказанного, можно сделать некоторые выводы.

Во-первых, в современных условиях экономическая дипломатия все шире распространяется и приобретает все более широкие трактовки, что позволяет создавать инвестиционные и торговые потоки и продвигать политические интересы. Во-вторых, государство при реализации интересов подразумевают всех

⁶ Составлено автором.

⁷ Составлено автором.

игроков рынка и все институты страны. В-третьих, современная экономическая дипломатия реализуется через каналы гуманитарной помощи, средства финансовой, инвестиционной и внешнеэкономической политики. Инструменты экономического давления также иногда используются, но цель их заключается для достижения политических целей. В-четвертых, политические амбиции и цели не должны стоять выше над экономическим сотрудничеством с зарубежными странами, а, в противовес, должны способствовать активному участию в системе мирохозяйственных связей и не противодействовать разрушающейся системе. В-пятых, экономическая дипломатия с точки зрения общепринятой классификации проявляется на макроуровне (государство) и микроуровне (предприятия). Однако, можно детализировать ее, используя микроуровень (предприятия), мезоуровень (отрасли), макроуровень (государство) и мегауровень (мировая экономика). Первая классификация скорее исходит из акторов, а вторая предоставляет большую детализацию и в большей мере акцентирует внимание на направлении интеграции.

Литературы:

Бондаренко К.А. (2023) Мировая экономика: избранные главы. Как подготовиться к заключительному этапу? – М.: ВШЭ: Департамент мировой экономики, – 23 с.

Дмитриева Марина Олеговна, Давыдов Захар Владимирович Актуальные подходы к современному изучению развития Центральной Азии // Известия Восточного института. 2019. №4 (44). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/aktualnye-podhody-k-sovremennomu-izucheniyu-razvitiya-tsentralnoy-azii> (дата обращения: 28.09.2023).

Исаченко Т.М. (2014) Участие России в региональных и кросс-региональных торговых соглашениях // Экономическая теория и хозяйственная практика: глобальные вызовы – СПб.: Гамма, С. 133-140.

Лапин А.А. (2019) Экономическая дипломатия как вид экономической деятельности // Гуманитарные науки. Вестник Финансового университета. — № 3. – С. 65-72

Матвеева Т.В., Криворотов В.В., Машкова Н.В., Корсунов П.П. (2018) Повышение конкурентоспособности промышленных предприятий на основе развития инновационной деятельности: учеб. пособие /— Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 152 с.

Скуратович, Е. Н. (2020) Экономическая дипломатия как феномен современной экономики высокоразвитых стран / Е. Н. Скуратович // Международные отношения: история, теория, практика: материалы X научно-практической конференции молодых ученых факультета международных отношений Белорусского государственного университета, Минск, 05 февраля 2020 года. – Минск: Белорусский государственный университет, С. 164-168. – EDN UMWYAF.

Шевченко Борис Иванович (2016) Экономическая дипломатия в современной системе международных отношений // Экономический журнал. №41. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ekonomicheskaya-diplomatiya-v-sovremennoy-sisteme-mezhdunarodnyh-otnosheniy> (дата обращения: 28.09.2023).

СОЛИҚ ВА ҲАЁТ

ЭЛЕКТРОН ИЛМИЙ
ОММАБОП ЖУРНАЛ